

MS. 1.22.156

C. JULII CÆSARIS

DE

Bellis Gallico & Civili Pompeiano;

NEC NON

A. HIRTII, Aliorumque

DE

Bellis Alexandrino, Africano, & Hispaniensi

COMMENTARII;

Ex optima atque accuratissima

FRANCISCI OUDENDORPII

Editione expressi.

EDINBURGI:

Apud THO. & WAL. RUDDIMANNOS. 1757.

C. JULII CÆSARIS
COMMENTARIORUM
DE BELLO GALLICO

LIBER I.

I. ALLIA est omnis divisa in partes tres; quarum unam incolunt Belgæ; aliam Aquitani; tertiam, qui ipsorum lingua Celtæ, nostra Galli appellantur. Hi omnes lingua, institutis, legibus inter se differunt. Gallos ab Aquitanis Garumna flumen, a Belgis Matrona & Sequana dividit. Horum omnium fortissimi sunt Belgæ: propterea quod a cultu atque humanitate provincie longissime absunt, minimeque ad eos mercatores saepe commeant, atque ea, quæ ad effeminandos animos pertinent, important: proximique sunt Germanis, qui trans Rhenum incolunt, quibuscum continenter bellum gerunt. qua de causa Helvetii quoque reliquos Gallos virtute præcedunt; quod ferè quotidianis præliis cum Germanis contendunt; quum aut suis finibus eos prohibeat, aut ipsi in eorum finibus bellum gerunt. Eorum una pars, quam Gallos obtinere dictum est, initium capit à flumine Rhodano; continetur Garumna flumine, Oceano, finibus Belgarum; attingit etiam ab Sequanis & Helvetiis flumen Rhenum; vergit ad Septentriones. Belgæ ab extremis Gallie finibus oriuntur; pertinent ad inferiorem partem fluminis Rheni; spectant in Septentriones, & orientem Solem. Aquitania a Garumna flumine ad Pyrenæos montes, & eam partem Oceani, quæ est ad Hispaniam, pertinet; spectat inter oceanum Solis & Septentriones.

II. Apud Helvetios longe nobilissimus & ditissimus fuit Orgetorix. Is, M. Messala & M. Pisone Coss. regni cupiditate inductus, conjurationem nobilitatis fecit; & civi-

tati persuasit, ut de finibus suis cum omnibus copiis exirent: perfacile esse, quum virtute omnibus praearent, totius Galliae imperio potiri. Id hoc facilius eis persuasit, quod undique loci natura Helvetii continentur; una ex parte, flumine Rheno latissimo atque altissimo, qui agrum Helvetium a Germanis dividit; altera ex parte, monte Jura altissimo, qui est inter Sequanos & Helvetios; tertia, lacu Lemanno, & flumine Rhodano, qui provinciam nostram ab Helvetiis dividit. His rebus fiebat, ut & minus late vagarentur, & minus facile finitimis bellum inferre possent. qua de causa homines bellandi cupidi magno dolore afficiebantur. Pro multitudine autem hominum, & pro gloria belli atque fortitudinis, angustos se fines habere arbitrabantur, qui in longitudinem millia passuum CCXL, in latitudinem CLXXX patebant.

III. His rebus adducti, & auctoritate Orgetorigis permoti, constituerunt ea, quae ad proficiscendum pertinerent, comparare, jumentorum & carrorum quam maximum numerum coemere, sementes quam maximas facere, ut in itinere copia frumenti suppetere, cum proximis civitatibus pacem & amicitiam confirmare. Ad eas res consiciendas biennium sibi satis esse duxerunt; in tertium annum profectionem lege confirmant. Ad eas res consiciendas Orgetorix deligitur. Is sibi legationem ad civitates suscepit. In eo itinere persuadet Castico, Catamantaledis filio, Sequano, cujus pater regnum in Sequanis multos annos obtinuerat, & a s. p. q. r. amicus appellatus erat, ut regnum in civitate sua occuparet, quod pater ante habuerat: itemque Dumnorigi Aeduo, fratri Divitiaci, qui eo tempore principatum in civitate obtinebat, ac maxime plebi acceptus erat, ut idem conaretur, persuadet: eique filiam suam in matrimonium dat. Perfacile factu esse, illis probat, conata perficere; propterea quod ipse suae civitatis imperium obtenturus esset. non esse dubium, quin totius Galliae plurimum Helvetii possent: se suis copiis, suoque exercitu, illis regna conciliaturum, confirmat. Hac oratione adducti, inter se fidem & jusjurandum dant, & regno occupato, per tres potentissimos ac firmissimos populos totius Galliae sese potiri posse sperant.

IV. Ea res ut est Helvetiis per indicium enunciata, moribus suis Orgetorigem ex vinculis causam dicere coegerunt. Damnatum poenam sequi oportebat, ut igni cremaretur. Die constituta causae dictionis, Orgetorix ad iudicium omnem suam familiam, ad hominum millia decem, undique coegit; & omnes clientes, obzatosque suos,

quorum

quorum magnum numerum habebat, eodem conduxit: per eos, ne causam diceret, se eripuit. Quum civitas, ob eam rem incitata, armis jus suum exsequi conaretur, multitudinemque hominum ex agris magistratus cogerent, Orgetorix mortuus est: neque abest suspicio, ut Helvetii arbitrantur, quin ipse sibi mortem consciverit.

V. Post ejus mortem nihilo minus Helvetii id, quod constituerant, facere conantur, ut e finibus suis exeant. Ubi jam se ad eam rem paratos esse arbitrati sunt, oppida sua omnia, numero ad duodecim, vicos ad quadringentos, reliqua privata aedificia incendunt: frumentum omne, præter quod secum portaturi erant, comburunt; ut, domum reditionis spe sublata, paratiores ad omnia pericula subeunda essent: trium mensium molita cibaria sibi quemque domo efferre jubent. Persuadent Rauracis, & Tulingis, & Latobrigis finitimis, uti eodem usi consilio, oppidis suis vicisque exultis, una cum iis proficiscantur: Boiosque, qui trans Rhenum incoluerant, & in agrum Noricum transierant, Norciamque oppugnarant, receptos ad se, socios sibi adseiscunt.

VI. Erant omnino itinera duo, quibus itineribus domo exire possent: unum per Sequanos, angustum, & difficile, inter montem Juram, & flumen Rhodanum, vix qua singuli carri ducerentur; mons autem altissimus impendebat, ut facile perpauci prohibere possent: alterum per provinciam nostram, multo facilius, atque expeditius; propterea quod Helvetiorum inter fines, & Allobrogum, qui nuper pacati erant, Rhodanus fluit, isque nonnullis locis vado transitur. Extremum oppidum Allobrogum est, proximumque Helvetiorum finibus Geneva. ex eo oppido pons ad Helvetios pertinet. Allobrogibus sese vel persuasuros, quod nondum bono animo in populum Romanum viderentur, existimabant, vel vi coacturos, ut per suos fines eos ire paterentur. Omnibus rebus ad profectionem comparatis, diem dicunt, qua die ad ripam Rhodani omnes conveniant, is dies erat, a. d. v. Kal. Apr. L. Pisone, A. Gabinio Coss.

VII. Cæsari quum id nunciatum esset, eos per provinciam nostram iter facere conari, maturat ab urbe proficisci, & quam maximis potest itineribus, in Galliam ulteriorem contendit, & ad Genevam pervenit. Provincie toti quam maximum militum numerum imperat; (erat omnino in Gallia ulteriore legio una) pontem, qui erat ad Genevam, jubet rescindi. Ubi de ejus adventu Helvetii certiores facti sunt, legatos ad eum mittunt, nobilissimos civitatis; cujus legationis Namcius & Verudolius princi-

pem locum obtinebant; qui dicerent, "sibi esse in animo sine ullo maleficio iter per provinciam facere, propter quod aliud iter haberent nullum: rogare, ut ejus voluntate id sibi facere liceat." Cæsar, quod memoria tenebat L. Cassium Consulem occisum, exercitumque ejus ab Helvetiis pulsum, & sub jugum missum, concedendum non putabat: neque homines inimico animo, data facultate per provinciam itineris faciendi, temperaturos ab injuria & maleficio existimabat. Tamen, ut spatium intercedere posset dum milites, quos imperaverat, convenirent, legatis respondit, "diem se ad deliberandum sumturum; si quis vellent, a. d. Idus Apr. reverterentur."

VIII. Interea ea legione, quam secum habebat, militibusque, qui ex provincia convenerant, a lacu Lemanno qui in flumen Rhodanum influit, ad montem Juram, qui fines Sequanorum ab Helvetiis dividit, millia passuum decem novem, murum, in altitudinem pedum sedecim, fossamque perducit. Eo opere perfecto, præsidia disponit, castris communit; quo facilius, si se invito transire conarentur, prohibere posset. Ubi ea dies, quam constituerat cum legatis, venit, & legati ad eum reverterunt, negat "se more & exemplo populi Romani posse iter ulli per provinciam dare; & si vim facere conentur, prohibiturum" ostendit. Helvetii, ea spe dejecti, navibus junctis, ratibusque compluribus factis; alii, vadis Rhodani, qua minima altitudo fluminis erat, nonnunquam interdictum, sæpius noctu, si percurrere possent, conati, operis munitione, & militum concursu & telis repulsi, hoc conatu destiterunt.

IX. Relinquebatur una per Sequanos via, qua, Sequanis invitis, propter angustias ire non poterant. His quum sua sponte persuadere non possent, legatos ad Dumnorigem Æduum mittunt, ut eo deprecatore a Sequanis impetrarent. Dumnorix gratia & largitione apud Sequanos plurimum poterat, & Helvetiis erat amicus: quod ex ea civitate Orgetorigis filiam in matrimonium duxerat; & cupiditate regni adductus, novis rebus studebat, & quamplurimas civitates suo sibi beneficio habere obstrictas volebat. Itaque rem suscipit; & a Sequanis impetrat, ut per fines suos ire Helvetios patiantur; obsidesque uti inter sese dent perficit: Sequani, ne itinere Helvetios prohibeant; Helvetii, ut sine maleficio & injuria transcant.

X. Cæsari renunciatur, Helvetiis esse in animo peragrum Sequanorum & Æduorum iter in Santonum fines facere, qui non longe a Tolosatium finibus absunt; quæ civitas est in provincia. Id si fieret, intelligebat magno cum periculo provinciam

provinciae futurum, ut homines bellicosos, populi Romani inimicos, locis patentibus maximeque frumentariis finitimos haberet. Ob eas causas ei munitioni, quam fecerat, T. Labienum legatum praefecit. ipse in Italiam magnis itineribus contendit; duasque ibi legiones conscribit; & tres, quae circum Aquileiam hiemabant, ex hibernis educit; & qua proximum iter in ulteriorem Galliam per Alpes erat, cum his quinque legionibus ire contendit. Ibi Centrones, & Graioceli, & Caturiges, locis superioribus occupatis, itinere exercitum prohibere conantur. Compluribus his praeliis pulsus, ab Ocelo, quod est citerioris provinciae extremum, in fines Vocontiorum ulterioris provinciae die septimo pervenit: inde in Allobrogum fines: ab Allobrogibus in Segusianos exercitum ducit. hi sunt extra provinciam trans Rhodanum primi.

XI. Helvetii jam per angustias & fines Sequanorum suas copias transduxerant, & in Aeduorum fines pervenerant, eorumque agros populabantur. Aedui, quum se, suaque ab iis defendere non possent, legatos ad Caesarem mittunt, rogatum auxilium. Ita se omni tempore de populo Romano meritos esse, ut, pæne in conspectu exercitus nostri, agri vastari, liberi eorum in servitutem abducti, oppida expugnari non debuerint. Eodem tempore, Aedui Ambarri, necessarii & consanguinei Aeduorum, Caesarem certiores faciunt, sese, depopulatis agris, non facile ab oppidis vim hostium prohibere. Item Allobroges qui trans Rhodanum vicos possessionesque habebant, fuga se ad Caesarem recipiunt, & demonstrant, sibi, præter agri solum, nihil esse reliqui. Quibus rebus adductus Caesar non expectandum sibi statuit, dum, omnibus fortunis sociorum consumptis, in Santonos Helvetii pervenirent.

XII. Flumen est Arar, quod per fines Aeduorum & Sequanorum in Rhodanum influit, incredibili lenitate, ita ut oculis, in utram partem fluat, judicari non possit. id Helvetii ratibus ac lintribus junctis transibant. Ubi per exploratores Caesar certior factus est, tres jam copiarum partes Helvetios id flumen transduxisse, quartam vero partem citra flumen Ararim reliquam esse; de tertia vigilia cum legionibus tribus e castris profectus, ad eam partem pervenit, quae nondum flumen transierat. Eos impeditos & inopinantes aggressus, magnam eorum partem concidit: reliqui fugæ sese mandarunt, atque in proximas silvas abdidierunt. Is pagus appellabatur Tigurinus. nam omnis civitas Helvetia in quatuor pagos divisa est. Hic pagus unus, quum domo exisset, patrum nostrorum memoria La-

Cassium consulem interfecerat, & ejus exercitum sub jagum miserat. Ita, siue casu, siue consilio decorum immortalium, quæ pars civitatis Helvetiæ insignem calamitatem populo Romano intulerat, ea princeps pœnas persolvit. Quam re Cæsar non solum publicas, sed etiam privatas injurias ultus est, quod ejus loceri L. Pisonis avum, L. Pisonem legatum, Tigurini eodem prælio, quo Cassium, interfecerant.

XIII. Hoc prælio facto, reliquas copias Helvetiorum ut consequi posset, pontem in Arari faciendum curat, atque ita exercitum transducit. Helvetii, repentino ejus adventu commoti, quum id, quod ipsi diebus xx ægerime confecerant, ut flumen transirent, uno illi die fecisse intellexerent, legatos ad eum mittunt: cujus legationis Divico princeps fuit, qui bello Cassiano dux Helvetiorum fuerat. Is ita cum Cæsare agit: " Si pacem populus Romanus cum Helvetiis faceret, in eam partem ituros, atque ibi futuros Helvetios, ubi eos Cæsar constituisset, atque esse voluisset: sin bello persequi perseveraret; reminisceretur & veteris incommodi populi Romani & pristinae virtutis Helvetiorum. Quod improvise unum pagum adortus esset, quum ii, quæ flumen transissent, suis auxilium ferre non possent; ne, ob eam rem, aut suæ magnopere virtuti tribueret, aut ipsos despiceret. Se ita a patribus majoribusque suis didicisse, ut magis virtute, quam dolo, contenderent, aut insidiis niterentur. Quare, ne committeret, ut is locus, ubi constitissent, ex calamitate populi Romani & interfectione exercitus nomen caperet, aut memoriam proderet."

XIV. His Cæsar ita respondit: " Eo sibi minus dubitationis dari, quod eas res, quas legati Helvetii commemorassent, memoria teneret: atque eo gravius ferre, quo minus merito populi Romani accidissent, qui si alicujus injuriæ sibi conscius fuisset, non fuisse difficile cavere: sed eo deceptum, quod neque commissum a se intelligeret, quare timeret; neque sine causa timendum putaret. Quod si veteris contumeliæ oblivisci vellet; num etiam recentium injuriarum, quod, eo invito, iter per provinciam per vim tentassent, quod Æduos, quod Ambarros, quod Allobroges vexassent, memoriam deponere posse? quod sua victoria tam insolenter gloriarentur, quodque tam diu se impune injurias tulisse admirarentur, eodem pertinere. Consueisse enim deos immortales, quo gravius homines ex commutatione rerum doleant, quos pro scelere eorum ulcisci velint, his secundiores interdum res, & diuturniorem impunitatem concedere. Quum ea ita sint, tamen si obsides ab

iis sibi dentur, uti ea, quæ polliceantur, facturos intelligat; & si Æduis de injuriis, quas ipsis sociisque eorum intulerint, item si Allobrogibus satisfaciant sese cum iis pacem esse facturum." Divico respondit: "Ita Helvetici a majoribus suis institutos esse, uti obsides accipere, non dare, consuerint: ejus rei populum Romanum esse testem." Hoc responso dato, discessit.

XV. Postero die castra ex eo loco movent. Idem facit Cæsar, equitatumque omnem, ad numerum quatuor millium, quem ex omni provincia, & Æduis, atque eorum sociis coactum habebat, præmittit; qui videant, quas in partes iter faciant. Qui cupidius novissimum agmen insecuti, alieno loco cum equitatu Helvetiorum prælium committunt; & pauci de nostris cadunt. Quo prælio sublatis Helvetii, quod quingentis equitibus tantam multitudinem equitum propulerant, audacius subsistere, nonnunquam & novissimo agmine prælio nostros lacessere cœperunt. Cæsar suos a prælio continebat, ac satis habebat in præsentia hostem rapinis, pabulationibus, populationibusque prohibere. Ita dies circiter quindecim iter hæcerunt, uti inter novissimum hostium agmen, & nostrum primum, non amplius quinque aut sex millibus passuum interesset.

XVI. Interim quotidie Cæsar Æduos frumentum, quod essent publice polliciti, flagitare. nam propter frigora, quod Gallia sub Septemtrionibus, ut ante dictum est, posita est, non modo frumenta in agris matura non erant, sed ne pabuli quidem satis magna copia suppetebat. eo autem frumento, quod flumine Arare navibus subvexerat, propterea uti minus poterat, quod iter ab Arare Helvetii averterant, a quibus discedere volebat. Diem ex die ducere Ædui, conferri, comportari, adesse dicere. Ubi se diutius duci intellexit, & diem instare, quo die frumentum militibus metiri oporteret; convocatis eorum principibus, quorum magnam copiam in castris habebat, in his Divitiaco, & Lisco, qui summo magistratu præerat (quem Vergobretum appellant Ædui, qui creatur annuus, & vitæ necisque in suos habet potestatem) graviter eos accusat: quod, quum neque emi, neque ex agris sumi posset, tam necessario tempore, tam propinquis hostibus, ab iis non sublevetur; præsertim quum magna ex parte eorum precibus adductus bellum susceperit; multo etiam gravius, quod sit destitutus, queritur.

XVII. Tum demum Liscus oratione Cæsaris adductus, quod antea tacuerat, proponit: "Esse nonnullos, quorum auctoritas apud plebem plurimum valeat, qui privatim plus
possunt,

possint, quam ipsi magistratus : hos seditiosa atque improba oratione multitudinem deterrere, ne frumentum conferant ; quod præstare dicant, si jam principatum Galliarum obtinere non possint, Gallorum, quam Romanorum ; imperia perferre, neque dubitare debeant, quin, si Helvetios superaverint Romani, una cum reliqua Gallia Æduis libertatem sint crepturi. Ab iisdem nostra consilia, quæque in castris gerantur, hostibus enunciari : hos a se coerceri non posse. Quin etiam, quod necessario rem coactus Cæsari enunciarit, intelligere sese, quanto id cum periculo fecerit ; & ob eam causam, quam diu potuerit, tacuisse."

XVIII. Cæsar hac oratione Liscum Dumnorigem, Divitiæ ei fratrem, designari sentiebât : sed, quod pluribus præsentibus eas res jactari nolebat, celeriter concilium dimittit ; Liscum retinet. Quærit ex solo ea, quæ in conventu dixerat. dicit liberius, atque audacius. eadem secreto ab aliis quærît : reperit esse vera : " Ipsum esse Dumnorigem, summa audacia, magna apud plebem propter liberalitatem gratia, cupidum rerum novarum, complures annos portoria, reliquaque omnia Æduorum vestigalia parvo pretio redempta habere : propterea quod illo licente, contra liceri audeat nemo. His rebus & suam rem familiarem auxisse, & facultates ad largiendum magnas comparasse ; magnum numerum equitatus suo sumtu semper alere, & circum se habere : neque solum domi, sed etiam apud finitimas civitates largiter posse, atque hujus potentiae causa, matrem in Biturigibus, homini illic nobilissimo, ac potentissimo, collocasse : ipsum ex Helvetiis uxorem habere : sororem ex matre & propinquas suas nuptum in alias civitates collocasse. Favere, & cupere Helvetiis, propter eam affinitatem : odisse etiam suo nomine Cæsarem, & Romanos ; quod eorum adventu potentia ejus deminuta & Divitiacus frater in antiquum locum gratiæ atque honoris sit restitutus. Si quid accadat Romanis, summam in spem per Helvetios regni obtinendi venire : imperio populi Romani non modo de regno, sed etiam de ea, quam habeat, gratia desperare." Reperiebat etiam in quærendo Cæsar, " quod prælium equestre adversum paucis ante diebus esset factum ; initium ejus fugæ factum à Dumnorige, atque ejus equitibus ; (nam equitatu, quem auxilio Cæsari Ædui miserant, Dumnorix præerat.) Eorum fuga reliquum esse equitatum perterritum."

XIX. Quibus rebus cognitis, quum ad has suspiciones certissimæ res accederent : quod per fines Sequanorum Helvetios transduxisset ; quod obsides inter eos dandos curasset, quod ea omnia non modo in iussu suo & civita-

tis, sed etiam inscientibus ipsis fecisset; quod a magistratu Aduorum accusaretur, satis esse causæ arbitrabatur quare in eum aut ipse animadverteret, aut civitatem animadvertere juberet. His omnibus rebus unum repugnabat, quod Divitiaci fratris summum in populum Romanum studium, summam in se voluntatem, egregiam fidem, justitiam, temperantiam cognoverat. nam, ne ejus supplicio Divitiaci animum offenderet, verebatur. Itaque, prius quam quidquam conaretur, Divitiacum ad se vocari jubet, & quodidianis interpretibus remotis, per C. Valerium Procillum, principem Galliarum provinciarum, familiarem suum, cui summam omnium rerum fidem habebat, cum eo colloquitur: simul commonescit, quæ ipso præsentem in concilio Gallorum de Dumnorige sint dicta, & ostendit, quæ separatim quisque de eo apud se dixerit. Petit, atque hortatur, ut sine ejus offensione animi, vel ipse de eo, causa cognita, statuatur, vel civitatem statuere jubeatur.

XX. Divitiacus multis cum lacrimis Cæsarem complexus obsecrare cœpit, "ne quid gravius in fratrem statueret: scire se, illa esse vera: nec quemquam ex eo plus, quam se, doloris capere: propterea quod, quum ipse gratia plurimum domi, atque in reliqua Gallia, ille minimum propter adolescentiam posset, per se crevisset. Quibus opibus ac nervis, non solum ad minuendam gratiam, sed pæne ad perniciem suam uteretur: sese tamen & amore fraterno, & existimatione vulgi commoveri. Quod si quid ei a Cæsare gravius accidisset, quum ipse cum locum amicitiae apud eum teneret, neminem existimaturum non sua voluntate factum; qua ex re futurum, uti totius Galliarum animi a se averterentur." Hæc quum pluribus verbis flens a Cæsare peteret, Cæsar ejus dexteram prendit; consolatus rogat, finem orandi faciat: tanti ejus apud se gratiam esse ostendit, uti & Reipublicæ injuriam, & suum dolorem ejus voluntati ac precibus condonet. Dumnorigem ad se vocat, fratrem adhibet: quæ in eo reprehendat, ostendit; quæ ipse intelligat, quæ civitas queratur, proponit: monet, ut in reliquum tempus omnes suspiciones vitet: præterita se Divitiaco fratri condonare dicit. Dumnorigi custodes ponit: ut, quæ agat, quibuscum loquatur, scire possit.

XXI. Eodem die ab exploratoribus certior factus, hostes sub montem confedisse, millia passuum ab ipsius castris octo; qualis esset natura montis, & qualis in circuitu adscensus, qui cognoscerent, misit. Renunciatum est, facilem esse. De tertia vigilia T. Labienum legatum pro prætore cum duabus legionibus, & iis ducibus, qui iter cognoverant,

sumptura

summum jugum montis ascendere jubet: quid sui consilii sit, ostendit. ipse de quarta vigilia eodem itinere, quo hostes ierant, ad eos contendit; equitatumque omnem ante se mittit. P. Considius, qui rei militaris peritissimus habebatur, & in exercitu L. Sullæ, & postea in M. Crassi fuerat, cum exploratoribus præmittitur.

XXII. Prima luce, quum summus mons a T. Labieno teneretur, ipse ab hostium castris non longius mille & quingentis passibus abesset; neque, ut postea ex captivis comperit, aut ipsius adventus, aut Labieni cognitus esset; Considius, equo admissio, ad eum accurrit: dicit, montem, quem a Labieno occupari voluerit, ab hostibus teneri: id se a Gallicis armis atque insignibus cognovisse. Cæsar suas copias in proximum collem subducit; aciem instruit. Labienus, ut erat ei præceptum a Cæsare, ne prælium committeret, nisi ipsius copię prope hostium castra visæ essent, ut undique uno tempore in hostes impetus fieret; monte occupato, nostros exspectabat, prælioque abstinebat. Multo denique die per exploratores Cæsar cognovit, & montem a suis teneri, & Helvetios castra movisse, & Considium, timore perterritum, quod non vidisset, pro viso sibi renunciasse. Eo die, quo consueverat intervallo, hostes sequitur, & millia passuum tria ab eorum castris castra ponit.

XXIII. Postridie ejus diei (quod omnino biduum supererat, quum exercitu frumentum metiri oporteret; & quod a Bibracte, oppido Æduorum longe maximo & copiosissimo, non amplius millibus passuum xviii aberat) rei frumentariæ, prospiciendum existimavit, iter ab Helvetiis avertit, ac Bibracte ire contendit. Ea res per fugitivos L. Æmilii, Decurionis equitum Gallorum, hostibus nunciatur. Helvetii, seu quod timore perterritos Romanos discedere a se existimarent, eo magis, quod pridie, superioribus locis occupatis, prælium non commisissent; sive eo, quod re frumentaria intercludi posse confiderent, commutato consilio, atque itinere converso, nostros a novissimo agmine insequi ac laceßere cœperunt.

XXIV. Postquam id animadvertit, copias suas Cæsar in proximum collem subducit; equitatumque, qui sustineret hostium impetum, misit. Ipse interim in colle medio triplicem aciem instruxit legionum quatuor veteranarum, ita, uti supra se in summo jugo duas legiones, quas in Gallia citeriore proxime conscripserat, & omnia auxilia collocaret; ac totum montem hominibus compleri, & interea sarcinas in unum locum conferri, & eum ab

his, qui in superiore acie constiterant, muniri iussit. Helvetii cum omnibus suis carris secuti, impedimenta in unum locum contulerunt. ipsi, consertissima acie rejecto nostro equitatu, phalange facta, sub primam nostram aciem successerunt.

XXV. Cæsar, primum suo, deinde omnium ex conspectu remotis equis, ut, æquato omnium periculo, spem fugæ tolleret, cohortatus suos, prælium commisit. Milites, e loco superiore pilis missis, facile hostium phalangem petregerunt. ea disiecta, gladiis districtis, in eos impetum fecerunt. Gallis magno ad pugnam erat impedimento, quod, pluribus eorum scutis uno ictu pilorum transfixis & colligatis, quum ferrum se inflexisset, neque evellere, neque, sinistra impedita, satis commode pugnare poterant; multi ut, diu iactato brachio, præoptarent scutum manu emittere, & nudo corpore pugnare. Tandem, vulneribus defessi, & pedem referre, &, quod mons suberat circiter M. passuum, eo se recipere cœperunt. Capto monte, & succedentibus nostris, Boii, & Tulingi, qui hominum millibus circiter xv agmen hostium claudebant, & novissimis præsidio erant, ex itinere nostros latere aperto aggressi, circumvenere: & id conspicati Helvetii, qui in montem sese receperant, rursus instare, & prælium redintegrare cœperunt. Romani conversa signa bipartito intulerunt: prima, & secunda acies, ut victis, ac submotis resisteret; tertia, ut venientes exciperet.

XXVI. Ita, ancipiti prælio, diu atque acriter pugnatum est. Diutius quum nostrorum impetus sustinere non possent; alteri se, ut cœperant, in montem receperunt, alteri ad impedimenta & carros suos se contulerunt: nam hoc toto prælio, quum ab hora septima ad vesperam pugnatum sit, aversum hostem videre nemo potuit. Ad multam noctem etiam ad impedimenta pugnatum est: propterea quod pro vallo carros objecerant, & e loco superiore in nostros venientes tela conjiciebant, & nonnulli inter carros rotasque, mataras ac tragulas subjiciebant, nostrosque vulnerabant. Diu quum esset pugnatum, impedimentis castrisque nostri potiti sunt. Ibi Orgetorigis filia, atque unus e filiis captus est. Ex eo prælio circiter hominum millia cxxx superfuerunt: eaque tota nocte continenter ierunt: nullam partem noctis itinere intermisso, in fines Lingonum die iv pervenerunt, quum & propter vulnera militum, & propter sepulturam occisorum, nostri triduum morati, eos sequi non potuissent. Cæsar ad Lingonas litteras, nunciosque

que misit, ne eos frumento, neve alia re juvarent : qui si juvissent, se eodem loco, quo Helvetios, habiturum. Ipse, triduo intermisso, cum omnibus copiis eos sequi cepit.

XXVII. Helvetii, omnium rerum inopia adducti, legatos de deditioe ad eum miserunt. qui quum eum in itinere convenissent, seque ad pedes projecissent, suppliciterque locuti, sientes pacem petissent, atque eos in eo loco, quo tum essent, suum adventum exspectare jussisset, paruerunt. Eo postquam Cæsar pervenit, obsides, arma, seruos, qui ad eos perfugissent, poposcit. Dum ea conquiruntur, & conferuntur, nocte intermissa, circiter hominum millia vi ejus pagi, qui Urbigenus appellatur, sive timore perterriti, ne, armis traditis, supplicio afficerentur, sive spe salutis inducti, quod, in tanta multitudine dediticiorum, suam fugam aut occultari, aut omnino ignorari posse existimarent ; prima nocte, e castris Helvetiorum egressi, ad Rhenum sinelque Germanorum contenderunt.

XXVIII. Quod ubi Cæsar rescivit, quorum per fines ierant, his, uti conquirerent, & reducerent, si sibi purgati esse vellent, imperavit ; reductos in hostium numero habuit : reliquos omnes, obsidibus, armis, perfugis traditis, in deditioem accepit. Helvetios, Tulingos, Latobrigos in fines suos, unde erant profecti, reverti jussit ; &, quod, omnibus fructibus amissis, domi nihil erat, quo famem tolerarent, Allobrogibus imperavit, uti iis frumenti copiam facerent : ipsos oppida, vicosque, quos incenderant, restituere jussit. Id ea maxime ratione fecit, quod nōluit eum locum, unde Helvetii discesserant, vacare ; ne propter bonitatem agrorum, Germani, qui trans Rhenum incolunt, e suis finibus in Helvetiorum fines transirent ; & finitimi Galliæ provinciæ, Allobrogibusque essent. Boios, petentibus Æduis, quod egregia virtute erant cogniti, ut in finibus suis collocarent, concessit : quibus illi agros dederunt ; quosque postea in parem juris libertatisque conditionem, atque ipsi erant, receperant.

XXIX. In castris Helvetiorum tabulæ repertæ sunt literis Græcis confectæ, & ad Cæsarem relatæ ; quibus in tabulis nominatim ratio confecta erat, qui numerus domo exisset eorum, qui arma ferre possent ; & item separatim pueri, senes, mulieresque. Quarum omnium rerum summa erat, capitum Helvetiorum millia cclxiii, Tulingorum millia xxxvi, Latobrigorum xiv, Rauracorum xxiii, Boiorum xxxii. ex his, qui arma ferre possent, ad millia xcii. Summa omnium fuerunt ad millia cccclxix.

Eorum,

Eorum, qui domum redierunt, censu habito, ut Cæsar imperaverat, repertus est numerus millium c & x.

XXX. Bello Helvetiorum confecto, totius fere Galliæ legati, principes civitatum, ad Cæsarem gratulatum conveniunt. Intelligere sese, tametsi, pro veteribus Helvetiorum injuriis populi Romani ab iis pœnas bello repetisset, tamen eam rem non minus ex usu terræ Galliæ, quam populi Romani accidisse: propterea quod eo consilio, florentissimis rebus, domos suas Helvetii reliquissent, uti toti Galliæ bellum inferrent, imperioque potirentur, locumque domicilio ex magna copia deligerent, quem ex omni Gallia opportunissimum ac fructuosissimum judicassent, reliquasque civitates stipendiarias haberent. Petierunt, uti sibi concilium totius Galliæ in diem certam indicere, idque Cæsaris voluntate facere liceret; sese habere quasdam res, quas ex communi consensu ab eo petere vellent. Ea re permessa, diem concilio constituerunt, & jurejurando, ne quis enunciaret, nisi quibus communi consilio mandatum esset, inter se sanxerunt.

XXXI. Eo concilio dimisso, iidem principes civitatum, qui ante fuerant ad Cæsarem, reverterunt, petieruntque, uti sibi secreto [in occulto] de sua omniumque salute cum eo agere liceret. Ea re impetrata, sese omnes flentes Cæsari ad pedes projecerunt; "Non minus se id contendere, & laborare, ne ea, quæ dixissent, enunciarentur, quam, uti ea, quæ vellent, impetrarent: propterea quod, si enunciatum esset, summum in cruciatum se venturos viderent." Locutus est pro his Divitiacus Æduus: "Galliæ totius factiones esse duas: harum alterius principatum tenere Æduos, alterius Arvernos. Hi quum tantopere de potentatu inter se multos annos contenderent, factum esse, uti ab Arvernīs, Sequanisque Germani mercede arcesserentur. Horum primo circiter millia xv Rhenum transisse: posteaquam agros, & cultum, & copias Gallorum homines feri ac barbari adamassent, transductos plures: nunc esse in Gallia ad c & xx millium numerum: cum his Æduos, eorumque clientes semel atque iterum armis contendisse, magnam calamitatem pulsos accepisse, omnem nobilitatem, omnem Senatum, omnem equitatum amisisse. Quibus præliis calamitatibusque fractos, qui & sua virtute, & populi Romani hospitio atque amicitia plurimum ante in Gallia potuissent, coactos esse Sequanis obsides dare nobilissimos civitatis, & jurejurando civitatem obstringere, sese neque obsides repetituros, neque auxilium a populo Romano imploratorios, neque recusatorios, quo minus perpetuo sub illorum

ditione atque imperio essent : unum se esse ex omni civitate Æduorum, qui adduci non potuerit, ut juraret, aut liberos suos obsides daret. Ob eam rem se ex civitate profugisse, & Romam ad Senatum venisse, auxilium postulatum, quod solus neque jurejurando, neque obsidibus teneretur. Sed pejus victoribus Sequanis, quam Æduis victis accidisse : propterea quod Ariovistus, rex Germanorum, in eorum finibus confedisset, tertiamque partem agri Sequani, qui esset optimus totius Galliarum, occupavisset, & nunc de altera parte tertia Sequanos decedere juberet ; propterea quod, paucis mensibus ante, Harudum millia hominum XXIV ad eum venissent ; quibus locus ac sedes pararentur. Futurum esse paucis annis, uti omnes ex Galliarum finibus pellerentur, atque omnes Germani Rhenum transirent : neque enim conferendum esse Gallicum cum Germanorum agro, neque hanc consuetudinem victus cum illa comparandam. Ariovistum autem, ut semel Gallorum copias prælio vicerit, quod prælium factum sit Admagetrobis, superbe, & crudeliter imperare, obsides nobilissimi cujusque liberos poscere, & in eos omnia exempla cruciatuque edere, si qua res non ad nutum, aut ad voluntatem ejus facta sit. Hominem esse barbarum, iracundum, temerarium : non posse ejus imperia diutius sustineri : nisi si quid in Cæsare populoque Romano sit auxilii, omnibus Gallis idem esse faciendum, quod Helvetii fecerint, ut domo emigrent ; aliud domicilium, alias sedes, remotas a Germanis, petant ; fortunamque, quæcunque accadat, experiantur. Hæc si enunciata Ariovisto sint, non dubitare, quin de omnibus obsidibus, qui apud eum sint, gravissimum supplicium sumat ; Cæsarem vel auctoritate sua atque exercitus, vel recenti victoria, vel nomine populi Romani deterrire posse, ne major multitudo Germanorum Rhenum transducatur, Galliamque omnem ab Ariovisti injuria posse defendere."

XXXII. Hæc oratione ab Divitiaco habita, omnes, qui aderant, magno fletu auxilium a Cæsare petere cœperunt. Animadvertit Cæsar, unos ex omnibus Sequanos nihil earum rerum facere, quas ceteri facerent ; sed tristes, capite demisso, terram intueri. Ejus rei causa quæ esset, miratus, ex ipsis quæsit. Nihil Sequani respondere, sed in eadem tristitia taciti permanere. Quum ab iis sæpius quæreret, neque ullam omnino vocem exprimere posset, idem Divitiacens Æduus respondit ; " Hoc esse miseriorem, gravio-remque fortunam Sequanorum, quam reliquorum ; quod soli ne in occulto quidem queri, neque auxilium implorare
auderent ;

auderent; absentisque Ariovisti crudelitatem, velut si coram adesset, horrerent: propterea quod reliquis tamen fugæ facultas daretur; Sequanis vero, qui intra fines suos Ariovistum recepissent, quorum oppida omnia in potestate ejus essent, omnes cruciatus essent perferendi."

XXXIII. His rebus cognitis, Cæsar Gallorum animos verbis confirmavit: pollicitusque est, sibi eam rem curæ futuram: magnam se habere spem, & beneficio suo, & auctoritate adductum Ariovistum, finem injuriis facturum. Hac oratione habita, concilium dimisit. Et secundum ea multæ res eum hortabantur, quare sibi eam rem cogitandam & suscipiendam putaret: inprimis, quod Æduos fratres consanguineosque sæpenumero a senatu appellatos, in servitute atque in ditione videbat Germanorum teneri; eorumque obsides esse apud Ariovistum, ac Sequanos intelligebat: quod in tanto imperio populi Romani turpissimum sibi & Reipublicæ esse arbitrabatur. Paullatim autem Germanos consuescere Rhenum transire, & in Galliam magnam eorum multitudinem venire, populo Romano periculosum videbat: neque sibi homines feroces ac barbaros temperaturos existimabat, quin, quum omnem Galliam occupassent, ut ante Cimbri, Teutonique fecissent, in provinciam exirent, atque inde in Italiam contenderent; præsertim quum Sequanos a provincia nostra Rhodanus divideret: quibus rebus quam maturissime occurrendum putabat. Ipse autem Ariovistus tantos sibi spiritus, tantam arrogantiam sumferat, ut ferendus non videretur.

XXXIV. Quamobrem placuit ei, ut ad Ariovistum legatos mitteret, qui ab eo postularent, uti aliquem locum medium utriusque colloquio diceret: velle sese de Republica & summis utriusque rebus cum eo agere. Ei legationi Ariovistus respondit; "Si quid ipsi a Cæsare opus esset, sese ad eum venturum fuisse; si quid ille a se velit, illum ad se venire oportere. Præterea se neque sine exercitu in eas partes Galliarum venire audere, quas Cæsar possideret, neque exercitum sine magno commeatu, atque emolumento in unum locum contrahere posse: sibi autem mirum videri, quid in sua Gallia, quam bello vicisset, aut Cæsari, aut omnino populo Romano negotii esset."

XXXV. His responsis ad Cæsarem relatis, iterum ad eum Cæsar legatos cum his mandatis mittit: "Quoniam tanto suo populi Romani beneficio affectus, (quum in consulatu suo rex atque amicus a senatu appellatus esset) hanc sibi populoque Romano gratiam referret, ut in col-

loquium venire invitatus gravaretur, neque de communi re dicendum sibi & cognoscendum putaret; hæc esse, quæ ab eo postularet: primum, ne quam hominum multitudinem amplius trans Rhenum in Galliam transduceret: deinde obsides, quos haberet ab Æduis, redderet; Sequanisque permetteret, ut, quos illi haberent, voluntate ejus reddere illis liceret; neve Æduos injuria lacefferet; neve his sociisque eorum bellum inferret. Si id [ita] fecisset, sibi populoque Romano perpetuam gratiam atque amicitiam cum eo futuram: si non impetraret, [se] (quoniam M. Messala, M. Pisone Coss. Senatus censuisset, uti, quicumque Galliam provinciam obtineret, quod commodum Reipublicæ facere posset, Æduos ceterosque amicos populi Romani defenderet,) se Æduorum injurias non neglecturum."

XXXVI. Ad hæc Ariovistus respondit: "Jus esse belli, ut, qui vicissent, iis, quos vicissent, quemadmodum vellent, imperarent: item populum Romanum victis non ad alterius præscriptum, sed ad suum arbitrium imperare consuesse. Si ipse populo Romano non præscriberet, quemadmodum suo jure uteretur; non oportere sese a populo Romano in suo jure impediri. Æduos sibi, quoniam belli fortunam tentassent, & armis congressi, ac superati essent, stipendiarios esse factos. Magnam Cæsarem injuriam facere, qui suo adventu vestigalia sibi deteriora faceret. Æduis se obsides redditurum non esse; neque iis, neque eorum sociis injuria bellum illaturum, si in eo manerent, quod convenisset, stipendiumque quotannis penderent; si id non fecissent, longe iis fraternum nomen populi Romani afuturum. Quod sibi Cæsar denunciaret, se Æduorum injurias non neglecturum; neminem secum sine sua perniciæ contendisse. Quum vellet, congregaretur: intellecturum, quid invicti Germani, exercitatissimi in armis, qui inter annos XIV testum non subissent, virtute possent."

XXXVII. Hæc eodem tempore Cæsari mandata referantur; & legati ab Æduis & a Treviris veniebant. Ædui questum, quod Harudes, qui nuper in Galliam transportati essent, fines eorum popularentur: sese ne obsidibus quidem datis pacem Ariovisti redimere potuisse. Trevirum autem, pagos centum Suevorum ad ripas Rheni concessisse, qui Rhenum transire conarentur: iis præesse Nasuam, & Cimberium fratres. Quibus rebus Cæsar vehementer commotus, maturandum sibi existimavit, ne si nova manus Suevorum cum veteribus copiis Ariovisti sese conjunxisset, minus facile resisti posset. Itaque re frumentaria,

quam

quam celerrime potuit, comparata, magnis itineribus ad Ariovistum contendit.

XXXVIII. Quum tridui viam processisset, nunciatum est ei, Ariovistum cum suis omnibus copiis ad occupandum Vesontionem, quod est oppidum maximum Sequanorum, contendere, triduique viam a suis finibus processisse. Id ne accideret, magnopere sibi præcavendum Cæsar existimabat. Namque omnium rerum, quæ ad bellum usui erant, summa erat in eo oppido facultas: idque natura loci sic muniebatur, ut magnam ad ducendum bellum daret facultatem, propterea quod flumen Dubis, ut circino circumductum, pæne totum oppidum cingit: reliquum spatium, quod est non amplius pedum DC, qua flumen intermittit, mons continet magna altitudine, ita ut radices montis ex utraque parte ripæ fluminis contingant. Hunc murus circumdatus arcem efficit, & cum oppido conjungit. Huc Cæsar magnis nocturnis diurnisque itineribus contendit; occupatoque oppido, ibi præsidium collocat.

XXXIX. Dum paucos dies ad Vesontionem, rei frumentariæ comæatusque causa, moratur, ex percussatione nostrorum, vocibusque Gallorum, ac mercatorum, qui ingenti magnitudine corporum Germanos, incredibili virtute, atque exercitatione in armis esse prædicabant, sæpenumero sese cum iis congressos ne vultum quidem, atque aciem oculorum ferre potuisse; tantus subito timor omnem exercitum occupavit, ut non mediocriter omnium mentes animosque perturbaret. Hic primum ortus est a tribunis militum, præfectis, reliquisque, qui ex urbe, amicitia causa, Cæsarem secuti, magnum periculum miserabantur, quod non magnum in re militari usum habebant. Quorum alius, alia causa illata, quam sibi ad proficiscendum necessariam esse diceret, petebat, ut ejus voluntate discedere liceret; nonnulli, pudore adducti, ut timoris suspensionem vitarent, remanebant. Hi neque vultum fingere, neque interdum lacrimas tenere poterant: abditi in tabernaculis aut suum solum querebantur, aut cum familiaribus suis commune periculum miserabantur. Vulgo totis castris testamenta obsignabantur. Horum vocibus, ac timore paulatim etiam ii, qui magnum in castris usum habebant, milites, centurionesque, quique equitatu præerant, perturbabantur. Qui se ex his minus timidos existimari volebant, non se hostem vereri, sed angustias itineris, & magnitudinem silvarum, quæ intercederent inter ipsos, atque Ariovistum, aut rem frumentariam, ut satis commode supportari posset, timere dicebant. Nonnulli etiam Cæsari

renunciabant, quum castra moveri, ac signa ferri jussisset, non fore dicto audientes milites, neque propter timorem signa laturos.

XL. Hæc quum animadvertisset, convocato consilio, omniumque ordinum ad id consilium adhibitis centurionibus, vehementer eos incusavit: "Primum, quod aut quam in partem, aut quo consilio ducerentur, sibi querendum aut cogitandum putarent. Ariovistum, se consule, cupidissime populi Romani amicitiam appetisse. Cur hunc tam temere quisquam ab officio discessurum judicaret? sibi quidem persuaderi, cognitis suis postulatis, atque æquitate conditionum perspecta, cum neque suam, neque populi Romani gratiam repudiaturum. Quod si furore atque amentia impulsus bellum intulisset, quid tandem vererentur? aut cur de sua virtute, aut de ipsius diligentia desperarent? Factum ejus hostis periculum patrum nostrorum memoria, quum Cimbris & Teutonis a C. Mario pulsus, non minorem laudem exercitus, quam ipse imperator, meritus videbatur. Factum etiam nuper in Italia, servili tumultu; quos tamen aliquid usus ac disciplina, quam a nobis acceperant, sublevarent: ex quo judicari posset, quantum haberet in se boni constantia: propterea quod, quos aliquamdiu inertes sine causa timuissent, hos postea armatos, ac victores superassent: denique hos esse eoldem, quibuscum sæpenumero Helvetii congressi, non solum in suis, sed etiam in illorum sinibus plerumque superarint, qui tamen pares esse nostro exercitu non potuerint. Si quos adversum prælium, & fuga Gallorum commoveret, hos, si quærerent, reperire posse, diuturnitate belli defatigatis Gallis, Ariovistum, quum multos menses castris se ac paludibus tenuisset, neque sui potestatem fecisset, desperantes jam de pugna, & dispersos subito adortum, magis ratione & consilio, quam virtute, vicisse. Cui rationi contra homines barbaros atque imperitos locus fuisset, hac, ne ipsum quidem sperare, nostros exercitus capi posse. Qui suum timorem in rei frumentariæ simulationem, angustiasque itinerum conferrent, facere arroganter; quum aut de officio imperatoris desperare, aut ei præscribere viderentur. Hæc sibi esse curæ; frumentum Sequanos, Leucos, Lingonas subministrare: jamque esse in agris frumenta matura: de itinere, ipsos brevi tempore judicaturos. Quod non fore dicto audientes milites, neque signa laturi dicantur, nihil se ea re commoveri: scire enim, quibuscumque exercitus dicto audiens non fuerit, aut, male re gesta, fortunam defuisse; aut, aliquo facinore comperto, avaritiam esse convictam;

vidam: suam innocentiam perpetua vita, felicitatem Helvetiorum bello esse perspectam. Itaque se, quod in longiorem diem collaturus esset, repræsentaturum, & proxima nocte de quarta vigilia castra moturum, ut quamprimum intelligere posset, utrum apud eos pudor atque officium, an timor valeret. Quod si præterea nemo sequatur, tamen se cum sola decima legione iturum, de qua non dubitaret, sibi que eam Prætoriam cohortem futuram." Huic legioni Cæsar & indulserat præcipue, & propter virtutem confidebat maxime.

XLII. Hac oratione habita, mirum in modum conversæ sunt omnium mentes, summaque alacritas & cupiditas belligerendi innata est: princepsque decima legio per tribunos militum ei gratias egit, quod de se optimum iudicium fecisset; seque esse ad bellum gerendum paratissimam confirmavit. Deinde reliquæ legiones per tribunos militum & primorum ordinum centuriones egerunt, uti Cæsari satisfacerent: se neque unquam dubitasse, neque timuisse, neque de summa belli suum iudicium, sed Imperatoris esse, existimavisse. Eorum satisfactione accepta, & itinere exquisito per Divitiacum, quod ex aliis ei maximam fidem habebat, ut millium amplius quinquaginta circuitu locis apertis exercitum duceret, de quarta vigilia, ut dixerat, profectus est. Septimo die, quum iter non intermitteret, ab exploratoribus certior factus est, Ariovisti copias a nostris millibus passuum IV & XX abesse.

XLIII. Cognito Cæsaris adventu, Ariovistus legatos ad eum mittit: quod antea de colloquio postulasset, id per se fieri licere, quoniam propius accessisset; seque id sine periculo facere posse existimare. Non respuit conditionem Cæsar: jamque cum ad sanitatem reverti arbitrabatur; quum id, quod antea petenti denegasset, ultro polliceretur: magnamque in spem veniebat, pro suis tantis, populi que Romani in eum beneficiis, cognitis suis postulatis, fore, uti pertinacia desisteret. Dies colloquio dictus est, ex eo die quintus. Interim, quum sæpe ultro citroque legati inter eos mitterentur, Ariovistus postulavit, ne quem peditem ad colloquium Cæsar adduceret. vereri se, ne per insidias ab eo circumveniretur: uterque cum equitatu veniret: alia ratione se non esse venturum. Cæsar, quod neque colloquium, interposita causa, tolli volebat, neque salutem suam Gallorum equitatu committere audebat; commodissimum esse statuit, omnibus equis Gallis equitibus detractis, eo legionarios milites legionis decimæ, cuiquam maxime confidebat, imponere; ut præsidium quem-

amiciss.

amicissimum, si quid opus facto esset, haberet. Quod quum fieret, non irridicule quidam ex militibus decimæ legionis dixit; "Plus, quam pollicitus esset, Cæsarem [ei] facere: pollicitum [se] in cohortis prætoris loco decimam legionem habiturum; nunc ad equum rescribere."

XLIII. Planicies erat magna, & in ea tumulus terreus satis grandis. Hic locus æquo fere spatio ab castris utriusque aberat. Eo, ut erat dictum, ad colloquium venerunt. Legionem Cæsar, quam equis devexerat, passibus cc ab eo tumulo constituit: item equites Ariovisti pari intervallo consisterunt. Ariovistus, ex equis ut colloquerentur, & præter se, denos ut ad colloquium adducerent, postulavit. Ubi eo ventum est, Cæsar initio orationis sua Senatusque in eum beneficia commemoravit; quod rex appellatus esset a Senatu, quod amicus, quod munera amplissima inissa; quam rem & paucis contigisse, & pro magnis hominum officiis consuesse tribui docebat: illum, quum neque aditum, neque causam postulandi justam haberet, beneficio ac liberalitate sua ac Senatus, ea præmia consecutum. Docebat etiam, quam veteres, quamque justæ causæ necessitudinis ipsis cum Æduis intercederent; quæ Senatus consulta, quoties, quamque honorifica, in eos facta essent; ut omni tempore totius Galliæ principatum Ædúi tenuissent, prius etiam, quam nostram amicitiam appetissent. Populi Romani hanc esse consuetudinem, ut socios, atque amicos non modo sui nihil deperdere, sed gratia, dignitate, honore auctiores velit esse. Quod vero ad amicitiam populi Romani attulissent, id iis eripi, quis pati posset? Postularit deinde eadem, quæ legatis in mandatis dederat, ne aut Æduis, aut eorum sociis bellum inferret; obsides redderet; si nullam partem Germanorum donum remittere posset; at ne quos amplius Rhenum transire pateretur.

XLIV. Ariovistus ad postulata Cæsaris pauca respondit; de suis virtutibus multa prædicavit; "Transisse Rhenum sese non sua sponte, sed rogatum, & arcessitum a Gallis; non sine magna spe, magnisque præmiis domum propinquosque reliquisse: sedes habere in Gallia, ab ipsis concessas; obsides, ipsorum voluntate, datos; stipendium capere jure belli, quod victores victis imponere consuerint; non sese Gallis, sed Gallos sibi bellum intulisse: omnes Galliæ civitates ad se oppugnandum venisse; ac contra se castra habuisse: eas omnes copias a se uno proelio suas ac superatas esse. si iterum experiri velint, iterum paratum sese decertare; si pace uti velint, iniquum esse de stipendio recusare;

eufare, quod sua voluntate ad id tempus pependerint. Amicitiam populi Romani sibi ornamento, & præsidio. non detrimento, esse oportere: idque se ea spe petisse. Si per populum Romanum stipendium remittatur, & deditiæ subtrahantur. non minus libenter sese recusaturum populi Romani amicitiam, quam appetierit. Quod multitudinem Germanorum in Galliam transducatur, id se sui muniendi, non Galliae impugnandæ, causa facere; ejus rei testimonium esse, quod, nisi rogatus, non venerit, & quod bellum non intulerit, sed defenderit. Se prius in Galliam venisse, quam populum Romanum; nunquam ante hoc tempus exercitum populi Romani Galliae provinciae fines egressum. Quid sibi vellet? cur in suas possessiones veniret? provinciam suam hanc esse Galliam, sicut illam nostram. Ut ipsi concedi non oporteret, si in nostros fines impetum faceret, sic iterum nos esse iniquos, qui in suo jure se interpellaremus. Quod fratres a Senatu, Aeduos appellatos diceret; non se tam barbarum, neque tam imperitum esse rerum, ut non sciret, neque bello Allobrogum proximo, Aeduos Romanis auxilium tulisse, neque ipsos in his contentionibus, quas Aedui secum, & cum Sequanis habuissent, auxilio populi Romani usos esse. Debere se suspicari, simulata Caesarem amicitia, quod exercitum in Gallia habeat, sui opprimendi causa habere: Qui nisi decedat, atque exercitum deducat ex his regionibus, sese illum non pro amico, sed pro hoste habiturum; quod si cum interfecerit, multis sese nobilibus, principibusque populi Romani gratum esse facturum. Id se ab ipsis per eorum nuncios compertum habere; quorum omnium gratiam atque amicitiam ejus morte redimere posset. Quod si decessisset, & liberam possessionem Galliae sibi tradidisset, magno se illum præmio remuneraturum, & quaecunque bella geri vellet, sine ullo ejus labore & periculo confecturum."

XLV. Multa ab Caesare in eam sententiam dicta sunt, quare negotio desistere non posset, & neque suam, neque populi Romani consuetudinem pati, uti optime meritos socios desereret; neque se judicare, Galliam potius esse Ariovisti, quam populi Romani. Bello superatos esse Arvernos, & Rutenos ab Q. Fabio Maximo, quibus populus Romanus ignovisset, neque in provinciam redegisset, neque stipendium imposuisset. Quod si antiquissimum quodque tempus spectari oporteret, populi Romani justissimum esse in Gallia imperium: si judicium Senatus observari oporteret, liberam debere esse Galliam, quam bello victam suis legibus uti voluisset.

XLVI. Dum hæc in colloquio geruntur, Cæsari nunciatum est, equites Ariovisti propius tumulum accedere, & ad nostros adequitare; lapides telaque in nostros conjicere. Cæsar loquendi finem fecit; seque ad suos recepit; suisque imperavit, ne quod omnino telum in hostes rejicerent. nam, etsi sine ullo periculo legionis delectæ, cum equitatu prælium fore videbat, tamen committendum non putabat, ut, pulsus hostibus, dici posset, eos ab se per fidem in colloquio circumventos. Posteaquam in vulgus militum elatum est, qua arrogantia in colloquio Ariovistus usus, omni Gallia Romanis interdixisset, impetumque in nostros ejus equites fecissent, eaque res colloquium ut diremisset; multo major alacritas studiumque pugnandi majus exercitu injectum est.

XLVII. Biduo post Ariovistus ad Cæsarem legatos mittit, velle se de his rebus, quæ inter eos agi cæptæ, neque perfectæ essent, agere cum eo: uti aut iterum colloquio diem constitueret; aut si id minus vellet, ex suis legatis aliquem ad se mitteret. Colloquendi Cæsari causa visa non est, & eo magis, quod pridie ejus diei Germani retineri non poterant, quin in nostros tela conjicerent. Legatum ex suis sese magno cum periculo ad eum missurum, & hominibus feris obiecturum, existimabat. Commodissimum visum est, C. Valerium Procillum, C. Valerii Cauri filium, summa virtute & humanitate adolescentem (cujus pater a C. Valerio Flacco civitate donatus erat) & propter fidem & propter linguæ Gallicæ scientiam, qua multa jam Ariovistus, longinqua consuetudine, utebatur, &, quod in eo peccandi Germanis causa non esset, ad eum mittere, & M. Mettium, qui hospitio Ariovisti usus erat. His mandavit, ut, quæ diceret Ariovistus, cognoscerent, & ad se referrent. Quos quum apud se in castris Ariovistus conspexisset, exercitu suo præsentē, exclamavit: "Quid ad se venirent? an speculandi causa?" conantes dicere prohibuit, & in catenas conjecit.

XLVIII. Eodem die castra promovit, & millibus passuum vi a Cæsaris castris sub monte consedit. Postridie ejus diei, præter castra Cæsaris suas copias transduxit, & millibus passuum ii ultra eum castra fecit; eo consilio, uti frumento, comæntuque, qui ex Sequanis & Aduis supportaretur, Cæsarem intercluderet. Ex eo die dies continuos v Cæsar pro castris suas copias produxit, & aciem instructam habuit; ut, si vellet Ariovistus prælio contendere, ei potestas non deesset. Ariovistus his omnibus diebus exercitum castris continuit: equestri prælio quotidie

die contendit. Genus hoc erat pugnae, quo se Germani exercuerant. Equitum millia erant VI, totidem numero pedites velocissimi, ac fortissimi; quos ex omni copia singuli singulos, suae salutis causa, delegerant. cum his in praeliis versabantur: ad hos se equites recipiebant: hi, si quid erat durius, concurrebant: si qui, graviore vulnere accepto, equo deciderat, circumstitebant; si quo erat longius prodeundum, aut celerius recipiendum, tanta erat horum, exercitatione, celeritas, ut, iubeis equorum sublevati, cursum adaequarent.

XLIX. Ubi cum castris se tenere Caesar intellexit, ne diutius commeatu prohiberetur, ultra eum locum, quo in loco Germani confederant, circiter passus DC ab eis, castris idoneum locum delegit; acieque triplici instructa, ad eum locum venit. Primam & secundam aciem in armis esse, tertiam castra munire iussit. Hic locus ab hoste circiter passus sexcentos, uti dictum est, aberat. eo circiter hominum numero XVI millia expedita cum omni equitatu Ariovistus misit; quae copiae nostros perterrerent, & munitione prohiberent. Nihilo secius Caesar, ut ante constituerat, duas acies hostem propulsare; tertiam opus perficere iussit. Munitis castris, duas ibi legiones reliquit, & partem auxiliorum: quatuor reliquas in castra maiora reduxit.

L. Proximo die, instituto suo Caesar e castris utrisque copias suas eduxit: paululumque a majoribus progressus aciem instruxit; hostibusque pugnandi potestatem fecit. ubi ne tum quidem eos prodire intellexit, circiter meridiem exercitum in castra reduxit. Tum demum Ariovistus partem suarum copiarum, quae castra minora oppugnaret, misit. Acriter utrinque, usque ad vesperum, pugnatum est. Solis occasu suas copias Ariovistus, multis & illatis & acceptis vulneribus, in castra reduxit. Quum ex captivis quaereret Caesar, quamobrem Ariovistus praelio non decertaret, hanc reperiebat causam: Quod apud Germanos ea consuetudo esset, ut matres familiae eorum sortibus & vaticinationibus declararent, utrum praelium committi ex usu esset, nec ne: eas ita dicere, Non esse fas Germanos superare, si ante novam Lunam praelio contendissent.

LI. Postridie ejus diei Caesar praesidio utrisque castris, quod satis esse visum est, reliquit, omnes alarios in conspectu hostium pro castris minoribus constituit; quod minus multitudine militum legionariorum, pro hostium numero, valebat, ut ad speciem alariis uteretur. Ipse, triplici instructa acie, usque ad castra hostium accessit. Tum
demum

demum necessario Germani suas copias castris eduxerunt, generatimque constituerunt, paribusque intervallis, Harudes, Marcomanos, Triboccos, Vangiones, Nemetes, Sedusios, Suevos: omnemque aciem suam rhedis & carris circumdederunt, ne qua spes in fuga relinqueretur. Eo mulieres imposuerunt, quæ in prælium proficiscentes milites passis crinibus flentes implorabant, ne se in servitutem Romanis traderent.

LII. Cæsar singulis legionibus singulos legatos, & quæstorem præfecit; uti eos testes suæ quisque virtutis haberet. Ipse a dextro cornu, quod eam partem minime firmam hostium esse animum adverterat, prælium commisit. Ita nostri acriter in hostes, signo dato, impetum fecerunt. Itaque hostes repente celeriterque procurrerunt; ut spatium pila in hostes conjiciendi non daretur. Rejectis pilis, comminus gladius pugnatum est. At Germani celeriter, ex consuetudine sua, phalange facta, impetus gladiatorum exceperunt. Reperti sunt complures nostri milites, qui in phalangas insilirent, & scuta manibus revellerent, & desuper vulnerarent. Quum hostium acies a sinistro cornu pulsa, atque in fugam conversa esset; a dextro cornu vehementer multitudine suorum nostram aciem premebant. Id quum animadvertisset P. Crassus adolescens, qui equitatu præerat, quod expeditior erat, quam hi, qui inter aciem versabantur, tertiam aciem laborantibus nostris subsidio misit.

LIII. Ita prælium restitutum est, atque omnes hostes terga verterunt, neque prius fugere destiterunt, quam ad flumen Rhenum millia passuum ex eo loco circiter quinquaginta pervenerint. Ibi perpauci, aut viribus confisi, transnatare contenderunt; aut, lintribus inventis, sibi salutem repperunt. In his fuit Ariovistus, qui, naviculam deligatam ad ripam nactus, ea profugit. reliquos omnes consecuti equites nostri interfecerunt. Duæ fuerunt Ariovisti uxores, una Sueva natione, quam ab domo secum eduxerat; altera Norica, regis Vocionis soror, quam in Gallia duxerat, a fratre missam. Utræque in ea fuga perierunt. Duæ filiæ harum, altera occisa, altera capta est. C. Valerius Procillus, quum a custodibus in fuga trinis catenis victus traheretur, in ipsum Cæsarem, hostes equitatu persequentem, incidit. Quæ quidem res Cæsari non minorem, quam ipsa victoria, voluptatem attulit: quod hominem honestissimum provinciæ Galliæ, suum familiarem, & hospitem, ereptum e manibus hostium, sibi restitutum videbat: neque ejus calamitate de tanta voluptate

tate & gratulatione quidquam fortuna deminuerat. Is, se præsente, de se ter sortibus consultum dicebat, utrum igni statim necaretur, an in aliud tempus reservaretur: sortium beneficio se esse incolumem. Item M. Mettius repertus, & ad eum reductus est.

LIV. Hoc prælio trans Rhenum nunciato, Suevi, qui ad ripas Rheni venerant, domum reverti cœperunt; quos Ubii, qui proximi Rhenum incolunt, perterritos insecuti, magnum ex his numerum occiderunt. Cæsar, una æstate duobus maximis bellis confectis, maturius paullo, quam tempus anni postulabat, in hiberna in Sequanos exercitum deduxit: hibernis Labienum præposuit: ipse in citeriorem Galliam ad conventus agendos profectus est.

LIBER II.

I. **Q**UUM esset Cæsar in citeriore Gallia in hibernis, ita uti supra demonstravimus, crebri ad eum rumores afferebantur, literisque item Labieni certior fiebat, omnes Belgas, quam tertiam esse Galliarum partem dixeramus, contra populum Romanum conjurare; obsidesque inter se dare: conjurandi has esse causas: primum, quod vererentur, ne, omni pacata Gallia, ad eos exercitus noster adduceretur: deinde, quod ab nonnullis Gallis sollicitarentur, partim qui, ut Germanos diutius in Gallia versari noluerant, ita populi Romani exercitum hiemare, atque inveterascere in Gallia, moleste ferebant: partim qui mobilitate & levitate animi novis imperiis studebant: ab nonnullis etiam, quod in Gallia a potentioribus, atque his, qui ad conducendos homines facultates habebant, vulgo regna occupabantur; qui minus facile eam rem in imperio nostro consequi poterant.

II. His nunciis literisque commotus Cæsar duas legiones in citeriore Gallia novas conscripsit, & inita æstate, in interiorem Galliam qui deduceret, Q. Pedium legatum misit. Ipse, quum primum pabuli copia esse inciperet, ad exercitum venit. Dat negotium Senonibus, reliquisque Gallis, qui finitimi Belgis erant, uti ea, quæ apud eos gerantur, cognoscant: seque de his rebus certiores faciant. Hi constanter omnes nunciaverunt, manus cogi, exercitum in unum locum conduci. Tum vero dubitandum non existimavit, quin ad eos XII die proficisceretur. Re frumenta-

ria provisa, castra movet, diebusque circiter xv ad fines Belgarum pervenit.

III. Eo quum de improvise, celeriusque omnium opinione venisset, Remi, qui proximi Gallix ex Belgis sunt, ad eum legatos Iccium & Antebrogium, primos civitatis, miserunt: qui dicerent, se suaque omnia in fidem atque potestatem populi Romani permittere, neque se cum Belgis reliquis consensisse; neque contra populum Romanum omnino conjurasse; paratosque esse, & obsides dare, & imperata facere, & oppidis recipere, & frumento, ceterisque rebus juvare: reliquos omnes Belgas in armis esse: Germanosque, qui cis Rhenum incolunt, sese cum his conjunxisse; tantumque esse eorum omnium furorem, ut, ne SueSSIONES quidem fratres consanguineosque suos, qui eodem jure, iisdem legibus utantur, unum imperium, unumque magistratum cum ipsis habeant, detertere potuerint, quin cum his consentirent.

IV. Quum ab his quæreretur, quæ civitates, quantæque in armis essent, & quid in bello possent, sic reperiebat; ple-rosque Belgas esse ortos ab Germanis, Rhenumque antiquitus transductos, propter loci fertilitatem ibi consedis-
 Gallosque, qui ea loca incolerent, expulisse: solosque esse, qui patrum nostrorum memoria, omni Gallia vexata, Teu-
 tonos, Cimbroque intra fines suos ingredi prohibuerint: qua ex re fieri, uti earum rerum memoria magnam sibi auctoritatem, magnosque spiritus in re militari fumerent.
 De numero eorum omnia se habere explorata, Remi dicebant; propterea quod propinquitatibus affinitatibusque conjuncti, quantam quisque multitudinem in communi Belgarum concilio ad id bellum pollicitus sit, cognoverint.
 Plurimum inter eos Bellovacos & virtute, & auctoritate, & hominum numero valere: hos posse conficere armata millia centum, pollicitos ex eo numero electa lx; totiusque belli imperium sibi postulare. SueSSIONES suos esse finitimos; latissimos, feracissimosque agros possidere: apud eos fuisse regem nostra etiam memoria Divitiacum, totius Gallix potentissimum; qui quum magnæ partis harum regionum, tum etiam Britannix, imperium obtinuerit: nunc esse regem Galbam: ad hunc propter justitiam, prudentiamque, totius belli summam omnium voluntate deferri: oppida habere numero xii; polliceri millia armata quinquaginta: totidem Nervios, qui maxime feri inter ipsos habeantur, longissimeque absint: xv millia Atrebates: Ambianos x millia, Morinos xxv millia: Menapios ix millia: Caletos x millia: Velocasses & Veromandos totidem:

dem: Aduatucos XIX millia: Condrusos, Eburones, Cæ-
ræfos, Pæmanos, qui uno nomine Germani appellantur,
arbitrari ad XL millia.

V. Cæsar Remos cohortatus, liberaliterque oratione pro-
secutus, omnem senatum ad se convenire, principumque
liberos obsides ad se adduci iussit. quæ omnia ab his di-
ligenter ad diem facta sunt: Ipse Divitiacum Æduum
magnopere cohortatus, docet, quantopere Reipublicæ
communisque salutis intersit, manus hostium distineri, ne
cum tanta multitudine uno tempore configendum sit. Id
fieri posse, si suas copias Ædui in fines Bellovacorum in-
troduxerint, & eorum agros populari cæperint. His man-
datis, eum ab se dimittit. Postquam omnes Belgarum co-
pias in unum locum coactas ad se venire vidit, neque jam
longe abesse, ab his, quos miserat, exploratoribus, & ab
Remis cognovit; flumen Axonam, quod est in extremis
Remorum finibus, exercitum transducere maturavit, at-
que ibi castra posuit. Quæ res & latus unum castrorum
ripis fluminis muniebat, & post eum quæ essent, tuta ab
hostibus reddebat, & commeatus ab Remis, reliquisque
civitatibus, ut sine periculo ad eum portari posset, efficie-
bat. In eo flumine pons erat. ibi præsidium ponit; &
in altera parte fluminis Q. Titurium Sabinum legatum cum
vi cohortibus relinquit. Castra in altitudinem pedum XII
vallo, fossaque duodeviginti pedum munire jubet.

VI. Ab his castris oppidum Remorum, nomine Bibrax,
aberat millia passuum VIII. id ex itinere magno impetu
Belgæ oppugnare cæperunt. Ægre eo die sustentatum est.
Gallorum eadem, atque Belgarum, oppugnatio est [hæc.]
Ubi circumjecta multitudine hominum totis mœnibus, un-
dique lapides in murum jaci cœpti sunt, murusque defen-
soribus nudatus est; testudine facta, portas succedunt, mu-
rumque subruunt. Quod tum facile fiebat. nam quum
tanta multitudo lapides ac tela coniecissent, in muro con-
sistendi potestas erat nulli. Quum finem oppugnandi nox
fecisset, Iccius Remus, summa nobilitate & gratia inter
suos, qui tum oppido præerat, unus ex iis, qui legati de
pace ad Cæsarem venerant, nuncios ad eum mittit, "Nisi
subsidium sibi submittatur, sese diutius sustinere non
posse."

VII. Eo de media nocte Cæsar, iisdem ducibus usus, qui
nuncii ab Iccio venerant, Numidas, & Cretas sagittarios,
& funditores Baleares subsidio oppidanis mittit. quorum
adventu, & Remis cum spe defensionis studium propug-
nandi accessit; & hostibus eadem de causâ spes potiu-

di oppidi discessit. Itaque paullisper apud oppidum morati, agrosque Remorum depopulati, omnibus vicis, ædificiisque, quos adire poterant, incensis, ad castra Cæsaris omnibus copiis contenderunt : & ab millibus passuum minus it castra posuerunt : quæ castra, ut fumo, atque ignibus significabatur, amplius millibus passuum vix in latitudinem patebant.

VIII. Cæsar primo, & propter multitudinem hostium, & propter eximiam opinionem virtutis, prælio superfedere statuit : quotidie tamen equestribus præliis, quid hostis virtute posset, & quid nostri auderent, periclitabatur. Ubi nostros non esse inferiores intellexit, loco pro castris ad aciem instruendam natura opportuno atque idoneo, quod is collis, ubi castra posita erant, paullulum ex planicie editus tantum adversus in latitudinem patebat, quantum loci acies instructa occupare poterat, atque ex utraque parte lateris dejectus habebat ; & frontem leniter fastigatus paullatim ad planiciem redibat : ab utroque latere ejus collis transversam fossam obduxit circiter passuum eo : & ad extremas fossas castella constituit, ibique tormenta collocavit : ne, quum aciem instruxisset, hostes (quod tantum multitudine poterant) ab lateribus pugnantes suos circumvenire possent. Hoc facto, duabus legionibus, quas proxime conscripserat, in castris relictis, ut, si qua opus esset, subsidio duci possent, reliquas sex legiones pro castris in acie constituit. Hostes item suas copias ex castris educatas instruxerant.

IX. Palus erat non magna inter nostrum atque hostium exercitum. hanc si nostri transirent, hostes exspectabant ; nostri autem, si ab illis initium transeundi fieret, ut impeditos aggrederentur, parati in armis erant. Interim prælio equestri inter duas acies contendebatur. Ubi neutri transeundi initium faciunt, secundiore equitum prælio nostris, Cæsar suos in castra reduxit. Hostes protinus ex eo loco ad flumen Axonem contenderunt, quod esse post nostra castra demonstratum est. Ibi vadis repertis, partem suarum copiarum transducere conati sunt ; eo consilio, ut, si possent, castellum, cui præerat Q. Titurius legatus, expugnarent, pontemque interscinderent : si minus potuissent, agros Remorum popularentur, qui magno nobis usui ad bellum gerendum erant ; commeatuque nostros prohiberent.

X. Cæsar certior factus ab Titurio omnem equitatum, & levis armaturæ Numidas, funditores, sagittariosque pontem transducit, atque ad eos contendit. Acriter in eo loco pugna-

pugnatum est. Hostes impeditos nostri in flumine aggressi, magnum eorum numerum occiderunt; per eorum corpora reliquos audacissime transire conantes, multitudine telorum repulerunt; primos, qui transierant, equitatu circumventos interfecerunt. Hostes, ubi & de expugnando oppido, & de flumine transeundo spem se fessellisse, intellexerunt, neque nostros in locum iniquiorem progredi pugnandi causa viderunt, atque ipsos res frumentaria deficere cœpit; concilio convocato, constituerunt, optimum esse, domum suam quemque reverti; & quorum in fines primum Romani exercitum introduxissent, ad eos defendendos undique convenirent; ut potius in suis, quam in alienis finibus decertarent; & domesticis copiis rei frumentariæ uterentur. Ad eam sententiam, cum reliquis causis, hæc quoque ratio eos deduxit; quod, Divitiacum atque Æduos finibus Bellovacorum appropinquare, cognoverant. His persuaderi, ut diutius morarentur, neque suis auxilium ferrent, non poterat.

XI. Ea re constituta, secunda vigilia magno cum strepitu ac tumultu castris egressi, nullo certo ordine, neque imperio, quum sibi quisque primum itineris locum peteret, & domum pervenire properaret, fecerunt, ut consimilis fugæ professio videretur. Hac re statim Cæsar per speculatores cognita, insidias veritus; quod, qua de causa discederent, nondum perspexerat, exercitum, equitatumque castris continuit. Prima luce, confirmata re ab exploratoribus, omnem equitatum, qui novissimum agmen moraretur, præmisit. His Q. Pedium, & L. Aurunculeium Cottam, legatos præfecit. T. Labienum legatum cum legionibus tribus subsequi iussit. Hi novissimos adorti, & multa millia passuum profecuti, magnam multitudinem eorum fugientium conciderunt: quum ab extremo agmine, ad quos ventum erat, consisterent; fortiterque impetum nostrorum militum sustinerent; priores, quod abesse a periculo viderentur, neque ulla necessitate, neque imperio continerentur, exaudito clamore, perturbatis ordinibus, omnes in fuga sibi præsidium ponerent. Ita sine ullo periculo tantam eorum multitudinem nostri interfecerunt, quantum fuit diei spatium: sub occasumque Solis destiterunt, seque in castra, ut erat imperatum, receperunt.

XII. Postridie ejus diei Cæsar, prius quam se hostes ex terrore ac fuga reciperent, in fines Sueffionum, qui proximi Remis erant, exercitum duxit; & magno itinere confecto, ad oppidum Noviodunum contendit. Id ex iti-

nere oppugnare conatus, quod vacuum ab defensoribus esse audiebat, propter latitudinem fossæ, murique altitudinem, paucis defendentibus, expugnare non potuit. Castris munitis vineas agere, quæque ad oppugnandum usui erant, comparare cœpit. Interim omnis ex fuga Sueffionum multitudo in oppidum proxima nocte convenit. Celeriter vincis ad oppidum actis, aggere jacto, turribusque constitutis, magnitudine operum, quæ neque viderant ante Galli, neque audierant, & celebritate Romanorum permoti, legatos ad Cæsarem de deditione mittunt, &, petentibus Remis, ut conservarentur, impetrant.

XIII. Cæsar, obsidibus acceptis, primis civitatis, atque ipsius Galbæ regis duobus filiis, armisque omnibus ex oppido traditis, in deditionem Sueffiones accepit; exercitumque in Bellovacos ducit. Qui quum se, suæque omnia in oppidum Bratuspantium contulissent, atque ab eo oppido Cæsar cum exercitu circiter millia passuum v abesset, omnes majores natu ex oppido egressi, manus ad Cæsarem tendere, & voce significare cœperunt, sese in ejus fidem ac potestatem venire; neque contra populum Romanum armis contendere: item, quum ad oppidum accessisset, castraque ibi poneret, pueri, mulieresque ex muro passim manibus, suo more, pacem ab Romanis petierunt.

XIV. Pro his Divitiacus (nam post discessum Belgarum, dimissis Æduorum copiis, ad eum revererat) facit verba, "Bellovacos omni tempore in fide, atque amicitia civitatis Æduæ fuisse: impulsos ab suis principibus, qui dicerent, Æduos, a Cæsare in servitutem redactos, omnes indignitates contumeliarumque perferre, & ab Æduis defecisse, & populo Romano bellum intulisse. Qui hujus consilii principes fuissent, quod intelligerent, quantam calamitatem civitati intulissent, in Britanniam profugisse. Petere non solum Bellovacos, sed etiam pro his Æduos, ut sua clementia ac mansuetudine in eos utatur. Quod si fecerit, Æduorum auctoritatem apud omnes Belgas amplificaturum; quorum auxiliis atque opibus, si qua bella incidant, sustentare consuerint."

XV. Cæsar honoris Divitiaci, atque Æduorum causa, sese eos in fidem recepturum, & conservaturum, dixit: sed, quod erat civitas magna inter Belgas auctoritate, atque hominum multitudine præstabat, de obsides poposcit. His traditis, omnibusque armis ex oppido collatis ab eo loco in fines Ambianorum pervenit, qui se, suæque omnia, sine mora, dediderunt. Eorum fines Nervii attingebant: quorum de natura moribusque Cæsar quum quæreret, sic
reperit.

reperiebat: "Nullum aditum esse ad eos mercatoribus: nihil pati vini, reliquarumque rerum, ad luxuriam pertinentium, inferri: quod iis rebus relanguescere animos eorum, & remitti virtutem existimarent: esse homines seros, magnæque virtutis: increpitare, atque incusare reliquos Belgas, qui se populo Romano dedidissent, patriamque virtutem projecissent: confirmare, sese neque legatos misuros, neque ullam conditionem pacis accepturos."

XVI. Quum per eorum fines triduum iter secisset: inveniebat, ex captivis, Sabim flumen ab castris suis non amplius millia passuum x abesse: trans id flumen omnes Nervios confedissee; adventumque ibi Romanorum exspectare una cum Atrebatibus, & Veromanduis, finitimis suis. nam his utrisque persuaserant, uti eandem belli fortunam experirentur. exspectari etiam ab his Aduatucorum copias, atque esse in itinere: mulieres, quique per ætatem ad pugnam inutiles viderentur, in eum locum coniecisse, quo propter paludes exercitui aditus non esset.

XVII. His rebus cognitis, exploratores, centurionesque præmittit, qui locum idoneum castris deligant. Quumque ex dedititiis Belgis, reliquisque Gallis complures, Cæsarem secuti, una iter facerent: quidam ex his, ut postea ex captivis cognitum est, eorum dierum consuetudine itineris nostri exercitus perspecta, nocte ad Nervios pervenerunt, atque iis demonstrarunt, inter singulas legiones impedimentorum magnum numerum intercedere; neque esse quidquam negotii, quum prima legio in castra venisset, reliquæque legiones magnum spatium abessent, hanc sub sarcinis adoriri: qua pulsa, impedimentisque direptis, futurum, ut reliquæ contra consistere non auderent. Adjuvabat etiam eorum consilium, qui rem deserebant; quod Nervii antiquitus, quum equitatu nihil possent, (neque enim ad hoc tempus ei rei student, sed, quidquid possunt, pedestribus valent copiis) quo facilius finitimorum equitatum, si prandandi causa ad eos venissent, impedirent, teneris arboribus incisis, atque inflexis crebrisque in latitudinem ramis, [enatis] & rubis sentibusque interjectis, effecerant, ut instar muri hæ sepes munimenta præberent: quo non modo intrari, sed ne perspicì quidem possit. His rebus quum iter agminis nostri unpediretur, non omittendum sibi consilium Nervii æstimaverunt.

XVIII. Loci natura erat hæc, quem locum nostri castris delegerant. Collis ab summo æqualiter declivis ad flumen Sabim, quod supra nominavimus, vergebat: ab eo flumine pari acclivitate collis nascebatur adversus huic, & contrarius,

contrarius, passus circiter ce infima apertus, ab superiore parte silvestris; ut non facile introrsus perspici posset. Intra eas silvas hostes in occulto sese continebant: in aperto loco, secundum flumen, pauca stationes equitum videbantur. Fluminis erat altitudo pedum circiter III.

XIX. Cæsar, equitatu præmissis, subsequēbatur omnibus copiis: sed ratio, ordoque agminis aliter se habebat, ac Belgæ ad Nervios detulerant. nam quod ad hostes appropinquabat, consuetudine sua Cæsar VI legiones expeditas ducebat: post eas totius exercitus impedimenta collocarant: inde duæ legiones, quæ proxime conscriptæ erant, totum agmen claudebant, præsidioque impedimentis erant. Equites nostri cum funditoribus sagittariisque flumen transgressi cum hostium equitatu prælium commiserunt. Quum se illi identidem in silvas ad suos reciperent, ac rursus ex silva in nostros impetum facerent; neque nostri longius, quam quem ad finem porrecta, ac loca aperta pertinebant, cedentes insequi auderent; interim legiones sex, quæ primæ venerant, opere dimisso, castra munire cœperunt. Ubi prima impedimenta nostri exercitus ab his, qui in silvis abditis latebant, visa sunt; quod tempus inter eos committendi prælii convenerat, ita ut intra silvas aciem ordinesque constituerant, atque ipsi sese confirmaverant, subito omnibus copiis provolaverunt, impetumque in nostros equites fecerunt. His facile pulsas, ac proturbatis, incredibili celeritate ad flumen decucurrerunt; ut pæne uno tempore & ad silvas, & in flumine, & jam in manibus nostris hostes viderentur. Eadem autem celeritate adverso colle ad nostra castra, atque eos, qui in opere occupati erant, contendunt.

XX. Cæsari omnia uno tempore erant agenda: vexillum proponendum, quod erat insigne, quum ad arma concurrere oporteret: signum tuba dandum: ab opere revocandi milites: qui paullo longius, aggeris petendi causa, processerant, arcessendi: acies instruenda: milites cohortandi: signum dandum. Quarum rerum magnam partem temporis brevitatis, & successus & incursus hostium impediēbat. His difficultatibus duæ res erant subsidio, scientia atque usus militum; quod superioribus præliis exercitati, quid fieri oporteret, non minus commode ipsi sibi præscribere, quam ab aliis doceri, poterant: & quod ab opere singulisque legionibus singulos legatos Cæsar discedere, nisi munitis castris, vetuerat. Hi, propter propinquitatem & celeritatem hostium, nihil jam Cæsaris imperium spectabant; sed per se, quæ videbantur, administrabant.

XXI. Cæsar, necessariis rebus imperatis, ad cohortandos milites, quam in partem fors obtulit, decucurrit; & ad legionem decimam devenit. Milites non longiore oratione cohortatus, quam uti suæ pristinæ virtutis memoriam retinerent, ne perturbarentur animo, hostiumque impetum fortiter sustinerent; quod non longius hostes aberant, quam quo telum adjici posset, prælii committendi signum dedit. Atque in alteram partem item cohortandi causa profectus, pugnantibus occurrit. Temporis tanta fuit exiguitas, hostiumque tam paratus ad dimicandum animus, ut, non modo ad insignia accommodanda, sed etiam ad galeas induendas, scutisque tegimenta detrahenda, tempus defuerit. Quam quisque in partem ab opere casu devenit, quæque prima signa conspexit, ad hæc constitit; ne, in quærendis suis, pugnandi tempus dimitteret.

XXII. Instructo exercitu, magis, ut loci natura, dejectusque collis, & necessitas temporis; quam, ut rei militaris ratio, atque ordo postulabat: quum diversis locis legiones aliæ alia in parte hostibus resisterent, sepibusque densissimis, ut ante demonstravimus, interjectis, prospectus impediretur; neque certa subsidia collocari, neque quid in quaque parte opus esset, provideri, neque ab uno omnia imperia administrari poterant. Itaque in tanta rerum iniquitate, fortunæ quoque eventus varii sequebantur.

XXIII. Legionis nonæ & decimæ milites, ut in sinistra parte acie constiterant, pilis emissis, cursu ac lassitudine exanimatos, vulneribusque confectos Atrebates (nam his ea pars obvenerat) celeriter ex loco superiore in flumen compulerunt; & transire conantes, insecuti gladiis, magnam partem eorum impeditam interfecerunt. Ipsi transire flumen non dubitaverunt; & in locum iniquum progressi rursus regressos ac resistentes hostes, redintegrato prælio, in fugam dederunt. Item alia in parte diversæ duæ legiones, undecima, & octava, profligatis Veromanduis, quibuscum erant congressi, ex loco superiore in ipsis fluminis ripis præliabantur. At [tum] totis fere a fronte, & ab sinistra parte nudatis castris, quum in dextro cornu legio duodecima, & non magno ab ea intervallo septima constitisset; omnes Nervii confertissimo agmine, duce Boduognato, qui summam imperii tenebat, ad eum locum contenderunt: quorum pars aperto latere legiones circumvenire, pars summum castrorum locum petere cœpit.

XXIV. Eodem tempore equites nostri, levisque armaturæ pedites, qui cum his uga fuerant, quos primo hostium

um impetu pulsos dixeram, quum se in castra reciperent, adversis hostibus occurrebant, ac rursus aliam in partem fugam petebant: & calones, qui ab Decumana porta, ac summo jugo collis, nostros victores flumen transisse, conspexerant, prædandi causa egressi, quum respexissent, & hostes in nostris castris versari vidissent, præcipites fugæ sese mandabant: simul eorum, qui cum impedimentis veniebant, clamor fremitusque oriebatur; alique aliam in partem perterriti ferebantur. Quibus omnibus rebus permoti equites Treviri, quorum inter Gallos virtutis opinio est singularis, qui, auxilii causa ab civitate missi, ad Cæsarem venerant, quum multitudine hostium castra nostra compleri, legiones premi, & pæne circumventas teneri, calones, equites, funditores, Numidas, diversos dissipatosque in omnes partes fugere vidissent, desperatis nostris rebus, domum contenderunt: Romanos pulsos superatosque, castris impedimentisque eorum hostes potitos, civitati renunciaverunt.

XXV. Cæsar, ab decimæ legionis cohortatione ad dextrum cornu profectus; ubi suos urgeri, signisque in unum locum collatis duodecimæ legionis confertos milites sibi ipsos ad pugnam esse impedimento; quartæ cohortis omnibus centurionibus occisis, signiferoque interfecto, signo amisso, reliquarum cohortium omnibus fere centurionibus aut vulneratis, aut occisis, in his Primopilo, P. Sextio Baculo, fortissimo viro, multis gravibusque vulneribus confecto, ut jam se sustinere non posset; reliquos esse tardiores, & nonnullos ab novissimis desertos prælio excedere, ac tela vitare, hostes neque a fronte ex inferiore loco subeuntes intermittere, & ab utroque latere instare & rem esse in angusto vidit, neque ullum esse subsidium, quod submitti posset; scuto ab novissimis uni militi detracto (quod ipse eo sine scuto venerat,) in primam aciem processit, centurionibusque nominatim appellatis, reliquos cohortatus milites signa inferre, & manipulos laxare jussit, quo facilius gladiis uti possent. Cujus adventu spe illata militibus, ac redintegrato animo, quum pro se quisque in conspectu imperatoris, & jam in extremis suis rebus operam navare cuperent, paullum hostium impetus tardatus est.

XXVI. Cæsar, quum septimam legionem, quæ juxta constiterat, item urgeri ab hoste vidisset, Tribunos militum monuit, ut paullatim sese legiones conjungerent, & conversa signa in hostes inferrent. Quo facto, quum alius alii subsidium ferrent, neque timerent, ne averſi ab hoste
cir-

circumvenirentur, audacius resistere, ac fortius pugnare cœperunt. Interim milites legionum duarum, quæ in novissimo agmine præsidio impedimentis fuerant, prælio nunciato, cursu incitato, in summo colle ab hostibus conspiciabantur: & T. Labienus, castris hostium positus, & ex loco superiore, quæ res in nostris castris gererentur, conspiciatus, decimam legionem subsidio nostris misit. qui, quum ex equitum & calorum fuga, quo in loco res esset, quantoque in periculo & castra, & legiones, & imperator versaretur, cognovissent, nihil ad celeritatem sibi reliqui fecerunt.

XXVII. Horum adventu tanta rerum commutatio facta est, ut nostri, etiam qui vulneribus confecti procubuissent, scutis innixi, prælium redintegrarent; tum calones, perterritos hostes conspicati, etiam inermes armatis occurrerent; equites vero, ut turpitudinem fugæ virtute deleterent, omnibus in locis pugnæ se legionariis militibus præferrent. At hostes, etiam in extrema spe salutis, tantam virtutem præstiterunt, ut quum primi eorum cecidissent, proximi jacentibus insisterent, atque ex eorum corporibus pugnarent: his dejectis, & coacervatis cadaveribus, qui superessent, ut ex tumulo, tela in nostros conjicerent, & pila intercepta remitterent: ut non nequidquam tantæ virtutis homines judicari deberet ausos esse transire latissimum flumen, ascendere altissimas ripas, subire iniquissimum locum: quæ facilia ex difficillimis animi magnitudo redegerat.

XXVIII. Hoc prælio facto, & prope ad internecionem gente ac nomine Nerviorum redacto, majores natu, quos una cum pueris, mulieribusque in æstuaria ac paludes collectos dixeramus, hac pugna nunciata, quum victoribus nihil impeditum, victis nihil tutum arbitrarentur; omnium, qui supererant, consensu, legatos ad Cæsarem miserunt, seque ei dediderunt, & in commemoranda civitatis calamitate, ex DC, ad III senatores; ex hominum millibus LX, vix ad D, qui arma ferre possent, sese redactos esse dixerunt: quos Cæsar, ut in miseros ac supplices usus misericordiâ videretur, diligentissime conservavit; suisque finibus atque oppidis uti jussit; & finitimus imperavit, ut ab injuria & maleficio se suosque prohiberent.

XXIX. Aduatuci, de quibus supra scripsimus, quum omnibus copiis auxilio Nervii venirent, hac pugna nunciata, ex itinere domum reverterunt: cunctis oppidis castellisque desertis, sua omnia in unum oppidum, egregie natura munitum, contulerunt. Quod quum ex omnibus in
circuito

circuitu partibus altissimas rupes despectusque haberet, una ex parte leniter acclivis aditus, in latitudinem non amplius eo pedum, relinquebatur : quem locum duplici altissimo muro munierant : tum magni ponderis saxa, & præacutas trabes in muro collocarant. Ipsi erant ex Cimbris, Teutonisque prognati ; qui, quum iter in provinciam nostram atque Italiam facerent, iis impedimentis, quæ secum agere, ac portare non poterant, citra flumen Rhenum depositis, custodiæ ex suis ac præsidio vi millia hominum una reliquerunt. Hi, post eorum obitum, multos annos a finitimis exagitati, quum alias bellum inferrent, alias illatum defenderent, consensu eorum omnium, pace facta, hunc sibi domicilio locum delegerunt.

XXX. Ac, primo adventu exercitus nostri, crebras ex oppido excursions faciebant, parvulisque præliis cum nostris contendebant : postea, vallo pedum xii, in circuitu xv millium, crebrisque castellis circummuniti, oppido sese continebant. Ubi, vineis æstis, aggere exstructo, turrim procul constitui viderunt, primum irridere ex muro, atque increpitare vocibus, quo tanta machinatio ab tanto spatio institueretur ? quibusnam manibus, aut quibus viribus, præsertim homines tantulæ staturæ (nam plerumque hominibus Gallis, præ magnitudine corporum suorum, brevis nostra contemptui est,) tanti oneris turrim in muros sese collocare confiderent ?

XXXI. Ubi vero moveri, & appropinquare mœnibus viderunt, nova atque inusitata specie commoti, legatos ad Cæsarem de pace miserunt ; qui ad hunc modum locuti : “ Non se existimare, Romanos sine ope divina bellum gerere ; qui tantæ altitudinis machinationes tanta celeritate promovere [& ex propinquitate pugnare] possent : se, suaque omnia eorum potestati permittere, dixerunt. unum petere, ac deprecari ; si forte pro sua clementia ac mansuetudine, quam ipsi ab aliis audirent, statuisset, Aduaticos esse conservandos, ne se armis despoliaret. sibi omnes fere finitimos esse inimicos, ac suæ virtuti invidere ; a quibus se defendere, traditis armis, non possent. sibi præstare, si in eum casum deducerentur, quamvis fortunam & populo Romano pati, quam ab his per cruciatum interfici, inter quos dominari consueissent.”

XXXII. Ad hæc Cæsar respondit : “ Se magis consuetudine sua, quam merito eorum, civitatem conservaturum, si prius, quam murum aries attigisset, se dedidissent ; sed deditionis nullam esse conditionem, nisi armis traditis : se id, quod in Nerviiis fecisset, facturum, finitimisque imperaturum

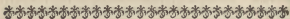
peraturum, ne quam dedititiis populi Romani injuriam inferrent." Re nunciata ad suos, quæ imperarentur, facere dixerunt. Armorum magna multitudine de muro in fossam, quæ erat ante oppidum, jacta, sic, ut prope summam muri aggerisque altitudinem acervi armorum adæquarent: & tamen circiter parte tertia, ut postea perspectum est, celata, atque in oppido retenta, portis patefactis, eo die pace sunt usi.

XXXIII. Sub vesperum Cæsar portas claudi, militesque ex oppido exire jussit, ne quam noctu oppidani ab militibus injuriam acciperent. Illi, ante inito, ut intellectum est, consilio, quod, deditione facta, nostros præsidia deducturos, aut denique indiligentius servaturos crediderant, partim cum his, quæ retinuerant & celaverant, armis; partim, scutis ex cortice factis, aut viminibus intextis, quæ subito (ut temporis exiguitas postulabat) pellibus induxerant; tertia vigilia, qua minime arduus ad nostras munitiones adscensus videbatur, omnibus copiis repente ex oppido eruptionem secerunt. Celeriter, ut ante Cæsar imperarat, ignibus significatione facta, ex proximis castellis eo concursus est: pugnatumque ab hostibus ita acriter, ut a viris fortibus, in extrema spe salutis, iniquo loco contra eos, qui ex vallo turribusque tela jacerent, pugnari debuit; quum in una virtute omnis spes salutis consisteret. Occisis ad hominum millibus iv, reliqui in oppidum reiecti sunt. Postridie ejus diei, refractis portis, quum jam defenderet nemo, atque intromissis militibus nostris, sectionem ejus oppidi universam Cæsar vendidit. Ab his, qui emerant, capitum numerus ad eum relatus est millium lxx.

XXXIV. Eodem tempore, a P. Crasso, quem cum legione una miserat ad Venetos, Unellos, Olisimios, Curiosolitas, Sesuvios, Aulercos, Rhedones, quæ sunt maritimæ civitates, Oceanumque attingunt, certior factus est, omnes eas civitates in ditionem potestatemque populi Romani esse redactas.

XXXV. His rebus gestis, omni Gallia pacata, tanta hujus belli ad barbaros opinio perlata est, uti ab (his) nationibus, quæ trans Rhenum incolerent, mitterentur legati ad Cæsarem, quæ se obsides daturas, imperata facturas, pollicerentur. Quas legationes Cæsar, quod in Italiam Illyricumque properabat, inita proxima æstate ad se reverti jussit. Ipse in Carnutes, Andes, Turonesque, quæ civitates propinquæ his locis erant, ubi bellum gesserat, legionibus in hiberna deductis, in Italiam profectus est.

Ob easque res, ex literis Cæsaris, dies xv supplicatio decreta est. quod ante id tempus acciderat nulli.

LIBER III.

I. **Q**UUM in Italiam proficisceretur Cæsar, Serv. Galbam cum legione duodecima, & parte equitatus, in Nantuates, Veragros, Sedunosque misit, qui ab finibus Allobrogum, & lacu Lemanno, & flumine Rhodano ad summas Alpes pertinent. Causa mittendi fuit, "Quod iter per Alpes, quo magno cum periculo, magnisque [cum] portoriis mercatores ire consueverant, patefieri volebat." Huic permisit, si opus esse arbitraretur, uti in eis locis legionem, hiemandi causa, collocaret. Galba, secundis aliquot præliis factis, castellisque compluribus eorum expugnatis, missis ad eum undique legatis, obsidibusque datis, & pace facta, constituit, cohortes duas in Nantuatibus collocare, [&] ipse cum reliquis ejus legionis cohortibus in vico Veragrorum, qui appellatur Octodurus, hiemare. qui vicus, positus in valle, non magna adjecta planicie, altissimis montibus undique continetur. Quum hic in duas partes flumine divideretur, alteram partem ejus vici Gallis concessit, alteram, vacuum ab illis relictam, cohortibus ad hiemandum attribuit. Eum locum vallo fossaque munivit.

II. Quum dies hibernorum complures transissent, frumentumque eo comportari jussisset, subito per exploratores certior factus est, ex ea parte vici, quam Gallis concesserat, omnes noctu discessisse, montesque, qui impenderent, a maxima multitudine Sedunorum & Veragrorum teneri. Id aliquot de causis acciderat, ut subito Galli belli renovandi, legionisque opprimendæ consilium caperent. Primum, quod legionem, neque eam plenissimam, detractis cohortibus duabus, & compluribus singillatim, qui, commeatus petendi causa, missi erant, absentibus, propter paucitatem despiciebant: tum etiam, quod propter iniquitatem loci, quum ipsi ex montibus in vallem decurrerent, & tela conjicerent, ne primum quidem posse impetum suum sustineri, existimabant. Accedebat, quod suos ab se liberos abstractos obsidum nomine dolebant; & Romanos, non solum itinerum causa, sed etiam perpetuæ possessionis, culmina Alpium occupare conari, & ea loca finitimæ provinciæ adjungere, sibi persuasum habebant.

III. His

III. His nunciis acceptis, Galba; quum neque opus hi-
bernorum, munitionesque plene essent perfectæ, neque de
frumento, reliquoque commeatu satis esset provisum;
quod, deditione facta, obsidibusque acceptis, nihil de bel-
lo timendum existimaverat; consilio celeriter convocato,
sententias exquirere cœpit. quo in consilio, quum tan-
tum repentini periculi præter opinionem accidisset, ac jam
omnia sere superiora loca multitudine armatorum com-
pleta conspicerentur, neque subsidio veniri, neque com-
meatus supportari, interclusis itineribus, possent; prope
jam desperata salute, nonnullæ hujusmodi sententiæ dice-
bantur, ut, impedimentis relictis, eruptione facta, iisdem
itineribus, quibus eo prevenissent, ad salutem contende-
rent. Majori tamen parti placuit, hoc reservato ad ex-
tremum consilio, interim rei eventum experiri, & castra
defendere.

IV. Brevis spatio interjecto vix, ut his rebus, quas con-
stituissem, collocandis, atque administrandis tempus da-
retur, hostes ex omnibus partibus, signo dato, decurrere;
lapides, gæsq; in vallum conjicere. Nostri primo in-
tegris viribus fortiter repugnare, neque ullum frustra te-
lum ex loco superiore mittere: ut quæque pars castrorum
nudata defensoribus premi videbatur, eo occurrere, & auxi-
lium ferre: sed hoc superari, quod diuturnitate pugnæ
hostes desessu prælio excedebant, alii integris viribus suc-
cedebant: quarum rerum a nostris propter paucitatem fieri
nihil poterat; ac non modo desessu ex pugna excidendi,
sed ne faucio quidem ejus loci, ubi constiterat, relinquen-
di, ac sui recipiendi facultas dabatur.

V. Quum jam amplius horis vi continenter pugnaretur,
ac non solum vires, sed etiam tela nostris deficerent, at-
que hostes acrius instarent, languidioribusque nostris, val-
lum scindere, & fossas complere cœpissent, resque esset
jam ad extremum perducta casum, P. Sextius Baculus,
primipili centurio, quem Nervico prælio compluribus con-
fectum vulneribus diximus, & item C. Volusenus, tribu-
nus militum, vir & consilii magni & virtutis, ad Galbam
accurrunt, atque unam esse spem salutis docent, si, erup-
tione facta, extremum auxilium experirentur. Itaque,
convocatis centurionibus, celeriter milites certiores facit,
paullisper intermitterent prælium, ac tantummodo tela
missa exciperent, seque ex labore reficerent; post, dato
signo, ex castris erumperent, atque omnem spem salutis
in virtute ponerent.

VI. Quod iussi sunt, faciunt; ac subito omnibus portis eruptione facta, neque cognoscendi, quid fieret, neque sui colligendi hostibus facultatem relinquunt. Ita commutata fortuna, eos, qui in spem potiundorum castrorum venerant, undique circumventos, interficiunt, & ex hominum millibus amplius xxx, quem numerum barbarorum ad castra venisse constabat, plus tertia parte interfecta, reliquos perterritos in fugam conjiciunt, ac, ne in locis quidem superioribus, consistere patiuntur. Sic omnibus hostium copiis suis, armisque exutis, se in castra munitionesque suas recipiunt. Quo prælio facto, quod sæpius fortunam tentare Galba nolebat, atque alio se in hiberna consilio venisse meminerat, aliis occurrisse rebus viderat, maxime frumenti, commeatusque inopia permotus, postero die omnibus ejus vici ædificiis incensis, in provinciam reverti contendit; ac, nullo hoste prohibente, aut iter demorante, incolumem legionem in Nantuates, inde in Allobrogas, perduxit, ibique hiemavit.

VII. His rebus gestis, quum omnibus de causis Cæsar pacatam Galliam existimaret, superatis Belgis, expulsis Germanis, victis in Alpibus Sedunis, atque ita, inita hieme, in Illyricum profectus esset, quod eas quoque nationes adire, & regiones cognoscere volebat; subitum bellum in Gallia coortum est. Ejus belli hæc fuit causa. P. Crassus adolescens cum legione vii proximus mare Oceanum in Andibus hiemabat. Is, quod in his locis inopia frumenti erat, præses, tribunosque militum complures in finitimas civitates, frumenti commeatusque petendi causa, dimisit. quo in numero erat T. Terrasidius missus in Esubios; M. Trebius Gallus, in Curiosolitas, Q. Velanius, cum T. Silio, in Venetos.

VIII. "Hujus est civitatis longe amplissima auctoritas omnis oræ maritimæ regionum earum, quod & naves habent Veneti plurimas, quibus in Britanniam navigare consueverunt; & scientia atque usu nauticarum rerum reliquos antecedunt; & in magno impetu maris, atque aperto, paucis portibus interjectis, quos tenent ipsi, omnes fere, qui eo mari uti consueverunt, habent vestigales." Ab iis fit initium retinendi Silii atque Velanii, quod per eos suos se obsides, quos Crasso dedissent, recuperaturos existimabant. Horum auctoritate finitimi adducti (ut sunt Gallorum subita & repentina consilia) eadem de causa Trebium Terrasidiumque retinent: & celeriter missis legatis, per suos principes inter se conjurant, nihil, nisi communi consilio, acturos, eundemque omnes fortunæ exitum esse
laturos.

Aruros; reliquasque civitates sollicitant, ut in ea libertate, quam a majoribus acceperint, permanere, quam Romanorum servitutem perferre, mallerent. Omni ora maritima celeriter ad suam sententiam perducta, communem legationem ad P. Crassum mittunt, "Si velit suos recipere, obsides sibi remittat."

IX. Quibus de rebus Cæsar ab Crasso certior factus, quod ipse aberat longius, naves interim longas ædificari in flumine Ligeri, quod influit in Oceanum, remiges ex provincia institui, nautas gubernatoresque comparari jubet. His rebus celeriter administratis, ipse, quum primum per anni tempus potuit, ad exercitum contendit. Veneti, reliquæque item civitates, cognito Cæsaris adventu, simul quod, quantum in se facinus admisissent, intelligebant, legatos, quod nomen apud omnes nationes sanctum inviolatumque semper fuisset, retentos ab se, & in vincula coniectos; pro magnitudine periculi bellum parare, & maxime ea, quæ ad usum navium pertinent, providere instituunt, hoc majore spe, quod multum natura loci confidebant. Pedestria esse itinera concisa æstuariis, navigationem impeditam propter inscientiam locorum, paucitatemque portuum sciebant: neque nostros exercitus, propter frumenti inopiam, diutius apud se morari posse, confidebant. ac jam, ut omnia contra opinionem acciderent, tamen se plurimum navibus posse. Romanos neque ullam facultatem habere navium, neque eorum locorum, ubi bellum gesturi essent, vada, portus, insulas novisse: ac longe aliam esse navigationem in concluso mari, atque in vastissimo atque apertissimo Oceano, perspiciebant. His initis consiliis, oppida muniunt, frumenta ex agris in oppida comportant: naves in Venetiam, ubi Cæsarem primum bellum gesturum constabat, quam plurimas possunt, cogunt. Socios sibi ad id bellum Osismios Lexovios, Nannetes, Ambiliatos, Morinos, Diablintes, Menapios adiscunt: auxilia ex Britannia, quæ contra eas regiones posita est, arcessunt.

X. Erant hæc difficultates belli gerendi, quas supra ostendimus. sed multa Cæsarem tamen ad id bellum incitabant; "Injuriam retentorum equitum Romanorum, rebellio facta post deditionem, desertio datis obsidibus, tot civitatum conjuratio: in primis, ne, hac parte neglecta, reliquæ nationes sibi idem licere, arbitrarentur." Itaque, quum intelligeret, omnes fere Gallos novis rebus studere, & ad bellum mobiliter celeriterque excitari, omnes autem homines natura libertati studere, & conditionem servi-

tutis odisse; prius quam plures civitates conspirarent, partiendum sibi, ac latius distribuendum exercitum putavit.

XI. Itaque T. Labienum legatum in Treviros, qui proximi flumini Rheno sunt, cum equitatu mittit. Huic mandat, Remos, reliquosque Belgas adeat, atque in officio contineat; Germanosque, qui auxilio a Belgis arcessiti dicebantur, si per vim navibus flumen transire conentur, prohibeat. P. Crassum cum cohortibus legionariis XII, & magno numero equitatus in Aquitaniam proficisci jubet, ne ex his nationibus auxilia in Galliam mittantur, ac tantæ nationes jungantur. Q. Titurium Sabinum legatum cum legionibus III in Unellos, Curiosolitas Lexoviosque mittit, qui eam manum destinandam curet. D. Brutum adolescentem classi, Gallicisque navibus, quas ex Pictonibus, & Santonis, reliquisque pacatis regionibus convenire jusserat, præficit; & quum primum posset, in Venetos proficisci jubet. Ipse eo pedestribus copiis contendit.

XII. Erant ejusmodi fere situs oppidorum, ut posita in extremis lingulis promontoriisque, neque pedibus aditum haberent, quum ex alto se æstus incitavisset, quod bis accidisset semper, horarum XII spatio; neque navibus, quod, rursus minuente æstu, naves in vadis assiderentur. Ita utraque re oppidorum oppugnatio impediebatur: ac, si quando magnitudine operis forte superati, extruso mari aggere ac molibus, atque his ferme oppidi moenibus adæquatis, suis fortunis desperare ceperant; magno numero navium appulso, cujus rei summam facultatem habebant, sua deportabant omnia, seque in proxima oppida recipiebant: ibi se rursus iisdem opportunitatibus loci defendebant. Hæc eo facilius magnam partem æstatis faciebant, quod nostræ naves tempestatibus detinebantur; summaque erat vasto atque aperto mari, magnis æstibus, raris ac prope nullis portibus, difficultas navigandi.

XIII. Namque ipsorum naves ad hunc modum factæ, armatæque erant. "Carinæ aliquanto planiores, quam nostrarum navium, quo facilius vada, ac decessum æstus excipere possent: proræ admodum erectæ, atque item puppes ad magnitudinem fluctuum tempestatumque accommodatæ. naves totæ factæ ex robore, ad quamvis vim & contumeliam perferendam. transra pedalibus in latitudinem trabibus confixa clavis ferreis, digiti pollicis crassitudine; anchoræ, pro funibus, ferreis catenis revinctæ; pelles pro velis, alutæque tenuiter confectæ. Hæ sive propter

lini inopiam, atque ejus usus inscientiam; siue eo, quod est magis verisimile, quod tantas tempestates Oceani, tantosque impetus ventorum sustineri, ac tanta onera navium regi velis non satis commode arbitrabantur." Cum his navibus nostræ classi ejusmodi congressus erat; ut una celeritate, & pulsu remorum præstaret; reliqua, pro loci natura, pro vi tempestatum, illis essent aptiora & accommodatiora: neque enim his nostræ rostro nocere poterant; (tanta in eis erat firmitudo) neque propter altitudinem facile telum adjiciebatur; & eadem de causa minus commode scopulis continebantur. Accedebat, ut, quum sævire ventus cœpisset, & se vento dedissent, & tempestatem ferrent facilius, & in vadis consisterent tutius, & ab æstu delictæ nihil saxa & cautes timerent: quarum rerum omnium nostris navibus casus erant extimescendi.

XIV. Compluribus expugnatis oppidis, Cæsar, ubi intellexit, frustra tantum laborem sumi, neque hostium fugam captis oppidis reprimi, neque his noceri posse, statuit expectandam classem; quæ ubi convenit, ac primum ab hostibus visa est, circiter cxx naves eorum paratissimæ, atque omni genere armorum ornatissimæ, profectæ ex portu, nostris adversæ consisterunt: neque satis Bruto, qui classi præerat, vel tribunis militum, centurionibusque, quibus singulæ naves erant attributæ, constabat, quid agerent, aut quam rationem pugnæ insisterent: rostro enim noceri non posse cognoverant: turribus autem excitatis, tamen has altitudo puppium ex barbaris navibus superabat; ut neque ex inferiore loco satis commode tela adjici possent, & missa ab Gallis gravius acciderent. Una erat magno usui res præparata a nostris, falces præacutæ, insertæ affixæque longuriis, non absimili forma muralium falcium. His quum funes, qui antemnas ad malos destinabant, comprehensi, adductique erant, navigio remis incitato, prærumpebantur, quibus abscissis, antemnæ necessario concidebant, ut, quum omnis Gallicis navibus spes in velis armamentisque consisteret, his ereptis, omnis usus navium uno tempore eriperetur. Reliquum erat certamen positum in virtute; qua nostri milites facile superabant, atque eo magis, quod in conspectu Cæsar, atque omnis exercitus res gerebatur; ut nullum paullo fortius factum latere posset: omnes enim colles, ac loca superiora, unde erat propinquus despectus in mare, ab exercitu tenebantur.

XV. Disjunctis, ut diximus, antemnis, quum singulas binæ ac ternæ naves circumsteterant, milites summa vi transcendere

scendere in hostium naves contendebant. Quod postquam barbari fieri animadverterunt, expugnatis compluribus navibus, quum ei rei nullum reperiretur auxilium, fuga salutem petere contenderunt. Ac, jam conversis in eam partem navibus, quo ventus ferebat, tanta subito malacia, ac tranquillitas exstitit, ut se loco movere non possent. Quæ quidem res ad negotium conficiendum maxime fuit opportuna: nam singulas nostri confectati expugnaverunt, ut perpaucae ex omni numero, noctis interventu, ad terram pervenerint, quum ab hora fere IV, usque ad solis occasum, pugnaretur.

XVI. Quo prælio bellum Venetorum, totiusque oræ maritimæ confectum est. nam quum omnis juvenus, omnes etiam gravioris ætatis, in quibus aliquid consilii aut dignitatis fuit, eo convenerant; tum, navium quod ubique fuerat, in unum locum coëgerant: quibus amissis, reliqui neque, quo se reciperent, neque quemadmodum oppida defenderent, habebant. Itaque se, suaque omnia Cæsari dediderunt: in quos eo gravius Cæsar vindicandum statuit, quo diligentius in reliquum tempus a barbaris jus legatorum conservaretur. Itaque, omni senatu necato, reliquos sub corona vendidit.

XVII. Dum hæc in Venetis geruntur, Q. Titurius Sabinus cum iis copiis, quas a Cæsare acceperat, in fines Unellorum pervenit. His præerat Viridovix, ac summam imperii tenebat earum omnium civitatum, quæ desecerant; ex quibus exercitum, magnasque copias coëgerat. Atque his paucis diebus Aulerci, Eburovices, Lexoviique, senatu suo interfecto, quod auctores belli esse volebant, portas clauferunt, seque cum Viridovice conjunxerunt: magnaque præterea multitudo undique ex Gallia perditorum hominum latronumque convenerant, quos spes prædandi, studiumque bellandi ab agricultura, & quotidiano labore revocabat. Sabinus idoneo omnibus rebus loco castris sese tenebat; quum Viridovix contra eum duum millium spatio consedisset, quotidieque productis copiis pugnandi potestatem faceret, ut jam non solum hostibus in contentionem Sabinus veniret, sed etiam nostrorum militum vocibus nonnihil carperetur: tantamque opinionem timoris præbuit, ut jam ad vallum castrorum hostes accedere auderent. Id ea de causa faciebat, quod cum tanta multitudo hostium, præsertim eo absente, qui summam imperii teneret, nisi æquo loco, aut opportunitate aliqua data, legato dimicandum non existimabat.

XVIII. Hæc

XVIII. Hac confirmata opinione timoris, idoneum quendam hominem & callidum delegit Gallum ex his, quos auxilii causa secum habebat. Huic magnis præmiis pollicitationibusque persuadet, uti ad hostes transeat; & quid fieri velit, edocet. Qui ubi pro perfuga ad eos venit, timorem Romanorum proponit: quibus angustiis ipse Cæsar a Venetis prematur, docet: neque longius abesse, quin proxima nocte Sabinus clam ex castris exercitum educat, & ad Cæsarem, auxilii ferendi causa, proficiscatur. Quod ubi auditum est, conclamant omnes, occasionem negotii bene gerendi amittendam non esse: ad castra iri oportere. Multæ res ad hoc consilium Gallos hortabantur: superiorum dierum Sabini cunctatio; perfugæ confirmatio; inopia cibariorum, cui rei parum diligenter ab iis erat provisum: spes Venetici belli; & quod sere libenter, homines id, quod volunt, credunt. His rebus adducti non prius Viridovicem, reliquosque duces ex consilio dimittunt, quam ab his sit concessum, arma uti capiant, & ad castra contendant. Quare concessa, læti, ut explorata victoria, farmentis, virgultisque collectis, quibus fossas Romanorum compleant, ad castra pergunt.

XIX. Locus erat castrorum editus, & paullatim ab imo acclivis circiter passus M. Huc magno cursu contendunt; ut quam minimum spatii ad se colligendos armandosque Romanis daretur, exanimatique pervenerunt. Sabinus suos hortatus, cupientibus signum dat. Impeditis hostibus, propter ea, quæ ferebant, onera, subito duabus portis eruptionem fieri jubet. Factum est opportunitate loci, hostium inscientia, ac defatigatione, virtute militum, superiorum pugnarum exercitatione, ut ne unum quidem nostrorum impetum ferrent, ac statim terga verterent. quos impeditos integris viribus milites nostri consecuti, magnum numerum eorum occiderunt; reliquos equites confecti, paucos, qui ex fuga evaserant, reliquerunt. Sic, uno tempore, & de navali pugna Sabinus, & de Sabini victoria Cæsar certior factus: civitatesque omnes se statim Titurio dediderunt. nam, ut ad bella suscipienda Gallorum alacer ac promptus est animus, sic mollis ac minime resistens ad calamitates perferendas mens eorum est.

XX. Eodem sere tempore, P. Crassus quum in Aquitaniam pervenisset, quæ pars, ut ante dictum est, & regionum latitudine, & multitudine hominum, ex tertia parte Galliæ est æstimanda, quum intelligeret, in his locis sibi bellum gerendum, ubi paucis ante annis L. Valerius Præconius legatus, exercitu pulso, interfectus esset, atque unde

unde L. Manilius Procos. impedimentis amissis, profugisset, non mediocrem sibi diligentiam adhibendam intelligebat. Itaque, re frumentaria provisa, auxiliis, equitatuque comparato, multis præterea viris fortibus Tolosa, Carcasone, & Narbone, quæ sunt civitates Galliæ provincie finitimæ, ex his regionibus nominatim evocatis, in Sotiatum fines exercitum introduxit. Cujus adventu cognito Sotiates, magnis copiis coactis, equitatuque, quo plurimum valebant, in itinere agmen nostrum adorti, primum equestre prælium commiserunt; deinde, equitatu suo pulso, atque insequentibus nostris, subito pedestres copias, quas in convalle in insidiis collocaverant, ostenderunt. Hi, nostros disiectos adorti, prælium renovarunt.

XXI. Pugnatum est diu, atque acriter; quum Sotiates superioribus victoriis freti, in sua virtute totius Aquitanie salutem positam putarent; nostri autem, quid sine imperatore, & sine reliquis legionibus, adolescentulo duce, efficere possent, perspicere cuperent: tandem confecti vulneribus hostes terga vertere: quorum magno numero interfecto, Crassus ex itinere oppidum Sotiatum oppugnare cœpit: quibus fortiter resistentibus, vineas turreisque egit. Illi, alias eruptione tentata, alias cuniculis ad aggerem vineasque actis, cujus rei sunt longe peritissimi Aquitani, propterea quod multis locis apud eos ærarie festuræ sunt; ubi diligentia nostrorum, nihil his rebus profici posse intellexerunt, legatos ad Crassum mittunt; seque in deditionem ut recipiat, petunt. Qua re impetrata, arma tradere jussi, faciunt.

XXII. Atque in ea re omnium nostrorum intentis animis, alia ex parte oppidi Adcantuannus, qui summam imperii tenebat, cum de devotis, (quos illi Soldurios appellant; "Quorum hæc est conditio, uti omnibus in vita commodis una cum his fruantur, quorum se amicitie dediderint: si quid iis per vim accidat, aut eundem casum una ferant, aut sibi mortem consciscant. neque adhuc hominum memoria repertus est quisquam, qui, eo interfecto, cujus se amicitie devovisset, mori recusaret") cum iis Adcantuannus eruptionem facere conatus, clamore ab ea parte munitionis sublato, quum ad arma milites concurrissent, vehementerque ibi pugnatum esset, repulsus in oppidum, tamen uti eadem deditionis conditione uteretur, ab Crasso impetravit.

XXIII. Armis, obsidibusque acceptis, Crassus in fines Vocatium & Tarusatum profectus est. Tum vero barbari commoti, quod oppidum & natura loci, & manu mun-

nitum,

nitum, paucis diebus, quibus eo ventum erat, expugnatum cognoverant, legatos quoquoque dimittere, conjurare, obsides inter se dare, copias parare cœperunt. Mittuntur etiam ad eas civitates legati, quæ sunt ceterioris Hispaniæ, finitimæ Aquitaniæ; inde auxilia ducesque arcessuntur, quorum adventu magna cum auctoritate, & magna cum hominum multitudine bellum gerere conantur. Duces vero ii deliguntur, qui una cum Q. Sertorio omnes annos fuerant, summamque scientiam rei militaris habere existimabantur. Hi consuetudine populi Romani loca capere, castra munire, commeatibus nostros intercludere instituunt. Quod ubi Crassus animadvertit, suas copias propter exiguitatem non facile diduci, hostem & vagari, & vias obsidere, & castris satis præsidii relinquere; ob eam causam minus commode frumentum, commeatumque sibi supportari; in dies hostium numerum augeri; non cunctandum existimavit, quin pugna decertaret. Hac re ad consilium delata, ubi omnes idem sentire intellexit, posterum diem pugnae constituit.

XXIV. Prima luce productis omnibus copiis, duplici acie instituta, auxiliis in mediam aciem coniectis; quid hostes consilii caperent, expectabat. Illi, etsi propter multitudinem, & veterem belli gloriam, paucitatemque nostrorum, se tuto dimicatuuros existimabant, tamen tutius esse arbitrabantur, obsessis viis, commeatu intercluso, sine ullo vulnere victoria potiri: &, si propter inopiam rei frumentariæ Romani sese recipere cœpissent, impeditos in agmine, & sub sarcinis inferiores animo adoriri cogitabant. Hoc consilio probato ab ducibus, productis Romanorum copiis, sese castris tenebant. Hac re perspecta, Crassus, quum sua cunctatione, atque opinione, timidiore hostes nostros milites alacriores ad pugnandum effecissent, atque omnium voces audirentur, expectari diutius non oportere, quin ad castra iretur; cohortatus suos, omnibus cupientibus, ad hostium castra contendit.

XXV. Ibi, quum alii fossas complerent; alii, multis telis coniectis, defensores vallo munitionibusque depellerent, auxiliareque, quibus ad pugnam non multum Crassus confidebat, lapidibus telisque subministrandis, & ad aggerem cespitibus comportandis, speciem atque opinionem pugnantium præberent; quum item ab hostibus constanter, ac non timide, pugnaretur, telaque, ex loco superiore missa, non frustra acciderent; equites, circumitis hostium castris, Crasso renuntiaverunt, non eadem esse diligentia ab Decumana porta castra munita, facilemque aditum habere.

XXVI. Cras-

XXVI. Crassus, equitum præfectos, cohortatus, ut magnis præmiis pollicitationibusque suos excitarent, quid fieri velit, ostendit. Illi, ut erat imperatum, eductis quatuor cohortibus, quæ, præsidio castris relictae, integræ ab labore erant, & longiore itinere circumductis, ne ex hostium castris conspici possent, omnium oculis mentibusque ad pugnam intentis, celeriter ad eas, quas diximus, munitiones pervenerunt, atque, his prorutis, prius in hostium castris constiterunt, quam plane ab iis videri, aut, quid rei gereretur, cognosci posset. Tum vero, clamore ab ea parte audito, nostri, reintegratis viribus, quod plerumque in spe victoriæ accidere consuevit, acrius impugnare cœperunt. Hostes undique circumventi, desperatis omnibus rebus, se per munitiones dejicere, & fuga salutem petere intenderunt. Quos equitatus apertissimis campis confectatus, ex millium L. numero, quæ ex Aquitania Cantabrisque convenisse constabat, vix quarta parte relicta, multa nocte se in castra recepit.

XXVII. Hac audita pugna, maxima pars Aquitaniæ sese Crasso dedit, obsidesque ultro misit: quo in numero, fuerunt Tarbelli, Bigerriones, Preciani, Vocates, Tarufates, Elufates, Garites, Ausci, Garumni, Sibuzates, Cocofates. Paucae ultimæ nationes, anni tempore confixæ, quod hiems suberat, hoc facere neglexerunt.

XXVIII. Eodem ferè tempore Cæsar, etsi prope exacta jam ætas erat; tamen, quod omni Gallia pacata, Morini, Menaplique supererant, qui in armis essent, neque ad eum unquam legatos de pace misissent; arbitratus, id bellum celeriter confici posse, eo exercitum adduxit: qui longe alia ratione, ac reliqui Galli, bellum agere instituerunt. Nam, quod intelligebant, maximas nationes, quæ prælio contendissent, pulsas, superatasque esse; continentisque silvas ac paludes habebant; eo se, suasque omnia contulerunt. Ad quarum initium silvarum quum Cæsar pervenisset, castraque munire instituisset; neque hostis interim visus esset; dispersis in opere nostris, subito ex omnibus partibus silvæ evolaverunt, & in nostros impetum fecerunt. Nostri celeriter arma ceperunt, eosque in silvas repulerunt; & compluribus interfectis, longius impeditioribus locis secuti, paucos ex suis deperdiderunt.

XXIX. Reliquis deinceps diebus Cæsar silvas cædere instituit; &, ne quis inermibus imprudentibusque militibus ab latere impetus fieri posset, omnem eam materiam, quæ erat cæsa, conversam ad hostem collocabat, & pro vallo ad utrumque latus extruebat, Incredibili celeritate magno spa-

tio, paucis diebus, confectio, quum jam pecus atque extrema impedimenta ab nostris tenerentur, ipsi densiores silvas peterent; ejusmodi sunt tempestates consecutæ, uti opus necessario intermitteretur, & continuatione imbrum diutius sub pellibus milites contineri non possent. Itaque, vastatis omnibus eorum agris, vicis ædificiisque incensus, Cæsar exercitum reduxit, & in Aulereis, Lexoviiisque, reliquis item civitatibus, quæ proxime bellum fecerant, in hibernis collocavit.

LIBER IV.

I. **E**A, quæ secuta est, hieme, qui fuit annus Cn. Pompeio, M. Crasso cons. Usipetes Germani, & item Tenchtheri, magna cum multitudine hominum, flumen Rhenum transierunt, non longe a mari, quo Rhenus insuit. Causa transcendendi fuit; quod ab Suevis complures annos exagitati, bello premebantur, & agricultura prohibebantur. "Suevorum gens est longe maxima, & bellicosissima Germanorum omnium. Hi centum pagos habere dicuntur: ex quibus quotannis singula millia armatorum, bellandi causa, ex sinibus educunt. reliqui, qui domi manserint, se atque illos alunt. Hi rursus invicem anno post in armis sunt: illi domi remanent. Sic neque agricultura, nec ratio, atque usus belli intermittitur: sed privati, ac separati agri apud eos nihil est: neque longius anno remanere uno in loco, incolendi causa, licet: neque multum frumento, sed maximam partem lacte atque pecore vivunt, multumque sunt in venationibus: quæ res & cibi genere, & quotidiana exercitatione, & libertate vitæ (quod a pueris nullo officio aut disciplina assuefacti nihil omnino contra voluntatem faciant) & vires alit, & immani corporum magnitudine homines efficit. Atque in eam se consuetudinem adduxerunt, ut locis frigidissimis neque vestitus, præter pelles, habeant quidquam, quarum propter exiguitatem magna est corporis pars aperta, & laventur in fluminibus.

II. Mercatoribus est ad eos aditus magis eo, ut quæ bello ceperint, quibus vendant, habeant; quam quo ultimam rem ad se importari desiderent. Quin etiam jumentis, quibus maxime Gallia delectatur, quæque impenso parant pretio, Germani importatis his non utuntur; sed, quæ sunt apud eos nata prava atque deformia, hæc quotidiana exer-

E

citatione,

citatione, summi ut sint laboris, efficiunt. Equestribus præliis sæpe ex equis defiliunt, ac pedibus præliantur; equosque eodem remanere vestigio assuescunt; ad quos se celeriter, quum usus est, recipiunt. neque eorum moribus turpius quidquam, aut inertius habetur, quam ephippiis uti. Itaque ad quemvis numerum ephippiatorum equitum, quamvis pauci, adire audent. Vinum ad se omnino importari non sinunt, quod ea re ad laborem ferendum remollefcere homines, atque effeminari arbitrantur.

III. Publice maximam putant esse laudem, quam latissime a suis finibus vacare agros: hac re significari, magnum numerum civitatum suam vim sustinere non posse. itaque una ex parte a Suevis circiter millia passuum de agri vacare dicuntur. Ad alteram partem succedunt Ubii, quorum fuit civitas ampla atque florens, ut est captus Germanorum, & paullo, quam sunt ejusdem generis, & ceteris humaniores; propterea quod Rhenum attingunt, multumque ad eos mercatores ventitant, & ipsi propter propinquitatem Gallicis sunt moribus assuesciti." Hos quum Suevi, multis sæpe bellis experti, propter amplitudinem gravitatemque civitatis, finibus expellere non potuissent, tamen vestigiales sibi fecerunt, ac multo humiliores infirmioresque redegerunt.

IV. In eadem causa fuerunt Usipetes, & Tenchtheri, quos supra diximus, qui complures annos Suevorum vim sustinuerunt: ad extremum tamen agris expulsi, & multis Germaniæ locis triennium vagati, ad Rhenum pervenerunt: quas regiones Menapii incolebant, & ad utramque ripam fluminis agros, ædificia, vicosque habebant. sed tantæ multitudinis aditu perterriti, ex his ædificiis, quæ trans flumen habuerant, demigraverunt; & cis Rhenum dispositis præliis Germanos transire prohibebant. Illi, omnia experti, quum neque vi contendere, propter inopiam navium, neque clam transire, propter custodias Menapiorum, possent, reverti se in suas sedes regionesque simulaverunt: & tridui viam progressi rursus reverterunt: atque omni hoc itinere, una nocte, equitatu confesto, inscios inopinantesque Menapios oppresserunt, qui de Germanorum discessu per exploratores certiores facti sine metu trans Rhenum in suos vicos remigraverant. His interfectis, navibusque eorum, occupatis, priusquam ea pars Menapiorum, quæ citra Rhenum quæta in suis sedibus erat, certior fieret, flumen transierunt; atque omnibus eorum ædificiis occupatis, reliquam partem hiemis se eorum copiis aluerunt.

V. His de rebus Cæsar certior factus, & infirmitatem Gallorum veritus, quod sunt in consiliis capiendis mobiles, & novis plerumque rebus student, nihil his committendum existimavit. "Est autem hoc Gallicæ consuetudinis; uti & viatores etiam invitos consilere cogant; & quod quisque eorum de quaque re audierit, aut cognoverit, quærant; & mercatores in oppidis vulgus circumfistat, quibusque ex regionibus veniant, quasque ibi res cognoverint, pronunciare cogant. His rumoribus atque auditionibus permoti de summis sæpe rebus consilia incunt: quorum eos e vestigio pœnitere necesse est; quum incertis rumoribus serviant; & plerique ad voluntatem eorum ficta respondeant."

VI. Qua consuetudine cognita, Cæsar, ne graviori bello occurreret, maturius, quam consuevit, ad exercitum proficiscitur. Eo quum venisset, ea, quæ fore suspicatus erat, facta cognovit; missas legationes ab nonnullis civitatibus ad Germanos; invitatosque eos, uti ab Rheno discederent; omniaque, quæ postulassent, ab se fore parata. Qua spe adducti Germani latius jam vagabantur, & in fines Eburonum, & Condrusorum, qui sunt Trevirorum clientes, pervenerant: Principibus Galliæ evocatis, Cæsar ea, quæ cognoverat, dissimulanda sibi existimavit; eorumque animis permulsis & confirmatis, equitatuque imperato, bellum cum Germanis gerere constituit.

VII. Re frumentaria comparata, equitibusque delectis, iter in ea loca facere cœpit, quibus in locis esse Germanos audiebat; a quibus quum paucorum dierum iter abesset, legati ab his venerunt quorum hæc fuit oratio. "Germanos neque priores populo Romano bellum inferre; neque tamen recusare, si laceffantur, quin armis contendant; quod Germanorum consuetudo hæc sit a majoribus tradita, quicumque bellum inferant, resistere, neque deprecari; hæc tamen dicere, venisse invitos, ejectos domo. Si suam gratiam Romani velint, posse eis utiles esse amicos: vel sibi agros attribuant, vel patiantur eos tenere, quos armis possederint: sese unis Suevis concedere; quibus ne dii quidem immortales pares esse possint: reliquum quidem in terris esse neminem, quem non superare possint."

VIII. Ad hæc Cæsar, quæ visum est, respondit. sed exitus fuit orationis: "Sibi nullam cum his amicitiam esse posse, si in Gallia remanerent. neque verum esse, qui suos fines tueri non potuerint, alienos occupare: neque ullos in Gallia vacare agros, qui dari tantæ præsertim multitudini sine injuria possint: sed licere, si velint, in Ubiorum fini-

bus confidere; quorum sint legati apud se, & de Suevorum injuriis querantur, & a se auxilium petant. Hoc se Ubiis imperaturum."

IX. Legati hæc se ad suos relaturos dixerunt: & re deliberata, post diem tertium ad Cæsarem reversuros: interea, ne propius se castra moveret, petierunt: Ne id quidem Cæsar ab se impetrari posse dixit: cognoverat enim magnam partem equitatus ab iis aliquot diebus ante, prædandi, frumentandique caussa ad Ambivaritos trans Mosam missam. Hos expectari equites, atque ejus rei caussa moram interponi, arbitrabatur.

X. "Mosa profuit ex monte Vosgo, qui est in finibus Lingonum, & parte quadam ex Rheno recepta, quæ appellatur Vahalis, insulamque efficit Batavorum, in Oceanum influit; neque longius ab Oceano millibus passuum LXXX in Rhenum transit. Rhenus autem oritur ex Lepontiis, qui Alpes incolunt, & longo spatio per fines Nantuatium, Helvetiorum, Seguanorum, Mediomatricorum, Tribucorum, Trevirorum citatus fertur: & ubi Oceano appropinquat, in plures diffuit partes, multis ingentibusque insulis effectis, quarum pars magna a feris barbarisque nationibus incolitur (ex quibus sunt, qui piscibus, atque ovis avium vivere existimantur) multisque capitibus in Oceanum influit."

XI. Cæsar quum ab hoste non amplius passuum XII millibus abesset, ut erat constitutum, ad eum legati revertuntur: qui in itinere congressi, magnopere, ne longius progrediretur, orabant. Quum id non impetrassent, petebant, uti ad eos equites, qui agmen antecessissent, præmitteret, eosque pugna prohiberet; sibi que uti potestatem faceret in Ubios legatos mittendi: quorum si principes ac senatus sibi jurejurando fidem fecissent, ea conditione, quæ a Cæsare ferretur, se usuros ostendebant: ad has res conficiendas sibi tridui spatium daret. Hæc omnia Cæsar eodem illo pertinere arbitrabatur, ut, tridui mora interposita, equites eorum, qui abessent, reverterentur; tamen sese non longius millibus passuum IV a quationis caussa processurum eo die dixit: huc postero die quam frequentissimi convenirent, ut de eorum postulatis cognosceret. Interim ad præfectos, qui cum omni equitatu antecesserant, mittit, qui nunciarent, ne hostes prælio lacefferent: & si ipsi lacefferentur, sustinerent, quoad ipse cum exercitu propius accessisset.

XII. At hostes, ubi primum nostros equites conspexerunt, quorum erat V millium numerus, quum ipsi non amplius

plius decem equites haberent, quod ii, qui frumentandi causa erant trans Mosam, nondum redierant; nihil timentibus nostris, quod legati eorum paullo ante a Cesare discesserant, atque is dies induciis erat ab eis petitus, impetu facto, celeriter nostros perturbaverunt; rursus resistentibus nostris, consuetudine sua, ad pedes desiluerunt; subfossisque equis, compluribusque nostris dejectis, reliquos in fugam conjecerunt; atque ita perterritos egerunt, ut non prius fuga desisterent, quam in conspectum agminis nostri venissent. In eo praelio ex equitibus nostris interficiuntur IV & LXX. In his vir fortissimus Piso Aquitanus, amplissimo genere natus, cujus avus in civitate sua regnum obtinuerat, amicus ab senatu nostro appellatus. Hic quum fratri intercluso ab hostibus auxilium ferret, illum ex periculo eripuit; ipse equo vulnerato dejectus, quoad potuit, fortissime restitit. Quum circumventus, multis vulneribus acceptis, cecidisset; atque id frater, qui jam praelio excesserat, procul animadvertisset, incitato equo, se hostibus obtulit, atque interfectus est.

XIII. Hoc facto praelio, Caesar neque jam sibi legatos audiendos, neque conditiones accipiendas arbitrabatur ab his, qui, per dolum atque insidias, petita pace, ultro bellum intulissent. Exspectare vero, dum hostium copiae augerentur, equitatusque reverteretur, summæ dementiæ esse judicabat: & cognita Gallorum infirmitate, quantum jam apud eos hostes uno praelio auctoritatis essent consecuti, sentiebat: quibus ad consilia capienda nihil spatii dandum existimabat. His constitutis rebus, & consilio cum legatis & quaestore communicato, ne quem diem pugnae prætermitteret; opportunissima res accidit, quod postmodum ejus diei mane eadem & perfidia, & simulatione usi Germani frequentes, omnibus principibus, majoribusque natu adhibitis, ad eum in castra venerunt; simul, ut dicebatur, sui purgandi causa, quod contra, atque esset dictum, & ipsi petissent, praelium pridie commisissent; simul, ut, si quid possent, de induciis fallendo impetrarent. Quos sibi Caesar oblato gavissus, illos retineri jussit: ipse omnes copias castris eduxit; equitatumque, quod recenti praelio perterritum esse existimabat, agmen subsequi jussit.

XIV. Acie triplici instituta, & celeriter iix. millium itinere confecto, prius ad hostium castra pervenit, quam, quid ageretur, Germani sentire possent. qui, omnibus rebus subito perterriti, & celeritate adventus nostri, & discessu suorum, neque consilii habendi, neque arma capiendi spatium dato, perturbantur, copiasne adversus hostem educere,

an castra defendere, an fuga salutem petere, præstaret. Quorum timor quum fremitu & concursu significaretur, milites nostri, pristini diei perfidia incitati, in castra irruerunt. quorum qui celeriter arma capere potuerunt, paulisper nostris resisterunt, atque inter carros impedimenta-que prælium commiserunt. at reliqua multitudo puerorum, mulierumque (nam cum omnibus suis domo excesserant, Rhenumque transierant) passim fugere coepit. ad quos confestandos Cæsar equitatum misit.

XV. Germani, post tergum clamore audito, quum suos interfici viderent, armis abjectis, signisque militaribus relictis, se ex castris ejecerunt; & quum ad confluentem Mosæ & Rheni pervenissent, reliqua fuga desperata, magno numero interfecto, reliqui se in flumen præcipitaverunt; atque ibi timore, lassitudine, vi fluminis oppressi, perierunt. Nostri ad unum omnes incolumes, perpaucis vulneratis, ex tanti belli timore, quum hostium numerus capitum cxxx millium fuisset, se in castra receperunt. Cæsar his, quos in castris retinuerat, discedendi potestatem fecit. Illi supplicia cruciatuque Gallorum veriti, quorum agros vexaverant, remanere se apud eum velle, dixerunt. His Cæsar libertatem concessit.

XVI. Germanico bello confesto, multis de causis Cæsar statuit, sibi Rhenum esse transeundum; quarum illa fuit iustissima, quod, quum videret, Germanos tam facile impelli, ut in Galliam venirent, suis quoque rebus eos timere, voluit; quum intelligerent, & posse, & audere populi Romani exercitum Rhenum transire. Accessit etiam, quod illa pars equitatus Usipetum, & Tenchtherorum, quam supra commemoravi, prædandi frumentandique causa Mosam transisse, neque prælio interfuisse, post fugam suorum se trans Rhenum in fines Sigambrorum receperat, seque cum iis conjunxerat. Ad quos quum Cæsar nuncios misisset, qui postularent, eos, qui sibi, Galliæque bellum intulissent, sibi dederent; responderunt: "Populi Romani imperium Rhenum finire: si, se invito, Germanos in Galliam transire, non æquum existimaret; cur sui quidquam esse imperii aut potestatis trans Rhenum postularet?" Ubii autem, qui uni ex Transrhenanis ad Cæsarem legatos miserant, amicitiam fecerant, obsides dederant, magnopere orabant, "ut sibi auxilium ferret, quod graviter ab Suevis premerentur; vel, si id facere occupationibus Reipubl. prohiberetur, exercitum modo Rhenum transportaret: id sibi ad auxilium, spemque reliqui temporis satis futurum, tantum esse nomen atque opinionem ejus exercitus, Ario-

visto pulso, & hoc novissimo prælio facto, etiam ad ultimas Germanorum nationes, uti opinione, & amicitia populi Romani tuti esse possint. Navium magnam copiam ad transportandum exercitum pollicebantur."

XVII. Cæsar, his de causis, quas commemoravi, Rhenum transire decreverat: sed navibus transire, neque satis tutum esse arbitrabatur, neque suæ, neque populi Romani dignitatis esse statuebat. Itaque etsi summa difficultas faciendi pontis proponebatur, propter latitudinem, rapiditatem, altitudinemque fluminis; tamen id sibi contendendum, aut aliter non transducendum exercitum existimabat. Rationem pontis hanc instituit. "Tigna bina sesquipedalia, paullum ab imo præacuta, dimensa ad altitudinem fluminis, intervallo pedum duorum inter se jungebat. Hæc quum machinationibus immissa in flumen defixerat, fistucisque adegerat, non sublicæ modo directæ ad perpendiculum, sed prona, ac fastigata, ut secundum naturam fluminis procumberent; his item contraria et ad eundem modum juncta, intervallo pedum quadragenum ab inferiore parte contra vim atque impetum fluminis conversa statuebat: hæc utraque insuper bipedalibus trabibus immixtis, quantum eorum tignorum junctura distabat, binis utrimque fibulis ab extrema parte distinebantur: quibus disclusis, atque in contrariam partem revinctis, tanta erat operis firmitudo, atque ea rerum natura, ut, quo major vis aquæ se incitavisset, hoc arctius illigata tenerentur. Hæc directæ materie injectæ contexebantur, & longuriis, cratibusque consternebantur: ac nihilo secius sublicæ, & ad inferiorem partem fluminis obliquæ agebantur, quæ, pro pariete subiectæ, & cum omni opere conjunctæ vim fluminis exciperent: & aliæ item supra pontem mediocri spatio: ut, si arborum trunci, sive naves, deiciendi operis, essent a barbaris missæ, his defensoribus earum rerum vis minueretur, neu ponti nocerent."

XVIII. Diebus x, quibus materia cœpta erat comportari, omni opere effecto, exercitus transducitur. Cæsar, ad utramque partem pontis firmo præsidio relicto, in fines Sigambrorum contendit. Interim a compluribus civitatibus ad eum legati veniunt, quibus, pacem atque amicitiam petentibus, liberaliter respondit, obsidesque ad se adduci jubet. At Sigambri ex eo tempore, quo pons institui cœptus est, fuga comparata, hortantibus iis, quos ex Tenctheris atque Usipetibus apud se habebant, finibus suis excesserant, suæque omnia exportaverant, seque in solitudinem ac silvas abdiderant.

XIX. Cæsar,

XIX. Cæsar, paucos dies in eorum finibus moratus, omnibus vicis ædificiisque incensis, frumentisque succensis, se in fines Ubiorum recepit, atque iis auxilium suum pollicitus, si ab Suevis premerentur, hæc ab iis cognovit: Suevos, posteaquam per exploratores pontem fieri comperissent, more suo, consilio habito, nuncios in omnes partes dimisisse, uti de oppidis demigrarent, liberos, uxores, suaque omnia in silvas deponerent; atque omnes, qui arma ferre possent, unum in locum convenirent: hunc esse delectum medium fere regionum earum, quas Suevi obtinerent: hic Romanorum adventum expectare, atque ibi decertare constituisse. Quod ubi Cæsar comperit, omnibus his rebus confectis, quarum rerum causa transducere exercitum constituerat, ut Germanis metum injiceret, ut Sigambros uccideretur, ut Ubios obsidione liberaret, diebus omnino x & iix trans Rhenum consumtis; satis & ad laudem, & ad utilitatem profectum arbitratus, se in Galliam recepit, pontemque reseidit.

XX. Exigua parte æstatis reliqua, Cæsar, etsi in his locis, quod omnis Gallia ad Septentriones vergit, maturæ sunt hiemes, tamen in Britanniam proficisci contendit, quod, omnibus fere Gallicis bellis, hostibus nostris inde subministrata auxilia intelligebat: & si tempus anni ad bellum gerendum deficeret; tamen magno sibi ulgi fore arbitrabatur, si modo insulam adisset, genus hominum perspexisset, loca, portus, aditus cognovisset: quæ omnia fere Gallis erant incognita. neque enim temere præter mercatores illo adit quisquam: neque iis ipsis quidquam, præter oram maritimam, atque eas regiones, quæ sunt contra Gallias, notum est. Itaque, evocatis ad se undique mercatoribus, neque, quanta esset insulæ magnitudo; neque quæ, aut quantæ nationes incoherent, neque quem usum belli haberent, aut quibus institutis uterentur; neque qui essent ad majorum navium multitudinem idonei portus, reperire poterat.

XXI. Ad hæc cognoscenda, prius quam periculum faceret, idoneum esse arbitratus, C. Volufenum, cum navi longa, præmittit. Huic mandat, uti, exploratis omnibus rebus, ad se quam primum revertatur. Ipse, cum omnibus copiis, in Morinos proficiscitur; quod inde erat brevissimus in Britanniam transiectus. huc naves undique ex finitimis regionibus, & quam superiore æstate ad Venticum bellum fecerat, classem jubet convenire. Interim, consilio ejus cognito, & per mercatores perlato ad Britannos, a compluribus ejus insulæ civitatibus ad eum legati veniunt,

unt, qui polliceantur, obsides dare, atque imperio populi Romani obtemperare. Quibus auditis, liberaliter pollicitus, hortatusque, ut in ea sententia permanerent, eos domum remittit, & cum his una Commium, quem ipse, Atrebatibus superatis, regem ibi constituerat, ejus & virtutem, & consilium probabat, & quem sibi fidelem arbitrabatur, ejusque auctoritas in iis regionibus magni habebatur, mittit. Huic imperat, quas possit, adeat civitates; horteturque, ut populi Romani fidem sequantur; seque celeriter eo venturum nunciet. Volusenus, perspectis regionibus, quantum ei facultatis dari potuit, qui navi egredi, ac se barbaris committere non auderet, v die ad Cæsarem revertitur; quæque ibi perspexisset, renunciat.

XXII. Dum in his locis Cæsar navium parandarum causa moratur, ex magna parte Morinorum ad eum legati venerunt; qui se de superioris temporis consilio excusarent, quod homines barbari, & nostræ consuetudinis imperiti, bellum populo Romano fecissent, seque ea, quæ imperasset, facturos pollicerentur. Hoc sibi satis opportune Cæsar accidisse arbitratus, quod neque post tergum hostem relinquere volebat; neque belli gerendi, propter anni tempus, facultatem habebat; neque has tantularum rerum occupationes sibi Britanniae anteponendas judicabat, magnum his obsidum numerum imperat. Quibus adductis, eos in fidem recepit. Navibus circiter LXXX onerariis coactis, contractisque, quot satis esse ad duas transportandas legiones existimabat: quidquid præterea navium longarum habebat, quæstori, legatis, præfectisque distribuit. Huc accedebant LXXX onerariæ naves, quæ ex eo loco ab millibus passuum LXX vento tenebantur, quo minus in eundem portum pervenire possent. Has equitibus distribuit, reliquum exercitum Q. Titurio Sabino, & L. Aurunculeio Cottæ, legatis, in Menapios, atque in eos pagos Morinorum, ab quibus ad eum legati non venerant, deducendum dedit. P. Sulpicium Rufum legatum cum eo præsidio, quod satis esse arbitrabatur, portum tenere jussit.

XXIII. His constitutis rebus, nactus idoneam ad navigandum tempestatem, tertia fere vigilia solvit, equitesque in ulteriorem portum progredi, & naves conscendere, & se sequi, jussit: a quibus quum id paullo tardius esset administratum, ipse hora diei circiter IV cum primis navibus Britanniam attingit; atque ibi in omnibus collibus expositas hostium copias armatas conspexit. Cujus loci hæc erat natura: adco montibus angustis mare continebatur, uti

ex locis superioribus in littus telum adjici posset. Hunc ad egrediendum nequaquam idoneum arbitratus locum, dum reliquæ naves eo convenirent, ad horam ix in anchoris expectavit. Interim legatis, tribunisque militum convocatis, & quæ ex Voluseno cognosset; & quæ fieri vellet, ostendit: monuitque, (ut rei militaris ratio, maxime [ut] maritimæ res postulerent, ut quæ celerem, atque instabilem motum haberent) ad nutum & ad tempus omnes res ab iis administrarentur. His dimissis, & ventum, & æstus uno tempore nactus secundum, dato signo, & sublatis anchoris, circiter millia passuum vii ab eo loco progressus, aperto ac plano littore naves constituit.

XXIV. At barbari, consilio Romanorum cognito, præmisso equitatu, & effedariis, quo plerumque genere in præliis uti consueverunt, reliquis copiis subsecuti, nostros navibus egredi prohibebant. Erat ob has causas summa difficultas, quod naves propter magnitudinem, nisi in alto, constitui non poterant. militibus autem, ignotis locis, impeditis manibus, magno & gravi armorum onere oppressis, simul & de navibus desiliendum, & in fluctibus consistendum, & cum hostibus erat pugnandum; quum illi aut ex arido, aut paullulum in aquam progressi, omnibus membris expediti, notissimis locis, audacter tela conjicerent, & equos insuefactos incitarent. Quibus rebus nostri perterriti, atque hujus omnino generis pugnae imperiti, non omnes eadem alacritate, ac studio, quo in pedestribus uti præliis consueverant, utebantur.

XXV. Quod ubi Cæsar animadvertit, naves longas, quarum & species erat barbaris inusitatio, & motus ad usum expeditior, paullum removeri ab onerariis navibus, & remis incitari, & ad latus apertum hostium constitui, atque inde fundis, sagittis, tormentis, hostes propelli, ac submoveri jussit: quæ res magno usui nostris fuit. nam & navium figura, & remorum motu, & inusitato genere tormentorum permoti barbari, constiterunt; ac paullum modo pedem retulerunt. Atque nostris militibus cunctantibus, maxime propter altitudinem maris; qui x legionis aquilam ferebat, contestatus deos, ut ea res legioni feliciter eveniret: "Desilite, inquit, commilitones, nisi vultis aquilam hostibus prodere. ego certe meum Reipub. atque Imperatori officium præstitero." Hoc quum magna voce dixisset, ex navi se projecit, atque in hostes aquilam ferre cepit. Tum nostri cohortati inter se, ne tantum dedecus admitteretur, universi ex navi desiluerunt: hos item

ex proximis primis navibus quum conspexissent, subsecuti, hostibus appropinquant.

XXVI. Pugnatam est ab utrisque acriter. Nostri tamen, quod neque ordines servare, neque firmiter insistere, neque signa subsequi poterant, atque alius alia ex navi, quibuscunque signis occurrerat, se aggregabat, magnopere perturbabantur. Hostes vero, notis omnibus vadis, ubi ex littore aliquos singulares, ex navi egredientes, conspexerant, incitatis equis, impeditos adoriebantur: plures paucos circumstabant; alii ab latere aperto in universos tela coniciebant. Quod quum animadvertisset Cæsar, scaphas longarum navium, item speculatoria navigia militibus compleri iussit: &, quos laborantes conspexerat, iis subsidia submittebat. Nostri, simul in arido constiterunt, suis omnibus consecutis, in hostes impetum fecerunt, atque eos in fugam dederunt; neque longius prosequi potuerunt, quod equites cursum tenere, atque insulam capere non poterant. Hoc unum ad pristinam fortunam Cæsari defuit.

XXVII. Hostes prælio superati, simul atque se ex fuga receperunt, statim ad Cæsarem legatos de pace miserunt: obsides daturus, quæque imperasset, sese facturos, polliciti sunt. Una cum his legatis Commius Atrebas venit, quem supra demonstraveram a Cæsare in Britanniam præmissum. Hunc illi e navi egressum, quum ad eos Imperatoris mandata perferret, comprehenderant, atque in vincula coniecerant. tum, prælio facto, remisertunt; & in petenda pace ejus rei culpam in multitudinem contulerunt, &, propter imprudentiam, ut ignosceretur, petiverunt. Cæsar questus, quod, quum ultro in continentem legatis missis pacem ab se petissent, bellum sine causa intulissent, ignoscere imprudentiæ dixit, obsidesque imperavit: quorum illi partem statim dederunt, partem ex longinquiore locis arcessitam paucis diebus sese daturus, dixerunt. Interea suos remigrare in agros jusserunt; principesque undique convenere, & se, civitatesque suas Cæsari commendare cœperunt.

XXVIII. His rebus pace confirmata, post diem iv, quam est in Britanniam ventum, naves xviii, de quibus supra demonstratum est, quæ equites sustulerant, ex superiore portu leni vento solverunt: quæ quum appropinquarent Britannia, & ex castris viderentur, tanta tempestas subito cœrta est, ut nulla earum cursum tenere posset: sed aliæ eodem, unde erant profectæ, referrentur, aliæ ad inferiorem partem insulæ, quæ est propius Solis occasum, magno

magno sui cum periculo dejicerentur : quæ tamen, anchoris jactis, quum fluctibus complerentur, necessario, adversa nocte in altum provectæ, continentem petierunt.

XXIX. Eadem nocte accidit, ut esset Luna plena : qui dies maritimos æstus maximos in Oceano efficere consuevit ; nostrisque id erat incognitum. Ita uno tempore & longas naves, quibus Cæsar exercitum transportandum curaverat, quasque in aridum subduxerat, æstus complebat ; & oncrarias, quæ ad anchoras erant deligatæ, tempestas afflictabat. neque ulla nostris facultas aut administrandi, aut auxiliandi dabatur. Compluribus navibus fractis, reliquæ quum essent, funibus, anchoris, reliquisque armamentis amissis, ad navigandum inutiles, magna, id quod necesse erat accidere, totius exercitus perturbatio facta est : neque enim naves erant aliæ, quibus reportari possent ; & omnia deerant, quæ ad reficiendas eas usui sunt, &, quod omnibus constabat hiemare in Gallia oportere, frumentum his in locis in hiemem provisum non erat.

XXX. Quibus rebus cognitis, principes Britanniarum, qui post prælium factum ad ea, quæ jusserat Cæsar, facienda convenerant, inter se collocti, quum equites, & naves & frumentum Romanis deesse intelligerent, & paucitatem militum ex castrorum exiguitate cognoscerent ; quæ hoc erant etiam angustiora, quod sine impedimentis Cæsar legiones transportaverat ; optimum factu esse duxerunt, rebellionem facta, frumento, comæatuque nostros prohibere, & rem in hiemem producere ; quod, iis superatis, aut reddito interclusis, neminem postea belli inferendi causa in Britanniam transiturum confidebant. Itaque, rursus conjuratione facta, paullatim ex castris discedere, ac suos clam ex agris deducere cœperunt.

XXXI. At Cæsar, etsi nondum eorum consilia cognoverat, tamen & ex eventu navium suarum, & ex eo, quod obsides dare intermiserant, fore id, quod accidit, suspicabatur. Itaque ad omnes casus subsidia comparabat. nam & frumentum ex agris quotidie in castra conferebat ; &, quæ gravissime afflicte erant naves, earum materia atque ære ad reliquas reficiendas utebatur ; &, quæ ad eas res erant usui, ex continenti comportari jubebat. Itaque, quum id summo studio a militibus administraretur, XII navibus amissis, reliquis ut navigari commode posset, effecit.

XXXII. Dum ea geruntur, legione, ex consuetudine, nona frumentatum missa, quæ appellabatur VII, neque ulla ad id tempus belli suspicione, interposita, quum pars homi-

num in agris remaneret, pars etiam in castra ventitaret, ii, qui pro portis castrorum in statione erant, Cæsari renunciaverunt, pulverem majorem, quam consuetudo ferret, in ea parte videri, quam in partem legio iter secisset. Cæsar, id quod erat, suspicatus, aliquid novi a barbaris initum consilii, cohortes, quæ in stationibus erant, secum in eam partem proficisci, duas ex reliquis in stationem succedere, reliquas armari, & confestim sese subsequi, iussit. Quum paullo longius a castris processisset; suos ab hostibus premi, atque ægre sustinere, & conferta legione ex omnibus partibus tela conjici animadvertit. nam quod omni ex reliquis partibus demesso frumento, pars una erat reliqua; suspicati hostes, huc nostros esse venturos, noctu in silvis delituerant. tum dispersos, depositis armis, in metendo occupatos subito adorti, paucis interfecit, reliquos incertis ordinibus perturbaverant: simul equitatu, atque essedis circumdederant.

XXXIII. "Genus hoc est ex essedis pugnae; primo per omnes partes perequitant, & tela conjiciunt, atque ipso terrore equorum, & strepitu rotarum, ordines plerumque perturbant: & quum se inter equitum turmas insinuavere, ex essedis desiliunt, & pedibus præliantur. Aurigæ interim paullatim ex prælio excedunt, atque ita curru se collocant, ut, si illi a multitudine hostium premantur, expeditum ad suos receptum habeant. Ita mobilitatem equitum, stabilitatem peditum in præliis præstant; ac tantum usu quotidiano, & exercitatione efficiunt, ut in declivi, ac præcipiti loco incitatos equos sustinere, & brevi moderari, ac flectere, & per temonem percurrere, & in iugo insistere, & inde se in currus citissime recipere consueverint."

XXXIV. Quibus rebus, perturbatis nostris novitate pugnae, tempore opportunissimo, Cæsar auxilium tulit: namque ejus adventu hostes constiterunt, nostri se ex timore receperunt. Quo facto, ad lacessendum & ad committendum prælium, alienum esse tempus arbitratus, suo de loco continuit; & brevi tempore intermisso, in castra legiones reduxit. Dum hæc geruntur, nostris omnibus occupatis, qui erant in agris, reliqui discesserunt. Secutæ sunt continuos complures dies tempestates, quæ & nostros in castris continerent, & hostem a pugna prohiberent. Interim barbari nuncios in omnes partes dimiserunt; paucitatemque nostrorum militum suis prædicaverunt; & quantæ prædæ faciendæ, atque in perpetuum sui liberandi facultas daretur, si Romanos castris expulissent, demonstra-

verunt. His rebus celeriter magna multitudo peditatus equitatusque coacta, ad castra venerunt.

XXXV. Cæsar, etsi idem, quod superioribus diebus acciderat, fore videbat, ut, si essent hostes pulsi, celeritate periculum effugerent; tamen nactus equites circiter xxx, quos Commius Atrebas, de quo ante dictum est, secum transportaverat, legiones in acie pro castris constituit. Commisso prælio, diutius nostrorum militum impetum hostes ferre non potuerunt, ac terga verterunt: quos tanto spatio secuti, quantum cursu & viribus efficere potuerunt, complures ex iis occiderunt; deinde omnibus longe lateque afflictis, incensisque, se in castra receperunt.

XXXVI. Eodem die legati ab hostibus missi ad Cæsarem de pace venerunt. His Cæsar numerum obsidum, quem antea imperaverat, duplicavit; eosque in continentem adduci iussit; quod propinqua die æquinoctii, infirmis navibus hiemi navigationem subjiciendam non existimabat. Ipse idoneam tempestatem nactus, paullo post mediam noctem naves solvit: quæ omnes incolumes ad continentem pervenerunt; sed ex his onerariæ ii eosdem, quos reliquæ, portus capere non potuerunt, & paullo infra delatæ sunt.

XXXVII. Quibus ex navibus quum essent expositi milites circiter ccc, atque in castra contenderent; Morini, quos Cæsar, in Britanniam proficiscens, pacatos reliquerat, spe prædæ adducti, primo non ita magno suorum numero circumsteterunt; ac, si sese interfici nollent, arma ponere jusserunt. Quum illi, orbe facto, sese defenderent, celeriter ad clamorem hominum circiter millia vi convenerunt. Qua re nunciata, Cæsar omnem ex castris equitatum suis auxilio misit. Interim nostri milites impetum hostium sustinuerunt; atque amplius horis iv fortissime pugnâverunt; & paucis vulneribus acceptis, complures ex iis occiderunt. Postea vero quam equitatus noster in conspectum venit; hostes, abjectis armis, terga verterunt; magnusque eorum numerus est occisus.

XXXVIII. Cæsar postero die T. Labienum legatum cum iis legionibus, quas ex Britannia reduxerat, in Morinos, qui rebellionem fecerant, misit. qui quum propter siccitates paludum, quo se reciperent, non haberent, (quo persugio superiore anno fuerant usi) omnes sere in potestatem Labieni venerunt. At Q. Titurius & L. Cotta, legati, qui in Menapiorum fines legiones duxerant, omnibus eorum agris vastatis, frumentis succisis, ædificiis incensis; quod Menapii se omnes in densissimas silvas abdiderant,

se

se ad Cæsarem receperunt. Cæsar in Belgis omnium legionum hiberna constituit. Eo duæ omnino civitates ex Britannia obsides miserunt : reliquæ neglexerunt. His rebus gestis, ex literis Cæsaris dierum **xx** supplicatio a senatu decreta est.

LIBER V.

I. **L**ucio Domitio, Ap. Claudio Cost. discedens ab hi-
bernis Cæsar in Italiam, ut quotannis facere con-
fuerat, legatis imperat, quos legionibus præfecerat, uti
quamplurimas possent, hieme naves ædificandas, veteres-
que reficiendas curarent. Earum modum, formamque,
demonstrat. Ad celeritatem onerandi, subductionesque
paullo facit humiliores, quam quibus in nostro mari uti
consuevimus; atque id eo magis, quod propter crebras
commutationes æstuum minus magnos ibi fluctus fieri
cognoverat; ad onera, & ad multitudinem jumentorum
transportandam paullo latiores, quam quibus in reliquis
utimur maribus. Has omnes æstuarias imperat fieri : quam
ad rem multum humilitas adjuvat. Ea, quæ sunt usui ad
armandas naves, ex Hispania apportari jubet. Ipse, con-
ventibus Galliæ citerioris peractis, in Illyricum proficisci-
tur, quod a Pirustis finitimam partem provinciæ incursio-
nibus vastari audiebat. Eo quum venisset, civitatibus mi-
lites imperat; certumque in locum convenire jubet. Qua
re nunciata, Pirustæ legatos ad eum mittunt, qui doceant,
“ Nihil earum rerum publico factum consilio: seseque pa-
ratos esse demonstrant, omnibus rationibus de injuriis satis-
facere.” Accepta oratione eorum, Cæsar obsides imperat,
eosque ad certam diem adduci jubet; nisi ita fecerint, se-
se bello civitatem persecuturum, demonstrat. His ad diem
adductis, ut imperaverat, arbitros inter civitates dat, qui
litem æstiment, poenamque constituent.

II. His confectis rebus, conventibusque peractis, in ci-
teriolem Galliam revertitur, atque inde ad exercitum pro-
ficiscitur. Eo quum venisset, circuitis omnibus hibernis,
singulari militum studio, in summa omnium rerum inopia,
circiter de ejus generis, cujus supra demonstravimus, na-
ves, & longas **xxix** invenit instructas, neque multum
abesse ab eo, quin paucis diebus deduci possent. Collau-
datis militibus, atque iis, qui negotio præfuerant, quid
feri velit, ostendit, atque omnes ad portum Itium conve-
nire

nire jubet : quo ex portu commodissimum in Britanniam transiectum esse cognoverat, circiter millium passuum xxx transmissum a continenti. Huic rei quod satis esse visum est militum, reliquit : ipse cum legionibus expeditis iv, & equitibus dccc in fines Trevirorum proficiscitur : quod hi neque ad consilia veniebant, neque imperio parebant, Germanosque Transrhenanos sollicitare dicebantur.

III. Hæc civitas longe plurimum totius Galliz equitatu valet, magnasque habet copias peditum, Rhenumque, ut supra demonstravimus, tangit. In ea civitate duo de principatu inter se contendebant, Induciomarus, & Cingetorix : ex quibus alter, simul atque de Cæsaris legionumque adventu cognitum est, ad eum venit ; se suosque omnes in officio futuros, neque ab amicitia populi Romani defecturos, confirmavit ; quæque in Treviris gererentur, ostendit. At Induciomarus equitatum peditatumque cogere ; iisque, qui per ætatem in armis esse non poterant, in silvam Arduennam abditis, quæ ingenti magnitudine per medios fines Trevirorum a flumine Rheno ad initium Remorum pertinet, bellum parare instituit. sed posteaquam nonnulli principes ex ea civitate, & familiaritate Cingetorigis adducti, & adventu nostri exercitus perterriti ad Cæsarem venerunt, & de suis privatim rebus ab eo petere cœperunt, quoniam civitati consulere non possent ; Induciomarus veritus, ne ab omnibus desereretur, legatos ad Cæsarem mittit ; sese idcirco ab suis discedere, atque ad eum venire noluisse, quo facilius civitatem in officio contineret, ne omnis nobilitatis discessu plebs propter imprudentiam laberetur : itaque esse civitatem in sua potestate : seque, si Cæsar permitteret, ad eum in castra venturum, & suas, civitatisque fortunas ejus fidei permissurum.

IV. Cæsar, etsi intelligebat, qua de causa ea dicerentur, quæque cum res ab instituto consilio deterreret ; tamen, ne æstatem in Treviris consumere cogretur, omnibus ad Britannicum bellum rebus comparatis, Induciomarum ad se cum ee obsidibus venire iussit. His adductis, in iis filio, propinquisque ejus omnibus, quos nominatim evocaverat, consolatus Induciomarum, hortatusque est, uti in officio permaneret : nihilo tamen secius, principibus Trevirorum ad se convocatis, hos singillatim Cingetorigi conciliavit. quod quum merito ejus ab se fieri intelligebat ; tum magni interesse arbitrabatur, ejus auctoritatem inter suos quamplurimum valere, cujus tam egregiam in se voluntatem perspexisset. Id factum graviter tulit Induciomarus,

suara

suam gratiam inter suos minui : &, qui jam ante inimico in nos animo fuisset, multo gravius hoc dolore exarsit.

V. His rebus constitutis, Cæsar ad portum Itium cum legionibus pervenit. Ibi cognoscit LX naves, quæ in Mel-dis factæ erant, tempestate rejectas, cursum tenere non potuisse, atque eodem, unde erant profectæ, revertisse : reliquas paratas ad navigandum, atque omnibus rebus instructas invenit. Eodem totius Galliæ equitatus convenit, numero millium IV, principesque omnibus ex civitatibus ; ex quibus perpauca, quorum in se fidem perspexerat, relinquere in Gallia, reliquos obsidum loco secum ducere decreverat : quod ; quum ipse abesset, motum Galliæ verebatur.

VI. Erat unæ cum ceteris Dumnorix Æduus, de quo ab nobis antea dictum est. Hunc secum habere in primis constituerat, quod eum cupidum rerum novarum, cupidum imperii, magni animi, magnæ inter Gallos auctoritatis, cognoverat. Accedebat huc, quod jam in consilio Æduorum Dumnorix dixerat, " Sibi a Cæsare regnum civitatis deferri : " quod dictum Ædno graviter ferebant : neque recusandi, aut deprecandi causa legatos ad Cæsarem mittere audebant. Id factum ex suis hospitibus Cæsar cognoverat. Ille omnibus primo precibus petere contendit, ut in Gallia relinqueretur ; partim, quod insuetus navigandi mare timeret ; partim, quod religionibus sese diceret impediri. Posteaquam id obstinate sibi negari vidit, omni spe impetrandi adempta, principes Galliæ sollicitare, sevocare singulos, hortarique cœpit, uti in continenti remanerent ; metu territare, non sine causa fieri, ut Gallia omni nobilitate spoliaretur : id esse consilium Cæsaris, ut, quos in conspectu Galliæ interficere vereretur, hos omnes in Britanniam transductos necaret : fidem reliquis interponere ; iurandum poscere ; ut, quod esse ex usu Galliæ intellixissent, communi consilio administrarent.

VII. Hæc a compluribus ad Cæsarem deferrebantur. quare cognita, Cæsar, quod tantum civitati Æduæ dignitatis tribuerat, coercendum, atque deterrendum, quibuscunque rebus posset, Dumnorigem statuebat : quod longius ejus amentiam progredi videbat, prospiciendum, ne quid sibi ac Reipublicæ nocere posset. Itaque dies circiter XXV in eo loco commoratus, quod Coras ventus navigationem impediabat, qui magnam partem omnis temporis in his locis stare consuevit ; dabat operam, ut in officio Dumnorigem contineret ; nihilo tamen secius omnia ejus consilia cognosceret ; tandem idoneam nactus tempestatem, milites,

tes, equitesque conscendere in naves jubet. At omnium impeditis animis, Dumnorix cum equitibus Æduorum a castris, insciente Cæsare, domum discedere cœpit. Qua re nunciata, Cæsar, intermissa profectione, atque omnibus rebus postpositis, magnam partem equitatus ad eum insequendum mittit, retrahique imperat; si vim faciat, neque pareat, interfici jubet: nihil hunc, se absente, pro sano facturum arbitratus, qui præsentis imperium neglexisset. Ille enim revocatus resistere, ac se manu defendere, suorumque fidem implorare cœpit, sæpe clamitans, " Liberum se, liberæque civitatis esse." Illi, ut erat imperatum, circumstant hominem, atque interficiunt: at Ædui equites ad Cæsarem omnes revertuntur.

VIII. His rebus gestis, Labieno in continente cum III legionibus, & equitum millibus II relicto, ut portus tueretur, & rem frumentariam provideret, quæque in Gallia gererentur, cognosceret, consiliumque pro tempore, & pro re caperet; ipse cum V legionibus & pari numero equitum, quem in continenti relinquebat, solis occasu naves solvit: & leni Africo provectus, media circiter nocte vento intermisso, cursum non tenuit; & longius delatus æstu, orta luce, sub sinistra Britanniam relictam conspexit. Tum rursus æstus commutationem secutus, remis contendit, ut eam partem insulæ caperet, qua optimum esse egressum, superiore æstate cognoverat. Qua in re admodum fuit militum virtus laudanda, qui vectoriis, gravibusque navigiis, non intermisso remigandi labore, longarum navium cursum adæquarunt. Accessum est ad Britanniam omnibus navibus meridiano fere tempore: neque in eo loco hostis est visus, sed, ut postea Cæsar ex captivis comperit, quum magnæ manus eo convenissent, multitudine navium perterritæ, quæ cum annotinis, privatisque, quas sui quisque commodificerat, amplius decem uno erant visæ tempore, a littore discesserant, ac se in superiora loca abdiderant.

IX. Cæsar, exposito exercitu, & loco castris idoneo capto; ubi ex captivis cognovit, quo in loco hostium copiae confedissent, cohortibus X ad mare relictis, & equitibus CCC, qui præsidio navibus essent, de III vigilia ad hostes contendit, eo minus veritus navibus, quod in littore molli, atque aperto, deligatas ad anchoram relinquebat; & præsidio navibus Q. Atrium præfecit. Ipse noctu progressus millia passuum circiter XII, hostium copias conspiciatus est. Illi equitatu, atque essedis ad flumen progressi ex loco superiore nostros prohibere, & prælium committere cœperunt. Repulsi ab equitatu se in silvas abdiderunt,

locum

locum naſti, egregie & natura, & opere munitum; quem, domeſtici belli, ut videbatur, cauſſa, jam ante præpara-
verant. nam crebris arboribus ſuccis omnes introitus
erant præcluſi. Ipi ex ſilvis rari propugnabant, noſtroſque
intra munitiones ingredi prohibebant. at milites legionis
vii, teſtudine facta, & aggere ad munitiones adjecto, lo-
cum ceperunt, eoſque ex ſilvis expulerunt, paucis vulne-
ribus acceptis. ſed eoſ fugientes longius Cæſar proſequi
vetuit, & quod loci naturam ignorabat, & quod, magna
parte diei conſumta, munitioni caſtrorum tempus relinqui
volebat.

X. Poſtridie ejus diei, mane, tripartito milites equiteſ-
que in expeditionem miſit, ut eoſ, qui fugerant, perſeque-
rentur. Hiſ aliquantum itineris progreſſis, quum jam ex-
tremi eſſent in proſpectu, equiteſ a Q. Atrio ad Cæſarem
venerunt, qui nunciarent, ſuperiore nocte maxima coörta
tempeſtate, prope omneſ naves afflictaſ, atque in littore
ejectaſ eſſe; quod neque anchoræ, funeſque ſubſiſterent,
neque nautæ, gubernatoresque vim pati tempeſtatiſ poſſent.
Itaque ex eo concuſſu navium magnum eſſe incommodum
acceptum.

XI. Hiſ rebus cognitis, Cæſar legioneſ, equitatumque
revocari, atque itinere deſiſtere jubet: ipſe ad naves re-
vertitur: eadem ſere, quæ ex nunciis literiſque cognove-
rat, coram perſpicit, ſic ut, amiſſiſ circiter xl navibuſ,
reliquæ tamen reſci poſſe magno negotio viderentur. Ita-
que ex legionibuſ ſabroſ delegit, & ex continenti alioſ ar-
ceſſiri jubet; Labieno ſcribit, ut quàmplurimaſ poſſet, iſ
legionibuſ, quæ ſunt apud eum, naves inſtituat. Ipſe, etſi
reſ erat multæ operæ ac laboriſ, tamen commodiſſimum
eſſe ſtatuit, omneſ naves ſubduci, & cum caſtriſ una muni-
tione conjungi. In hiſ rebus circiter dieſ x conſumit, ne
nocturniſ quidem temporibuſ ad laboreſ militum inter-
miſſiſ. Subductiſ navibuſ, caſtriſque egregie munitiſ, eaſ-
dem copiaſ, quaſ ante, præſidio navibuſ reliquit: ipſe eo-
dem, unde redierat, proſciſcitur. Eo quum veniſſet, ma-
joreſ jam undique in eum locum copiaſ Britannorum con-
venerant; ſumma imperii belliſque adminiſtrandi, com-
muni conſilio, permiſſa Caſſivellauno, cujuſ fineſ a mariti-
miſ civitatibuſ ſumen dividit, quod appellatur Tameſiſ,
a mari circiter millia paſſuum lxxx. Huic ſuperiore tem-
pore cum reliquiſ civitatibuſ continentia bella interceſſe-
rant. Sed, noſtro adventu permoti Britanni, hunc toti
bello imperioque præſecerant,

XII. " Bri-

XII. "Britanniæ pars interior ab iis incolitur, quos natos in insula ipsa, memoria proditum dicunt. Maritima pars ab iis; qui, prædæ ac belli inferendi causa, ex Belgis transferant, qui omnes fere iis nominibus civitatum appellantur, quibus orti ex civitatibus eo pervenerunt, & bello illato ibi remanserunt, atque agros colere cœperunt. Hominum est infinita multitudo, creberrimæque ædificia, fere Gallicis consimilia; pecorum magnus numerus. Utuntur aut ære, aut taleis ferreis ad certum pondus examinatis, pro nummo. Nascitur ibi plumbum album in mediterraneis regionibus, in maritimis ferrum, sed ejus exigua est copia: ære utuntur importato. Materia cujusque generis, ut in Gallia est, præter sagum atque abietem. Leporem, & gallinam, & anserem gustare, fas non putant. hæc tamen alunt, animi voluptatisque causa. Loca sunt temperatiora, quam in Gallia, remissioribus frigoribus.

XIII. Insula natura triquetra, cujus unum latus est contra Galliam: hujus lateris alter angulus, qui est ad Cantium, quo fere omnes ex Gallia naves appellantur, ad orientem Solem; inferior, ad Meridiem spectat. Hoc latus tenet circiter millia passuum D. Alterum vergit ad Hispaniam, atque occidentem Solem: qua ex parte est Hibernia, dimidio minor, ut æstimatur, quam Britannia: sed pari spatio transmissus, atque ex Gallia, est in Britanniam. In hoc medio cursu est insula, quæ appellatur Mona: complures præterea minores objectæ insulæ existimantur, de quibus insulis nonnulli scripserunt, dies continuos xxx sub bruma esse noctem. nos nihil de eo percunctationibus reperiebamus, nisi certis ex aqua mensuris, breviores esse, quam in continenti, noctes videbamus. Hujus est longitudo lateris, ut fert illorum opinio, DCC millium. Tertium est contra Septemtriones, cui parti nulla est objecta terra: sed ejus angulus lateris maxime ad Germaniam spectat. Huic millia passuum DCCC in longitudinem esse existimatur. Ita omnis insula est in circuitu vicies centena millium passuum.

XIV. Ex his omnibus longe sunt humanissimi, qui Cantium incolunt: quæ regio est maritima omnis; neque multum a Gallica differunt consuetudine. Interiores plerique frumenta non ferunt: sed lacte & carne vivunt; pellibusque sunt vestiti; omnes vero se Britanni vitro indiciunt, quod cæruleum efficit colorem, atque hoc horridiore sunt in pugna aspectu: capilloque sunt promisso; atque omni parte corporis rasa, præter caput, & labrum superius. Uxores habent deni duodenique inter se communes.

munes, & maxime fratres cum fratribus, parentesque cum liberis: sed, si qui sunt ex his nati, eorum habentur liberi, quo primum virgo quæque deducta est."

XV. Equites hostium essedarii que acriter prælio cum equitatu nostro in itinere conflixerunt; tamen, ut nostri omnibus partibus superiores fuerint, atque eos in silvas collesque compulerint: sed, compluribus interfectis, cupidius insecuti nonnullos ex suis amiserunt. At illi, intermisso spatio, imprudentibus nostris atque occupatis in munitione castrorum, subito se ex silvis ejecerunt; impetuque in eos facto, qui erant in statione pro castris collocati, acriter pugnaverunt: duabusque missis subsidio cohortibus a Cæsare, atque his primis legionum duarum; quum hæ, perexiguo intermisso loci spatio, inter se, constitissent, novo genere pugne perterritis nostris, per medios audacissime proruperunt, seque inde incolumes receperunt. Eo die Q. Laberius Durus tribunus militum interficitur. Illi, pluribus submissis cohortibus, repelluntur.

XVI. Toto hoc in genere pugne quum sub oculis omnium, ac pro castris dimicaretur, intellectum est, nostros, propter gravitatem armorum, quod neque insequi cedentes possent, neque ab signis discedere auderent, minus aptos esse ad hujus generis hostem; equites autem magno cum periculo [prælio] dimicare, propterea quod illi etiam consulto plerumque cederent; &, quum paululum ab legionibus nostros removissent, ex essedis desilirent, & pedibus dispari prælio contenderent. Equestris autem prælii ratio, & cedentibus & insequentibus, par atque idem periculum inferebat. Accedebat hæc, ut nunquam conferti, sed rari, magnisque intervallis præliarentur, stationesque dispositas haberent, atque alios alii deinceps exciperent, integri & recentes defatigatis succederent.

XVII. Postero die procul a castris hostes in collibus confiterunt, rarique se ostendere, & lenius, quam pridie, nostros equites prælio laceßere cœperunt. Sed meridie, quum Cæsar pabulandi causa in legiones, atque omnem equitatum cum C. Trebonio legato misisset, repente ex omnibus partibus ad pabulatores advolaverunt, sic, uti ab signis legionibusque non absisterent. Nostri, acriter in eos impetu facto, repulerunt: neque finem sequendi fecerunt, quoad subsidio confisi equites, quum post se legiones viderent, præcipientes hostes egerunt: magnoque eorum numero interfecto, neque sui colligendi, neque consistendi, aut ex essedis desiliendi facultatem dederunt. Ex hac fuga protinus, quæ undique convenerant, auxilia discesserunt;

cesserunt; neque post id tempus unquam summis nobiscum copiis hostes contenderunt.

XVIII. Cæsar, cognito consilio eorum, ad flumen Tamesin, in fines Cassivellauni exercitum duxit. quod flumen uno omnino loco pedibus, atque hoc ægre, transire potest. Eo quum venisset, animadvertit, ad alteram fluminis ripam magnas esse copias hostium instructas. ripa autem erat acutis sudibus præfixis munita; ejusdemque generis sub aqua defixæ sudes flumine tegebantur. His rebus cognitis a captivis persugisque, Cæsar, præmissoequitatu, confestim legiones subsequi jussit. Sed ea celeritate, atque eo impetu milites ierunt, quum capite solo ex aqua exstarent, ut hostes impetum legionum atque equitum sustinere non possent, ripasque dimitterent, ac se fugæ mandarent.

XIX. Cassivellaunus, ut supra demonstravimus, omnideposita spe contentionis; dimissis amplioribus copiis, milibus circiter iv essedariorum relictis, itinera nostra servabat; paullulumque ex via excedebat, locisque impeditis, ac silvestribus sese occultabat; atque iis regionibus, quibus nos iter facturos cognoverat, pecora, atque homines ex agris in silvas compellebat: & quum equitatus noster liberius, prædandi vastandique causa, se in agros effunderet, omnibus viis notis semitisque essedarios ex silvis emittebat; &, magno cum periculo nostrorum equitum, cum iis conflegebat; atque hoc metu latius vagari prohibebat. Relinquebatur, ut neque longius ab agmine legionum discedi Cæsar pateretur, & tantum in agris vastandis, incendiisque faciendis hostibus noceretur, quantum labore atque itinere legionarij milites efficere poterant.

XX. Interim Trinobantes, prope firmissima earum regionum civitas, ex qua Mandubratius adolescens, Cæsaris fidem secutus, ad eum in continentem Galliam venerat, cujus pater Imanuentius in ea civitate regnum obtinuerat, interfectusque erat a Cassivellauno, ipse fuga mortem vitaverat, legatos ad Cæsarem mittunt: pollicenturque sese ei dedituros, atque imperata facturos: petunt, ut Mandubratium ab injuria Cassivellauni defendat; atque in civitatem mittat, qui præsit, imperiumque obtineat. His Cæsar imperat obsides xl, frumentumque exercitui; Mandubratiumque ad eos mittit. Illi imperata celeriter fecerunt: obsides ad numerum, frumentaque miserunt.

XXI. Trinobantibus defensis, atque ab omni militum injuria prohibitis, Cenimagni, Segontiaci, Ancalites, Bibroci, Cassi, legationibus missis sese Cæsari dedunt. Ab
his

his cognoscit, non longe ex eo loco oppidum Cassivellauni abesse, silvis, paludibusque munitum, quo satis magnus hominum pecorisque numerus convenerit. Oppidum autem Britanni vocant, quum silvas impeditas vallo atque fossa munierunt, quo, incursionis hostium vitandæ causa, convenire consueverunt. Eo proficiscitur cum legionibus: locum reperit egregie natura atque opere munitum: tamen hunc duabus ex partibus oppugnare contendit. Hostes paullisper morati, militum nostrorum impetum non tulerunt; seseque alia ex parte oppidi ejecerunt. Magnus ibi numerus pecoris repertus; multique in fuga sunt comprehensi, atque interfecti.

XXII. Dum hæc in his locis geruntur, Cassivellaunus ad Cantium, quod esse ad mare supra demonstravimus, quibus regionibus IV reges præerant, Cingetorix, Carvilius, Taximagulus, Segonax, nuncios mittit: atque his imperat, uti, coactis omnibus copiis, castra navalia de improviso adoriantur, atque oppugnent. Ii quum ad castra venissent, nostri, eruptione facta, multis eorum interfectis, capto etiam nobili duce Lugotorige, suos incolumes reduxerunt. Cassivellaunus, hoc prælio nunciato, tot detrimentis acceptis, vastatis finibus, maxime etiam permotus defectione civitatum, legatos per Atrebatem Commium de deditioe ad Cæsarem mittit. Cæsar, quum statuisset hiemem in continenti propter repentinos Galliæ motus agere, neque multum æstatis superesset, atque id facile extrahi posse intelligeret, obsides imperat; & quid in annos singulos veltigalis populo Romano Britannia penderet, constituit. interdicat atque imperat Cassivellauno, ne Mandubratio, neu Trinobantibus bellum faciat.

XXIII. Obsidibus acceptis, exercitum reducit ad mare, naves invenit resecas. His deductis, quod & captivorum magnum numerum habebat, & nonnullæ tempestate deperierant naves, duobus com meatibus exercitum reportare instituit. ac sic accidit, uti, ex tanto navium numero, tot navigationibus, neque hoc, neque superiore anno, ulla omnino navis, quæ milites portaret, desideraretur: at ex iis, quæ inanes ex continenti ad eum remitterentur, & prioris com meatus expositis militibus, & quas postea Labienus faciendas curaverat numero LX, perpaucae locum caperent, reliquæ fere omnes rejicerentur. quas quum aliquamdiu Cæsar frustra expectasset, ne anni tempore a navigatione excluderetur, quod æquinoctium suberat, necessario angustius milites collocavit: ac, summa tranquillitate consecuta, secunda inita quum solvisset vigilia, pri-

ma luce terram attingit, omnesque incolumes naves perduxit.

XXIV. Subductis navibus, concilioque Gallorum Samatrobriæ peracto; quod eo anno frumentum in Gallia, propter siccitates, angustius provenerat, coactus est aliter, ac superioribus annis, exercitum in hibernis collocare, legionesque in plures civitates distribuere: ex quibus unam in Morinos ducendam C. Fabio legato dedit; alteram in Nervios Q. Ciceroni; tertiam in Eburones L. Roscio; quartam in Remis cum T. Labieno in confinio Trevirorum hiemare jussit; tres in Belgio collocavit. His M. Crassum quaestorem, & L. Munatium Plancum, & C. Trebonium legatos praefecit. Unam legionem, quam proxime trans Padum conscripserat, & cohortes v in Eburones, quorum pars maxima est inter Mosam ac Rhenum, qui sub imperio Ambiorigis & Cativolci erant, misit. His militibus Q. Titurium Sabinum, & L. Aurunculeium Cottam, legatos, praesse jussit. Ad hunc modum distributis legionibus, facillime inopiae frumentariae sese mederi posse existimavit. Atque harum tamen omnium legionum hiberna (praeter eam, quam L. Roscio in pacatissimam & quietissimam partem ducendam dederat) millibus passuum c. continebantur. Ipse interea, quoad legiones collocatas, munitaque hiberna cognovisset, in Gallia morari constituit.

XXV. Erat in Carnutibus summo loco natus Tasgetius; ejus majores in sua civitate regnum obtinuerant. Huic Caesar, pro ejus virtute, atque in se benevolentia, quod in omnibus bellis singulari ejus opera fuerat usus, majorum locum restituerat. Tertium jam hunc annum regnantem inimici, jam multis palam ex civitate auctoribus, cum interfecerunt. Desertur ea res ad Caesarem. Ille, veritus, quod ad plures pertinebat, ne civitas eorum impulsu deficeret, L. Plancum cum legione ex Belgio celeriter in Carnutes proficisci jubet, ibique hiemare; quorumque opera cognoverit Tasgetium interfectum, hos comprehensos ad se mittere. Interiri ab omnibus legatis, quaestoribusque, quibus legiones tradiderat, certior factus est, in hiberna perventum, locumque hibernis esse munitum.

XXVI. Diebus circiter xv, quibus in hiberna ventum est, initium repentini tumultus ac defectionis ortum est ab Ambiorige & Cativoleo: qui, quum ad fines regni sui Sabino Cottaeque praesto fuissent, frumentumque in hiberna comportavissent, Induciomari Treviri nunciis impulsu, suos concitaverunt; subitoque oppressis lignatoribus, magna manu castra oppugnatum venerunt, Quum celeriter nostri

arma

arma cepissent, vallumque adscendissent, atque una ex parte Hispanis equitibus emissis, equestri prælio superiores fuissent; desperata re, hostes ab oppugnatione suos reduxerunt. Tum suo more conclamaverunt, uti aliqui ex nostris ad colloquium prodirent: habere sese, quæ de re communi dicere vellent, quibus rebus controversias minui posse, sperarent.

XXVII. Mittitur ad eos colloquendi causa C. Arpincius, eques Romanus, familiaris Q. Titurii, & Q. Junius ex Hispania quidam, qui jam ante, missu Cæsaris, ad Ambiorigem ventitare consueverat: apud quos Ambiorix in hunc modum locutus est: " Sese, pro Cæsaris in se beneficiis, plurimum ei confiteri debere, quod ejus opera stipendio liberatus esset, quod Aduatucis, finitimis suis, pendere consuesset; quodque ei & filius, & fratris filius, ab Cæsare remissi essent, quos Aduatuci obsidum numero missos apud se in servitute & catenis tenuissent: neque id, quod fecerat de oppugnatione castrorum, aut judicio, aut voluntate sua secisse, sed coactu civitatis: suaque esse ejusmodi imperia, ut non minus haberet juris in se multitudo, quam ipse in multitudinem. Civitati porro hanc fuisse bellicausam, quod repentina Gallorum conjurationi resistere non potuerit; id se facile ex humilitate sua probare posse; quod non adeo sit imperitus rerum, ut suis copiis populum Romanum se superare posse, confidat; sed esse Galliarum commune consilium: omnibus hibernis Cæsaris oppugnandis hunc esse dictum diem, ne qua legio alteræ legioni subsidio venire posset. Non facile Gallos Gallis negare potuisse: præsertim quum de recuperanda communi libertate consilium initum videretur. Quibus quoniam pro pietate satisfecerit, habere nunc se rationem officii pro beneficiis Cæsaris; monere, orare Titurium pro hospitio, ut suæ ac militum salutis consulat; magnam manum Germanorum conductam Rhenum transisse; hanc adfore biduo: ipsorum esse consilium, velintne prius, quam finitimi sentiant, eductos ex hibernis milites aut ad Ciceronem, aut ad Labienum deducere, quorum alter millia passuum circiter 1, alter paullo amplius ab his absit. illud se polliceri, & jurejurando confirmare, tutum iter per fines suos daturum, quod quum faciat, & civitati sese consulere, quod hibernis levetur, & Cæsari pro ejus meritis gratiam referre." Hæc oratione habita discedit Ambiorix.

XXVIII. Arpincius, & Junius, quæ audierint, ad legatos deferunt. Illi repentina re perturbati, etsi ab hoste ea dicebantur, non tamen negligenda existimabant; maxi-

neque hac re permovebantur, quod, civitatem ignobilem atque humilem Eburonum sua sponte populo Romano bellum facere ausam, vix erat credendum. Itaque ad consilium rem deferunt: magnaue inter eos existit controversia. L. Aurunculeius, compluresque tribuni militum & primorum ordinum centuriones, "Nihil temere agendum, neque ex hibernis injussu Cæsaris discedendum existimabant. quantasvis, magnas etiam copias, Germanorum sustineri posse, munitis hibernis, docebant: rem esse testimonio, quod primum hostium impetum, multis ultro vulneribus illatis, fortissime sustinuerint: re frumentaria non premi: interea & ex proximis hibernis, & a Cæsare conventura subsidia: postremo quid esse levius aut turpius, quam auctore hoste de summis rebus capere consilium?"

XXIX. Contra ea Titurius, "Sero facturos clamitabat, quum majores hostium manus, adjunctis Germanis, convenissent; aut quum aliquid calamitatis in proximis hibernis esset acceptum. brevem consulendi esse occasionem. Cæsarem arbitrari profectum in Italiam: neque aliter Carnutes interficiendi Tasgetii consilium fuisse capturos, neque Eburones, si ille adesset, tanta cum contemtionem nostri ad castra venturos esse. non hostem auctorem, sed rem, spectare: subesse Rhenum: magno esse Germanis dolori Ariovisti mortem, & superiores nostras victorias; ardere Galliam, tot contumeliis acceptis, sub populi Romani imperium redactam, superiore gloria rei militaris extincta. Postremo, quis hoc sibi persuaderet, sine certa re Ambiorigem ad ejusmodi consilium descendisse? suam sententiam in utramque partem esse tutam: si nil sit durius; nullo periculo ad proximam legionem perventuros: si Gallia omnis cum Germanis consentiat, unam esse in celeritate positam salutem. Cottæ quidem, atque eorum, qui dissentirent, consilium quem haberet exitum? in quo si non præsens periculum, at certe longinqua obsidione fames esset pertimescenda."

XXX. Hac in utramque partem disputatione habita, quum a Cotta, primisque ordinibus acriter resisteretur, Vincite, inquit, si ita vultis, Sabinus; & id clariore voce, ut magna pars militum exaudiret: "Neque is sum, inquit, qui gravissime ex vobis mortis periculo terrear: hi sapient, &, si gravius quid acciderit, abs te rationem repositent: qui, si per te liceat, perendino die cum proximis hibernis conjuncti, communem cum reliquis belli casum sustineant: nec rejeſti & relegati longe ab ceteris, aut ferro, aut fame intereant."

XXXI. Con-

XXXI. Confurgitur ex consilio: comprehendunt utrumque, & orant, " Ne sua dissensione & pertinacia rem in summum periculum deducant: facilem esse rem, seu maneant, seu proficiantur; si modo unum omnes sentiant, ac probent: contra in dissensione nullam se salutem perspicere." Res disputatione ad mediam noctem perducitur. Tandem dat Cotta permotus manus: superat sententia Sabini. Pronunciatur, prima luce ituros. Consumitur vigiliis reliqua pars noctis: quum sua quisque miles circumspiceret, quid secum portare posset, quid ex instrumento hibernorum relinquere cogeretur. Omnia excogitantur, quare nec sine periculo maneatur, & languore militum, & vigiliis periculum augeatur. Prima luce sic ex castris proficiuntur, ut, quibus esset persuasum, non ab hoste, sed ab homine amicissimo Ambiorige consilium datum, longissimo agmine, maximisque impedimentis.

XXXII. At hostes, posteaquam ex nocturno fremitu, vigiliisque de profectione eorum senserunt, collocatis insidiis bipartito in silvis, opportuno atque occulto loco, a millibus passuum circiter ut Romanorum adventum expectabant: & quum se major pars agminis in magnam convallem demisisset, ex utraque parte ejus vallis subito se ostenderunt: novissimosque premere, & primos prohibere adscensu, atque iniquissimo nostris loco prælium committere cœperunt.

XXXIII. Tum demum Titurius, ut qui nihil ante providisset, trepidare, concurrere, cohortesque disponere: hæc tamen ipsa timide, atque ut eum omnia deficere viderentur: quod plerumque iis accidere consuevit, qui in ipso negotio consilium capere coguntur. At Cotta, qui cogitasset, hæc posse in itinere accidere, atque ob eam causam profectionis auctor non fuisset, nulla in re communi salutis deerat, & in appellandis cohortandisque militibus, imperatoris; & in pugna, militis officia præstabat. quumque propter longitudinem agminis minus facile per se omnia obire, & quid quoque loco faciendum esset, providere possent; jusserunt pronunciare, ut impedimenta relinquerent, atque in orbem consisterent: quod consilium, etsi in ejusmodi casu reprehendendum non est, tamen incommode accidit: nam & nostris militibus spem minuit, & hostes ad pugnam alacriores effecit; quod non sine summo timore & desperatione id factum videbatur. Præterea accidit, quod fieri necesse erat, ut vulgo milites ab signis discederent; quæ quisque eorum carissima haberet, ab impedi-

mentis petere, atque abripere properaret, clamore ac fletu omnia complerentur.

XXXIV. At barbaris consilium non defuit. nam duces eorum tota acie pronunciare jusserunt, " Nequis ab loco discederet; illorum esse prædam, atque illis reservari, quæcunque Romani reliquissent: proinde omnia in victoria posita existimarent." Erant & virtute, & numero pugnando pares: nostri tamen etsi ab duce, & a fortuna desertbantur; tamen omnem spem salutis in virtute ponebant; & quoties quæque cohors procurreret, ab ea parte magnus hostium numerus cadebat. Qua re animadversa, Ambiorix pronunciari jubet, ut procul tela conjiciant, neu propius accedant: &, quam in partem Romani impetum fecerint, cedant; (levitate armorum, & quotidiana exercitatione nihil iis noceri posse:) rursus se ad signa recipientes insequantur.

XXXV. Quo præcepto ab iis diligentissime observato, quum quæpiam cohors ex orbe excefferat, atque impetum fecerat, hostes velocissime refugiebant. Interim eam partem nudari necesse erat, & ab latere aperto tela recipi. Rursus, quum in eum locum, unde erant egressi, reverti cõperant, & ab iis, qui cesserant; & ab iis, qui proximi steterant, circumveniebantur: sin autem locum tenere vellet, nec virtuti locus relinquebatur, neque ab tanta multitudine conjecta tela conferti vitare poterant. Tamen tot incommodis confictati, multis vulneribus acceptis, resistebant; & magna parte diei consumta, quum a prima luce ad horam iuxta pugnaretur, nihil, quod ipsis esset indignum, committebant. Tum T. Balventio, qui superiore anno primum pilum duxerat, viro forti, & magnæ auctoritatis, utrumque semur tragula transjicitur. Q. Lucanius ejusdem ordinis, fortissime pugnans, dum circumvento filio subvenit, interficitur. L. Cotta legatus omnes cohortes ordinesque adhortans in adversum os funda vulneratur.

XXXVI. His rebus permotus Q. Titurius, quum procul Ambiorigem, suos cohortantem, conspexisset, interpretem suum Cn. Pompeium ad eum mittit, rogatum, ut sibi, militibusque parcat. Ille appellatus respondit: " Si velit secum colloqui, licere; sperare, a multitudine impetrari posse, quod ad militum salutem pertineat; ipsi vero nihil notitum iri; inque eam rem se suam fidem interponere. Ille cum Cotta saucio communicat, si videatur, pugna ut excedant, & cum Ambiorige una colloquantur. sperare, ab eo de sua ac militum salute impetrare posse." Cotta se
ad

ad armatum hostem iturum negat, atque in eo constitit.

XXXVII. Sabinus, quos in præsentibus tribunos militum circum se habebat, & primorum ordinum centuriones, se sequi jubet : & quum propius Ambiorigem accessisset, iussus arma abjicere, imperatum facit; suisque, ut idem faciant, imperat. Interim; dum de conditionibus inter se agunt, longiorque consulto ab Ambiorige instituitur sermo, paullatim circumventus, interficitur. Tum vero, suo more, victoriam conclamant, atque ululatum tollunt; impetuque in nostros facto, ordines perturbant. Ibi L. Cotta pugnans interficitur cum maxima parte militum. Reliqui se in castra recipiunt, unde erant egressi. ex quibus L. Petrosidius aquilifer, quum magna multitudine hostium premeretur, aquilam intra vallum projecit : ipse pro castris fortissime pugnans occiditur. Illi ægre ad noctem oppugnationem sustinent : noctu ad unum omnes, desperata salute, se ipsi interficiunt. Pauci ex prælio elapsi incertis itineribus per silvas ad T. Labienum legatum in hiberna perveniunt; atque cum de rebus gestis certiorum faciunt.

XXXVIII. Hac victoria sublatus Ambiorix, statim cum equitatu in Aduatucos; qui erant ejus regno finitimi, proficiscitur; neque noctem, neque diem intermittit; peditatumque se subsequi jubet. Re demonstrata, Aduatucisque concitatis, postero die in Nervios pervenit : " Hortaturque, ne sui in perpetuum liberandi, atque ulciscendi Romanos, pro iis, quas acceperint, injuriis, occasionem dimittant : interfectos esse legatos duo, magnamque partem exercitus interisse demonstrat : nihil esse negotii, subito oppressam legionem, quæ cum Cicerone hiemet, interfici : se ad eam rem profitetur adjutorem." Facile hac oratione Nervii persuadet.

XXXIX. Itaque, confestim dimissis nunciis ad Ceutrones, Grudios, Levacos, Pleumoxios, Geidunos, qui omnes sub eorum imperio sunt, quam maximas manus possunt, cogunt; & de improvviso ad Ciceronis hiberna advolant, nondum ad eum fama de Titurii morte perlata. Huic quoque accedit, quod fuit necesse, ut nonnulli milites, qui lignationis munitionisque causa in silvas discessissent, repentino equitum adventu interciperentur. His circumventis, magna manu Eburones, Nervii, Aduatuci atque horum omnium socii & clientes legionem oppugnare incipiunt. Nostri celeriter ad arma concurrunt; vallum conscendunt. Ægre is dies sustentatur, quod omnem spem hostes in ce-

leritate ponebant, atque hanc adepti victoriam, in perpetuum se fore victores, confidebant.

XL. Mittuntur^a ad Cæsarem confestim ab Cicerone literæ, magnis propositis præmiis, si pertulissent. Obsessis omnibus viis, missi interceptantur. Noctu ex ea materia, quam munitionis causa comportaverant, turres admodum cxx excitantur incredibili celeritate; quæ decesse operi videbantur, perficiuntur. Hostes, postero die, multo majoribus copiis coactis, castra oppugnant, fossam complent. Ab nostris eadem ratione, qua pridie, resistitur: hoc idem deinceps reliquis fit diebus. Nulla pars nocturni temporis ad laborem intermittitur: non ægris, non vulneratis facultas quietis datur. Quæcunque ad proximi diei oppugnationem opus sunt, noctu comparantur: multæ præstæ sudes, magnus muralium pilorum numerus instituitur; turres contabulantur; pinnæ, loricaeque ex cratibus attexuntur. Ipse Cicero, quum tenuissima valetudine esset, ne nocturnum quidem sibi tempus ad quietem relinquebat: ut ultro militum concursu ac vocibus sibi parcere cogeretur.

XLI. Tunc duces, principesque Nerviorum, qui aliquem sermonis aditum, causamque amicitiae cum Cicerone habebant, colloqui sese velle dicunt. Facta potestate, eadem, quæ Ambiorix cum Titurio egerat, commemorant: "Omnes esse in armis Galliam; Germanos Rhenum transisse; Cæsaris, reliquorumque hiberna oppugnari. Addunt etiam de Sabini morte. Ambiorigem ostentant, fidei faciendæ causâ. Errare eos dicunt, si quidquam ab his præsidii sperent, qui suis rebus diffidant: sese tamen hoc esse in Ciceronem populumque Romanum animo, ut nihil, nisi hiberna recusent, atque hanc inveterascere consuetudinem nolint: licere illis incolumibus per se ex hibernis discedere, & quascunque in partes velint, sine metu proficisci." Cicero ad hæc unum modo respondit. "Non esse consuetudinem populi Romani, ullam accipere ab hoste armato conditionem. Si ab armis discedere velint, se adiutore utantur, legatosque ad Cæsarem mittant: sperare, pro ejus justitia, quæ petierint, impetraturos."

XLII. Ab hac spe repulsi Nervii, vallo pedum xi, & fossa pedum xv, hiberna cingunt. Hæc, & superiorum annorum consuetudine a nostris cognoverant; & quosdam de exercitu nacti captivos, ab his docebantur. sed, nulla ferramentorum copia, quæ sunt ad hunc usum idonea, gladiis cespitem circumcidere, manibus, sagulisque terram exhaustire cogebantur. qua quidem ex re hominum multitudo cognosci potuit: nam minus horis tribus, milli-

um x in circuitu munitionem perfecerunt : reliquisque diebus turres ad altitudinem valli, falces testudinesque, quas iidem captivi docuerant, parare ac facere cœperunt.

XLIII. Septimo oppugnationis die, maximo coôrto vento, ferventes fusili ex argilla glandes fundis, & servēfacta jacula in casas, quæ more Gallico stramentis erant tectæ, jacere cœperunt. Hæ celeriter ignem comprehenderunt, & venti magnitudine, in omnem castrorum locum distulerunt. Hostes, maximo clamore infecuti, quasi parata jam atque explorata victoria, turres, testudinesque agere, & scalis vallum adscendere cœperunt. At tanta militum virtus, atque ea præsentia animi fuit, ut, quum undique flamma torrerentur, maximaque telorum multitudine premerentur, suæque omnia impedimenta atque omnes fortunas conflagrare intelligerent; non modo demigrandi causa de vallo decederet nemo, sed pæne ne respiceret quidem quisquam : ac tum omnes acerrime fortissimeque pugnarent. Hic dies nostris longe gravissimus fuit : sed tamen hunc habuit eventum, ut eo die maximus hostium numerus vulneraretur, atque interficeretur ; ut se sub ipso vallo constipaverant, recessumque primis ultimi non dabant. Paullum quidem intermissa flamma, & quodam loco turri adacta, & contingente vallum, tertiæ cohortis centuriones ex eo, quo stabant, loco recesserunt, suosque omnes removerunt ; nutu vocibusque hostes, si introire vellent, vocare cœperunt : quorum progredi ausus est nemo. Tum ex omni parte lapidibus coniectis deturbati, turrisque succensa est.

XLIV. Erant in ea legione fortissimi viri centuriones, qui jam primis ordinibus appropinquarent, T. Pulſio, & L. Varenus. Hi perpetuas inter se controversias habebant, quinam anteferretur ; omnibusque annis de loco summis simultatibus contendebant. Ex iis Pulſio, quum acerrime ad munitiones pugnaretur. “ Quid dubitas, inquit, Varene ? aut quem locum probandæ virtutis tuæ spectas ? hic dies, hic dies de nostris controversiis judicabit.” Hæc quum dixisset, procedit extra munitiones ; quaque pars hostium consertissima visa est, in eam irrumpit. Ne Varenus quidem tum sese vallo continet, sed omnium veritus existimationem subsequitur. Mediocri spatio relicto, Pulſio pilum in hostes mittit, atque unum ex multitudine procurrentem transjicit ; quo percusso & exanimato, hunc scutis protegunt hostes, in illum tela universi conjiciunt ; neque dant regrediendi facultatem. Transfigitur scutum Pulſioni ; & verutum in balteo desigitur. Avertit hic casus

fus vaginam, & gladium educere conanti dextram moratur manum: impeditum hostes circumstant. Succurrit inimicus illi Varenus, & laboranti subvenit. Ad hunc se confestim a Pulsiōe omnis multitudo convertit. Illum veruto transfixum arbitrantur. Occursat ocius gladio, comminusque rem gerit Varenus; atque, uno interfecto, reliquos paulum propellit: dum cupidius instat, in locum dejectus inferiorem concidit. Huic rursus circumventō fert subsidium Pulsiō; atque ambo incolumes, compluribus interfectis, summa cum laude sese intra munitiones recipiunt. Sic fortuna in contentione, & certamine utrumque versavit, ut alter alteri inimicus auxilio salutique esset; neque dijudicari posset, uter utri virtute anteferendus videretur.

XLV. Quanto erat in dies gravior atque asperior oppugnatio, & maxime quod, magna parte militum confecta vulneribus, res ad paucitatem defensorum pervenerat; tanto crebriores literæ nunciique ad Cæsarem mittebantur: quorum pars deprehensa in conspectu nostrorum militum cum cruciatu necabatur. Erat unus intus Nervius, nomine Vertico; loco natus honesto, qui a prima obsidione ad Ciceronem perfugerat, suamque ei fidem præstiterat. Hic servo, spe libertatis, magnisque persuadet præmiis, ut literas ad Cæsarem deferat. Has ille in jaculo illigatas effert; & Gallus inter Gallos sine ulla suspitione versatus, ad Cæsarem pervenit. Ab eo de periculis Ciceronis, legionisque cognoscitur.

XLVI. Cæsar, acceptis literis hora circiter XI diei, statim nuncium in Bellovacos ad M. Crassum quæstorem mittit, cujus hiberna aberant ab eo millia passuum xxv. Jubeat media nocte legionem proficisci, celeriterque ad se venire. Exiit cum nuncio Crassus. Alterum ad C. Fabium legatum mittit, ut in Atrebatium fines legionem adducat, qua sibi iter faciendum sciebat. Scribit Labieno, si Reipublicæ commodo facere posset, cum legione ad fines Nerviorum veniat: reliquam partem exercitus, quod paullo aberat longius, non putat expectandam: equites circiter eo ex proximis hibernis cogit.

XLVII. Hora circiter III ab antecursoribus de Crassi adventu certior factus, eo die millia passuum xx progreditur. Crassum Samarobriæ præficit; legionemque ei attribuit; quod ibi impedimenta exercitus, obsides civitatum, literas publicas, frumentumque omne, quod eo tolerandæ hiemis causa devexerat, relinquebat. Fabius, ut imperatum erat, non ita multum moratus, in itinere
cum

cum legione occurrit. Labientus, interito Sabini, & eade cohortium cognita, quum omnes ad eum Trevirorum copiae venissent, veritus, ne, si ex hibernis fugae similem profectionem secisset, hostium impetum sustinere non posset, praesertim quos recenti victoria efferri sciret, literas Caesari remittit; quanto cum periculo legionem ex hibernis educturus esset; rem gestam in Eburonibus persequitur; docet omnes equitatus peditatusque copias Trevirorum III millia passuum longe ab suis castris consedisse.

XLVIII. Caesar, consilio ejus probato, etsi, opinione III legionum dejectus, ad II redierat, tamen unum communis salutis auxilium in celeritate ponebat. Venit magnis itineribus in Nerviorum fines. Ibi ex captivis cognoscit, quae apud Ciceronem gerantur, quantoque in periculo res sit. Tum cuidam ex equitibus Gallis magnis praemiis persuadet, uti ad Ciceronem epistolam deferat. Hanc Graecis conscriptam literis mittit; ne, intercepta epistola, nostra ab hostibus consilia cognoscantur: si adire non possit, monet, ut tragulam cum epistola, ad amentum deligata, intra munitiones castrorum abjiciat. In literis scribit, se cum legionibus profectum celeriter adfore: hortatur, ut pristinam virtutem retineat. Gallus periculum veritus, ut erat praecceptum, tragulam mittit. Haec casu ad turrinam adhæsit, neque ab nostris biduo animadverta, tertio die a quodam milite conspicitur; demta ad Ciceronem defertur. Ille perlectam in conventu militum recitat, maximeque omnes lætitia afficit. Tum summi incendiorum procul videbantur: quæ res omnem dubitationem adventus legionum expulit.

XLIX. Galli, re cognita per exploratores, obsidionem relinquunt, ad Caesarem omnibus copiis contendunt. eæ erant armatorum circiter millia LX. Cicero, data facultate, Gallum ab eodem Verticone, quem supra demonstravimus, repetit, qui literas ad Caesarem referat; hunc admonet, iter caute diligenterque faciat: persequitur in literis, hostes ab se discessisse, omnemque ad eum multitudinem convertisse. Quibus literis circiter media nocte allatis Caesar, suos facit certiores; eosque ad dimicandum animo confirmat. Postero die, luce prima, movet castra; & circiter millia passuum IV progressus trans vallem magnam, & rivum, multitudinem hostium conspicatur. Erat magni periculi res, cum tantis copiis iniquo loco dimicare. Tum, quoniam obsidione liberatum Ciceronem sciebat, eoque omnino remittendum de celeritate existimabat, consedit, & quam æquissimo potest loco, castra com-

munit:

munit: atque hæc, etsi erant exigua per se, vix hominum millium VII, præsertim nullis cum impediementis, tamen angustiis viarum, quam maxime potest, contrahit, eo consilio, ut in summam contemtionem hostibus veniat. Interim speculatoribus in omnes partes dimissis, explorat, quo commodissime itinere vallem transire possit.

L. Eo die parvulis equestribus præliis ad aquam factis, utrique sese suo loco continent; Galli, quod ampliores copias, quæ nondum convenerant, expectabant; Cæsar, si forte timoris simulatione hostes in suum locum elicere posset, ut citra vallem pro castris prælio contenderet; si id efficere non posset, ut, exploratis itineribus, minore cum periculo vallem rivumque transfret. Prima luce hostium equitatus ad castra accedit, præliumque cum nostris equitibus committit. Cæsar consulto equites cedere, seque in castra recipere jubet; simul, ex omnibus partibus castra altiore vallo muniri, portasque obstrui, atque in his administrandis rebus quam maxime concurrari, & cum simulatione timoris agi jubet.

LI. Quibus omnibus rebus hostes invitati, copias transfducunt, aciemque iniquo loco constituunt: nostris vero etiam de vallo deductis, propius accedunt; & tela intra munitionem ex omnibus partibus conjiciunt; præconibusque circummissis, pronuntiari jubent, "Seu quis Gallus, seu Romanus velit ante horam tertiam ad se transire, sine periculo licere: post id tempus non fore potestatem." ac sic nostros contemserunt, ut, obstructis in speciem portis singulis ordinibus cespitum, quod ea non posse introrumpere videbantur, alii vallum manu scindere, alii fossas complere inciperent. Tum Cæsar, omnibus portis eruptione facta, equitatuque emissio, celeriter hostes dat in fugam: sic, uti omnino pugnandi causa resisteret nemo: magnumque ex eis numerum occidit, atque omnes armis exsui.

LII. Longius prosequi veritus, quod silvæ paludesque intercedebant, neque etiam parvulo detrimento illorum, locum relinqui videbat; omnibus suis incolumibus copiis, eodem die ad Ciceronem pervenit. Instructas turres, testudines, munitionesque hostium admiratur. Producta legione, cognoscit non declinatum quemque esse relictum militem sine vulnere. Ex his omnibus judicat rebus, quanto cum periculo, & quanta cum virtute, res sint administratæ: Ciceronem pro ejus merito, legionemque collaudat: centuriones singillatim, tribunosque militum appellat, quorum egregiam fuisse virtutem testimonio Ciceronis cognoverat. De casu Sabini & Cottæ certius ex capti-

vis cognoscit. Postero die, concione habita, rem gestam proponit; milites consolatur, & confirmat; quod detrimentum culpa & temeritate legati sit acceptum, hoc æquiore animo ferendum docet, quod beneficio decorum immortalium, & virtute eorum expiato incommodo, neque hostibus diutina lætatio, neque ipsis longior dolor relinquatur.

LIII. Interim ad Labienum per Remos incredibili celeritate de victoria Cæsaris fama perferitur; ut, quum ab hibernis Ciceronis millia passuum abesset circiter *lx*, eoque post horam *ix* diei Cæsar pervenisset, ante mediam noctem ad portas castrorum clamor oriretur; quo clamore significatio victoriæ, gratulatioque ab Remis Labieno fieret. Hac fama ad Treviros perlata, Induciomarus, qui postero die castra Labieni oppugnare decreverat, noctu profugit, copiasque omnes in Treviros reducit. Cæsar Fabium cum legione in sua remittit hiberna: ipse cum *iii* legionibus circum Samarobrivam trinis hibernis hiemare constituit; &, quod tanti motus Galliarum existerant, totam hiemem ipse ad exercitum manere decrevit. nam, illo incommodo de Sabini morte perlato omnes fere Galliarum civitates de bello consultabant, nuncios legationesque in omnes partes dimittebant; &, quid reliqui consilii caperent, atque unde initium belli fieret, explorabant, nocturnaque in locis desertis consilia habebant: neque ullum fere totius hiemis tempus sine sollicitudine Cæsaris intercessit, quin aliquem de consiliis ac motu Gallorum nuncium acciperet. In his ab L. Roscio legato, quem legioni *xiii* præfecerat, certior est factus, magnas Gallorum copias earum civitatum, quæ Armoricarum appellantur oppugnandi sui causa, convenisse; neque longius millia passuum *lxx* ab hibernis suis auisse; sed, nuncio allato de victoria Cæsaris, discessisse, adeo ut fugæ similis discessus videretur.

LIV. At Cæsar, principibus cujusque civitatis ad se evocatis, alias territando, quum se scire, quæ fierent, denunciaret, alias cohortando, magnam partem Galliarum in officio tenuit: tamen Senones, quæ est civitas inprimis firma, & magnæ inter Gallos auctoritatis, Cavarinum, quem Cæsar apud eos regem constituerat, (cujus frater Moritagus adventu in Galliam Cæsaris, cujusque majores regnum obtinuerant,) interficere publico consilio conati; quum ille præsensisset, ac profugisset, usque ad fines insecti, regno, domoque expulerunt; &, missis ad Cæsarem satisfaciendi causa legatis, quum is omnem ad se senatum venire

venire jussisset, dicto audientes non fuerunt. Tantum apud homines barbaros valuit, esse repertos aliquos principes belli inferendi, tantamque omnibus voluntatum commutationem attulit; ut præter Æduos, & Remos, quos præcipuo semper honore Cæsar habuit, alteros pro vetere ac perpetua erga populum Romanum fide; alteros, pro recentibus Gallici belli officiis, nulla fere civitas fuerit non suspecta nobis: idque adeo, haud scio, mirandumne sit, quum compluribus aliis de causis, tum maxime, quod, qui virtute belli omnibus gentibus præferebantur, tantum se ejus opinionis deperdidisse, ut a populo Romano imperia perferrent, gravissime dolebant.

LV. Treviri vero, atque Induciomarus, totius hiemis nullum tempus intermiserunt, quin trans Rhenum legatos mitterent; civitates sollicitarent; pecunias pollicerentur; magna parte exercitus nostri interfecta, multo minorem superesse dicerent partem. neque tamen ulli civitati Germanorum persuaderi potuit, ut Rhenum transiret: "Quum se bis expertos dicerent, Ariovisti bello, & Tenchtherorum transitu; non esse amplius fortunam tentandam." Hac spe lapsus Induciomarus, nihilo minus copias cogere, exercere, a finitimis equos parare, exules damnatosque tota Gallia magnis præmiis ad se allicere cœpit; ac tantam sibi jam iis rebus in Gallia auctoritatem comparaverat, ut undique ad eum legationes concurrerent, gratiam atque amicitiam publice privatimque peterent.

LVI. Ubi intellexit, ultro ad se veniri, altera ex parte Senones Carnutesque conscientia facinoris instigari, altera Nervios Aduatucosque bellum Romanis parare; neque sibi voluntariorum copias defore, si ex finibus suis progredi cœpisset; armatum consilium indicit. (Hoc more Gallorum est initium belli:) quo, lege communi, omnes puberes armati convenire consuerunt: qui ex iis novissimus venit, in conspectu multitudinis omnibus cruciatibus affectus necatur. In eo consilio Cingetorigem, alterius principem factionis, generum suum, quem supra demonstravimus, Cæsaris secutum fidem, ab eo non discessisse, hostem judicat, bonaque ejus publicat. His rebus confectis, in consilio pronunciat, arcessitum se a Senonibus, & Carnutibus, aliisque compluribus Galliarum civitatibus, huc iter facturum per fines Remorum, eorumque agros populaturum; ac prius, quam id faciat, Labieni castra oppugnaturum. Quæ fieri velit, præcipit.

LVII. Labienus, quum & loci natura, & manu munitissimis castris sese teneret, de suo ac legionis periculo nihil

nihil timebat; ne quam occasionem rei bene gerendæ dimitteret, cogitabat. Itaque a Cingetorige, atque ejus propinquis oratione Induciomari cognita, quam in concilio habuerat, nuncios mittit ad finitimas civitates, equitesque undique evocat: iis certum diem conveniendi dicit. Interim prope quotidie cum omni equitatu Induciomarus sub castris ejus vagabatur, alias ut situm castrorum cognosceret, alias colloquendi, aut territandi causa: equites plerumque omnes tela intra vallum conjiciebant. Labienus suos intra munitiones continebat; timorisque opinionem, quibuscunque poterat rebus, augebat.

LVIII. Quum majore in dies contemtionē Induciomar-
 us ad castra accederet, nocte una intromissis equitibus
 omnium finitimarum civitatum, quos arcessendos curave-
 rat, tanta diligentia omnes suos custodiis intra castra con-
 tinuit, ut nulla ratione ea res enunciari, aut ad Treviros
 perferri posset. Interim, ex consuetudine quotidiana, In-
 duciomarus ad castra accedit; atque ibi magnam partem
 diei consumit; equites tela conjiciunt, & magna cum con-
 tumelia verborum nostros ad pugnam evocant. Nullo ab
 nostris dato responso, ubi visum est, sub vesperum, dis-
 persi ac dissipati discedunt. Subito Labienus duabus portis
 omnem equitatum emittit; præcipit atque interdicit, pro-
 territis hostibus atque in fugam conjectis (quod fore, sicut
 accidit, videbat) unum omnes petant Induciomarum; neu
 quis quem prius vulneret, quam illum interfectum viderit:
 quod, mora reliquorum spatium nactum, illum effugere
 volebat: magna proponit iis, qui occiderint, præmia:
 submittit cohortes equitibus subsidio. Comprobat homi-
 nis consilium fortuna, &, quum unum omnes peterent,
 in ipso fluminis vado deprehensus Induciomarus interfici-
 tur; caputque ejus refertur in castra: redeuntes equites,
 quos possunt, consecrantur atque occidunt. Hac re cog-
 nita, omnes Eburonum, & Nerviorum, quæ convenerant,
 copix discedunt; paulloque habuit post id factum Cæsar
 quietiorem Galliam.

LIBER VI.

I. **M**Ultis de causis Cæsar majorem Gallie motum expectans, per M. Silanum, C. Anrictium Reginum, T. Sextium, legatos, dilectum habere instituit: simul ab Cn. Pompcio Proconsule petit, quoniam ipse ad urbem

urbem cum imperio Reipublicæ caussa remaneret, quos ex Cisalpina Gallia consulis sacramento rogavisset, ad signa convenire, & ad se proficisci juberet: magni interesse etiam in reliquum tempus, ad opinionem Galliæ, existimans, tantas videri Italiæ facultates, ut, si quid esset in bello detrimenti acceptum, non modo id brevi tempore sarciri, sed etiam majoribus adaugeri copiis posset. Quod quum Pompeius & Reipublicæ & amicitiae tribuisset, celeriter confecto per suos dilectu, tribus ante exactam hiemem & constitutis & adductis legionibus, duplicatoque earum cohortium numero, quas cum Q. Titurio amiserat, & celeritate, & copiis docuit, quid populi Romani disciplina atque opes possent.

II. Interfecto Induiciomaro, ut docuimus, ad ejus propinquos a Treviris imperium desertur, Illi finitimos Germanos sollicitare, & pecuniam polliceri non desistunt. Quum ab proximis impetrare non possent, ultiores tentant; inventis nonnullis civitatibus, jurejurando inter se confirmant, obsidibusque de pecunia cavent: Ambiorigem sibi societate & sœdere adjungunt. Quibus rebus cognitis, Cæsar, quum undique bellum parari videret, Nervios, Aduatucos, Menapios, adjunctis Cisrhenanis omnibus Germanis, esse in armis, Senones ad imperatum non venire, & cum Carnutibus, finitimisque civitatibus consilia communicare, a Treviris Germanos crebris legationibus sollicitari; maturius sibi de bello cogitandum putavit.

III. Itaque, nondum hieme confecta, proximis IV coactis legionibus, de improvviso in fines Nerviorum contendit; & prius, quam illi aut convenire, aut profugere possent, magno pecoris atque hominum numero capto, atque ea præda militibus concessa, vastatisque agris, in deditiōnem venire, atque obsides sibi dare coëgit. Eo celeriter confecto negotio, rursus in hiberna legiones reduxit. Concilio Galliæ primo vere, uti instituerat, indicto, quum reliqui, præter Senones, Carnutes, Trevirosque, venissent; initium belli, ac defectionis hoc esse arbitratus, ut omnia postponere videretur, concilium Lutetiam Parisiorum transfert. Confines erant hi Senonibus, civitatemque patrum memoria conjunxerant: sed ab hoc consilio absuisse existimabantur. Hac re pro suggestu pronunciata, eodem die cum legionibus in Senones proficiscitur, magnisque itineribus eo pervenit.

IV. Cognito ejus adventu, Acco, qui princeps ejus consilii fuerat, jubet, in oppida multitudinem convenire: conantibus, priusquam id effici posset, adesse Romanos, nunciatur.

nunciatur. Necessario sententia desistunt, legatosque deprecandi causa, ad Cæsarem mittunt; adeunt per Æduos, quorum antiquitus erat in fide civitas. Libenter Cæsar, petentibus Æduis, dat veniam; excusationemque accipit: quod æstivum tempus instantis belli, non quæstionis, esse arbitrabatur. Obsidibus imperatis centum, hos Æduis custodiendos tradit. Eodem Carnutes legatos obsidesque mittunt, usque deprecatoribus Remis, quorum erant in clientela; eadem ferunt responsa. Peragit concilium Cæsar, equitesque imperat civitatibus.

V. Hac parte Galliarum pacata, totus & mente & animo in bellum Trevirorum & Ambiorigis insistit. Cavarinum cum equitatu Senonum secum proficisci jubet, ne quis aut ex hujus iracundia, aut ex eo, quod meruerat, odio civitatis, motus existat. His rebus constitutis, quod pro explorato habebat, Ambiorigem proelio non esse concertaturum, reliqua ejus consilia animo circumspiciebat. Erant Menapii propinqui Eburonum finibus, perpetuis paludibus silvisque muniti, qui uni ex Gallia, de pace, ad Cæsarem legatos nunquam miserant. Cum iis esse hospitium Ambiorigi sciebat: item per Treviros venisse Germanis in amicitiam, cognoverat. Hæc prius illi detrahenda auxilia existimabat, quam ipsum bello lacefferet; ne, desperata salute, aut se in Menapios abderet, aut cum Transrhœnanis congregi cogeretur. Hoc inito consilio, totius exercitus impedimenta ad Labienum in Treviros mittit. duasque legiones ad eum proficisci jubet: ipse cum legionibus expeditis v in Menapios proficiscitur. Illi, nulla coacta manu, loci præsidio freti, in silvas paludesque confugiunt, suaque eodem conferunt.

VI. Cæsar, partitis copiis cum C. Fabio legato, & M. Crasso quæstore, celeriterque effectis pontibus, adit tripartito, ædificia vicosque incendit; magno pecoris atque hominum numero potitur. Quibus rebus coacti Menapii, legatos ad eum, pacis petendæ causa, mittunt. Ille, obsidibus acceptis, hostium se habiturum numero confirmat, si aut Ambiorigem, aut ejus legatos, finibus suis recepissent. His confirmatis rebus, Comium Atrebatem cum equitatu, custodis loco, in Menapiis relinquit; ipse in Treviros proficiscitur.

VII. Dum hæc a Cæsare geruntur, Treviri, magnis coactis peditatus equitatusque copiis, Labienum cum una legione, quæ in eorum finibus hiemabat, adoriri parabant: jamque ab eo non longius bidui via aberant, quum duas venisse legiones missu Cæsaris cognoscunt. Positis castris

a millibus passuum xv, auxilia Germanorum expectare constituunt. Labienus, hostium cognito consilio, sperans, temeritate eorum fore aliquam dimicandi facultatem, praesidio cohortium v impedimentis relicto, cum xxv cohortibus, magnoque equitatu, contra hostem profiscitur; & M. passuum intermisso spatio, castra communit. Erat inter Labienum, atque hostem, difficili transitu flumen, ripisque praeruptis. Hoc neque ipse transire in animo habebat, neque hostes transituros existimabat. Augebatur auxiliorum quotidie spes. Loquitur in consilio palam; "Quoniam Germani appropinquare dicantur, sese suas exercitusque fortunas in dubium non devocaturum, & postero die prima luce castra moturum." Celeriter haec ad hostes deferuntur, ut ex magno Gallorum equitatus numero nonnullos Gallicis rebus favere natura cogebat. Labienus, noctu tribunis militum, primisque ordinibus coactis, quid sui sit consilii, proponit; & quo facilius hostibus timoris det suspicionem, majore strepitu & tumultu, quam populi Romani fert consuetudo, castra moveri jubet. His rebus fugae similem profectionem efficit. Haec quoque per exploratores ante lucem in tanta propinquitate castrorum ad hostes deferuntur.

VIII. Vix agmen novissimum extra munitiones processerat; quum Galli, cohortati inter se, "Ne speratam praedam ex manibus dimitterent; longum esse, perterritis Romanis Germanorum auxilium expectare; neque suam pati dignitatem, ut tantis copiis tam exiguam manum, praesertim fugientem, atque impeditam, adoriri non audeant;" flumen transire, & iniquo loco praelium committere non dubitant. Quae fore suspicatus Labienus, ut omnes citra flumen eliceret, eadem usus simulatione itineris placide progrediebatur. Tum praemissis paullum impedimentis, atque in tumulo quodam collocatis; "Habetis, inquit, milites, quam petistis, facultatem: hostem impedito atque iniquo loco tenetis: praestate eandem nobis ducibus virtutem, quam saepenumero Imperatori praestitistis: adesse eum, & haec coram cernere, existimate." Simul signa ad hostem converti, aciemque dirigi jubet; & paucis turmis praesidio ad impedimenta dimissis, reliquos equites ad latera disponit. Celeriter nostri, clamore sublato, pila in hostes immittunt. Illi, ubi praeter spem, quos fugere credebant infestis signis, ad se ire viderunt, impetum modo ferre non potuerunt; ac primo concursu in fugam coniecti, proximas silvas petierunt; quos Labienus equitatu confectatus, magno numero interfecto, compluribus captis,

paucis

paticis post diebus civitatem recepit. nam Germani, qui auxilio veniebant, percepta Trevirorum fuga, sese domum contulerunt. Cum iis propinqui Induciomari, qui defectionis auctores fuerant, comitati eos, ex civitate excessere. Cingetorigi, quem ab initio permansisse in officio demonstravimus, principatus, atque imperium est traditum.

IX. Cæsar, postquam ex Menapiis in Treviros venit, duabus de causis Rhenum transire constituit. quarum erat altera, quod auxilia contra se Treviris miserant; altera, ne Ambiorix ad eos receptum haberet. His constitutis rebus, paulum supra eum locum, quo ante exercitum transduxerat, facere pontem instituit. Nota atque instituta ratione, magno militum studio, paucis diebus, opus efficitur. Firmo in Treviris præsidio ad pontem relicto, ne quis ab iis subito motus oriretur; reliquas copias, equitatumque transducit. Ubi, qui ante obsides dederant, atque in deditioem venerant, purgandi sui causa, ad eum legatos mittunt: qui doceant, "Neque ex sua civitate auxilia in Treviros missa, neque ab se fidem læsam:" Petunt, atque orant, "Ut sibi parcat, ne communi odio Germanorum, innocentes pro nocentibus pœnasendant. si amplius obsidum velit, dare pollicentur." Cognita, Cæsar, causa, reperit, ab Suevis auxilia missa esse; Ubiorum satisfactionem accepit; aditus viasque in Suevos perquirat.

X. Interim, paucis post diebus fit ab Ubiis certior, Suevos omnes unum in locum copias cogere; atque his nationibus, quæ sub eorum sint imperio, denunciare, uti auxilia peditatus equitatusque mittant. His cognitis rebus, rem frumentariam providet, castris idoneum locum deligit; Ubiis imperat, ut pecora deducant, suæque omnia ex agris in oppida conferant: sperans, barbaros, atque imperitos homines, inopia cibariorum adductos, ad iniquam pugnandi conditionem posse deduci: mandat, ut crebros exploratores in Suevos mittant, quæque apud eos gerantur, cognoscant. Illi imperata faciunt: &, paucis diebus intermissis, referunt, "Suevos omnes, posteaquam certiores nuntii de exercitu Romanorum venerint, cum omnibus suis sociorumque copiis, quas coëgissent, penitus ad extremos fines sese recepisse. silvam esse ibi infinita magnitudine, quæ appellatur Baccnis: hanc longe introrsus pertinere, & pro nativo muro objectam, Cheruscis ab Suevis, Suevosque ab Cheruscis injuriis, incursionibusque prohibere. ad ejus initium silvæ Suevos adventum Romanorum, expectare constituisse."

XI. Quoniam ad hunc locum perventum est, non alienum esse videtur de Galliæ Germaniæque moribus, & quod differant hæ nationes inter sese, proponere. "In GALLIA non solum in omnibus civitatibus, atque in omnibus pagis, partibusque, sed pæne etiam in singulis domibus, factiones sunt; earumque factionum principes sunt, qui summam auctoritatem eorum iudicio habere existimantur: quorum ad arbitrium iudiciumque summa omnium rerum consiliorumque redeat. idque ejus rei causa antiquitus institutum videtur, ne quis ex plebe contra potentiores auxilium egeret: suos enim quisque opprimi, & circumveniri non patitur; neque, aliter si faciant, ullam inter suos habent auctoritatem." Hæc eadem ratio est in summa totius Galliæ: namque omnes civitates in partes divitæ sunt duas.

XII. Quum Cæsar in Galliam venit, alterius factionis principes erant Ædui, alterius Sequani. Hi quum per se minus valerent, quod summa auctoritas antiquitus erat in Æduis, magnæque eorum erant clientelæ, Germanos, atque Ariovistum, sibi adjunxerant, eosque ad se magnis jacturis, pollicitationibusque perduxerant. Præliis vero compluribus factis secundis, atque omni nobilitate Æduorum interfecta, tantam potentia antecesserant, ut magnam partem clientium ab Æduis ad se transducerent; obsidesque ab iis principum filios acciperent; & publice jurare cogerent, nihil se contra Sequanos consilii inituros; & partem finitimi agri per vim occupatam possiderent; Galliæque totius principatum obtinerent. qua necessitate adductus Divitiacus, auxilii petendi causa Romam ad Senatum profectus infecta re, redierat. Adventu Cæsaris, facta commutatione rerum, obsidibus Æduis redditis, veteribus clientelis restitutis, novis per Cæsarem comparatis; quod hi, qui se ad eorum amicitiam aggregaverant, meliore conditione, atque æquiore imperio se uti videbant, reliquis rebus eorum, gratia, dignitate amplificata, Sequani principatum dimiserant. In eorum locum Remi successerant, quos quod adæquare apud Cæsarem gratia intelligebatur; ii, qui propter veteres inimicitias nullo modo cum Æduis conjungi poterant, se Remis in clientelam dicabant. Hos illi diligenter tuebantur. Ita & novam, & repente collectam auctoritatem tenebant. Eo tum statu res erat; ut longe principes haberentur Ædui, secundum locum dignitatis Remi obtinerent.

XIII. "In omni Gallia eorum hominum, qui aliquo sunt numero atque honore, genera sunt duo. nam plebes præe servorum habetur loco, quæ per se nihil audet, & nullo

nullo adhibetur consilio. Plerique, quum aut ære alieno, aut magnitudine tributorum, aut injuria potentiorum premuntur, sese in servitutem dicant nobilibus. In hos eadem omnia sunt jura, quæ dominis in servos. Sed de his duobus generibus alterum est Druidum, alterum Equitum. Illi rebus divinis intersunt, sacrificia publica ac privata procurant, religiones interpretantur: ad hos magnus adolescentium numerus disciplinæ causâ concurrit; magnoque iâ sunt apud eos honore. nam fere de omnibus controversiis, publicis privatisque, constituunt; & si quod est admissum facinus, si cædes facta, si de hereditate, si de finibus controversia est, iidem decernunt; præmia pœnasque constituunt: si qui aut privatus aut publicus eorum decreto non stetit, sacrificiis interdicunt. Hæc pœna apud eos est gravissima. Quibus ita est interdictum, ii numero impiorum ac sceleratorum habentur; iis omnes decedunt, aditum eorum sermonemque desugiant, ne quid ex contagione incommodi accipiant: neque iis petentibus jus redditur, neque honos ullus communicatur. His autem omnibus Druidibus præest unus, qui summam inter eos habet auctoritatem. Hoc mortuo, si qui ex reliquis excellit dignitate, succedit. At, si sunt plures pares, suffragio Druidum adlegitur; nonnunquam etiam armis de principatu contendunt. Hi certo anni tempore in finibus Carnutum, quæ regio totius Galliæ media habetur, confidunt, in loco consecrato. Huc omnes undique, qui controversias habent, conveniunt; eorumque decretis iudiciisque parent. Disciplina in Britannia reperta, atque inde in Galliam translata esse, existimatur, & nunc, qui diligentius eam rem cognoscere volunt, plerumque illo, discendi causâ, profiscuntur.

XIV. Druides a bello abesse consueverunt, neque tributa una cum reliquis pendunt; militiæ vacationem, omniumque rerum habent immunitatem. Tantis excitati præmiis, & sua sponte multi in disciplinam conveniunt, & a parentibus propinquisque mittuntur. Magnum ibi numerum versuum ediscere dicuntur. Itaque annos nonnulli vicenos in disciplina permanent; neque fas esse existimant, ea literis mandare, quum in reliquis fere rebus, publicis privatisque rationibus, Græcis utantur literis. Id mihi duobus de causis instituisse videntur; quod neque, in vulgum disciplinam efferri velint, neque eos, qui discant, literis confisos, minus memoriæ studere. quod fere plerisque accidit, ut præsidio literarum, diligentiam in perdiscendo, ac memoriam remittant, In primis hoc volunt persuadere,

Noa

Non interire animas, sed ab aliis post mortem transire ad alios; atque hoc maxime ad virtutem excitari putant, metu mortis neglecto. Multa præterea de sideribus, atque eorum motu, de mundi ac terrarum magnitudine, de rerum natura, de deorum immortalium vi ac potestate disputant, & juventuti tradunt.

XV. Alterum genus est Equitum. Hi, quum est usus, atque aliquod bellum incidit (quod ante Cæsaris adventum fere quotannis accidere solebat, uti aut ipsi injurias inferrent, aut illatas propulsarent,) omnes in bello versantur; atque, eorum ut quisque est genere copiisque amplissimus, ita plurimos circum se ambactos clientesque habent. Hanc unam gratiam potentiamque noverunt.

XVI. Natio est omnis Gallorum admodum dedita religionibus; atque ob eam causam, qui sunt affecti gravioribus morbis, quique in præliis periculisque versantur, aut pro victimis homines immolant, aut se immolatuos vovent. ministrisque ad ea sacrificia Druidibus utuntur; quod, pro vita hominis, nisi hominis vita reddatur, non posse aliter deorum immortalium numen placari, arbitrantur, publiceque ejusdem generis habent instituta sacrificia. Alii immani magnitudine simulacra habent; quorum contexta viminibus membra vivis hominibus complent: quibus succensis, circumventi flamma exanimantur homines. Supplicia eorum, qui in furto, aut in latrocinio, aut aliqua noxa sint comprehensi, gratiora diis immortalibus esse arbitrantur: sed, quum ejus generis copia deficit, etiam ad innocentium supplicia descendunt.

XVII. Deum maxime Mercurium colunt: hujus sunt plurima simulacra: hunc omnium inventorem artium ferunt: hunc viarum atque itinerum ducem, hunc ad quæstus pecuniæ mercaturasque habere vim maximam, arbitrantur. Post hunc, Apollinem, & Martem, & Jovem, & Minervam. De his eandem fere, quam reliquæ gentes, habent opinionem; Apollinem, morbos, depellere; Minervam, operum atque artificiorum initia tradere; Jovem, imperium cœlestium tenere; Martem, bella regere. Huic, quum prælio dimicare constituerunt, ea, quæ bello ceperint, plerumque devovent. Quæ superaverant, animalia capta immolant: reliquas res in unum locum conferunt. Multis in civitatibus harum rerum exstructos tumulos locis consecratis conspiciari licet. neque sæpe accidit, ut, neglecta quispiam religione, aut capta apud se occultare, aut posita tollere auderet; gravissimumque ei rei supplicium cum cruciatu constitutum est.

XVIII. Gal-

XVIII. Galli se omnes ab Dite patre prognatos prædicant: idque ab Druidibus proditum dicunt. Ob eam causam spatia omnis temporis, non numero dierum, sed noctium, finiunt: dies natales, & mensium, & annorum initia sic observant, ut noctem dies subsequatur. In reliquis vitæ institutis hoc fere ab reliquis differunt, quod suos liberos, nisi quum adoleverint, ut munus militiæ sustinere possint, palam ad se adire non patiuntur; filiumque puerili ætate in publico, in conspectu patris adstare, turpe ducunt.

XIX. Viri, quantas pecunias ab uxoribus dotis nomine acceperunt, tantas ex suis bonis, æstimatione facta, cum dotibus communicant. Hujus omnis pecuniæ conjunctim ratio habetur, fructusque servantur. Uter eorum vita superarit, ad eum pars utriusque cum fructibus superiorum temporum pervenit. Viri in uxores, sicuti in liberos, vitæ necisque habent potestatem; & quum paterfamilias illustriore loco natus decessit, ejus propinqui conveniunt; &, de morte si res in suspensionem venit, de uxoribus in servilem modum quæstionem habent; &, si compertum est, igni atque omnibus tormentis excruciatas interficiunt. Funera sunt pro cultu Gallorum magnifica, & sumtuosa; omniaque, quæ vivis cordi fuisse arbitrantur, in ignem inferunt, etiam animalia; ac paullo supra hanc memoriam servi, & clientes, quos ab iis dilectos esse constabat, justis funeribus confectis, una cremabantur.

XX. Quæ civitates commodius suam Rempublicam administrare existimantur, habent legibus sanctum, si quis quid de Republica a finitimis rumore ac fama acceperit, uti ad magistratum deferat, neve cum quo alio communicet: quod sæpe homines temerarios atque imperitos falsis rumoribus terri, & ad facinus impelli, & de summis rebus consilium capere, cognitum est. Magistratus, quæ visa sunt, occultant; quæque esse ex usu judicaverint, multitudini produnt. De Republica, nisi per concilium, loqui non conceditur."

XXI. GERMANI multum ab hac consuetudine differunt. "Nam neque Druides habent, qui rebus divinis præsent; neque sacrificiis student. Deorum numero eos solos ducunt, quos cernunt, & quorum aperte opibus juvantur, Solem, & Vulcanum, & Lunam: reliquos ne fama quidem acceperunt. Vita omnis in venationibus, atque in studiis rei militaris consistit: ab parvulis labori ac duritiæ student. Qui diutissime impuberes permanserunt, maximam inter suos ferunt laudem: hoc ali staturam, ali hoc vires, nervosque

vosque confirmari putant. Intra annum vero vicesimum feminæ notitiam habuisse, in turpissimis habent rebus: cuius rei nulla est occultatio; quod & promiscue in fluminibus perluantur, & pellibus, aut parvis rhenonum tegimentiis utuntur, magna corporis parte nuda.

XXII. Agriculturæ non student; majorque pars victus eorum in lacte, caseo, carne consistit: neque quisquam agri modum certum, aut fines habet proprios; sed magistratus, ac principes in annos singulos gentibus, cognationibusque hominum, qui una coierint, quantum, & quo loco visum est, agri attribuunt, atque anno post alio transire cogunt. Ejus rei multas afferunt causas, ne assidua consuetudine capti studium belli gerendi agricultura commutent; ne latos fines parare studeant, potentioresque humiliores possessionibus expellant; ne accuratius, ad frigora atque æstus vitandos, ædificent; ne qua oriatur pecuniæ cupiditas; qua ex re factiones, dissensionesque nascuntur: ut animi æquitate plebem contineant, quum suas quisque opes cum potentissimis æquari videat.

XXIII. Civitatibus maxima laus est, quam latissimas circum se vastatis finibus solitudines habere. Hoc proprium virtutis existimant, expulsos agris finitimos cedere, neque quenquam prope audere consistere: simul hoc se fortiores arbitrantur, repentinae incursionis timore sublato. Quum bellum civitas aut illatum defendit, aut infert; magistratus, qui ei bello præsent, ut vitæ necisque habeant potestatem, deliguntur. In pace, nullus est communis magistratus; sed principes regionum atque pagorum inter suos jus dicunt, controversiasque minuunt. Latrocinia nullam habent infamiam, quæ extra fines cujusque civitatis sunt; atque ea juventutis exercendæ, ac delictæ minuendæ causa fieri prædicant. atque, ubi quis ex principibus in concilio dixit se ducem fore; qui sequi velint, profiteantur; consurgunt ii, qui & causam, & hominem probant, suumque auxilium pollicentur; atque ab multitudine collaudantur: qui ex iis secuti non sunt, in desertorum ac proditorum numero ducuntur; omniumque iis rerum postea fides derogatur. Hospites violare, fas non putant: qui, quaque de causa, ad eas venerint, ab injuria prohibent, sanctosque habent: iis omnium domus patent, victusque communicatur."

XXIV. Ac fuit antea tempus, quum Germanos Galli virtute superarent, ultro bella inferrent, propter hominum multitudinem, agrique inopiam, trans Rhenum colonias mitterent. Itaque ea, quæ fertilissima sunt, Germaniæ loca

loca circum Hercyniam silvam, (quam Eratostheni & quibusdam Græcis fama notum esse video, quam illi Orcyniam appellant,) Volcæ Testiosages occupaverunt, atque ibi confederunt. Quæ gens ad hoc tempus iis sedibus sese continet, sumnamque habet justitiæ & bellicæ laudis opinionem: nunc quoque in eadem inopia, egestate, patientia, qua Germani, permanent, eodem victu & cultu corporis utuntur. Gallis autem provinciæ propinquitas, & transmarinarum rerum notitia, multa ad copiam atque usus largitur. Paullatim adsuesacti superari, multisque victi præliis, ne se quidem ipsi cum illis virtute comparant.

XXV. Hujus Hercyniæ silvæ, quæ supra demonstrata est, latitudo ix dierum iter expedito patet. Non enim aliter finiri potest, neque mensuras itinerum noverunt. Oritur ab Helvetiorum, & Nemetum, & Rauracorum finibus, restaque fluminis Danubii regione pertinet ad fines Dacorum, & Anartium: hinc se scēdit sinistrorsus, diversis ab flumine regionibus, multarumque gentium fines propter magnitudinem attingit. neque quisquam est hujus Germaniæ, qui se aut adisse ad initium ejus silvæ dicat, quum dierum iter LX processerit, aut, quo ex loco oriatur, acceperit. Multa in ea genera ferarum nasci constat, quæ reliquis in locis visa non sint: ex quibus, quæ maxime differant ab ceteris, & memoriæ prodenda videantur, hæc sunt.

XXVI. "Est bos cervi figura: cujus a media fronte inter aures unum cornu existit excelsius, magisque directum his, quæ nobis nota sunt, cornibus. Ab ejus summo, sicut palmæ, rami quam late diffunduntur. Eadem est seminae marisque natura, eadem forma, magnitudoque cornuum.

XXVII. Sunt item, quæ appellantur Alces. Harum est consimilis capris figura. & varietas pellium; sed magnitudine paullo antecedunt; mutilæque sunt cornibus, & crura sine nodis articulisque habent; neque quietis causa procumbunt: neque, si quo afflictæ casu conciderint, erigere sese, aut sublevare possunt. His sunt arbores pro cubilibus: ad eas se applicant, atque ita paullum modo reclinatæ quietem capiunt: quarum ex vestigiis quum est animadversum a venatoribus, quo se recipere consuerint, omnes eo loco, aut ab radicibus subruunt, aut accidunt arbores tantum, ut summa species earum stantium relinquatur. Huc quum se consuetudine reclinaverint, infirmas arbores pondere affligunt, atque una ipsæ concidunt.

XXVIII. Tertium est genus eorum, qui Uri appellantur,

tur. Hi sunt magnitudine paullo infra elephantos; specie, & colore, & figura tauri. Magna vis eorum, & magna velocitas: neque homini, neque feræ, quam conspexerint, parcent. Hos studiose foveis captos interficiunt. Hoc se labore durant homines adolescentes, atque hoc genere venationis exercent; &, qui plurimos ex his interfecerunt, relatis in publicum cornibus, quæ sint testimonio, magnam ferunt laudem: sed adflescere ad homines, & mansuescere, ne parvuli quidem excepti possunt. Amplitudo cornuum, & figura, & species multum a nostrorum boum cornibus differt. Hæc studiose conquesta ab labris argento circumcledunt, atque in amplissimis epulis propoculis utantur."

XXIX. Cæsar, postquam per Ubios exploratores comperit, Suevos sese in silvas recepisse: inopiam frumenti veritus, quod, ut supra demonstravimus, minime omnes Germani agriculturæ student, constituit non progredi longius: sed, ne omnino metum reditus sui barbaris tolleret, atque ut eorum auxilia tardaret, reducto exercitu, partem ultimam pontis, quæ ripas Ubiorum contingebat, in longitudinem pedum cc, resecidit: atque in extremo ponte turrim tabulatorum iv constituit, præsidiumque cohortium xii, pontis tuendi causa, ponit; magnisque cum locum munitionibus firmat. Ei loco, præsidioque C. Volcatium Tullum adolescentem præfecit: ipse, quum maturare frumenta inciperent, ad bellum Ambiorigis profectus, per Arduennam silvam, "Quæ est totius Galliæ maxima, atque ab ripis Rheni finibusque Trevirorum ad Nervios pertinet, millibusque amplius p in longitudinem patet, L. Minucium Basilum cum omni equitatu præmittit, si quid celeritate itineris, atque opportunitate temporis proficere possit; monet, ut ignes fieri in castris prohibeat; ne qua ejus adventus procul significatio fiat: sese confectum subsequi dicit.

XXX. Basilus, ut imperatum est, facit; celeriter, contraque omnium opinionem, confecto itinere, multos in agris inopinantes deprehendit: eorum indicio ad ipsum Ambiorigem contendit, quo in loco cum paucis equitibus esse dicebatur. Multum quum in omnibus rebus, tum in re militari potest fortuna. Nam sicut magno accidit casu, ut in ipsum incautum atque etiam inparatum incideret, priusque ejus adventus ab hominibus videretur, quam fama ac nunciis adferretur: sic magnæ fuit fortunæ, omni militari instrumento, quod circum se habebat, crepto, rhedis equisque comprehensis, ipsum effugere mortem. sed hoc

eo factum est, quod, ædificio circumdato silva ("ut sunt fere domicilia Gallorum, qui, vitandi æstus causa, plerumque silvarum ac fluminum petunt propinquitates,") comites familiaresque ejus angusto in loco paullisper equitum nostrorum vim sustinuerunt. His pugnantibus, illum in equum quidam ex suis intulit: fugientem silvæ texerunt. Sic & ad subeundum periculum, & ad vitandum, multum fortuna valuit.

XXXI. Ambiorix copias suas judicione non conduxerit, quod prælio dimicandum non existimarit, an tempore exclusus, & repentino equitum adventu prohibitus, quum reliquum exercitum subsequi crederet, dubium est. sed certe, clam dimissis per agros nunciis, sibi quemque consulere jussit: quorum pars in Arduennam silvam, pars in continentes paludes profugit: qui proximi Oceanum fuerunt, his insulis sese occultaverunt, quas æstus efficere consueverunt: multi, ex suis finibus egressi, se suaque omnia alienissimis crediderunt. Cativolcus, rex dimidiæ partis Eburonum, qui una cum Ambiorige consilium inierat, ætate jam confectus, quum laborem aut belli aut fugæ ferre non posset, omnibus precibus detestatus Ambiorigem, qui ejus consilii auctor fuisset, taxo, cujus magna in Gallia Germanique copia est, se exanimavit.

XXXII. Segni, Condrusique, ex gente & numero Germanorum, qui sunt inter Eburones, Trevirosque, legatos ad Cæsarem miserunt, oratum, ne se in hostium numero duceret, neve omnium Germanorum, qui essent citra Rhenum, unam esse causam judicaret: nihil se de bello cogitavisse, nulla Ambiorigi auxilia misisse. Cæsar, explorata re quæstione captivorum, si qui ad eos Eburones ex fuga convenissent, ad se ut reducerentur, imperavit: si ita fecissent, fines eorum se violaturum, negavit. Tum copiis in tres partes distributis impedimenta omnium legionum Aduatucam contulit. Id castelli nomen est. Hoc fere est in mediis Eburonum finibus, ubi Titurius, atque Aurunculeius, hiemandi causa, confederant. Hunc quum reliquis rebus locum probabat, tum, quod superioris anni munitiones integræ manebant, ut militum laborem sublevaret; præsidio impedimentis legionem xiv reliquit, unam ex iis iii, quas proxime conscriptas ex Italia transduxerat. Ei legioni castrisque Q. Tullium Ciceronem præficit, ducentosque equites attribuit.

XXXIII. Partito exercitu, T. Labienum cum legionibus iii ad Oceanum versus in eas partes, quæ Menapios attingunt, proficisci jubet. C. Trebonium cum pari legio-

num numero ad eam regionem, quæ Aduatucis adjacet, depopulandam mittit: ipse cum reliquis tribus ad flumen Scaldem, quod influit in Mosam, extremasque Arduennæ partes, ire constituit, quo cum paucis equitibus profectum Ambiorigem audiebat. Discedens post diem vii sese reversurum confirmat: quam ad diem ei legioni, quæ in præsidio relinquebatur, frumentum debere sciebat. Labienum Treboniumque hortatur, si Reipublicæ commodo facere possint, ad eam diem revertantur; ut, rursus communicato consilio, exploratisque hostium rationibus, aliud belli initium capere possint.

XXXIV. Erat, ut supra demonstravimus, manus certa nulla, non oppidum, non præsidium, quod se armis defenderet, sed omnes in partes dispersa multitudo. Ubi cuique aut vallis abdita, aut locus silvestris, aut palus impedita spem præsidii aut salutis aliquam offerebat, consederant. Hæc loca vicinitatibus erant nota, magnamque res diligentiam requirebat, non in summa exercitus tuenda (nullum enim poterat universis, ab perterritis ac dispersis, periculum accidere,) sed in singulis militibus conservandis; quæ tamen ex parte res ad salutem exercitus pertinebat. nam & prædæ cupiditas multos longius evocabat, & silvæ incertis occultisque itineribus, consertos adire prohibebant. Si negotium confici, stirpemque hominum sceleratorum interfici vellet, dimittendæ plures manus, diducendique erant milites: si continere ad signa manipulos vellet, ut instituta ratio & consuetudo exercitus Romani postulabat, locus ipse erat præsidio barbaris; neque ex occulto insidiandi, & dispersos circumveniendi singulis deerat audacia. At, in ejusmodi difficultatibus quantum diligentia provideri poterat, providebatur: ut potius in nocendo aliquid omitteretur, etsi omnium animi ad ulciscendum ardebant, quam cum aliquo militum detrimento noceretur. Cæsar ad finitimas civitates nuncios dimittit: omnes ad se evocat spe prædæ, ad diripiendos Eburones; ut potius in silvis Gallorum vita, quam legionarius miles, periclitetur; simul ut, magna multitudine circumfusa, pro tali facinore, stirps ac nomen civitatis tollatur. Magnus undique numerus celeriter convenit.

XXXV. Hæc in omnibus Eburonum partibus gerebantur; diesque appetebat vii, quem ad diem Cæsar ad impedimenta legionemque reverti constituerat. Hic, quantum in bello fortuna possit, & quantos adferat casus, cognosci potuit. Dissipatis ac perterritis hostibus, ut demonstravimus, manus erat nulla, quæ parvam modo causam

fam timoris adferret. Trans Rhenum ad Germanos pervenit fama diripi Eburones, atque ultro omnes ad prædā evocari. Cogunt equitum 11 millia Sigambri, qui sunt proximi Rheno, a quibus receptos ex fuga Tenchtheros atque Usipetes, supra docuimus. Transeunt Rhenum navibus, ratibusque, xxx millibus passuum infra eum locum, ubi pons erat imperfectus, præsidiumque ab Cæsare relinquitur: primos Eburonum fines adeunt: multos ex fuga dispersos excipiunt; magno pecoris numero, cujus sunt cupidissimi barbari, potiuntur. Invitati prædā longius procedunt. Non hos palus, in bello latrociniiisque natos, non silvæ morantur: quibus in locis sit Cæsar, ex captivis quaerunt: profectum longius reperiunt, omnemque exercitum discessisse cognoscunt. Atque unus ex captivis: "Quid vos, inquit, hanc miseram ac tenuem sectamini prædā, quibus licet jam esse fortunatissimis? IIII horis Aduatucam venire potestis: huc omnes suas fortunas exercitus Romanorum contulit. Præsidii tantum est, ut ne murus quidem cingi possit, neque quisquam egredi extra munitiones audeat." Oblata spe, Germani, quam nacti erant prædā, in occulto relinquunt: ipsi Aduatucam contendunt, usque eodem duce, cujus hæc indicio cognoverant.

XXXVI. Cicero, qui per omnes superiores dies præceptis Cæsaris summa diligentia milites in castris continuisset, ac ne calonem quidem quemquam extra munitionem egredi passus esset, VII die diffidens, de numero dierum Cæsarem fidem servaturum, quod longius eum progressum audiebat, neque ulla de reditu ejus fama afferebatur; simul eorum permotus vocibus, qui, illius patientiam, pæne obsessionem appellabant; siquidem ex castris egredi non liceret: nullum ejusmodi casum exspectans, quo, IX oppositis legionibus, maximoque equitatu, dispersis ac pæne deletis hostibus, in millibus passuum IIII offendi posset; & cohortes frumentatum in proximas segetes misit, quas inter & castra unus omnino collis intererat. Complures erant in castris ex legionibus ægri relinqui, ex quibus qui hoc spatio dierum convalescerant, circiter ccc sub vexillo una mittuntur: magna præterea multitudo calonum, magna vis jumentorum, quæ in castris subsederat, facta potestate, sequitur.

XXXVII. Hoc ipso tempore & casu Germani equites interveniunt, protinusque eodem illo, quo venerant, cursu ab Decumana porta in castra irrumpere conantur: nec prius sunt visi, objectis ab ea parte silvis, quam castris appropinquarent, usque eo, ut, qui sub vallo tenderent

mercatores, recipiendi sui facultatem non haberent. Inopinantes nostri re nova perturbantur; ac vix primum impetum cohors in statione sustinet. Circumsunduntur ex reliquis hostes partibus, si quem aditum reperire possent. Ægre portas nostri tuentur, reliquos aditus locus ipse per se, munitioque defendit. Totis trepidatur castris, atque alius ex alio causam tumultus quærit: neque quo signa ferantur, neque quam in partem quisque conveniat, provident. Alius capta jam castra pronunciat: alius deleto exercitu atque Imperatore, victores barbaros venisse contendit: plerique novas sibi ex loco religiones fingunt: Cottæque & Titurii calamitatem, qui in eodem occiderint castello, ante oculos ponunt. Tali timore omnibus perterritis, confirmatur opinio barbaris, ut ex captivo audierant, nullum esse intus præsidium. Perrumpere nituntur, seque ipsi adhortantur, ne tantam fortunam ex manibus dimittant.

XXXVIII. Erat æger in præsidio relictus P. Sextius Baculus, qui primum pilum ad Cæsarem duxerat, cujus mentionem superioribus præliis fecimus, ac diem jam v cibo caruerat. Hic, diffusus suæ, atque omnium salutis, inermis ex tabernaculo prodit: videt imminere hostes, atque in summo rem esse discrimine: capit arma a proximis, atque in porta consistit. Consequuntur hunc centuriones ejus cohortis, quæ in statione erat: paullisper una prælium sustinent. Relinquit animus Sextium, gravibus acceptis vulneribus: ægre per manus tractus, servatur. Hoc spatio interposito, reliqui sese confirmant, tantum ut in munitio-nibus consistere audeant, speciemque defensorum præbeant.

XXXIX. Interim, confecta frumentatione, milites nostri clamorem exaudiunt; præcurrunt equites; quanto sit res in periculo, cognoscunt. Hic vero nulla munitio est, quæ perterritos recipiat: modo conscripti, atque usus militaris imperiti, ad tribunum militum centurionemque ora convertunt: quid ab his præcipiatur, exspectant. Nemo est tam fortis, quin rei novitate perturbetur. Barbari, signa procul conspicati, oppugnatione desistunt; redisse primo legiones credunt, quas longius discessisse, ex captivis cognoverant. Postea, despecta paucitate, ex omnibus partibus impetum faciunt.

XL. Calones in proximum tumulum procurrunt: hinc celeriter dejecti se in signa manipulosque conjiciunt: eo magis timidos perterrent milites. Alii, cuneo facto, ut celeriter perrumpant, censent; quoniam tam propinqua
sunt

Ant castra : & si pars aliqua circumventa ceciderit, at reliquos servari posse, confidunt ; alii, ut in jugo consistent, atque eundem omnes ferant casum. Hoc veteres non probant milites, quos sub vexillo una profectos docuimus : itaque inter se cohortati, duce C. Trebonio, equite Romano, qui eis erat præpositus, per medios hostes perimpunt, incolumesque ad unum omnes in castra perveniunt. Hos subsecuti calones, equitesque, eodem impetu, militum virtute servantur. At ii, qui in jugo constiterant, nullo etiam nunc usu rei militaris percepto, neque in eo, quod probaverant, consilio permanere, ut se loco superiore defenderent, neque eam, quam profuisse aliis vim, celeritatemque viderant, imitari potuerunt ; sed se in castra recipere conati, iniquum in locum demiserant. Centuriones, quorum nonnulli ex inferioribus ordinibus reliquarum legionum, virtutis causa, in superiores erant ordines hujus legionis transducti, ne ante partem rei militaris laudem amitterent, fortissime pugnantes conciderunt. Militum pars, horum virtute submotis hostibus, præter spem incolumis in castra pervenit : pars, a barbaris circumventa, periit.

XLI. Germani, desperata expugnatione castrorum, quod nostros jam constitisse in munitionibus videbant, cum ea præda, quam in silvis deposuerant, trans Rhenum sese receperunt. Ac tantus fuit etiam post discessum hostium terror, ut ea nocte, quum C. Volusenus missus cum equitatu ad castra venisset, fidem non faceret, adesse cum incolumi Cæsarem exercitu. Sic omnium animos timor præoccupaverat, ut, pæne alienata mente, deletis omnibus copiis, equitatum tantum se ex fuga recepisse dicerent : neque, incolumi exercitu, Germanos castra oppugnatos fuisse contenderent. quem timorem Cæsaris adventus sustulit.

XLII. Reversus ille, eventus belli non ignorans, unum, quod cohortes ex statione & præsidio essent emissæ, questus, ne minimo quidem casu locum relinqui debuisse, multum fortunam in repentino hostium adventu potuisse ; iudicavit ; multo etiam amplius, quod pæne ab ipso vallo portisque castrorum barbaros avertisset. Quarum omnium rerum maxime admirandum videbatur, quod Germani, qd̄i eo consilio Rhenum transierant, ut Ambiorigis fines depopularentur, ad castra Romanorum delati, optatissimum Ambiorigi beneficium obtulerint.

XLIII. Cæsar, rursus ad vexandos hostes profectus, magno coactio numero ex finitimis civitatibus, in omnes

partes dimittit. Omnes vici, atque omnia ædificia, quæ quisque conspexerat, incendebantur: præda ex omnibus locis agebatur: frumenta non solum a tanta multitudine jumentorum atque hominum consumebantur, sed etiam anni tempore, atque imbribus procubuerant: ut, si qui etiam in præsentia se occultassent, tamen iis, deducto exercitu, rerum omnium inopia pereundum videretur. Ac sæpe in eum locum ventum est, tanto in omnes partes diviso equitatu, ut modo visum ab se Ambiorigem in fuga captivi, nec plane etiam abisse ex conspectu contenderent, ut, spe consequendi illata, atque infinito labore suscepto, qui se summam ab Cæsare gratiam inituros putarent, pæne naturam studio vincerent; semperque paullum ad summam felicitatem defuisse videretur; atque ille latebris ac silvis, aut saltibus se eriperet; & noctu occultatus, alias regiones, partesque peteret, non majore equitum præsidio, quam iv, quibus solis vitam suam committere audebat.

XLIV. Tali modo vastatis regionibus, exercitum Cæsar, duarum cohortium damno, Durocortorum Remorum reducit; concilioque in eum locum Galliæ indicto, de conjuratione Senonum & Carnutum quæstionem habere instituit: & de Accone, qui princeps ejus consilii fuerat, graviore sententia pronunciata, more majorum supplicium sumit. Nonnulli, judicium veriti, profugerunt: quibus quum aqua atque igni interdixisset, ii legiones ad fines Trevirorum, ii in Lingonibus, ut reliquas in Senonum finibus Agendici in hibernis collocavit; frumentoque exercitu proviso, ut instituerat, in Italiam ad conventus agendos profectus est.

LIBER VII.

I. **Q**uieta Gallia, Cæsar, ut constituerat, in Italiam ad conventus agendos proficiscitur. Ibi cognoscit de Clodii cæde: de Senatusque consulto certior factus, ut omnes juniores [Italiæ] conjurarent, dilectum tota provincia habere instituit. Ex res in Galliam Transalpinam celeriter perferuntur. Addunt ipsi & affingunt rumoribus Galli, quod res poscere videbatur; "Retineri urbano motu Cæsarem, neque in tantis dissensionibus ad exercitum venire posse." Hac impulsu occasione, qui jam ante se populi Romani imperio subiectos dolerent, liberius atque audacius.

facius de bello consilia inire incipiunt. Indistis inter se principes Galliarum conciliis, silvestribus ac remotis locis, queruntur de Acconis morte : hunc casum ad ipsos recidere posse, demonstrant ; miserantur communem Galliarum sortidnam : omnibus pollicitationibus, ac præmiis deposcunt, qui belli initium faciant, & sui capitis periculo Galliam in libertatem vindicent. Ejus in primis rationem habendam dicunt, prius quam eorum clandestina consilia efferantur, ut Cæsar ab exercitu intercludatur ; id esse facile, quod neque legiones, absente Imperatore, audeant ex hibernis egredi ; neque Imperator sine præsidio ad legiones pervenire possit : postremo in acie præstare interfici, quam non veterem belli gloriam libertatemque, quam a majoribus acceperint, recuperare.

II. His rebus agitatiss, præstentur Carnutes, " Se nulum periculum, communis salutis causa, reculare ; principesque ex omnibus bellum facturos pollicentur ; &, quoniam in præsentia obsidibus inter se cavere non possint, ne res efferatur, ut jurejurando ac fide sanciat, petunt, collatis militaribus signis, quo more eorum gravissimæ ceremoniæ continentur, ne facto initio belli ab reliquis deserantur." Tum, collaudatis Carnutibus, dato jurejurando ab omnibus, qui aderant, tempore ejus rei constituto, ab concilio disceditur.

III. Ubi ea dies venit, Carnutes, Cotuato & Conetoduno ducibus, desperatis hominibus, Genabum dato signo concurrunt ; civesque Romanos, qui negotiandi causa ibi consisterant, (in his C. Fusium Citam, honestum equitem Romanum, qui rei frumentariæ, jussu Cæsaris, præerat) interficiunt ; bonaque eorum diripiunt. Celeriter ad omnes Galliarum civitates fama persertur. " Nam, ubi major atque illustrior incidit res, clamore per agros regionesque significant. Hunc alii deinceps excipiunt, & proximis tradunt ; ut tum accidit." nam, quæ Genabi oriente Sole gesta essent, ante primam consecram vigiliam in finibus Arvernorum audita sunt : quod spatium est millium circiter CLX.

IV. Simili ratione ibi Vercingetorix, Celtilli filius, Arvernus, summæ potentiss adolescent, cujus pater principatum Galliarum totius obtinuerat, & ob eam causam, quod regnum appetebat, ab civitate erat intersectus, convocatis suis clientibus, facile [eos] incendit. Cognito ejus consilio, ad arma concurritur : ab Gobanitione, patruo suo, reliquisque principibus, qui hanc tentandam fortunam non existimabant, expellitur ex oppido Gergovia. non destitit
tamen,

tamen, atque in agris habet dilectum egentium ac perditorum. Hac coacta manu, quoscunque adit ex civitate, ad suam sententiam perducit: hortatur, ut, communis libertatis causa, arma capiant: magnisque coactis copiis, adversarios suos, a quibus paullo ante erat ejectus, expellit ex civitate. Rex ab suis appellatur: dimittit quoque versus legationes: obtestatur, ut in fide maneat: celeriter sibi Senones, Parisios, Pictones, Cadurcos, Turones, Aulercos, Lemovices, Andes, reliquosque omnes, qui Oceanum attingunt, adjungit: omnium consensu ad eum desertur imperium: qua oblata potestate, omnibus his civitatibus obsides imperat, certum numerum militum ad se celeriter adduci jubet: armorum quantum quæque civitas domi, quodque ante tempus efficiat, constituit. In primis equitatus studet: summæ diligentiae summam imperii severitatem addit: magnitudine supplicii dubitantes cogit. nam, majore commisso delicto, igni, atque omnibus tormentis necat: levio de causa, auribus desectis, aut singulis effossis oculis, domum remittit; ut sint reliquis documento, & magnitudine pænæ perterreant alios.

V. His suppliciis celeriter coacto exercitu, Lusterium Cadurcum, summæ hominem audaciæ, cum parte copiarum in Rutenos mittit; ipse in Bituriges proficiscitur. Ejus adventu Bituriges ad Æduos, quorum erant in fide, legatos mittunt, subsidium rogatum, quo facilius hostium copias sustinere possint. Ædúi de consilio legatorum, quos Cæsar ad exercitum reliquerat, copias equitatus peditatusque subsidio Biturigibus mittunt: qui quum ad flumen Ligerim venissent, quod Bituriges ab Æduis dividit; paucos dies ibi morati, neque flumen transire ausi, domum revertuntur: legatisque nostris renunciant, se Biturigum perfidiam veritos revertisse: quibus id consilii fuisse cognoverint, ut, si flumen transissent, una ex parte ipsi, altera Arverni se circumstiterent. Id, eane de causa, quam legatis pronunciarunt, an perfidia adducti, fecerint, quod nihil nobis constat, non videtur pro certo esse ponendum. Bituriges eorum discessu statim se cum Arvernīs conjungunt.

VI. His rebus in Italiam Cæsari nunciatis, quum jam ille urbanas res virtute Cn. Pompeii commodiorem, in statum pervenisse intelligeret, in Transalpinam Galliam profectus est. Eo quum venisset, magna difficultate afficiebatur, qua ratione ad exercitum pervenire posset, nam, si legiones in provinciam arcesserēt, se absente in itinere prælio dimicaturas intelligebat, si ipse ad exercitum contenderet,

deret, ne iis quidem, qui eo tempore pacati viderentur, suam salutem recte committi videbat.

VII. Interim Lusterius Cadureus in Rutenos missus eam civitatem Arvernīs conciliat. Progressus in Nitiobriges, & Gabalos, ab utrisque obsides accipit; &, magna coacta manu, in provinciam, Narbonem versus, eruptionem facere contendit. Qua re nunciata, Cæsar omnibus consiliis antevertendum existimavit, ut Narbonem proficisceretur. Eo quum venisset, timentes confirmat, præsidia in Rutenis Provincialibus, Volcis Arecomicis, Tolosatibus, circumque Narbonem, quæ loca hostibus erant finitima, constituit; partem copiarum ex provincia, supplementumque, quod ex Italia adduxerat, in Helvios, qui fines Arvernorum contingunt, convenire jubet.

VIII. His rebus comparatis, represso jam Lusterio & remoto, quod intrare intra præsidia periculosum putabat; in Helvios proficiscitur. Etsi mons Cevenna, qui Arvernos ab Helviis discludit, durissimo tempore anni, altissima nive iter impediēbat: tamen discussa nive & in altitudinem pedum, atque ita viis patefactis, summo militum labore ad fines Arvernorum pervenit. quibus oppressis inopinantibus, quod se Cevenna, ut muro, munitos existimabant, ac ne singulari quidem unquam homini eo tempore anni semitæ patuerant; equitibus imperat, ut, quam latissime possent, vagentur, & quam maximum hostibus terrorem inferant. Celeriter hæc fama ac nunciis ad Vercingetorigem perferuntur: quem perterriti omnes Arverni circumstant, atque obsecrant, ut suis fortunis consulat, ne se ab hostibus diripi patiatur; præsertim quum videat omne ad se bellum translatum. Quorum ille precibus permotus castra ex Biturigibus movet in Arvernos versus.

IX. At Cæsar biduum in iis locis moratus, quod hæc de Vercingetorige usu ventura, opinione præceperat, per causam supplementi, equitatusque cogendi, ab exercitu discedit: Brutum adolescentem iis copiis præficit: hunc monet, ut in omnes partes equites quam latissime pervagentur; daturum se operam, ne longius triduo ab castris absit. His constitutis rebus, suis inopinantibus, quam maximis potest itineribus Viennam pervenit. Ibi nactus recentem equitatum, quem multis ante diebus eo præmiserat, neque diurno, neque nocturno itinere intermisso, per fines Æduorum in Lingones contendit; ubi ii legiones hiemabant; ut, si quid etiam de sua salute ab Æduis iniretur consilii, celeritate præcurreret. Eo quum pervenisset, ad reliquas legiones mittit, priusque omnes in unum locum
cogit,

cogit, quam de ejus adventu Arvernīs nunciari posset. Hac re cognita, Vercingetorix rursus in Bituriges exercitum reducit, atque inde profectus Gergoviam, Boiorum oppidum, quos ibi Helvetico praelio victos Cæsar collocaverat, Æduisque attribuerat, oppugnare instituit.

X. Magnam hæc res Cæsari difficultatem ad consilium capiendum afferebat: si reliquam partem hiemis uno in loco legiones contineret, ne, stipendiariis Æduorum expugnatis, cuncta Gallia deficeret, quod nullum amicis in eo præsidium videret positum esse: sin maturius ex hibernis educeret, ne ab re frumentaria duris subvectionibus laboraret. Præstare visum est tamen, omnes difficultates perpeti, quam tanta contumelia accepta, omnium suorum voluntates alienare. Itaque cohortatus Æduos de supportando comineatu, præmittit ad Boios, qui de suo adventu doceant, hortenturque, ut in fide maneant, atque hostium impetum magno animo sustineant. Duabus Agendici legionibus, atque impedimentis totius exercitus relictis, ad Boios proficiscitur.

XI. Altero die quum ad oppidum Senonum Vellaunodunum venisset, ne quem post se hostem relinqueret, quo expeditiore re frumentaria uteretur, oppugnare instituit: idque biduo circumvallavit: tertio die missis ex oppido legatis de deditione, arma proferri, jumenta produci, de obsides dari jubet. Ex qui consuecet, C. Trebonium legatum reliquit. Ipse, ut quamprimum iter faceret, Genabum Carnutum proficiscitur: qui tum primum, allato nuncio de oppugnatione Vellaunoduni, quum longius eam rem ductum iri existimarent, præsidium Genabi tuendi causa, quod eo mitterent, comparabant. Huc biduo pervenit: castris ante oppidum positis, diei tempore exclusus, in posterum oppugnationem differt; quæque ad eam rem usui sint, militibus imperat, & quod oppidum Genabum pons fluminis Ligeris continebat, veritus, ne nocte ex oppido profugerent, ut legiones in armis excubare jubet. Genabenses, paullo ante mediam noctem silentio ex oppido egressi, flumen transire cœperunt. Qua re per exploratores nunciata, Cæsar legiones, quas expeditas esse jussêrat, portis incensis, intromittit; atque oppido potitur, perpaucis ex hostium numero desideratis, quin cuncti vivi caperentur; quod pontis atque itinerum angustia multitudini fugam intercluserant. Oppidum diripit, atque incendit, prædam militibus donat: exercitum Ligerim transfudit, atque in Biturigum fines pervenit.

XII. Vercingetorix, ubi de Cæsaris adventu cognovit,

op-

oppugnatione destitit, atque obviam Cæsari proficiscitur. Ille oppidum ("Biturigum, positum in via,") Noviodunum oppugnare instituerat. Quo ex oppido quum legati ad eum venissent, oratum, ut sibi ignosceret, suæque vitæ consuleret, ut celeritate reliquas res conficeret, qua pleraque erat consecutus, arma proferri, equos produci, obsides dari jubet. Parte jam obsidum tradita, quum reliqua administrarentur, centurionibus & paucis militibus intromissis, qui arma jumentaque conquirerent, equitatus hostium procul visus est, qui agmen Vercingetorigis antecesserat: quem simulatque oppidani conspexerunt, atque in spem auxilii venerunt, clamore sublato, arma capere, portas claudere, murum complere cœperunt. Centuriones in oppido, quum ex significatione Gallorum novi aliquid ab his iniri consilii intellexissent; gladiis destituti, portas occupaverunt, suosque omnes incolumes receperunt.

XIII. Cæsar ex castris equitatum educi jubet, præliumque equestre committit: laborantibus jam suis Germanos equites circiter eo submittit, quos ab initio secum habere instituerat. Eorum impetum Galli sustinere non potuerunt, atque in fugam coniecti, multis amissis, se ad agmen receperunt: quibus profligatis, rursus oppidani perterriti, comprehensos eos, quorum opera plebem concitatam existimabant, ad Cæsarem perduxerunt, seseque ei dediderunt. Quibus rebus confectis, Cæsar ad oppidum Avaricum, quod erat maximum munitissimumque in finibus Biturigum, atque agri fertilissima regione, profectus est: quod, eo oppido recepto, civitatem Biturigum se in potestatem redacturum confidebat.

XIV. Vercingetorix, tot continuis incommodis Vellauduni, Genabi, Novioduni acceptis, suos ad concilium convocat. Docet "Longe alia ratione esse bellum gerendum, atque antea sit gestum: omnibus modis huic rei studendum, ut pabulatione & comœatu Romani prohibeantur. id esse facile, quod equitatu ipsi abundant: & quod anni tempore subleventur, pabulum secari non posse, necessario dispersos hostes ex ædificiis petere: hos omnes quotidie ab equitibus deleri posse. præterea, salutis causa, rei familiaris commoda negligenda: vicos atque ædificia incendi oportere, hoc spatium a Boia quoquo versus, quo pabulandi causa adire posse videantur: harum ipsarum rerum copiam suppetere, quod, quorum in finibus bellum geratur, eorum opibus subleventur: Romanos aut inopiam non laturos, aut magno cum periculo longius ab castris progressuros: neque interesse, ipsosne interficiant,

impedimentisne exuant, quibus amissis bellum geri non possit :” præterea, “ Oppida incendi oportere, quæ non munitione, & loci natura, ab omni sint periculo tuta : neu suis sint ad detractandam militiam receptacula, neu Romanis proposita ad copiam commeatus, prædamque tollendam. Hæc si gravia, aut acerba videantur, multo illa gravius æstimare debere, liberos, conjuges in servitutem abstrahi, ipsos interfici ; quæ sit necesse accidere victis.”

XV. Omnium consensu hac sententia probata, uno die amplius xx urbes Biturigum incenduntur. Hoc idem fit in reliquis civitatibus. In omnibus partibus incendia conspiciuntur : quæ etsi magno cum dolore omnes ferebant, tamen hoc sibi solatii proponebant, quod se, prope explorata victoria, celeriter amissa recuperaturos confidebant. Deliberatur de Avarico in communi concilio, incendi placere, an defendi. Procumbunt omnibus Gallis ad pedes Bituriges, “ Ne pulcherrimam prope totius Galliæ urbem, quæ & præsidio & ornamento sit civitati, suis manibus succendere cogerentur : facile se loci natura defensores,” dicunt, “ Quod prope ex omnibus partibus flumine & palude circumdata, unum habeat & perangustum aditum.” Datur petentibus venia, dissuadente primo Vercingetorige, post concedente, & precibus ipsorum, & misericordia vulgi. Defensores oppido idonei deliguntur.

XVI. Vercingetorix minoribus Cæsarem itineribus subsequitur, & locum castris deligit, paludibus silvisque munitum, ab Avarico longe millia passuum xvi. Ibi per certos exploratores in singula diei tempora, quæ ad Avaricum agerentur, cognoscebat ; &, quid fieri vellet, imperabat. Omnes nostras pabulationes frumentationesque observabat, dispersosque, quum longius necessario procederent, adorbatur, magnoque incommodo afficiebat ; etsi, quantum ratione provideri poterat, ab nostris occurrebatur, ut incertis temporibus, diversisque itineribus iretur.

XVII. Castris ad eam partem oppidi positis, Cæsar, quæ intermissa a flumine & a palude aditum, ut supra diximus, angustum habebat, aggerem apparare, vineas agere, turres duas constituere cœpit : nam circumvallare loci natura prohibebat. De re frumentaria Boios, atque Æduos, adhortari non destitit : quorum alteri, quod nullo studio agebant, non multum adjuvabant ; alteri non magnis facultatibus, quod civitas erat exigua & infirma celeriter, quod habuerunt, consumserunt. Summa difficultate rei frumentariæ adfecto exercitu, tenuitate Boiorum, indiligentia Æduorum, incendiis ædificiorum, usque eo, ut
com-

complures dies milites frumento caruerint, &, pecore e longinquiorebus vicis adactis, extremam famem sustentarent: nulla tamen vox est ab iis audita, populi Romani maiestate & superioribus victoriis indigna. Quin etiam Cæsar, quum in opere singulas legiones appellaret, &, si acerbius inopiam ferrent, se dimissurum oppugnationem diceret; universi ab eo, "Ne id faceret," petebant: "sic se complures annos, illo imperante, meruisse, ut nullam ignominiam acciperent, nunquam infecta re discederent: hoc se ignominie laturos loco, si inceptam oppugnationem reliquissent: præstare, omnes perferre acerbitates, quam non civibus Romanis, qui Genabi perfidia Gallorum interissent, parentarent." Hæc eadem centurionibus tribunisque militum mandabant, ut per eos ad Cæsarem deferrentur.

XVIII. Quum jam muro turres appropinquassent, ex captivis Cæsar cognovit, Vercingetorigem, consumpto pabulo, castra movisse propius Avaricum, atque ipsum, cum equitatu, expeditisque, qui inter equites præliari consueissent, insidiarum causa eo profectum, quo nostros postero die pabulum venturos arbitraretur. Quibus rebus cognitis, media nocte silentio profectus, ad hostium castra mane pervenit. Illi, celeriter per exploratores adventu Cæsaris cognito, carros impedimenta que sua, in arctiores silvas abdiderunt, copias omnes in loco edito atque aperto instruxerunt. Qua re nunciata, Cæsar celeriter sarcinas conferri, arma expediri iussit.

XIX. Collis erat leniter ab infimo acclivis. Hunc ex omnibus sere partibus palus difficilis atque impedita cingebat, non latior pedibus L. Hoc se colle, interruptis pontibus, Galli fiducia loci continebant, generationeque distributi in civitates, omnia vada ac saltus ejus paludis certis custodiis obtinebant, sic animo parati, ut, si eam paludem Romani percurrere conarentur, hæsitantes premerent ex loco superiore: ut, qui propinquitatem loci videret, paratos prope æquo Marte ad dimicandum existimaret: qui iniquitatem conditionis perspiceret, inani simulatione sese ostentare cognosceret. Indignantes milites Cæsar, quod conspectum suum hostes ferre possent, tantulo spatio interjecto, & signum prælii exposcentes, edocet, "Quanto detrimento, & quot virorum sortium morte necesse sit constare victoriam: quos quum sic animo paratos videat, ut nullum pro sua laude periculum recusent, summæ se iniquitatis condemnari debere, nisi eorum vitam sua salute habeat cariorem." Sic milites consolatus eodem die reducit

cit in castra: reliquaue, quæ ad oppugnationem oppidi pertinebant, administrare instituit.

XX. Vercingetorix, quum ad suos redisset, proditiōis insinulatus, quod castra propius Romanos movisset, quod cum omni equitatu discessisset, quod sine imperio tantas copias reliquisset, quod ejus discessu Romani tanta opportunitate & celeritate venissent: non hæc omnia fortuito, aut sine consilio accidere potuisse: regnum illum Galliarum malle Cæsaris concessu, quam ipsorum habere beneficio. Tali modo accusatus ad hæc respondit: " Quod castra movisset, factum inopia pabuli, etiam ipsis hortantibus: quod propius Romanos accessisset, persuasum loci opportunitate, qui se ipsum munitione defenderet: equitum vero operam neque in loco palustri desiderari debuisse, & illic fuisse utilem, quo sint profecti; summam imperii se consulto nulli discedentem tradidisse, ne is multitudinis studio ad dimicandum impelleretur: cui rei, propter animi mollietatem, studere omnes videret, quod diutius laborem ferre non possent: Romani si casu intervenerint, fortunæ; si alicujus indicio vocati, huic habendam gratiam, quod & paucitatem eorum ex loco superiore cognoscere, & virtutem despicere potuerint; qui dimicare non ausi turpiter se in castra receperint. Imperium se ab Cæsare per proditiōem nullum desiderare, quod habere victoria posset, quæ jam esset sibi atque omnibus Gallis explorata: quin etiam ipsis remittere, si sibi magis honorem tribuere, quam ab se salutem accipere videantur. Hæc ut intelligatis, inquit, a me sincere pronunciari, audite Romanos milites." Producit servos, quos in pabulatione paucis ante diebus exceperat, & fame vinculisque excruciaverat. Hi jam ante edocti, quæ interrogati pronunciarent, " Milites se esse legionarios, dicunt; fame & inopia adductos, clam ex castris exisse, si quid frumenti, aut pecoris in agris reperire possent: simili omnem exercitum inopia premi, nec jam vires sufficere cuicumque, nec ferre operis laborem posset; itaque statuisse Imperatorem, si nihil in oppugnatione oppidi profecisset, triduo exercitum deducere. Hæc, inquit, a me, Vercingetorix, beneficia habetis, quem proditiōis insinulatis: cujus opera, sine vestro sanguine, tantum exercitum victorem fame pæne consumptum videtis: quem turpiter se ex hac fuga recipientem, ne qua civitas suis finibus recipiat, a me provisum est."

XXI. Conclamat omnis multitudo, & suo more armis concrepat: quod facere in eo consueverunt, cujus orationem approbant: summum esse Vercingetorigem ducem, nec de
ejus

ejus fide dubitandum, nec majore ratione bellum administrari posse. Statuunt, ut decem millia hominum delecta ex omnibus copiis in oppidum submittantur: nec solis Biturigibus communem salutem committendam censent; quod penes eos, si id oppidum retinuissent, summam victoriæ constare, intelligebant.

XXII. Singulari militum nostrorum virtuti consilia cujusque modi Gallorum occurrebant, " Ut est summæ genus sollertix, atque ad omnia imitanda, & efficienda, quæ ab quoque tradantur, aptissimum." Nam & laqueis salces avertebant, quas quum destinaverant, tormentis introrsus reducebant, & aggerem cuniculis subtrahebant, eo scientius, quod apud eos magnæ sunt ferrariæ, atque omne genus cuniculorum notum atque usitatum est. Totum autem murum ex omni parte turribus contabulaverant, atque has coriis intexerant. Tum crebris diurnis nocturnisque eruptionibus aut aggeri ignem inferebant, aut milites, occupatos in opere, adoriebantur; & nostrarum turrium altitudinem, quantum has quotidianus agger expresserat, commissis suarum turrium malis, adæquabant, & apertos cuniculos præusta & præacuta materia, & pice servesceta, & maximi ponderis saxis morabantur, mœnibusque appropinquare prohibebant.

XXIII. " Muris autem omnibus Gallicis hæc sere forma est. Trabes directæ perpetuæ in longitudinem, paribus intervallis, distantes inter se binos pedes, in solo collocantur: hæc revinciuntur introrsus, & multo aggere vestiuntur. Ea autem, quæ diximus, intervalla grandibus in fronte saxis effarciuntur; his collocatis & coagmentatis, alius insuper ordo adjicitur, ut idem illud intervallum serveatur, neque inter se contingant trabes, sed paribus intermissæ spatiis, singulæ singulis saxis interjectis, arte contineantur. sic deinceps omne opus contexitur, dum justa muri altitudo expleatur. Hoc cum in speciem varietatemque opus deforme non est, alternis trabibus, ac saxis, quæ rectis lineis suos ordines servant: tum, ad utilitatem, & defensionem urbium, summam habet opportunitatem, quod & ab incendio lapis, & ab ariete materia defendit, quæ, perpetuis trabibus pedes quadragenos plerumque introrsus revincta, neque perrumpi, neque distrahi potest."

XXIV. Iis tot rebus impedita oppugnatione, milites quum toto tempore luto, frigore, & assiduus imbris tardarentur, tamen continenti labore omnia hæc superaverunt, & diebus xxv aggerem, latum pedes cccxxx, altum pedes lxxx, exstruxerunt. Quum is murum hostium pene

contingeret, & Cæsar ad opus consuetudine excubaret, militesque cohortaretur, ne quod omnino tempus ab opere intermitteretur; paullo ante III vigiliam est animadversum, fumare aggerem, quem cuniculo hostes succenderant; eodemque tempore toto muro elamore sublato, duabus portis ab utroque latere turrium eruptio fiebat. Alii facies, atque aridam materiem de muro in aggerem eminus jaciebant; picem, reliquasque res, quibus ignis excitari potest, fundebant; ut, quo primum occurreretur, aut cui rei ferretur auxilium, vix ratio iniri posset. Tamen, quod instituto Cæsaris duæ semper legiones pro castris excubabant, pluresque partitis temporibus erant in opere, celeriter factum est, ut alii eruptionibus resisterent, alii turres reducerent, aggeremque interscinderent, omnis vero ex castris multitudo ad restringendum concurreret.

XXV. Quum in omnibus locis, consumpta jam reliqua parte noctis, pugnaretur, semperque hostibus spes victoriæ redintegraretur, eo magis, quod deustos pluteos turrium videbant, nec facile adire apertos ad auxiliandum animadvertiebant, semperque ipsi recentes defessis succederent, omnemque Galliarum salutem in illo vestigio temporis positam arbitrarentur; accidit, inspectantibus nobis, quod, dignum memoria visum, prætermittendum non existimavimus. Quidam ante portam oppidi Gallus, qui per manus levi ac picis traditas glebas in ignem e regione turris projiciebat, scorpione ab latere dextro transiectus, exanimatusque concidit: hunc ex proximis unus jacentem transgressus, eodem illo munere fungebatur: eadem ratione istu scorpionis exanimato altero, successit tertius, & tertio quartus: nec prius ille est a propugnatoribus vacuus relictus locus, quam restincto aggere, atque omni parte submotis hostibus, finis est pugnandi factus.

XXVI. Omnia experti Galli, quod res nulla successerat, postero die consilium ceperunt ex oppido profugere, hortante & jubente Vercingetorige. Id silentio noctis conati, non magna jactura suorum sese effecturos sperabant: propterea quod neque longe ab oppido castra Vercingetorigis aberant; & palus, perpetua quæ intercedebat, Romanos ad insequendum tardabat. Jamque hoc facere noctu apparabant, quum matresfamilia repente in publicum procurrerunt, flentesque projectæ ad pedes suorum, omnibus precibus petierunt, ne se, & communes liberos hostibus ad supplicium dederent, quos ad capiendam fugam naturæ & virium infirmitas impediret. Ubi eos in sententia perflare viderunt, quod plerumque in summo periculo timor misericordiam

recordiam non recipit, conclamare, & significare de fuga Romanis cœperunt. Quo timore perterriti Galli, ne ab equitatu Romanorum viæ præoccuparentur, consilio destiterunt.

XXVII. Postero die Cæsar, promota turri, directisque operibus, quæ facere instituerat, magno coorto imbri, non inutilem hanc ad capiendum consilium tempestatem arbitratus, quod paullo incautius custodias in muro dispositas videbat, suos quoque languidius in opere versari iussit, & quid fieri vellet, ostendit. Legiones intra vineas in occulto expeditas cohortatur, ut aliquando pro tantis laboribus fructum victoriæ perciperent: his, qui primi murum adscendissent, præmia proposuit, militibusque signum dedit. Illi subito ex omnibus partibus evolaverunt, murumque celeriter compleverunt.

XXVIII. Hostes re novæ perterriti, muro turribusque dejecti, in foro ac locis patentioribus cuneatim constiterunt, hoc animo, ut, si qua ex parte obviam contraveniretur, acie instructa depugnarent. Ubi neminem in æquum locum sese demittere, sed toto undique muro circumfundi viderunt, veriti, ne omnino spes fugæ tolleretur, abjectis armis, ultimas oppidi partes continenti impetu petiverunt; parsque ibi, quum angusto portarum exitu se ipsi premerent, a militibus; pars jam egressa portis ab equitibus est interfecta: nec fuit quisquam, qui prædæ studeret. Sic, & Genabensi cæde, & labore operis incitati, non ætate confectis, non mulieribus, non infantibus pepercerunt. Denique ex omni eo numero, qui fuit circiter XL millium, vix DCCC, qui, primo clamore audito, se ex oppido eiecerant, incolumes ad Vercingetorigem pervenerunt. Quos ille, multa jam nocte, silentio ex fuga excepit (veritus, ne qua in castris ex eorum concursu & misericordia vulgi seditio oriretur) ut procul in viâ dispositis familiaribus suis, principibusque civitatum, disparandos deducendosque ad suos curaret, quæ cuique civitati pars castrorum ab initio obvenerat.

XXIX. Postero die concilio convocato, consolatus cohortatusque est; "Ne se admodum animo demitterent, neve perturbarentur incommodo; non virtute, neque in acie vicisse Romanos, sed artificio quodam & scientia oppugnationis; cujus rei fuerint ipsi imperiti: errare, si qui in bello omnes secundos rerum proventus exspectent: sibi nunquam placuisse, Avaricum defendi, cujus rei testes ipsos haberet; sed factum imprudentia Biturigum, & nimia obsequentia reliquorum, uti hoc incommodum acciperetur:

id tamen se celeriter majoribus commodis sanaturum. nam quæ ab reliquis Gallis civitates dissentirent, has sua diligentia adiuncturum; atque unum consilium totius Galliarum effecturum; cujus consensu ne orbis quidem terrarum possit obistere: idque se prope jam effectum habere. Interea æquum esse, ab iis communis salutis causa impetrari, ut castra munire instituerent, quo facilius repentinos hostium impetus sustinere possent."

XXX. Fuit hæc oratio non ingrata Gallis; maxime, quod ipse animo non desecerat, tanto accepto incommodo, neque se in occultum abdiderat, & conspectum multitudinis fugerat: plusque animo providere & præsentire existimabatur, quod, re integra, primo incendendum Avaricum, post deserendum censuerat. Itaque ut reliquorum Imperatorum res adversæ auctoritatem minuunt, sic hujus ex contrario dignitas, incommodo accepto, in dies augebatur. Simul in spem veniebant, ejus affirmatione de reliquis adiungendis civitatibus: primumque eo tempore Galli castra munire instituerunt; & sic sunt animo consternati, homines insueti laboris, ut omnia, quæ imperarentur, sibi patienda & perferenda existimarent.

XXXI. Nec minus, quam est pollicitus, Vercingetorix animo laborabat, ut reliquas civitates adjungeret, atque earum principes donis pollicitationibusque alliciebat. Huic rei idoneos homines deligebat: quorum quisque aut oratione subdola, aut amicitia facillime capi posset. Qui, Avarico expugnato, refugerant, armandos vestiendosque curat; simul, ut deminutæ copiæ redintegrarentur, imperat certum numerum militum civitatibus; quem, & quam ante diem in castra adduci velit; sagittariosque omnes, quorum erat permagnus in Gallia numerus, conquiri, & ad se mitti, jubet. His rebus celeriter id, quod Avarici deperierat, expletur. Interim Teutomatus, Olloviconis filius, rex Nitiobrigum, cujus pater ab senatu nostro amicus erat appellatus, cum magno equitum suorum numero, & quos ex Aquitania conduxerat, ad eum pervenit.

XXXII. Cæsar Avarici complures dies commoratus, summamque ibi copiam frumenti, & reliqui commeatus nactus, exercitum ex labore atque inopia refecit. Jam prope hieme confecta, quum ipso anni tempore ad gerendum bellum vocaretur, & ad hostem proficisci constituisset; sive eum ex paludibus silvisque elicere, sive obsidione premere posset; legati ad eum principes Æduorum veniunt, oratum, "Ut maxime necessario tempore civitati subveniat: summo esse in periculo rem; quod, quum singuli

magistratus antiquitus creari, atque regiam potestatem annum obtinere consueissent, duo magistratum gerant; & se uterque eorum legibus creatum esse dicat. Horum esse alterum Convictolitanem, florentem & illustrem adolescentem; alterum Cotum, antiquissima familia natum, atque ipsum hominem summæ potentæ, & magnæ cognationis, cujus frater Valetiacus proximo anno eundem magistratum gesserit: civitatem omnem esse in armis, divisum senatum, divisum populum in suas cujusque eorum clientelas: quod si diutius alatur controversia, fore, uti pars cum parte civitatis confligat: id ne accidat, positum in ejus diligentia atque auctoritate."

XXXIII. Cæsar, etsi a bello atque hoste discedere, detrimentosum esse existimabat: tamen non ignorans, quanta ex dissensionibus incommoda oriri consueissent; ne tanta, & tam conjuncta populo Romano civitas, quam ipse semper aluisset, omnibusque rebus ornasset, ad vim, atque ad arma descenderet; atque ea pars, quæ minus sibi confideret, auxilia a Vercingetorige arcefferet, huic rei prævertendum existimavit: &, quod, legibus Æduorum, his, qui summum magistratum obtinerent, excedere ex finibus non liceret, ne quid de jure aut de legibus eorum deminuisse videretur, ipse in Æduos proficisci statuit, senatumque omnem, & quos inter controversia esset, ad se Decetiam evocavit. Quum prope omnis civitas eo convenisset, docereturque, paucis clam convocatis, alio loco, alio tempore, atque oportuerit, fratrem a fratre renunciatum; quum leges, duo ex una familia, vivo utroque, non solum magistratus creari vetarent, sed etiam in senatu esse prohiberent; Cotum imperium deponere coëgit; Convictolitanem, qui per sacerdotes, more civitatis, intermissis magistratibus, esset creatus, potestatem obtinere jussit.

XXXIV. Hoc decreto interposito, cohortatus Æduos, ut controversiarum ac dissensionum obliviscerentur, atque, omnibus omis[s]is [his] rebus, huic bello servirent, eaque, quæ meruissent, præmia ab se, devicta Gallia, expectarent, equitatumque omnem, & peditum millia x sibi celeriter mitterent, quæ in præidiis rei frumentariæ causa disponderet; exercitum in duas partes divisit: iv legiones in Senones Parisiosque Labieno ducendas dedit: vi ipse in Arvernos, ad oppidum Gergoviam secundum flumen Elaver, duxit. Equitatus partem illi attribuit, partem sibi reliquit. Qua re cognita, Vercingetorix, omnibus interruptis ejus fluminis pontibus, ab altera Elaveris parte iter facere coepit.

XXXV. Quum

XXXV. Quum uterque utrique esset exercitus in conspectu, fereque e regione castris castra poneret; dispositis exploratoribus, necubi effecto ponte Romani copias transducerent; erat in magnis Cæsari difficultatibus res, ne majorem æstatis partem flumine impediretur; quod non fere ante autumnum Elaver vado transiri soleat. Itaque, ne id accideret, silvestri loco castris positis, e regione unius eorum pontium, quos Vercingetorix rescindendos curaverat, postero die cum II legionibus in occulto restitit; reliquas copias cum omnibus impedimentis, ut consueverat, misit, captis (quartis) quibûsque cohortibus, uti numerus legionum constare videretur. His, quam longissime possent, progredi jussis; quum jam ex diei tempore conjecturam caperet, in castra perventum; iisdem sublicis, quarum pars inferior integra remanebat, pontem reficere cœpit. Celeriter effecto opere, legionibusque transductis, & loco castris idoneo delecto, reliquas copias revocavit. Vercingetorix, re cognita, ne contra suam voluntatem dimicare cogeretur, magnis itineribus antecessit.

XXXVI. Cæsar ex eo loco quintis castris Gergoviam pervenit; equestrique prælio eo die levi factò, perspecto urbis situ, quæ posita in altissimo monte omnes aditus difficiles habebat, de expugnatione desperavit: de obsessiōe non prius agendum constituit, quam rem frumentariam expedisset. At Vercingetorix, castris prope oppidum in monte positis, mediocribus circum se intervallis, separatim singularum civitatum copias collocaverat; atque omnibus ejus jugi collibus occupatis, qua despici poterat, horribilem speciem præbebat; principesque earum civitatum, quos sibi ad consilium capiendum delegerat, prima luce quotidie ad se jubebat convenire; seu quid communicandum, seu quid administrandum videretur: neque ullum fere diem intermittebat, quin, equestri prælio, interjectis sagittariis, quid in quoque esset animi ac virtutis suorum, periclitaretur. Erat e regione oppidi collis sub ipsis radicibus montis egregie munitus, atque ex omni parte circumcissus: (quem si tenerent nostri, & aquæ magna parte, & pabulatione libera prohibitori hostes videbantur) sed is locus præsidio ab iis non nimis firmo tenebatur. Tamen silentio noctis Cæsar ex castris egressus, prius quam subsidio ex oppido veniri posset, dejecto præsidio, potitus loco duas ibi legiones collocavit; fossamque duplicem duodenum pedum a majoribus castris ad minora perduxit: ut tuto ab repentino hostium incurso etiam singuli commeari possent.

XXXVII. Dum

XXXVII. Dum hæc ad Gergoviam geruntur, Convictolitanis Æduus, cui magistratum adjudicatum a Cæsare demonstravimus, sollicitatus ab Arvernibus pecunia, cum quibusdam adolescentibus colloquitur; quorum erat princeps Litavicus, atque ejus fratres, amplissima familia nati adolescentes. Cum iis præmium communicat, hortaturque, "Ut se liberos, & imperio natos, meminerint: unam esse Æduorum civitatem, quæ certissimam Galliæ victoriam distineat: ejus auctoritate reliquas contineri; qua transducta, locum consistendi Romanis in Gallia non fore: esse nonnullo se Cæsaris beneficio affectum, sic tamen, ut justissimam apud eam causam obtinuerit; sed plus communi libertati tribuere. Cur enim potius Ædui de suo jure, & de legibus ad Cæsarem disceptatorem, quam Romani ad Æduos, veniant?" Celeriter adolescentibus, & oratione magistratus, & præmio deductis, quum se vel principes ejus consilii fore profiterentur, ratio perficiendi quærebatur; quod civitatem temere ad suscipiendum bellum adduci posse non confidebant. Placuit, uti Litavicus decem illis millibus, quæ Cæsari ad bellum mitterentur, præficeretur, atque ea ducenda curaret, fratresque ejus ad Cæsarem præcurrerent: reliqua, qua ratione agi placeat, constituunt.

XXXVIII. Litavicus, accepto exercitu, quum millia passuum circiter xxx ab Gergovia abesset, convocatis subito militibus, lacrimans: "Quo proficiscimur, inquit, milites? Omnis noster equitatus, omnis nobilitas interiit; principes civitatis Eporedorix & Viridomarus, insimulati proditionis ab Romanis, indicta causa, interfecti sunt. Hæc ab iis cognoscite, qui ex ipsa cæde fugerunt. nam ego, fratribus atque omnibus meis propinquis interfectis, dolore prohibeor, quæ gesta sunt, pronunciare." Producentur ii, quos ille edocuerat, quæ dici vellet: atque eadem, quæ Litavicus pronunciaverat, multitudini exponunt: "Omnes equites Æduorum interfectos, quod collocuti cum Arvernibus dicerentur; ipsos se inter multitudinem militum occultasse, atque ex media cæde profugisse." Conclamant Ædui, & Litavicum, ut sibi consulat, obsecrant. "Quasi vero, inquit ille, consilii sit res, ac non necesse sit nobis, Gergoviam contendere, & cum Arvernibus nosmet conjungere. An dubitamus, quin, nefario facinore admissio, Romani jam ad nos interficiendos concurrant? Proinde, si quid est in nobis animi, persequamur eorum mortem, qui indignissime interierunt; atque hos latrones interficiamus." Ostendit cives Romanos, qui ejus præsidii fiducia una erant. Continuo

tinuo magnum numerum frumenti, commeatusque diripit: ipsos crudeliter excruciatos interficit: nuncios tota civitate Æduorum dimittit: eodem mendacio, de eade equitum, & principum, permovet: hortatur, ut simili ratione, atque ipse fecerit, suas injurias persequantur.

XXXIX. Eporedorix Æduus, summo loco natus adolescens, & summæ domi potentiæ, & una Viridomarus, pari ætate & gratia, sed genere dispari, quem Cæsar sibi ab Divitiaco traditum ex humili loco ad summam dignitatem perduxerat, in equitum numero convenerant, nominatim ab eo evocati. His erat inter se de principatu contentio: & in illa magistratum controversia alter pro Convictolitane, alter pro Coto summis opibus pugnaverant. Ex iis Eporedorix, cognito Litavici consilio, media fere nocte rem ad Cæsarem desert; orat, "Ne patiat, civitatem pravis adolescentium consiliis ab amicitia populi Romani deficere: quod futurum providcat, si se tot hominum millia cum hostibus conjunxerint, quorum salutem neque propinqui negligere, neque civitas levi momento æstimare posset."

XL. Magna affectus sollicitudine hoc nuncio Cæsar, quod semper Æduorum civitati præcipue indulserat, nulla interposita dubitatione, legiones expeditas IV, equitatumque omnem ex castris educit: nec fuit spatium tali tempore ad contrahenda castra; quod res posita in celeritate videbatur. C. Fabium legatum cum legionibus II castris præsidio relinquit. Fratres Litavici, quum comprehendi jussisset, paullo ante reperit ad hostes profugisse. Adhortatus milites, "Ne necessario tempore itineris labore permoveantur," cupidissimis omnibus, progressus millia passuum XXV, agmen Æduorum conspiciens, immisso equitatu, iter eorum moratur, atque impedit: interdicique omnibus, ne quemquam interficiant. Eporedorigem, & Viridomarum, quos illi interfectos existimabant, inter equites versari, suosque appellare, jubet. Iis cognitis, & Litavici fraude perspecta, Ædui manus tendere, deditionem significare, & propositis armis, mortem deprecari incipiunt. Litavicus cum suis clientibus, "Quibus, more Gallorum, nefas est, etiam in extrema fortuna deferere patronos," Gergoviam profugit.

XLI. Cæsar nunciis ad civitatem Æduorum missis, qui suo beneficio, conservatos docerent, quos jure belli interficere potuisset, tribusque horis noctis exercitui ad quietem datis, castra ad Gergoviam movit. Medio fere itinere, equites ab Fabio missi, quanto res in periculo fuerit, exponunt:

exponunt: summis copiis castra oppugnata demonstrant: quum crebro integri defessis succederent, nostrosque assiduo labore, defatigarent; quibus, propter magnitudinem castrorum, perpetuo esset eisdem in vallo permanendum: multitudine sagittarum, atque omnis generis telorum multos vulneratos: ad hæc sustinenda magno usui fuisse tormenta: Fabium discessu eorum duabus relictis portis, obstruere ceteras, pluteosque vallo addere, & se in posterum diem similem ad casum parare. His rebus cognitis, Cæsar, summo studio militum, ante ortum Solis in castra pervenit.

XLII. Dum hæc ad Gergoviam geruntur, Ædui, primis nunciis ab Litavico acceptis, nullum sibi ad cognoscendum spatium relinquunt. Impellit alios avaritia, alios iracundia & temeritas, quæ maxime illi hominum generi est innata, ut levem auditionem habeant pro re comperta. Bona civium Romanorum diripiunt, cædes faciunt, in servitutem abstrahunt. Adjuvat rem proclinatam Convictolitanis, plebemque ad furorem impellit, ut, facinore admissio, ad sanitatem pudeat reverti. M. Arisium, tribunum militum, iter ad legionem facientem, data fide, ex oppido Cabillono educunt. Idem facere cogunt eos, qui negotiandi causa ibi constiterant. Hos continuo in itinere adorti, omnibus impedimentis exuunt; repugnantem diem noctemque obsident: multis utrinque interfectis, majorem multitudinem ad arma concitant.

XLIII. Interim, nuncio allato, omnes eorum milites in potestate Cæsaris teneri, concurrunt ad Arisium: nihil publico factum consilio demonstrant: quæstionem de bonis direptis decernunt: Litavici fratrumque bona publicant: legatos ad Cæsarem, sui purgandi gratia, mittunt: hæc faciunt, recuperandorum suorum causa: sed contaminati facinore, & capti compendio ex direptis bonis, quod ea res ad multos pertinebat, & timore pæne exterriti, consilia clam de bello inire incipiunt, civitatesque reliquas legationibus sollicitant. Quæ tametsi Cæsar intelligebat, tamen, quam mitissime potest, legatos appellat: "Nihil se, propter inscientiam levitatemque vulgi, gravius de civitate judicare, neque de sua in Æduos benevolentia deminuere." Ipse majorem Galliarum motum expectans, ne ab omnibus civitatibus circumstingeretur, consilia inibat, quemadmodum ab Gergovia discederet, ac rursus omnem exercitum contraheret; ne profectio, nata ab timore defectionis, similis fugæ videretur.

XLIV. Hæc cogitanti accidere visa est facultas bene gerendæ

rendæ rei. Nam quum minora in castra, operis perspicendi causâ, venisset, animadvertit collem, qui ab hostibus tenebatur, nudatum hominibus, qui superioribus diebus vix præ multitudine cerni poterat. Admiratus, quærit ex persugis causam, quorum magnus ad eam quotidie numerus confluebat. Constabat inter omnes, quod jam ipse Cæsar per exploratores cognoverat, dorsum esse ejus jugi prope æquum, sed silvestre, & angustum, quæ esset aditus ad alteram oppidi partem: huic loco vehementer illos timere, nec jam aliter sentire, uno colle ab Romanis occupato, si alterum amississent, quin pane circumvallati, atque omni exitu & pabulatione interclusi viderentur: ad hunc muniendum locum omnes a Vercingetorige evocatos.

XLV. Hac re cognita, Cæsar mittit complures equitum turmas eo de media nocte; iis imperat, ut paullo tumultuosius omnibus in locis pervagarentur. Prima luce magnum numerum impedimentorum ex castris mulorumque produci, eque iis stramenta detrahi, mulionesque cum cassidibus, equitum specie ac simulatione, collibus circumvchi jubet. His paucos addit equites, qui latius ostentationis causâ vagarentur: longo circuitu easdem omnes jubet petere regiones. Hæc procul ex oppido videbantur; ut erat a Gergovia despectus in castra: neque tanto spatium, certi quid esset, explorari poterat. Legionem unam eodem jugo mittit, & paullo progressam inferiore constituit loco, silvisque occultat. Augetur Gallis suspicio, atque omnes illo ad munitionem copiarum transducuntur. Vacua castra hostium Cæsar conspiciatus, testis insignibus suorum, occultatisque signis militaribus, raros milites, ne ex oppido animadverterentur, ex majoribus castris in minora transducit: legatisque, quos singulis legionibus præfecerat, quid fieri vellet, ostendit: in primis monet, ut contineant milites, ne studio pugnandi, aut spe prædæ longius progrediantur: quid iniquitas loci habeat incommodi, proponit: hoc una celeritate posse vitari: occasionis esse rem, non prælii. His rebus expositis signum dat, & ab dextera parte alio adscensu eodem tempore Æduos mittit.

XLVI. Oppidi murus ab planitie, atque initio adscensus, recta regione, si nullus anfractus intercederet, nec passus aberat: quidquid huic circuitus ad molliendum cli-vum accesserat, id spatium itineris augebat. At medio fere colle in longitudinem, ut natuta montis ferebat, ex grandibus saxis vi pedum murum, qui nostrorum impetum

tum tardaret, præduxerant Galli; atque, inferiore omni spatio vacuo relicto, superiorem partem collis usque ad murum oppidi densissimis castris compleverant. Milites, dato signo, celeriter ad munitionem perveniunt, eamque transgressi, trinis castris potiuntur. ac tanta fuit in castris capiendis celeritas, ut Teutomatus, Rex Nitiobrigum, subito in tabernaculo oppressus, ut meridie conquieverat, superiore corporis parte nudata, vulnerato equo, vix se ex manibus prædantium militum eriperet.

XLVII. Consecutus id, quod animo proposuerat, Cæsar receptui cani iussit: legionisque decimæ, qua cum erat concionatus, signa consistere, at reliquarum milites legionum, non exaudito tubæ sono, quod satis magna valis intercedebat, tamen ab tribunis militum, legatisque, ut erat a Cæsare præceptum, retinebantur. Sed elati spe celeris victoriæ, & hostium fuga, superiorumque temporum secundis præliis, nihil adeo arduum sibi existimabant, quod non virtute consequi possent: neque prius finem sequendi fecerunt, quam muro oppidi portisque appropinquarent. Tum vero ex omnibus urbis partibus orto clamore, qui longius aberant, repentino tumultu perterriti, quum hostem intra portas esse existimarent, sese ex oppido eiecerunt. Matresfamilie de muro vestem argentumque iactabant; & pectoris sine prominentes, passis manibus obtestabantur Romanos, ut sibi parcerent; neu, sicut Avarici fecissent, ne mulieribus quidem atque infantibus abstinerent: nonnullæ, de muris per manus demissæ, sese militibus tradebant. L. Fabius, centurio legionis VIII, quem inter suos eo die dixisse constabat, excitari se Avaricensibus præmiis, neque commissurum, ut prius quisquam murum adscenderet, tres suos nactus manipulares, atque ab iis sublevatus, murum adscendit: eos ipse rursus singulos exceptans, in murum extulit.

XLVIII. Interim ii, qui ad alteram partem oppidi, ut supra demonstravimus, munitionis causa, convenerant, primo exaudito clamore, inde etiam crebris nunciis incitati, oppidum ab Romanis teneri, præmissis equitibus, magno concursu eo contenderunt. Eorum ut quisque primus venerat, sub muro consistebat, suorumque pugnantium numerum augebat: quorum quum magna multitudo convenisset, matresfamilie, quæ paullo ante Romanis de muro manus tendebant, suos obtestari, &, more Gallico, passum capillum ostentare, liberosque in conspectum proferre cœperunt. Erat Romanis nec loco, nec nume-

ro æqua contentio: simul & cursu, & spatio pugnae defatigati non facile recentes atque integros sustinebant.

XLIX. Cæsar, quum iniquo loco pugnari, hostiumque augeri copias videret, præmetuens suis, ad T. Sextium legatum, quem minoribus castris præsidio reliquerat, mittit, ut cohortes ex castris celeriter educeret, & sub infimo colle ab dextro latere hostium constitueret: ut, si nostros loco depulso vidisset, quo minus libere hostes insequerentur, terreret. Ipse paullum ex eo loco cum legione progressus, ubi consliterat, eventum pugnae expectabat.

L. Quum acerrime comminus pugnaretur; hostes loco, & numero, nostri virtute confiderent; subito sunt Ædui visi, ab latere nostris aperto; quos Cæsar ab dextra parte alio adscensu, manus distinendæ causâ, miserat. Hi similitudine armorum vehementer nostros perterruerunt: ac, tametsi dextris humeris exsertis animadvertiebantur, quod insigne pacatis esse consueverat, tamen id ipsum sui fallendi causâ milites ab hostibus factum existimabant. Eodem tempore L. Fabius centurio, quique una murum adscenderant, circumventi atque interfecti, de muro præcipitantur. M. Petreius, ejusdem legionis centurio, quum portas excidere conatus esset, a multitudine oppressus, ac ubi desperans, multis jam vulneribus acceptis, manipularibus suis, qui illum secuti erant, "Quoniam, inquit, me una vobiscum servare non possum, vestrae quidem certe vitæ prospiciam, quos cupiditate gloriæ adductus in periculum deduxi. Vos, data facultate, vobis consulite." Simul in medios hostes irrupit; duobusque interfectis, reliquos a porta paullum submovit. Conantibus auxiliari suis, "Frustra, inquit, meæ vitæ subvenire conamini, quem jam sanguis viresque deficiunt. Proinde hinc abite, dum est facultas, vosque ad legionem recipite." Ita pugnans post paullulum concidit, ac suis salutis fuit.

LI. Nostri, quum undique premerentur, XLVI centurionibus amissis, dejecti sunt loco, sed intolerantius Gallos insequentes legio x tardavit, quæ pro subsidio paullo æquiore loco consliterat. Hanc rursus XIII legiones cohortes exceperunt; quæ ex castris minoribus eductæ, cum T. Sextio legato locum ceperant superiorem. Legiones, ubi primum planitiem attigerunt, infestis contra hostes signis consliterunt. Vercingetorix ab radicibus collis suos intra munitiones reduxit. Eo die milites sunt paullo minus dec desiderati.

LII. Postero die Cæsar, concione advocata, "Temeritatem, cupiditatemque militum reprehendit, quod sibi ipsi judicavissent,

judicavissent, quo procedendum, aut quid agendum videretur, neque signo recipiendi dato, constitissent, neque ab tribunis militum legatisque retineri potuissent, exposito, quid iniquitas loci posset, quid ipse ad Avaricum sensitset, quum, sine duce, & sine equitatu deprehensis hostibus, exploratam victoriam dimisisset, ne parvum modo detrimentum in contentione propter iniquitatem loci accideret; quantopere eorum animi magnitudinem admiraretur, quos non castrorum munitiones, non altitudo montis, non murus oppidi tardare potuisset: tantopere licentiam arrogantiamque reprehendere, quod plus se, quam imperatorem, de victoria atque exitu rerum sentire existimarent: nec minus se in milite modestiam, & continentiam, quam virtutem, atque animi magnitudinem, desiderare."

LIII. Hac habita concione, & ad extremum oratione confirmatis militibus, ne ob hanc causam animo permoverentur, neu, quod iniquitas loci attulisset, id virtuti hostium tribuerent: eadem de professione cogitans, quæ ante senserat, legiones ex castris eduxit: aciemque idoneo loco constituit. Quum Vercingetorix nihilo magis in æquum locum descenderet, levi facto equestri prælio, atque eo secundo, in castra exercitum reduxit. Quum hoc idem postero die fecisset, satis ad Gallicam ostentationem minuendam, militumque animos confirmandos factum existimans, in Æduos castra movit. Ne tum quidem infecutis hostibus, III die ad flumen Elaver pontem refecit, atque exercitum transduxit.

LIV. Ibi a Viridomaro atque Eporedorige Æduis appellatus, discit, cum omni equitatu Litavicum ad sollicitandos Æduos profectum: opus esse & ipsos præcedere ad confirmandam civitatem. Etsi multis jam rebus perfidiam Æduorum perspectam habebat, atque horum discessu admaturari defectionem civitatis existimabat; tamen eos retinendos non censuit; ne aut inferre injuriam videretur, aut dare timoris aliquam suspensionem. Discedentibus his, breviter sua in Æduos merita exponit; "Quos, & quam humiles accepisset, compulsos in oppida, multatos agris, omnibus creptis copiis, imposito stipendio, obsidibus summa cum contumelia extortis, & quam in fortunam, quamque in amplitudinem deduxisset; ut non solum in pristinum statum redissent, sed omnium temporum dignitatem & gratiam antecessisse viderentur." His datis mandatis, eos ab se dimittit.

LV. Noviodunum erat oppidum Æduorum, ad ripas
L. 2 Ligetis

Ligeris opportuno loco positum. Huc Cæsar omnes obſides Galliarum, frumentum, pecuniam publicam, fuorum atque exercitus impedimentorum magnam partem contulerat: huc magnum numerum equorum, hujus belli cauſſa in Italia atque Hispania coëctum, miſerat. Eo quum Eporedorix Viridomarumque veniſſent, & de ſtatu civitatis cognoviſſent, Litavicum Bibracte ab Æduis receptum, quod eſt oppidum apud eos maximæ auctoritatis, Convictolitanem magistratum, magnamque partem ſenatus ad eum conveniſſe, legatos ad Vercingetorigem de pace & amicitia concilianda publice miſſos; non prætermittendum tantum commodum exiſtimaverunt. Itaque, interfectis Novioduni cuſtodibus, quique eo negotiandi, aut itineris cauſſa, convenerant, pecuniam atque equos inter ſe partiti ſunt; obſides civitatum Bibracte ad magistratum deducendos curaverunt; oppidum, quod ab ſe teneri non poſſe judicabant, ne cui eſſet uſui Romanis, incenderunt; frumenti quod ſubito potuerunt, navibus avexerunt; reliquum flumine, atque incendio corruerunt; ipſi ex finitimis regionibus copias cogere, præſidia, cuſtodiasque ad ripas Ligeris diſponere, equitatumque omnibus locis, injiciendi timoris cauſſa, oſtentare cœperunt; ſi ab re frumentaria Romanos excludere, aut adductos inopia ex Provincia excludere poſſent. Quam ad ſpem multum eos adjuvabat, quod Liger ex nivibus creverat, ut omnino vado non poſſe transiri videretur.

LVI. Quibus rebus cognitis, Cæſar maturandum ſibi cenſuit, ſi eſſet in perficiendis pontibus periclitandum, ut prius, quam eſſent majores eo coactæ copiarum, dimicaret. nam, ut commutato conſilio iter in provinciam converteret, (ut nemo non tum quidem neceſſario faciendum exiſtimabat,) quum infamia atque indignitas rei, & oppoſitus mons Cevenna, viarumque difficultas impediabat; tum maxime, quod Agendico, Labieno, atque iis legionibus, quas una miſerat, vehementer timebat. Itaque, admodum magnis, diurnis atque nocturnis, itineribus conſectis, contra omnium opinionem ad Ligerim pervenit; vadoque per equites invento, pro rei neceſſitate, opportuno: ut brachia modo, atque humeri ad ſuſtinenda arma liberi ab aqua eſſe poſſent, diſpoſito equitatu, qui vim fluminis refringeret, atque hoſtibus primo adſpectu perturbatis, incolumem exercitum tranſduxit: frumentumque in agris, & pecoris copiam naſtus, repleto iis rebus exercitu, iter in Senonas facere inſtituit.

LVII. Dum hæc apud Cæſarem geruntur, Labienus eo
ſup-

supplemento, quod nuper ex Italia venerat, relicto Agendici, ut esset impedimentis præsidio, cum iv legionibus Lutetiam proficiscitur. (id est oppidum Parisiorum, positum in insula fluminis Sequanæ) cujus adventu ab hostibus cognito, magnæ ex finitimis civitatibus copię conveniunt. Summa imperii traditur Camulogeno Aulercō; qui prope confectus ætate, tamen propter singularem scientiam rei militaris ad eum est honorem evocatus. Is, quum animadvertisset, perpetuam esse paludem, quæ influeret in Sequanam, atque illum omnem locum magnopere impediret, hic confedit; nostrosque transitu prohibere instituit.

LVIII. Labienus primo vineas agere, cratibus atque agere paludem explere, atque iter munire conabatur. Postquam id difficiliter confieri animadvertit, silentio e castris tertia vigilia egressus, eodem, quo venerat, itinere Melodunum pervenit. Id est oppidum Senonum in insula Sequanæ positum, ut paullo ante Lutetiam diximus. Deprehensis navibus circiter 1, celeriterque conjunctis, atque eo militibus impositis, & rei novitate perterritis oppidanis, quorum magna pars ad bellum erat evocata, sine contentione oppido potitur. Refecto ponte, quem superioribus diebus hostes resciderant, exercitum transducit, & secundo flumine ad Lutetiam iter facere cœpit. Hostes, re cognita ab iis, qui a Meloduno profugerant, Lutetiam incendi, pontesque ejus oppidi rescindi jubent: ipsi profecti a palude, in ripis Sequanæ, e regione Lutetiæ, contra Labieni castra confidunt.

LIX. Jam Cæsar a Gergovia discessisse audiebatur: jam de Æduorum defectione, & secundo Galliæ motu rumores afferebantur, Gallique in colloquiis, interclusum itinere & Ligeri Cæsarem, inopia frumenti coactum, in Provinciam contendisse, confirmabant. Bellovacii autem, defectione Æduorum cognita, qui ante erant per se infideles, manus cogere, atque aperte bellum parare cœperunt. Tum Labienus, tanta rerum commutatione, longe aliud sibi capiendum consilium, atque antea senserat, intelligebat. Neque jam, ut aliquid acquireret, prælioque hostes lacefferet, sed ut incolumem exercitum Agendicum reduceret, cogitabat. namque altera ex parte Bellovacii, quæ civitas in Gallia maximam habet opinionem virtutis, instabant: alteram Camulogenus parato atque instructo exercitu tenebat: tum legiones a præsidio atque impedimentis interclusas maximum flumen distinebat. Tantis subito difficulta-

tibus objectis, ab animi virtute auxilium petendum videbat.

LX. Itaque sub vesperum concilio convocato, cohortatus, ut ea, quæ imperasset, diligenter industrieque administrarent, naves, quas a Meloduno deduxerat, singulas equitibus Romanis attribuit; & prima confecta vigilia, IV millia passuum secundo flumine silentio progredi, ibique se exspectari, jubet: V cohortes, quas minime firmas ad dimicandum esse existimabat, castris præsidio relinquit: V ejusdem legionis reliquas de media nocte cum omnibus impedimentis adverso flumine magno tumultu proficisci imperat. Conquirat etiam lintres: has magno sonitu remorum incitatas, in eandem partem mittit. Ipse post paullo, silentio egressus cum VII legionibus, eum locum petit, quo naves appellii jussu erat.

LXI. Eo quum esset ventum exploratores hostium, ut omni fluminis parte erant dispositi, inopinantes, quod magna subito erat coorta tempestas ab nostris opprimuntur: exercitus equitatusque, equitibus Romanis administrantibus quos ei negotio præfecerat, celeriter transmittitur. Uno fere tempore sub lucem hostibus nunciatur, in castris Romanorum præter consuetudinem tumultuari, & magnum ire agmen adverso flumine, sonitumque remorum in eadem parte exaudiri, & paullo infra milites navibus transportari. Quibus rebus auditis, quod existimabant, tribus locis transire legiones, atque omnes perturbatos defectione Aduorum fugam parare, suas quoque copias in tres partes distribuerunt. nam & præsidio e regione castrorum relicto, & parva manu Metiosedum versus missa, quæ tantum progrediretur, quantum naves processissent, reliquas copias contra Labienum duxerunt.

LXII. Prima luce & nostri omnes erant transportati, & hostium acies cernebatur. Labienus, milites cohortatus, " Ut suæ pristinæ virtutis, & tot secundissimorum præliorum memoriam retinerent: atque ipsum Casarem, cujus ductu sæpenumero hostes superassent, præsentem adesse existimarent," dat signum prælii. Primo concursu, ab dextro cornu, ubi VII legio constiterat, hostes pelluntur, atque in fugam conjiciuntur: ab sinistro, quem locum XII legio tenebat, quum primi ordines hostium transfixi pilis concidissent; tamen acerrime reliqui resistebant, nec dabat suspicionem fugæ quisquam. Ipse dux hostium Camulogenus suis aderat, atque eos cohortabatur. At, incerto etiam nunc exitu victoriæ, quum VII legionis Tribunis esset nunciatum, quæ in sinistro cornu gererentur, post:

post tergum hostium legionem ostenderunt; signaque intulerunt. Ne eo quidem tempore quisquam loco cessit, sed circumventi omnes, interfectique sunt. Eandem fortunam tulit Camulogenus. At ii, qui præsidio contra castra Labieni erant relictæ, quum prælium commissum audissent, subsidio suis ierunt, collemque ceperunt, neque nostrorum militum victorum impetum sustinere potuerunt. Sic, cum suis fugientibus permixti, quos non silvæ montesque texerunt, ab equitatu sunt interfecti. Hoc negotio confecto Labienus revertitur Agendicum; ubi impedimenta totius exercitus relictæ erant. Inde, cum omnibus copiis, ad Cæsarem pervenit.

LXIII. Defectione Æduorum cognita, bellum augetur: legationes in omnes partes circummittuntur: quantum gratia, auctoritate, pecunia valent, ad sollicitandas civitates, nituntur. Nasti obsides, quos Cæsar apud eos deposuerat, horum supplicio dubitantes territant. Petunt a Vercingetorige Ædui, ad se veniat, rationesque belli gerendi communicet. Re impetrata, contendunt, ut ipsis summa imperii tradatur; & re in controversiam deducta, totius Galliæ concilium Bibracte indicitur. Eodem conveniunt undique frequentes. Multitudinis suffragiis res permittitur: ad unum omnes Vercingetorigem probant Imperatorem. Ab hoc concilio Remi, Lingones, Treviri assuerunt: illi, quod amicitiam Romanorum sequebantur: Treviri, quod aberant longius, & ab Germanis premebantur: quæ fuit causa, quare toto abessent bello, & neutris auxilia mitterent. Magno dolore Ædui ferunt, se dejectos principatu; queruntur fortunæ commutationem; & Cæsaris in se indulgentiam requirunt: neque tamen, suscepto bello, suum consilium ab reliquis separare audent. Inviti summæ spei adolescentes, Eposedorix & Viridomarus, Vercingetorigi parent.

LXIV. Ille imperat reliquis civitatibus obsides. Denique ei rei constituit diem: huc omnes equites, xv millia numero, celeriter convenire jubet. Peditatu, quem ante habuerit, se fore contentum, dicit; neque fortunam tentaturum, aut in acie dimicaturum; sed quoniam abundet equitatu, perfacile esse factu, frumentationibus pabulationibusque Romanos prohibere: æquo modo animo sua ipsi frumenta corrumpant, ædificiaque incendant; qua rei familiaris jactura, perpetuum imperium, libertatemque se consequi videant. His constitutis rebus, Æduis, Segusiisque, qui sunt finitimi provinciæ, x millia pedum imperat: huc addit equites dccc. His præficit fratrem E-

poredorigis, bellamque inferre Allobrogibus, jubet. Altera ex parte Gabalos, proximisque pagos Arvernorum in Helvios, item Rutenos, Cadurcosque ad fines Volcarum Arecomicorum depopulandos mittit. Nihilo minus clandestinis nunciis legationibusque Allobrogas sollicitat, quorum mentes nondum ab superiore bello refedissee sperabat. Horum principibus pecunias, civitati autem imperium totius provinciae pollicetur.

LXV. Ad hos omnes casus provisae erant praesidia cohortium duarum & viginti, quae ex ipsa coacta provincia ab L. Caesare legato ad omnes partes opponebantur. Helvii sua sponte cum finitimis praelio congressi pelluntur, & C. Valerio Donotauro, Caburi filio, principe civitatis, compluribusque aliis interfectis, intra oppida murosque compelluntur. Allobroges, crebris ad Rhodanum dispositis praesidiis, magna cum cura, & diligentia, suos tuentur. Caesar, quod hostes equitatu superiores esse intelligebat, & interclusis omnibus itineribus, nulla re ex Provincia atque Italia sublevari poterat, trans Rhenum in Germaniam mittit ad eas civitates, quas superioribus annis pacaverat; equitesque ab his arcessit; & levis armaturae pedites, qui inter eos praeficari consueverant. Eorum adventu, quod minus idoneis equis utebantur, a tribunis militum, reliquisque, sed & equitibus Romanis, atque evocatis, equos sumit, Germanisque distribuit.

LXVI. Interea, dum haec geruntur, hostium copiae ex Arvernīs, equitesque, qui toti Galliae erant imperati, conveniunt. Magno horum coacto numero, quum Caesar in Sequanos per extremos Liagonum fines iter faceret, quo facilius subsidium Provinciae ferri posset, circiter millia passuum x ab Romanis, trinis castris Vercingetorix confedit; convocatisque ad concilium praefectis equitum, "Venisse tempus victoriae, demonstrat: fugere in Provinciam Romanos, Galliae excedere: id sibi ad praesentem obtinendam libertatem satis esse: ad reliqui temporis pacem atque otium, parum profici, majoribus enim coactis copiis reversuros, neque finem belli facturos. proinde agmine impeditos adoriantur. si pedites suis auxilium ferant, atque in eo morentur, iter confici non posse: sin (id quod magis futurum confidat) relictis impedimentis, suae salutis consulant, & usu rerum necessariarum & dignitate spoliatum iri. nam de equitibus hostium, quin nemo eorum progredi modo extra agmen audeat, ne ipsos quidem debere dubitare. id quo maiore faciant animo, copias se omnes pro castris habiturum, & terrori hostibus futurum. Conclamant equites,

equites, sanctissimo jurejurando confirmari oportere, ne testis recipiatur, ne ad liberos, ne ad parentes, ne ad uxorem aditum habeat, qui non bis per agmen hostium perquitarit."

LXVII. Probata re, atque omnibus ad jusjurandum adactis, postero die in tres partes distributo equitatu, duæ se acies ab duobus lateribus ostendunt, una a primo agmine iter impedire cœpit. Quæ re nunciata, Cæsar suum quoque equitatum tripartito divisum, contra hostem ire jubet. Pugnatur una tunc omnibus in partibus. Consistit agmen. Impedimenta inter legiones recipiuntur. Si qua in parte nostri laborare, aut gravius premi videbantur, eo signa inferri Cæsar, aciemque converti jubebat: quæ res & hostes ad insequendum tardabat, & nostros spe auxilii confirmabat. Tandem Germani ab dextro latere, summum jugum nacti, hostes loco depellunt: fugientes usque ad flumen, ubi Vercingetorix cum pedestribus copiis confederat, persequuntur, compluresque interficiunt. Quæ re animadversa, reliqui, ne circumvenirentur, veriti, se fugæ mandant. Omnibus locis fit cædes. Tres nobilissimi Ædui capti ad Cæsarem perducuntur; Cotus, præfectus equitum, qui controversiam cum Convictolitane proximis comitiis habuerat; & Cavarillus, qui post defectionem Litavici pedestribus copiis præfuerat; & Eporedorix, quo duce ante adventum Cæsaris Ædui cum Sequanis bello contenderant.

LXVIII. Fugato omni equitatu, Vercingetorix copias suas, ut pro castris collocaverat, reduxit, protinusque Alesiam, quod est oppidum Mandubiorum, iter facere cœpit; celeriterque impedimenta ex castris educi, & se subsequi jussit. Cæsar, impedimentis in proximum collem deductis; duabusque legionibus præsidio relictis, sequutus, quantum diei tempus est passum, circiter tri millibus hostium ex novissimo agmine interfectis, altero die ad Alesiam castra fecit. Perspecto urbis situ, perterritisque hostibus, quod equitatu, qua maxime parte exercitus confidebant, erant pulsi; adhortatus ad laborem milites, Alesiam circumvallare instituit.

LXIX. "Ipsum erat oppidum in colle summo, admodum edito loco, ut, nisi obsidione, expugnari posse non videretur. cujus collis radices duo duabus ex partibus flumina subleebant. Ante id oppidum planities circiter millia passuum in longitudinem patebat: reliquis ex omnibus partibus colles, mediocri interjecto spatio, pari altitudinis fastigio oppidum cingebant." Sub muro, quæ pars collis
ad

ad orientem Solem spectabat, hunc omnem locum copiarum Gallorum compleverant; fossamque, & maceriam vi in altitudinem pedum prædixerant. Ejus munitionis, quæ ab Romanis instituebatur, circuitus xi millium passuum tenebat. Castra opportunis locis erant posita; ibique castralla xxi facta; quibus in castellis interdum stationes disponebantur, ne qua subito eruptio fieret; hæc eadem postu excubitoribus, ac firmis præditiis tenebantur.

LXX. Opere instituto, sit equestre prælium in ea planitie, quam, intermissam collibus, iii millia passuum in longitudinem patere supra demonstravimus. Summa vi ab utrisque contenditur. Laborantibus nostris Cæsar Germanos submittit, legionesque pro castris constituit, ne qua subito irruptio ab hostium peditatu fiat. Præsidio legionum addito, nostris animus augetur: hostes in fugam conjecti se ipsi multitudine impediunt; atque angustioribus portis relictis coarctantur. [Tum] Germani acrius usque ad munitiones sequuntur. Fit magna cædes: nonnulli, relictis equis, fossam transire, & maceriam transcendere conantur. Paullum legiones Cæsar, quas pro vallo constituerat, promoveri jubet. Non minus, qui intra munitiones erant, Galli perturbantur: veniri ad se confestim existimantes, ad arma conclamant: nonnulli perterriti in oppidum irrumpunt. Vercingetorix portas jubet claudere, ne castra nudentur. Multis interfecit, compluribus equis captis, Germani sese recipiunt.

LXXI. Vercingetorix, priusquam munitiones ab Romanis perficiantur, consilium capit, omnem ab se equitatum noctu dimittere. Discedentibus mandat, " Ut suam quisque eorum civitatem adeat, omnesque, qui per ætatem arma ferre possint, ad bellum cogant. Sua in illos merita proponit; obtestaturque, ut suæ salutis rationem habeant, neu se de communi libertate optime meritum hostibus in cruciatum dedant: quod si indiligentiores fuerint millia hominum delecta LXXX, una secum interitura, demonstrat: ratione inita, frumentum se exigue dierum xxx habere; sed paullo etiam longius tolerare posse parcendo." His datis mandatis, qua erat nostrum opus intermissum, secunda vigilia silentio equitatum dimittit; frumentum omne ad se referri jubet: capitis pœnam iis, qui non paruerint, constituit: pecus, ejus magna erat ab Mandubiis compulsæ copia, viritim distribuit: frumentum parce, & paulatim metiri instituit: copias omnes, quas pro oppido collocaverat, in oppidum recipit. His rationibus auxilia Galliarum expectare, & bellum administrare parat.

LXXII. Quibus.

LXXII. Quibus rebus ex perfugis & captivis cognitis, Cæsar hæc genera munitionis instituit. "Fossam pedum xx directis lateribus duxit; ut ejus solum tantundem pateret, quantum summa labra distabant: reliquas omnes munitiones ab ea fossa pedes cv reduxit: id hoc consilio, (quoniam tantum esset necessario spatium complexus, nec facile totum corpus corona militum cingeretur;) ne de improvviso, aut noctu ad munitiones hostium multitudo advolaret, aut interdiu tela in nostros operi destinatos conjicere possent. Hoc intermisso spatio, duas fossas, xv pedes latas, eadem altitudine, perduxit; quarum interiorem campestribus, ac demissis locis, aqua, ex flumine derivata, complevit. Post eas aggerem, ac vallum xii pedum exstruxit. Huic loricam pinnaeque adjecit, grandibus cervis eminentibus ad commissuras pluteorum, atque aggeris, qui adscensum hostium tardarent: & turres toto opere circumdedit, quæ pedes lxxx inter se distarent."

LXXIII. Erat eodem tempore & materiari, & frumentari, & tantas munitiones fieri necesse, deminutis nostris copiis, quæ longius ab castris progrediebantur: ac nonnunquam opera nostra Galli tentare, atque eruptionem ex oppido pluribus portis summa vi facere conabantur. Quare ad hæc rursus opera addendum Cæsar putavit, quo minore numero militum munitiones defendi possent. "Itaque truncis arborum, ut admodum firmis ramis abscisis, atque horum dolabratis, ac præacutis cacuminibus, perpetuæ fossæ, quinos pedes altæ, ducebantur. Hoc illi stipites, demissi, & ab infimo revincti, ne revelli possent, ab ramis eminebant. Quini erant ordines conjuncti inter se, atque implicati; quo qui intraverant, se ipsi acutissimis vallis inducebant: hos Cippos appellabant. Ante hos, obliquis ordinibus in quincuncem dispositis, scrobes trium in altitudinem pedum fodiebantur, paullatim angustiore ad infimum fastigio. Huc teretes stipites seminis crassitudine, ab summo præacuti & præulsi, demittebantur; ita ut non amplius digitis iv ex terra emerent: simul confirmandi & stabiliendi causa singuli ab infimo solo pedes terra exculebantur: reliqua pars scrobis ad occultandas insidias viminibus ac virgultis integebatur. Hujus generis ostioni ordines ducti, ternos inter se pedes distabant. Id ex similitudine floris Liliū appellabant. Ante hæc talæ pedem longæ, ferreis hamis infixis, totæ in terram infodiebantur; mediocribusque intermissis spatiis, omnibus locis differebantur, quos Stimulos nominabant."

LXXIV. His rebus perfectis, regiones secutus, quam po-
tuit,

tuit, æquissimas pro loci natura, XIV millia passuum complexis, pares ejusdem generis munitiones, diversas ab his, contra exteriorem hostem perfecit, ut, ne magna quidem multitudine, si ita accidat, ejus discessu, munitionum præsidia circumfundi possent: neu cum periculo ex castris egredi cogantur, dierum XXX pabulum frumentumque habere omnes convectum jubet.

LXXV. Dum hæc ad Alciam geruntur, Galli, concilio principum indicto, non omnes, qui arma ferre possent, ut censuit Vercingetorix, convocandos statuunt, sed certum numerum cuique civitati imperandum; ne, tanta multitudine confusa, nec moderari, nec discernere suos, nec frumentandi rationem habere possent. Imperant Æduis, atque eorum clientibus, Segusianis, Ambivaretis, Aulercis Brannovicibus, Brannoviis millia XXXV; parem numerum Arvernīs, adjunctis Eleutheris Cadurcis, Gabalis, Velauinis, qui sub imperio Arvernorum esse consueverunt; Senonibus, Sequanis, Biturigibus, Santonis, Rutenis, Carnutibus duodena millia; Bellovacis X; totidem Lemovicibus; octona Pistonibus, & Turonis, & Parisiis, & Helviis. Sueffionibus, Ambianis, Mediomatricis, Petrocoriis, Nervii, Morinis, Nitiobrigibus quina millia; Aulercis Cenomanis totidem; Atrebatibus IV; Bellocassis, Lexoviis, Aulercis Eburonibus terna; Rauracis, & Boiis XXX; universis civitatibus, quæ Oceanum attingunt, quæque eorum consuetudine Armoricæ appellantur, (quo sunt in numero Curiosolites, Rhedones, Ambibari, Caletes, Osismii, Lemovices, Veneti, Unelli) VI. Ex his Bellovacii suum numerum non contulerunt; quod se suo nomine, atque arbitrio cum Romanis bellum gesturos dicerent, neque cujusquam imperio obtemperaturos: rogati tamen ab Commio, pro ejus hospitio bina millia miserunt.

LXXVI. Hujus opera Commii, ita ut antea demonstravimus, fidei atque utili, superioribus annis erat usus in Britannia Cæsar: quibus ille pro meritis civitatem ejus immunem esse jusserat; jura legesque reddiderat; atque ipsi Morinos attribuerat. Tanta tamen universæ Gallicæ consensio fuit libertatis vindicandæ, & pristinæ belli laudis recuperandæ, ut neque beneficiis neque amicitiae memoria moverentur; omnesque & animo, & opibus in id bellum incumberent; coactis equitum IIX millibus, & peditum circiter CXXL. Hæc in Æduorum sinibus recenscebantur; numerusque inibatur: præfecti constituebantur; Commio Atrebatii, Viridomaro, & Eporedorigi Æduis, Vergasillauno Arverno, consobrino Vercingetorigis, summa

ma imperii traditur. His delecti ex civitatibus attribuntur, quorum consilio bellum administraretur. Omnes alacres, & fiducia pleni ad Alesiam proficiscuntur. Neque erat omnium quisquam, qui adspectum modo tantæ multitudinis sustineri posse arbitraretur, præsertim ancipiti prælio; quum ex oppido eruptione pugnaretur, foris tantæ copiae equitatus peditatusque cernerentur.

LXXVII. At ii, qui Alesiae obsidebantur, præterita die, qua suorum auxilia exspectaverant, consumpto omni frumento, inscii, quid in Aeduis gereretur, concilio coacto, de exitu fortunarum suarum consultabant. Apud quos variis dictis sententiis, quarum pars deditiorem, pars, dum vires suppetere, eruptionem censebant, non prætereunda videtur oratio Critognati, propter ejus singularem ac nefariam crudelitatem. Hic summo in Arvernīs ortus loco, & magnæ habitus auctoritatis, "Nihil, inquit, de eorum sententia dicturus sum, qui turpissimam servitutem deditiōis nomine appellant; neque hos habendos civium loco, neque ad concilium adhibendos censeo. Cum iis mihi res sit, qui eruptionem probant: quorum in consilio, omnium vestrum consensu, pristinae residere virtutis memoria videtur. Animi est ista mollities, non virtus, inopiam paullisper ferre non posse. Qui se ultro morti offerant, facilius reperiuntur, quam qui dolorem patienter ferant. Atque ego hanc sententiam probarem; nam apud me multum dignitas potest; si nullam, præterquam vitæ nostræ, jacturam fieri viderem: sed in consilio capiēdo omnem Galliam respiciamus, quam ad nostrum auxilium concitavimus. Quid, hominum millibus LXXX uno loco interfectis, propinquis consanguineisque nostris animi fore existimatis, si pæne in ipsis cadaveribus prælio decertare cogentur? Nolite hos vestro auxilio exspoliare, qui vestræ salutis causa suum periculum neglexerunt, nec stultitia ac temeritate vestra, aut imbecillitate animi omnem Galliam prosternere, & perpetuæ servituti addicere. An, quod ad diem non venerunt, de eorum fide constantisque dubitatis? Quid ergo? Romanos in illis ulterioribus munitionibus animine causa quotidie exerceri putatis? Si illorum nunciis confirmari non potestis, omni aditu præsepto, iis utimini testibus, appropinquare eorum adventum; cujus rei timore exterriti, diem, noctemque in opere versantur. Quid ergo mei consilii est? Facere, quod nostri majores nequaquam pari bello Cimbrorum Teutonumque fecerunt; qui in oppida compulsi, ac simili inopia subacti, eorum corporibus, qui

ætate inutiles ad bellum videbantur, vitam toleraverunt, neque se hostibus tradiderunt. Cujus rei si exemplum non haberemus, tamen libertatis causa institui & posteris prodi, pulcherrimum judicarem. Nam quid illi simile bello fuit? Depopulata Gallia, Cimbri, magnaue illata calamitate, finibus [quidem] nostris aliquando excefferunt, atque alias terras petierunt: jura, leges, agros, libertatem nobis reliquerunt. Romani vero quid petunt aliud, aut quid volunt, nisi invidia adducti, quos fama nobiles, potentesque bello cognoverunt, horum in agris civitatibusque consistere, atque his æternam injungere servitutem? neque enim unquam alia conditione bella gesserunt. Quod si ea, quæ in longinquis nationibus geruntur, ignoratis; respicite finitimam Galliam, quæ in provinciam redacta, jure, & legibus commutatis, securibus subiecta, perpetua premitur servitute."

LXXVIII. Sententiis dictis, constituunt, ut, qui valitudine, aut ætate inutiles sunt bello, oppido excedant, atque omnia prius experiantur, quam ad Critognati sententiam descendant: illo tamen potius utendum consilio, si res cogat, atque auxilia morentur, quam aut deditiois aut pacis subeundam conditionem. Mandubii, qui eos oppido receperant, cum liberis atque uxoribus exire coguntur. Hi, quum ad munitiones Romanorum accessissent, sientes, omnibus precibus orabant, ut se, in servitutem receptos, cibo juvarent: at Cæsar, dispositis in vallo custodiis, recipi prohibebat.

LXXIX. Interea Comminus, & reliqui duces, quibus summa imperii permissa erat, cum omnibus copiis ad Alesiam perveniunt, & colle exteriori occupato, non longius a passibus ab nostris munitionibus consistunt. Postero die equitatu ex castris educto, omnem eam planitiem, quam in longitudinem tria millia passuum patere, demonstravimus, complent; pedestresque copias, paulum ab eo loco abditas, in locis superioribus constituunt. Erat ex oppido Alesia despectus in campum. Concurritur, his auxiliis visis; fit gratulatio inter eos, atque omnium animi ad lætitiā excitantur. Itaque, productis copiis, ante oppidum consistunt; & proximam fossam cratibus integunt, atque aggere explent; seque ad eruptionem, atque omnes casus comparant.

LXXX. Cæsar, omni exercitu ad utramque partem munitionum disposito, ut, si usus veniat, suum quisque locum teneat, & noverit; equitatum ex castris educi, & prælium committi jubet. Erat ex omnibus castris, quæ summum undique jugum tenebant, despectus: atque omnium mili-

militum intenti animi pugnae eventum exspectabant. Galli inter equites, raros sagittarios, expeditosque levis armaturae interjecerant, qui suis cedentibus auxilio succurrerent, & nostrorum equitum impetus sustinerent. Ab his complures de improvise vulnerati, praelio excedebant. Quum suos pugna superiores esse Galli considerent, & nostros multitudine premi viderent; ex omnibus partibus, & ii, qui munitionibus continebantur; & ii, qui ad auxilium convenerant, clamore & ululatu suorum animos confirmabant. Quod in conspectu omnium res gerebatur, neque recte, ac turpiter factum celari poterat; utrosque & laudis cupiditas, & timor ignominiae ad virtutem excitabant. Quum a meridie prope ad solis occasum dubia victoria pugnaretur, Germani una in parte confertis turmis in hostes impetum secerunt, eosque propulerunt. Quibus in fugam coniectis, sagittarii circumventi, interfectique sunt. Item ex reliquis partibus nostri, cedentes usque ad castra insecuti, sui colligendi facultatem non dederunt. At ii, qui ab Alcia processerant, mœsti, prope victoria desperata, se in oppidum receperunt.

LXXXI. Uno die intermisso, Galli, atque hoc spatio, magno cratium, scalarum, harpagonum numero effecto, media nocte silentio ex castris egressi, ad campestris munitiones accedunt. Subito clamore sublato; qua significatione, qui in oppido obsidebantur, de suo adventu cognoscere possent, crates projicere, fundis, sagittis, lapidibus nostros de vallo deturbare, reliquaque, quae ad oppugnationem pertinent, administrare. Eodem tempore, clamore exaudito, dat tuba signum suis Vercingetorix, atque ex oppido educit. Nostri, ut superioribus diebus suis cuique locus erat definitus, ad munitiones accedunt; fundis, librilibus, sudibusque, quas in opere disposuerant, ac glandibus Gallos perterrent. Prospectu tenebris adempto, multa utrinque vulnera accipiuntur, complura tormentis tela conjiciuntur. At M. Antonius, & C. Trebonius, legati, quibus ex partes ad defendendum obvenerant, qua ex parte nostros premi intelllexerant, iis auxilio ex ulterioribus castellis deductos submittebant.

LXXXII. Dum longius ab munitione aberant Galli, plus multitudine telorum proficiebant: posteaquam propius successerunt, aut se ipsi stimulis inopinantes induebant; aut in serobes delapsi transfodiebantur; aut ex vallo, ac turribus transjecti pilis muralibus interibant. Multis undique vulneribus acceptis, nulla munitione perrupta, quum lux appeteret; veriti, ne ab latere aperto ex superi-

oribus castris eruptione circumvenirentur, se ad suos receperunt. At interiores, dum ea, quæ a Vercingetorige ad eruptionem præparata erant, proferunt, priores fossas expleant; diutius in iis rebus administrandis morati, prius suos discessisse cognoverunt, quam munitionibus appropinquarent. Ita re infecta in oppidum reverterunt.

LXXXIII. Bis magno cum detrimento repulsi Galli quid agant, consulunt; locorum peritos adhibent: ab his superiorum castrorum situs, munitionesque cognoscunt. Erat a Septemtrionibus collis, quem, propter magnitudinem circuitus, opere circumplecti non potuerant nostri, necessarioque pæne iniquo loco, & leniter declivi, castra sece- rant. Hæc C. Antistius Reginus, & C. Caninius Rebilus, legati, cum it legionibus obtinebant. Cognitis per exploratores regionibus, duces hostium LX millia ex omni numero deligunt earum civitatum, quæ maximam virtutis opinionem habebant: quid, quoque pacto, agi placeat, occulte inter se constituunt: adeundi tempus definiunt, quum meridies esse videatur. Iis copiis Vergasillaunum Arvernum, unum ex iv ducibus, propinquum Vercingetorigis, præficiunt. Ille ex castris prima vigilia egressus, prope confecto sub lucem itinere, post montem se occultavit, militesque ex nocturno labore sese reficere iussit. Quum jam meridies appropinquare videretur, ad ea castra, quæ supra demonstravimus, contendit; eodemque tempore equitatus ad campestres munitiones accedere, & reliquæ copiæ pro castris sese ostendere cœperunt.

LXXXIV. Vercingetorix ex arce Alesix suos conspicatus, ex oppido egreditur, a castris longurios, musculos, falces, reliquaque, quæ eruptionis causa paraverat, profert. Pugnatur uno tempore omnibus locis acriter, atque omnia tentantur: quæ minime visa pars firma est, huc concurritur. Romanorum manus tantis munitionibus distinctur, nec facile pluribus locis occurrit. Multum ad terrendos nostros valuit clamor, qui post tergum pugnantibus exstitit, quod suum periculum in aliena vident virtute consistere: omnia enim plerumque, quæ absunt, vehementius hominum mentes perturbant.

LXXXV. Cæsar idoneum locum nactus, quid quaque in parte geratur, cognoscit, laborantibus auxilium submittit. Utrisque ad animum occurrit, unum illud esse tempus, quo maxime contendere conveniat. Galli, nisi perfregerint munitiones, de omni salute desperant: Romani, si rem obtinuerint, finem laborum omnium exspectant. Maxime ad superiores munitiones laboratur, quo Vergasillaunum

launum missum demonstravimus. Exiguum loci ad declivitatem fastigium, magnum habet momentum. Alii tela conjiiciunt, alii testudine facta subeunt, defatigatis in vicem integri succedunt. Agger ab universis in munitionem coniectus, & adscensum dat Gallis, & ea, quæ in terram occultaverant Romani, contegit: nec jam arma nostris, nec vires suppetunt.

LXXXVI. His rebus cognitis, Cæsar Labienum cum cohortibus vi subsidio laborantibus mittit. Imperat, si sustinere non possit, deductis cohortibus, eruptione pugnet: id, nisi necessario, ne faciat. Ipse adit reliquos; cohortatur, ne labori succumbant; omnium superiorum dimicationum fructum in eo die, atque hora docet consistere. Interiores, desperatis campestribus locis, propter magnitudinem munitionum, loca prærupta ex adscensu tentant. Huc ea, quæ paraverant, conferunt: multitudine telorum ex turribus propugnantes deturbant: aggere, & cratibus fossas explent, aditus expediunt, saleibus vallum, ac loriceam rescindunt.

LXXXVII. Cæsar mittit primo Brutum adolescentem cum cohortibus vi, post eum aliis vii C. Fabium legatum: postremo ipse, quum vehementius pugnarent, integros subsidio adducit. Restituto prælio, ac repulsis hostibus, eo, quo Labienum miserat, contendit: cohortes iv ex proximo castello deducit, equitum se partem sequi, partem circumire exteriores munitiones, & ab tergo hostes adoriri jubet. Labienus, postquam neque aggeres, neque fossæ vim hostium sustinere poterant, coactis una de quadraginta cohortibus, quas ex proximis præsidiis deductas fors obtulit, Cæsarem per nuncios facit certiore, quid faciendum existimet. Accelerat Cæsar, ut prælio interfir.

LXXXVIII. Ejus adventu ex colore vestitus cognito, quo insigni in præliis uti consueverat, turmisque equitum, & cohortibus visis, quas se sequi jusserrat, ut de locis superioribus hæc declivia & devexa cernebantur, hostes prælium committunt. Utrinque clamore sublato; excipit rursus ex vallo atque omnibus munitionibus clamor. Nostrî, omisso pilis, gladiis rem gerunt. Repente post tergum equitatus cernitur: cohortes aliæ appropinquant: hostes terga vertunt: fugientibus equites occurrunt: fit magna cædes: Sedulius, dux & princeps Lemovicum, occiditur: Vergasilaunus Arvernus vivus in fuga comprehenditur: signa militaria lxxiv ad Cæsarem referuntur: pauci ex tanto numero se incolumes in castra recipiunt. Conspicati ex oppido cædem & fugam suorum, desperata

salute, copias a munitionibus reducunt. Fit protinus, hæc re audita, ex castris Gallorum fuga. Quod nisi crebris subsidiis, ac totius diei labore milites essent defessi, omnes hostium copiarum deleri potuissent. De media nocte missus equitatus novissimum agmen consequitur: magnus numerus capitur, atque interficitur: reliqui ex fuga in civitates discedunt.

LXXXIX. Postero die Vercingetorix, concilio convocato, "Id se bellum suscepisse non suarum necessitatum, sed communis libertatis causa, demonstrat; &, quoniam sit fortunæ cedendum, ad utramque rem se illis offerre, seu morte sua Romanis satisfacere, seu vivum tradere velint:" Mittuntur de his rebus ad Cæsarem legati. Jubet arma tradi, principes produci. Ipse in munitione pro castris consedit: eo duces producuntur. Vercingetorix deditur, arma projiciuntur. Reservatis Æduis, atque Arvernīs, si per eos civitates recuperare posset, ex reliquis captivis toto exercitu capita singula, prædæ nomine, distribuit.

XC. His rebus confectis, in Æduos proficiscitur; civitatem recipit. Eo legati ab Arvernīs missi, quæ imperaret, se facturos pollicentur. Imperat magnum numerum obsidum. Legiones in hiberna mittit, captivorum circiter xx millia Æduis Arvernisque reddit. T. Labienum cum legionibus & equitatu in Sequanos proficisci jubet. Huic M. Sempronium Rutilum attribuit. C. Fabium, & L. Minucium Basilum cum ii legionibus in Remis collocat, ne quam ab finitimis Bellovacis calamitatem accipiant. C. Antistium Regium in Ambivaretos, T. Sextium in Bituriges, C. Caninium Rebilum in Rutenos cum singulis legionibus mittit. Q. Tullium Ciceronem, & P. Sulpicium Cabillonem & Matisconem in Æduis ad Ararim, rei frumentariæ causa, collocat. ipse Bibracte hiemare constituit. His rebus literis Cæsaris cognitis, Romæ dierum xx supplicatio indicitur.

LIBER VIII.

Scriptore AVLO HIRTO (*Parsa*.)

A. Hirtnus (*Parsa*.) Balbo S.

"C Oactus assiduis tuis vocibus, Balbe, quum quotidiana mea recusatio non difficultatis excusationem, sed inertiae videretur deprecationem habere, difficillimam rem suscepi,

suscepti. Cæsaris nostri Cômmentarios rerum gestarum Galliæ, non comparandos superioribus atque insequentibus ejus scriptis, contexui, novissimumque imperfectum, ab rebus gestis Alexandriæ, confeci usque ad exitum non quidem civilis dissensionis, cujus finem nullum videmus, sed vitæ Cæsaris. Quos utinam qui legent, scire possint, quam invitus susceperim scribendos, quo facilius carcam stultitiæ atque arrogantiaë crimine, qui me medius interposuerim Cæsaris scriptis : constat enim inter omnes, nihil tam operose ab aliis esse perfectum, quod non horum elegantia Cômmentariorum superetur : qui sunt editi, ne scientia tantarum rerum scriptoribus deesset : adeoque probantur omnium judicio, ut prærepta, non præbita facultas scriptoribus videatur. Cujus tamen rei major nostra, quam reliquorum est admiratio : ceteri enim quam bene, atque emendate ; nos etiam, quam facile atque celeriter eos perfecit, scimus. Erat autem in Cæsare quum facultas, atque elegantia summa scribendi, tum verissima scientia suorum consiliorum explicandorum. Mihi ne illud quidem accidit, ut Alexandrino atque Africano bello interesssem : quæ bella quanquam ex parte nobis Cæsaris sermone sint nota ; tamen aliter audimus ea, quæ rerum novitate, aut admiratione nos capiunt ; aliter, quæ pro testimonio sumus dicturi. Sed ego nimirum, dum omnes excusationis causas colligo, ne cum Cæsare conferar, hoc ipso crimen arrogantiaë subeo, quod me judicio cujusquam existimem posse cum Cæsare comparari. Vale.²⁹

I. **O**Mni Gallia devicta, Cæsar quum a superiore æstate nullum bellandi tempus intermisset, militesque hibernorum quiete reficere a tantis laboribus vellet ; complures eodem tempore civitates renovare belli consilia, nunciabantur, conjurationesque facere. Cujus rei verissimilis causa afferebatur, quod Gallis omnibus cognitum esset, neque ulla multitudo, in unum locum coacta, resisti posse Romanis ; nec, si diversa bella complures eodem tempore inissent civitates, satis auxilii, aut spatii, aut copiarum habiturum exercitum populi Romani ad omnia persequenda : non esse autem alicui civitati sortem incommodi recusandam, si tali mora reliquæ possent se vindicare in libertatem.

II. Quæ ne opinio Gallorum confirmaretur, Cæsar M. Antonium quæstorem suis præfecit hibernis : ipse, cum equitatus præsidio, pridie Kal. Januarias ab oppido Bibracte proficiscitur ad legionem XIII, quam non longe a finibus

Æduo-

Æduorum collocaverat in finibus Biturigum, eique adjungit legionem XI, quæ proxima fuerat. Binis cohortibus ad impedimenta tuenda relictis, reliquum exercitum in copiosissimos agros Biturigum inducit: qui, quum latos fines, & complura oppida haberent, unius legionis hibernis non potuerint contineri, quin bellum pararent, conjurationesque facerent.

III. Repentino adventu Cæsaris accidit, quod imparatis disjectisque accidere fuit necesse, ut sine timore ullo rura colentes prius ab equitatu opprimerentur, quam confugere in oppida possent: namque etiam illud vulgare incursionis signum hostium, quod incendiis ædificiorum intelligi consuevit, Cæsaris id erat interdicto sublatum: ne aut copia pabuli frumentique, si longius progredi vellet, deficeretur; aut hostes incendiis terrentur. Multis hominum millibus captis, perterriti Bituriges, qui primum adventum effugere potuerant Romanorum, in finitimas civitates, aut privatiis hospitiiis confisi, aut societate consiliorum, confugerant. Frustra: nam Cæsar magnis itineribus omnibus locis occurrit; nec dat ulli civitati spatium de aliena potius, quam de domestica salute cogitandi. Qua celeritate, & fideles amicos retinebat, & dubitantes terrore ad conditiones pacis adducebat. Tali conditione proposita, Bituriges, quum sibi viderent clementia Cæsaris reditum patere in ejus amicitiam, finitimasque civitates sine ulla pœna dedisse obsides, atque in fidem receptas esse, idem fecerunt.

IV. Cæsar militibus pro tanto labore ac patientia, qui brumalibus diebus, itineribus difficillimis, frigoribus intollerandis studiosissime permanserant in labore, duccenos sestertios, centurionibus II millia nummum, prædæ nomine, condonanda pollicetur: legionibusque in hiberna remissis, ipse se recipit die XL Bibracte. Ibi quum jus diceret, Bituriges ad eum legatos mittunt, auxilium petitem contra Carnutes, quos intulisse bellum sibi querebantur. Qua re cognita quum non amplius X & IXX dies in hibernis esset commoratus, legiones XIV, & VI, ex hibernis ab Arare educit: quas ibi collocatas, explicandæ vel frumentariæ causâ, superiore Commentario demonstratum est. Ita cum II legionibus ad persequendos Carnutes proficiscitur.

V. Quum fama exercitus ad hostes esset perlata, calamitate ceterorum ducti Carnutes, desertis vicis oppidisque, quæ, tolerandæ hiemis causâ, constitutis repente exiguis ad necessitatem ædificiis, incolebant (nuper enim devicti

complura oppida dimiserant) dispersi profugiunt. Cæsar erumpentes eo maxime tempore acerrimas tempestates quum subire milites nollet, in oppido Carnutum Genabo castra ponit, atque in testa partim Gallorum, partim quæ coniectis celeriter stramentis, tentoriorum integendorum gratia, erant inædificata, milites contegit. Equites tamen, & auxiliosos pedites in omnes partes mittit, quascunque petisse discebantur hostes: nec frustra. Nam plerumque magna præda potiti nostri revertuntur. Oppressi Carnutes hiemis difficultate, terrore periculi, quum testis expulsi nullo loco diutius consistere auderent, nec silvarum præsidio tempestatibus durissimis regi possent; dispersi, magna parte amissa suorum, dissipantur in finitimas civitates.

VI. Cæsar, tempore anni difficillimo, quum satis haberet convenientes manus dissipare, ne quod initium belli nasceretur; quantumque in ratione esset, exploratum haberet, sub tempus æstivorum nullum summum bellum posse consilari; C. Trebonium cum ii legionibus, quas secum habebat, in hibernis Genabi collocavit: ipse, quum crebris legationibus Remorum certior fieret, Bellovacos, qui belli gloria Gallos omnes Belgasque præstabant, finitimasque his civitates, duce Correo Bellovaco, & Commio Atrebate, exercitus comparare, atque in unum locum cogere, ut omni multitudine in fines Sueffionum, qui Remis erant attributi, facerent impressionem; pertinere autem non tantum ad dignitatem, sed etiam ad salutem suam judicaret, nullam calamitatem socios optime de republica meritos accipere; legionem ex hibernis evocat rursus xi; literas autem ad C. Fabium mittit, uti in fines Sueffionum legiones ii, quas habebat, adduceret; alteramque ex duabus ab T. Labieno arcessit. Ita, quantum hibernorum opportunitas, bellicque ratio postulabat, perpetuo suo labore, invicem legionibus expeditionum onus injungebat.

VII. His copiis coactis, ad Bellovacos proficiscitur; castrisque in eorum finibus positis, equitum turmas dimittit in omnes partes ad aliquos excipiendos, ex quibus hostium consilia cognosceret. Equites, officio functi, renunciant paucos in ædificiis esse inventos; atque hos, non qui agrorum colendorum causa remansissent, (namque esse undique diligenter demigratum) sed qui speculandi gratia essent remissi. A quibus quum quæreret Cæsar, quo loco multitudo esset Bellovacorum, quodve esset consilium eorum, inveniebat, " Bellovacos omnes, qui arma ferre possent, in unum locum convenisse: itemque Ambianos, Auler-

Aulercos, Caleros, Velliocasses, Atrebatas locum castris, excelsum in silva, impedita circumdatum palude, delegisse; omnia impedimenta in ultiores silvas contulisse; complures esse principes belli auctores, sed multitudinem maxime Correo obtemperare, quod ei summo esse odio nomen populi Romani intellexissent: paucis ante diebus ex his castris Atrebatem Commium discessisse ad auxilia Germanorum adducenda, quorum & vicinitas propinqua, & multitudo esset infinita: constituisse autem Bellovacos, omnium principum consensu, summa plebis cupiditate, si, (ut dicebatur,) Cæsar cum III legionibus veniret, offerre se ad dimicandum; ne miseriore ac duriori postea conditione cum toto exercitu decertare cogerentur: si majores copias adduceret, in eo loco permanere, quem delegissent; pabulatione autem, quæ propter anni tempus quum exigua, tum disjecta esset, & frumentatione, & reliquo comœatu, ex insidiis prohibere Romanos.

VIII. Quæ Cæsar, consentientibus pluribus, quum cognovisset; atque ea, quæ proponerentur, consilia plena prudentiæ, longeque a temeritate barbarorum remota esse judicaret; omnibus rebus inserviendum statuit, quo celerius hostis, contempta suorum paucitate, prodiret in aciem: singularis enim virtutis veterrimas legiones VII, IIX, & IX habebat, summæ spei, delectæque juventutis XI, quæ octavo jam stipendio functa, tamen, collatione reliquarum, nondum eandem vetustatis, ac virtutis ceperat opinionem. Itaque concilio advocato, rebus iis, quæ ad se essent delatæ, omnibus expositis, animos multitudinis confirmat. Si forte hostes III legionum numero posset elicere ad dimicandum, agminis ordinem ita constituit; ut legio VII, IIX, IX ante omnia irent impedimenta; deinde omnium impedimentorum agmen (quod tamen erat mediocre, ut in expeditionibus esse consuevit) cogeret XI, ne majoris multitudinis species accidere hostibus posset, quam ipsi depoposissent. Hac ratione pæne quadrato agmine instructo, in conspectum hostium, celerius opinione eorum, exercitum adducit.

IX. Quum repente instructas velut in acie certo gradu legiones accedere Galli viderent, quorum erant ad Cæsarem plena fiduciæ consilia perlata, sive certaminis periculo, sive subito adventu, seu expectatione nostri consilii, copias instruunt pro castris, nec loco superiore decedunt. Cæsar, et si dimicare optaverat, tamen admiratus tantam multitudinem hostium, valle intermissa, magis in altitudinem depressa, quam late patente, castra castris hostium

con-

confert. Hæc imperat vallo pedum XII muniri, coronis-
que loriculam pro ratione ejus altitudinis inædificari; fos-
sam duplicem, pedum quinum denum, lateribus directis,
deprimi, turres crebras excitari, in altitudinem III tabula-
torum, pontibus transiectis, constratisque conjungi; quo-
rum frontes viminea lorica munirentur, ut hostis a du-
plici fossa, duplici propugnatorum ordine, defenderetur;
quorum alter ex pontibus, quo tutior altitudine esset, hoc
audacius longiusque tela permetteret; alter, qui propior
hostem in ipso vallo collocatus esset, ponte ab incidenti-
bus telis tegeretur. Portis foras, altioresque turres im-
posuit.

X. Hujus munitionis duplex erat consilium: namque
& operum magnitudinem & timorem suum sperabat fidu-
ciam barbaris allaturum; &, quum pabulatum frumenta-
tumque longius esset proficiscendum, parvis copiis castra
munitione ipsa videbat posse defendi. Interim, crebro
paucis utrinque procurentibus, inter bina castra palude
interjecta, contendebatur: quam tamen paludem nonnun-
quam aut nostra auxilia Gallorum Germanorumque trans-
ibant, acriusque hostes insequabantur, aut vicissim hostes,
eadem transgressi, nostros longius submovebant. Acci-
debat autem quotidianis pabulationibus, (id quod accidere
erat necesse, quum raris disiectisque ex ædificiis pabulum
conquireretur) ut impeditis locis dispersi pabulatores cir-
cumvenirentur: quæ res etsi mediocriter detrimentum ju-
mentorum, ac servorum nostris afferebat, tamen stultas
cogitationes incitabat barbarorum: atque eo magis, quod
Commius, quem profectum ad auxilia Germanorum arces-
senda docui, cum equitibus venerat: qui tamen etsi nu-
mero non amplius erant quingenti; tamen Germanorum
adventu barbari inflabantur.

XI. Cæsar, quum animadverteret, hostem complures
dies castris, palude & loci natura munitis, se tenere; ne-
que oppugnari castra eorum sine dimicatione perniciose,
nec locum munitionibus claudi, nisi a majore exercitu
posse; literas ad Trebonium mittit, ut, quam celerrime
posset, legionem XIII, quæ cum T. Sextio legato in Bitu-
rigibus hiemabat, arcesceret: atque ita cum III legionibus
magnis itineribus ad se veniret: ipse equites in vicem
Remorum, ac Lingonum, reliquarumque civitatum, quo-
rum magnum numerum evocaverat, præsidio pabulationi-
bus mittit, qui subitas hostium incursiones sustinerent.

XII. Quod quum quotidie fieret, ac jam consuetudine
diligentia minueretur, (quod plerumque accidit diuturni-
tate,)

tate,) Bellovaci delecta manu peditum, cognitis stationibus quotidianis equitum nostrorum, silvestribus locis insidias disponunt; eodemque equites postero die mittunt, qui primum elicerent nostros insidiis, deinde circumventos aggredierentur. Cujus mali fors incidit Remis, quibus ille dies fungendi muneris obvenerat: namque ii, quum repente hostium equites animadvertissent, ac numero superiores paucitatem contempsissent, cupidius insecuti, a peditibus undique sunt circumdati. Quo facto perturbati celerius, quam consuetudo fert equestris praelii, se receperunt, amisso Vertisco, principe civitatis, praefecto equitum; qui quum vix equo propter aetatem posset uti, tamen consuetudine Gallorum, neque aetatis excusatione in suscipienda praefectura usus erat, neque dimicari sine se voluerat. Instantur atque incitantur hostium animi secundo praelio, principe & praefecto Remorum interfecto; nostrique detrimento admonentur, diligentius exploratis locis stationes disponere, ac moderatius cedentem insequi hostem.

XIII. Non intermittuntur interim quotidiana praelia in conspectu utrorumque castrorum, quae ad vada, transitusque fiebant paludis. Qua contentione Germani (quos propterea Caesar transduxerat Rhenum, ut equitibus interpositi praeliarentur) quum constantius universi paludem transissent, paucisque resistentibus interfectis, pertinacius reliquam multitudinem essent insecuti, perterriti non solum ii, qui aut comminus opprimebantur, aut eminus vulnerabantur, sed etiam, qui longius subsidiari consueverant, turpiter refugerunt; nec prius finem fugae fecerunt, saepe amissis superioribus locis, quam se aut in castra suorum reciperent, aut nonnulli pavore coacti longius profugerent. Quorum periculo sic omnes copiae sunt perturbatae, ut vix judicari posset, utrum secundis parvulis rebus insolentiores; an adversus mediocribus timidiores essent.

XIV. Compluribus diebus iisdem in castris consumtis, quum propius accessisse legiones, & C. Trebonium legatum, cognovissent; duces Bellovacorum, veriti similem obsessionem Alesiae, noctu dimittunt eos, quos aut aetate, aut viribus inferiores, aut inermes habebant, unaque reliqua impedimenta: quorum perturbatum, & confusum dum explicant agmen (magna enim multitudo carrorum etiam expeditos sequi Gallos consuevit) oppressi luce copias armatorum pro suis instruunt castris; ne prius Romani persequi se inciperent, quam longius agmen impe-

dimentorum suorum processisset. At Cæsar neque resistentes aggrediendos, neque cedentes tanto collis adscensu laceßendos judicabat; neque non usque eo legiones admovendas, ut discedere ex eo loco sine periculo barbari, militibus instantibus, non possent: ita quum paludem impeditam a castris castra dividere, (quæ transeundi difficultas celeritatem insequendi tardare posset;) atque id jugum, quod trans paludem pæne ad hostium castra pertineret, mediocri valle a castris eorum intercisum animadverteret; pontibus palude constrata, legiones transducit, celeriterque in summam planitiem jugi pervenit; quæ declivi fastigio duobus ab lateribus munebatur. Ibi legionibus instructis ad ultimum jugum pervenit: aciemque eo loco constituit; unde tormento missa tela in hostium cuneos conjici possent.

XV. Barbari confisi loci natura, quum dimicare non recusarent, si forte Romani subire collem conarentur, paulatimque copias distributas dimittere non auderent, ne dispersi perturbarentur, in acie permanserunt: quorum pertinacia cognita, Cæsar, xx cohortibus instructis, castrisque eo loco metatis, muniri jubet castra. Absolutis operibus, legiones pro vallo instructas collocat: equites frenatis equis in stationibus disponit. Bellovaci, quum Romanos ad insequendum paratos viderent, neque pernoctare sine periculo, aut diutius permanere sine cibariis eodem loco possent, tale consilium sui recipiendi inierunt, "Fasces, uti confederant, (namque in acie sedere Gallos consueße, superioribus commentariis declaratum est) stramentorum ac virgultorum, quorum summa erat in castris copia, per manus inter se traditos, ante aciem collocaverunt; extremoque tempore dici, signo pronunciato, uno tempore incenderunt." Ita continens flamma copias omnes repente a conspectu texit Romanorum. Quod ubi accidit, barbari vehementissimo cursu refugerunt.

XVI. Cæsar, etsi discessum hostium animadvertere non poterat, incendiis oppositis; tamen id consilium quum fugæ causâ initum suspicaretur, legiones promovel, turmas mittit ad insequendum: ipse veritus insidias, ne forte in eodem loco subsistere hostis, atque elicere nostros in locum conaretur iniquum, tardius procedit. Equites, quum intrare sumum, & flammam densissimam timerent; ac, qui cupidius intraverant, vix suorum ipsi priores partes adverterent equorum, insidias veriti, liberam facultatem sui recipiendi Bellovaci dederunt. Ita, fuga timoris simul calliditatisque plena, sine ullo detrimento, millia non am-

plius x progressi hostes, loco munitissimo castra posuerunt. Inde, quum sæpe in insidiis equites peditesque disponerent, magna detrimenta Romanis in pabulationibus inferebant.

XVII. Quod quum crebrius accideret, ex captivo quodam comperit Cæsar, Corream, Bellovacorum ducem, fortissimorum millia vi peditum delegisse, equitesque ex omni numero M, quos in insidiis eo loco collocarat, quem in locum, propter copiam frumenti ac pabuli, Romanos pabulatum missuros suspicaretur. Quo cognito consilio, Cæsar, legiones plures, quam solebat, educit: equitatumque, qua consuetudine pabulatoribus mittere præsidia consuevit, præmittit. Huic interponit auxilia levis armaturæ: ipse cum legionibus, quam potest maxime, appropinquat.

XVIII. Hostes in insidiis dispositi, quum sibi delegissent campum ad rem gerendam non amplius patentem in omnes partes passibus M, silvis undique impeditissimis, aut altissimo flumine munitum, velut indagine hunc insidiis circumdederunt. Nostri, explorato hostium consilio, ad præliandum animo, atque armis parati, quum, subsequen-
tibus legionibus, nullam dimicationem recusarent, turmatim in eum locum devenerunt. Quorum adventu quum sibi Correas oblatam occasionem rei gerendæ existimaret, primum cum paucis se ostendit; atque in proximas turmas impetum fecit. Nostri constanter incursum sustinent insidiatorum; neque plures in unum locum conveniunt; quod plerumque equestribus præliis quum propter aliquem timorem accidit, tum multitudine ipsorum detrimentum accipitur.

XIX. Quum, dispositis turmis, invicem rari præliarentur; neque ab lateribus circumveniri suos paterentur, erumpunt ceteri, Correo præliante ex silvis. Fit magna contentione diversum prælium: quod quum diutius pari Marte iniretur, paullatim ex silvis instructa multitudo procedit peditum, quæ nostros coegit cedere equites: quibus celeriter subveniunt levis armaturæ pedites, quos ante legiones missos docui; turmisque nostrorum interpositi, constanter præliantur. Pugnatur aliquamdiu pari contentione: deinde, ut ratio postulabat prælii, qui sustinuerant primos impetus insidiarum, hoc ipso fiunt superiores, quod nullum ab insidiantibus imprudentes acceperant detrimentum. Accedunt propius interim legiones: crebrique eodem tempore & nostris, & hostibus nuncii afferuntur, imperatorem instructis copiis adesse. Qua re cognita,

ſita, præſidio cohortium confiſi noſtri, acerrime præliantur: ne, ſi tardius rem geſſiſſent, victoriæ gloriam communicaffe cum legionibus viderentur. Hoſtes concidunt animis; atque itineribus diverſis fugam quærunt. Nequidquam: nam quibus difficultatibus locorum Romanos claudere voluerant, iis ipſi tenebantur. Viſti tamen, perculſique, majore parte amiſſa, quo fors tulerat, conſternati profugiunt, partim ſilvis petitis, partim flumine; qui tamen in fuga a noſtris acriter inſequentibus conſciantur: quum interim nulla calamitate victus Correus, excedere prælio, ſilvaſque petere, aut invitantibus noſtris ad deditionem, potuit adduci, quin, fortiffime præliando, complureſque vulnerando, cogeret, elatos iracundia, victores in ſe tela conſpicere.

XX. Tali modo re geſta, recentibus prælii veſtigiis ingreſſus Cæſar, quum viſtos tanta calamitate exiſtimaret hoſtes, nuncio accepto, locum caſtrorum relicturos, quæ non longius ab ea cæde abeſſe plus minus irx millibus dicebantur; tametſi flumine impeditum tranſitum videbat, tamen exercitu tranſducto progreditur. At Bellovaci, reliquæque civitates, repente ex fuga paucis, atque his vulneratis, receptis, qui ſilvarum beneficio caſum evitaverant, omnibus adverſis, cognita calamitate, interfecto Correo, amiſſo equitatu, & fortiffimis peditibus, quum adventare Romanos exiſtimarent, concilio repente cantu tubarum convocato, conclamant, legati obſideſque ad Cæſarem mittantur.

XXI. Hoc omnibus probato conſilio, Commius Atrebas ad eos profugit Germanos, a quibus ad id bellum auxilia mutuatus erat. Ceteri e veſtigio mittunt ad Cæſarem legatos: petuntque, " Ut ea pœna ſit contentus hoſtium, quam ſi ſine dimicatione inferre integris poſſet, pro ſua clementia atque humanitate, nunquam proſecto eſſet illaturus: afflictaſ opes equeſtri prælio Bellovacorum eſſe: deſectorum peditum multa millia interiſſe: vix reſugiſſe nuncios cædis: tamen magnum, ut in tanta calamitate, Bellovacos eo prælio commodum eſſe conſecutos; quod Correo, auctor belli, concitator multitudinis, eſſet interfectus. Nunquam enim ſenatum tantum in civitate, illo viro, quantum imperitam plebem, potuiſſe."

XXII. Hæc orantibus legatis, commemorat Cæſar, " Eodem tempore ſuperiore anno Bellovacos, ceteraſque Gallia civitates ſuſcepiſſe bellum: pertinaciſſime hoſ ex omnibus in ſententia permaniſſe, neque ad ſanitatem reliquorum deditione eſſe perductos: ſcire, atque intelligere

se, causam peccati facillime mortuis delegari: neminem vero tantum pollere, ut, invitis principibus, resistente senatu, omnibus repugnantibus, infirma manu plebis bellum concitare & gerere posset; sed tamen se contentum fore ea pœna, quam sibi ipsi contraxissent."

XXIII. Nocte insequenti, legati responsa ad suos referunt, obsides conficiunt. Concurrent reliquarum civitatum legati, quæ Bellovacorum speculabantur eventum. Obsides dant: imperata faciunt, excepto Commio, quem timor prohibebat cujusquam fidei suam committere salutem: nam superiore anno T. Labienus, Cæsare in Gallia citeriore jus dicente, quum Commium comperisset sollicitare civitates, & conjurationem contra Cæsarem facere, infidelitatem ejus sine ulla perfidia judicavit comprimi posse: quem quia non arbitrabatur vocatum in castra venturum, ne tentando cautiorem faceret, C. Volusenum Quadratum misit, qui eum, per simulationem colloqui, curaret interficiendum. Ad eam rem delectos idoneos ei tradit centuriones. Quum in colloquium ventum esset, &, ut convenerat, manum Commii Volusenus arripuisset; & centurio, velut insueta re permotus, vellet Commium interficere, celeriter a familiaribus prohibitus (Commii) conficere hominem non potuit: graviter tamen primo ictu gladio caput percussit. Quum utrinque gladii destituti essent, non tam pugnandi, quam diffugiendi fuit utrorumque consilium; nostrorum, quod mortifero vulnere Commium credebant affectum; Gallorum, quod, insidiis cognitis, plura, quam videbant, extimescebant. Quo facto statuisse Commius dicebatur, nunquam in conspectum cujusquam Romani venire.

XXIV. Bellicosissimis gentibus devictis, Cæsar quum videret, nullam jam esse civitatem, quæ bellum pararet, quo sibi resisteret; sed nonnullos ex oppidis demigrare, ex agris diffugere, ad præsens imperium evitandum, plures in partes exercitum dimittere constituit. M. Antonium, quæstorem, cum legione XI sibi conjungit: C. Fabium, legatum, cum cohortibus XXV mittit in diversissimam Galliæ partem; quod ibi quasdam civitates in armis esse audiebat, neque C. Caninium Rebilum, legatum, qui in illis regionibus præerat, satis firmas ut legiones habere existimabat. T. Labienum ad se evocat: legionemque XII, quæ cum eo fuerat in hibernis, in Togatam Galliam mittit, ad colonias civium Romanorum tuendas; ne quod simile incommodum accideret decursione barbarorum, ac superiore æstate Tergestinis accidisset; qui repentino latrocinio at-

que

que impetu eorum erant oppressi. Ipse ad vastandos depopulandosque fines Ambiorigis proficiscitur: quem perterritum ac fugientem quum redigi posse in suam potestatem desperasset, proximum suæ dignitatis esse ducebat, adeo fines ejus vastare civibus, ædificiis, pecore, ut odio suorum Ambiorix, si quos fortuna secisset reliquos, nullum redditum propter tantas calamitates haberet in civitatem.

XXV. Quum in omnes partes finium Ambiorigis aut legiones aut auxilia dimisisset, atque omnia cædibus, incendiis, rapinis vastasset, magno numero hominum interfecto aut capto; Labienum cum ii legionibus in Treviros mittit; quorum civitas, propter Germaniæ vicinitatem, quotidianis exercitata bellis, cultu & scritate, non multum a Germanis differebat: neque imperata unquam, nisi exercitu coacta, faciebat.

XXVI. Interim C. Caninius legatus, quum, magnam multitudinem convenisse hostium in fines Pictonum, literis nunciisque Duratii cognosceret, qui perpetuo in amicitia Romanorum permanerat, quum pars quædam civitatis ejus defecisset; ad oppidum Lemonum contendit. Quo quum adventaret, atque ex captivis certius cognosceret, multis hominum millibus a Dumnaco, duce Andium, Duratium clausum Lemoni oppugnari; neque infirmas legiones hostibus committere auderet; castra munitò loco posuit. Dumnacus, quum appropinquare Caninium cognovisset, copiis omnibus ad legiones conversis, castra Romanorum oppugnare instituit. Quum complures dies in oppugnatione consumisset; & magno suorum detrimento, nullam partem munitionum convellere potuisset, rursus ad obsidendum Lemonum redit.

XXVII. Eodem tempore C. Fabius, legatus, complures civitates in fidem recipit, obsidibus firmat, literisque C. Caninii Rebili sit certior, quæ in Pictonibus gerantur. Quibus rebus cognitis, proficiscitur ad auxilium Duratio ferendum. At Dumnacus, adventu Fabii cognito, desperata salute, si eodem tempore coactus esset, & Romanum externum sustinere hostem, & respicere ac timere oppidanos, repente eo ex loco cum copiis recedit: nec se satis tutum fore arbitratur, nisi flumen Ligerim, quod erat ponte propter magnitudinem transeundum, copias transduxisset. Fabius, etsi nondum in conspectum venerat hostibus, neque se cum Caninio conjunxerat; tamen doctus ab iis, qui locorum noverant naturam, potissimum credidit, hostes perterritos eum locum, quem petebat, petituros. Ita-

que cum copiis ad eundem pontem contendit, equitatumque tantum procedere ante agmen imperat legionum, quantum quum processisset, sine defatigatione equorum in eadem se reciperet castra. Consequuntur equites nostri, ut erat præceptum, invaduntque Dumnaci agmen: & fugientes perterritosque sub sarcinis in itinere aggressi, magnâ præda, multis interfectis, potiuntur. Ita, re bene gesta, se recipiunt in castra.

XXVIII. Insequenti nocte Fabius equites præmittit, sic paratos, ut conficerent, atque omne agmen morarentur, dum consequeretur ipse. Cujus præceptis ut res gereretur, Q. Atius Varus, præfectus equitum, singularis & animi & prudentiæ vir, suos hortatur, agmenque hostium consecutus, turmas partim idoneis locis disponit, partim equitum prælium committit. Consistit audacius equitatus hostium, succedentibus sibi peditibus, qui toto agmine subsistentes, equitibus suis contra nostros ferunt auxilium. Fit prælium acri certamine. Namque nostri, contemptis pridie superatis hostibus, quum subsequi legiones meminissent, & pudore cedendi, & cupiditate per se conficendi prælii, fortissime contra pedites præliantur: hostesque, nihil amplius copiarum accessurum, credentes, ut pridie cognoverant, delendi equitatus nostri nacti occasionem videbantur.

XXIX. Quum aliquamdiu summa contentione dimicaretur, Dumnacus instruit aciem, quæ suis esset equitibus invicem præsidio. Tum repente confertæ legiones in conspectum hostium veniunt. Quibus visis percussæ barbarorum turmæ, perterritæ acies hostium, perturbato impedimentorum agmine, magno clamore discursuque passim fugæ se mandant. At nostri equites, qui paullo ante cum resistantibus fortissime conflixerant, lætitiâ victoriæ elati, magno undique clamore sublato, cedentibus circumfusi, quantum equorum vires ad persequendum, dextræque ad exedendum valent, tantum eo prælio interficiunt. Itaque amplius millibus XII aut armatorum, aut eorum, qui timore arma projecerant, interfectis, omnis multitudo capitur impedimentorum.

XXX. Qua ex fuga, quum constaret, Drappeten Senonem (qui, ut primum defecerat Gallia, collectis undique perditis hominibus, servis ad libertatem vocatis, exsulis omnium civitatum adscitis, receptis latronibus, impedimenta & commeatus Romanorum interceperat,) non amplius hominum II millibus ex fuga collectis, provinciam petere, unaquæ consilium cum eo Lusterium Cadareum cepisse,

piſſe, quem ſuperiore Commentario, prima deſeſione Galliarum ſacere in provinciam impetum voluiſſe, cognitum eſt; Caninius legatus, cum legionibus ii ad eos perſequendos contendit, ne de detrimento aut timore provinciarum magna infamia, perditorum hominum latrociniiſ, caperetur.

XXXI. C. Fabius cum reliquo exercitu in Carnutes, ceteraſque proficiſcitur civitates, quarum eo prælio, quod cum Dumnaco fecerat, copias eſſe acciſas, ſciebat: non enim dubitabat, quin recenti calamitate ſubmiſſiores eſſent futuræ; dato vero ſpatio, ac tempore, eodem inſtante Dumnaco, poſſent concitari. Qua in re ſumma felicitas celeritaſque in recipiendis civitatibus Fabium conſequitur: nam Carnutes, qui ſæpe vexati nunquam pacis fecerant mentionem, datis obſidibus, veniunt in deditionem; ceterarumque civitates poſitæ in ultimis Galliarum finibus, Oceano conjunctæ, quæ Armoricarum appellantur, auctoritate adductæ Carnutum, adventu Fabii legionumque, imperata ſine mora faciunt. Dumnacus ſuis finibus expulſus, errans, latitanſque, ſolus extremas Galliarum regiones petere eſt coactus.

XXXII. At Drappes, unaque Luſterius, quum legiones Caniniumque adeſſe cognoſcerent, nec ſe ſine certa perniciæ, perſequente exercitu, putarent provinciarum fines intrare poſſe; nec jam liberam vagandi latrociniorumque faciendorum facultatem haberent, conſiſtunt in agris Cadurcorum. Ibi quum Luſterius apud ſuos cives quondam, integris rebus, multum potuiſſet, ſemperque auctor novorum conſiliorum magnam apud barbaros auctoritatem haberet; oppidum Uxellodunum, quod in clientela fuerat ejus, natura loci egregie munitum, occupat ſuis & Drappetis copiis, oppidanosque ſibi conjungit.

XXXIII. Quo quum conſeſſim C. Caninius veniſſet, animadverteretque, omnes oppidi partes præruptiſſimis ſaxis eſſe munitas, quo, defendente nullo, tamen armatis adſcendere eſſet difficile; magna autem impedimenta oppidanorum videret: quæ ſi clandeſtina fuga ſubtrahere conarentur, effugere non modo equitatum, ſed ne legiones quidem poſſent: tripartito cohortibus diviſis, trina excelſiſſimo loco caſtra ſecit, a quibus paullatim, quantum copiarum patiebantur, vallum in oppidi circuitum ducere inſtituit.

XXXIV. Quod quum animadverterent oppidani, miſerrimaque Aleſiarum memoria ſolliciti, ſimilem caſum obſeſſionis vererentur, maximeque ex omniſbus Luſterius, qui

qui fortunæ illius periculum fecerat, moneret, frumenti rationem esse habendam: constituunt omnium consensu, parte ibi relicta copiarum, ipsi cum expeditis ad importandum frumentum proficisci. Eo consilio probato, proxima nocte, ii millibus armatorum relictis, reliquos ex oppido Drappes & Lusterius educunt: ii, paucos dies morati, ex finibus Cadurcorum, qui partim re frumentaria sublevare eos cupiebant, partim prohibere, quo minus sumerent, non poterant; magnum numerum frumenti comparant: nonnunquam autem expeditionibus nocturnis castella nostrorum adoriuntur. Quam ob causam C. Caninius toto oppido munitiones circumdare moratur; ne aut opus effectum tueri non possit, aut plurimis locis infirma disponat præsidia.

XXXV. Magna copia frumenti comparata, confidunt Drappes & Lusterius non longius ab oppido x millibus, unde paulatim frumentum in oppidum supportarent. Ipsi inter se provincias partiuntur, Drappes castris præsidio cum parte copiarum restitit: Lusterius agmen jumentorum ad oppidum adducit. Dispositis ibi præsidiis, hora noctis circiter x silvestribus angustisque itineribus frumentum importare in oppidum instituit. Quorum strepitum vigiles castrorum quum sensissent, exploratoresque missi, quæ agerentur, renunciassent, Caninius celeriter cum cohortibus armatis ex proximis castellis in frumentarios sub ipsam lucem impetum fecit. Ii, repentino malo perterriti, diffugiunt ad sua præsidia: quæ nostri ut viderunt, acrius contra armatos incitati, neminem ex eo numero vivum capi patiuntur. Effugit inde cum paucis Lusterius, nec se recipit in castra.

XXXVI. Re bene gesta, Caninius ex captivis comperit, partem copiarum cum Drappete esse in castris a millibus non amplius xii. Quia re ex compluribus cognita, quum intelligeret, fugato duce altero, perterritos reliquos facile opprimi posse; magnæ felicitatis esse arbitrabatur, neminem ex cæde refugisse in castra, qui de accepta calamitate nuncium Drappeti perferret. Sed, in experiendo quum periculum nullum videret, equitatum omnem, Germanosque pedites summæ velocitatis homines, ad castra hostium præmittit: ipse legionem unam in trina castra distribuit, alteram secum expeditam ducit. Quum propius hostes accessisset, ab exploratoribus, quos præmiserat, cognoscit, castra eorum, ut barbarorum fert consuetudo, relictis locis superioribus, ad ripas fluminis esse demissa; at Germanos, equitesque imprudentibus omnibus de improvviso

advolasse, & prælium commisisse. Qua re cognita, legionem armatam instructamque adducit. Ita, repente omnibus ex partibus signo dato, loca superiora capiuntur. Quod ubi accidit, Germani, equitesque, signis legionis visis, vehementissime præliantur. Confessim cohortes undique impetum faciunt; omnibusque aut interfectis, aut captis, magna præda potiuntur. Capitur ipse eo prælio Drappes.

XXXVII. Caninius, felicissime re gesta, sine ullo pæne militis vulnere, ad obsidendos oppidanos revertitur. Externoque hoste deleto, cujus timore antea augere præsidia, & munitione oppidanos circumdare prohibitus erat, opera undique imperat administrari. Venit eodem cum suis copiis postero die C. Fabius, partemque oppidi sumit ad obsidendum.

XXXVIII. Cæsar interim M. Antonium quæstorem cum cohortibus xv in Bellovacis reliquit; ne qua rursus novorum consiliorum capiendorum Belgis facultas daretur. Ipse reliquas civitates adit: obsides plures imperat: timentes omnium animos consolatione sanat. Quum in Carnutes venisset, quorum consilio in civitate, superiore Commentario Cæsar exposuit, initium belli esse ortum, quod præcipue eos, propter conscientiam facti timere, animadvertebat, quo celerius civitatem metu liberaret, principem sceleris illius, & concitatore belli Gutruatum ad supplicium deposcit: qui etsi ne civibus quidem suis se committebat; tamen celeriter, omnium cura quæsitus, in castra perducitur. Cogitur in ejus supplicium Cæsar contra naturam suam maximo militum concursu; qui ei, omnia pericula & detrimenta belli a Gutruato accepta reserebant; adeo ut verberibus exanimatum corpus securi seriretur.

XXXIX. Ibi crebris literis Caninii fit certior, quæ de Drappete & Lusterio gesta essent, quoque in consilio permanerent oppidani: quorum etsi paucitatem contemnebat, tamen pertinaciam magna pœna esse afficiendam judicabat; ne universa Gallia non defuisse vires sibi ad resistendum Romanis, sed constantiam, putaret; neve hoc exemplo ceteræ civitates, locorum opportunitate fretæ, se vindicarent in libertatem. Quum, omnibus Gallis notum, sciret, reliquam esse unam æstatem suæ provincie; quam si sustinere potuissent, nullum ultra periculum vererentur. Itaque Q. Calenum legatum cum legionibus ii relinquit, qui justis itineribus se subsequeretur: ipse cum omni equitatu, quam potest celerrime, ad Caninium contendit.

XL. Quum

XL. Quum, contra expectationem omnium, Cæsar Uxellodunum venisset, oppidumque operibus clausum animadverteret; neque ab oppugnatione recedi videret ulla conditione posse; magna autem copia frumenti abundare oppidanos, ex perfugis cognosset; aqua prohibere hostem tentare cœpit. Flumen infimam vallem dividebat, quæ totum pæne montem cingebat, in quo positum erat præruptum undique oppidum Uxellodunum. Hoc [flumen] averti loci natura prohibebat: sic enim in imis radicibus montis ferebatur, ut nullam in partem, depressis fossis, derivari posset. Erat autem oppidanis difficilis, & præruptus eo descensus; ut, prohibentibus nostris, sine vulneribus, ac periculo vitæ, neque adire flumen, neque arduo se recipere possent adscensu. Qua difficultate eorum cognita, Cæsar, sagittariis funditoribusque dispositis, tormentis etiam quibusdam locis contra facillimos descensus collocatis, aqua fluminis prohibebat oppidanos; quorum omnis postea multitudo aquatum unum in locum conveniebat.

XLI. Sub ipsum enim oppidi murum magnus fons aquæ prorumpebat ab ea parte, quæ fere pedum ccc intervallo fluminis circuitu vacabat. Hoc fonte prohiberi posse oppidanos, quum optarent reliqui, Cæsar unus videret; (non sine magno periculo) e regione ejus vineas agere adversus montem, & aggeres instruere cœpit, magno cum labore, & continua dimicatione. Oppidani enim, loco superiore decurrentes, eminus sine periculo præliabantur, multosque, pertinaciter succedentes, vulnerabant; ut tamen non detererentur milites nostri vineas proferre, (& labore) atque operibus vincere locorum difficultates. Eodem tempore testos cuniculos ab vineis agunt ad caput fontis, quod genus operis sine ullo periculo, & sine suspitione hostium facere licebat. Exstruitur agger in altitudinem pedum ix: collocatur in eo turris x tabulatorum, non quidem, quæ mœnibus adæquaret (id enim nullis operibus effici poterat) sed quæ superaret fontis fastigium. Ex ea quum tela tormentis jacerentur ad fontis aditus; nec sine periculo possent adaquari oppidani; non tantum pecora, atque jumenta, sed etiam magna hominum multitudo fiti consumebatur.

XLII. Quo malo perterriti oppidani cupas sevo, pice, scindulis complent: eas ardentes in opera provolvunt. Eodem tempore acerrime præliantur, ut ab incendio restinguendo dimicatione & periculo deterreant Romanos. Magna repente in ipsis operibus flamma exstitit: quæcunque enim per locum præcipitem missa erant, ea vineis &

& aggere suppressa comprehendebant id ipsum, quod morabatur. Milites contra nostri, quanquam periculoso genere praelii, locoque iniquo premebantur, tamen omnia paratissimo sustinebant animo. Res enim gerebatur & excelso loco, & in conspectu exercitus nostri; magnusque utrinque clamor oriebatur: ita quam quisque poterat maxime insignis, quo notior testatiorque virtus ejus esset, telis hostium flammæque se offerebant.

XLIII. Cæsar, quum complures suos vulnerari videret, ex omnibus oppidi partibus cohortes montem adscendere, & simulatione mœnium occupandorum, clamorem undique jubet tollere. Quo facto perterriti oppidani, quum, quid ageretur in locis reliquis, essent ignari, suspensi revocant ab impugnandis operibus armatos, murisque disponunt. Ita nostri, sine praelii facto, celeriter opera flamma comprehensa partim restinguunt, partim interficiunt. Quum pertinaciter resisterent oppidani, & jam magna parte suorum siti amissa, in sententia permanerent; ad postremum cuniculis venæ fontis intercisæ sunt, atque averisæ. Quo facto exhaustus repente perennis exaruit fons, tantamque attulit oppidanis salutis desperationem, ut id non hominum consilio, sed Deorum voluntate factum putarent. Itaque necessitate coacti se tradiderunt.

XLIV. Cæsar, quum suam lenitatem cognitam omnibus sciret; neque vereretur, ne quid crudelitate naturæ videretur asperius secisse, neque exitum consiliorum suorum animadverteret, si tali ratione diversis in locis plures rebellare consilia inissent, exemplo supplicii deterrendos reliquos existimavit. Itaque omnibus, qui arma tulerant, manus præcidit. Vitam concessit; quo testatior esset pœna improborum. Drappes, quem captum esse a Caninio docui, sive indignatione, & dolore vinculorum, sive timore gravioris supplicii, paucis diebus se cibo abstinuit, atque ita interiit. Eodem tempore Lusterius, quem profugisse ex praelio scripsi, quum in potestatem venisset Epasnahti Arverni (crebro enim mutandis locis, multorum fidei se committebat, quod nusquam diutius sine periculo commoraturus videbatur, quum sibi conscius esset, quam inimicum deberet Cæsarem habere,) hunc Epasnahtus Arvernus, amicissimus populi Romani, sine dubitatione ulla vinctum ad Cæsarem deduxit.

XLV. Labienus interim in Treviris equestre praelium secundum facit; compluribusque Treviris interfecit, & Germanis, qui nulli adversus Romanos auxilia denegabant, principes eorum vivos in suam redegit potestatem; atque

atque in iis Surum Æduum, qui & virtutis & generis summam nobilitatem habebat, solusque ex Æduis ad id tempus permanserat in armis.

XLVI. Ea re cognita, Cæsar quum in omnibus Gallia partibus bene res gestas videret, iudicaretque, superioribus æstivis Galliam devictam & subactam esse, Aquitaniam nunquam ipse adisset, sed per P. Crassum quadam ex parte devicisset, cum ii legionibus in eam partem est profectus; ut ibi extremum tempus consumeret æstivorum quam rem, sicut cetera, celeriter feliciterque consecit: namque omnes Aquitanix civitates legatos ad eum miserunt, obsidesque ei dederunt. Quibus rebus gestis, ipse cum equitum præsidio Narbonem profectus est; exercitum per legatos in hiberna deduxit; iv legiones in Belgio collocavit cum M. Antonio, & C. Trebonio, & P. Vatinio, & Q. Tullio legatis: ii in Æduos misit, quorum in omni Gallia summam esse auctoritatem sciebat: ii in Turones ad fines Carnutum posuit, quæ omnem regionem conjunctam Oceano continerent: ii reliquas in Lemovicum fines non longe ab Arvernīs, ne qua pars Gallix vacua ab exercitu esset. Paucos dies ipse in provincia moratus, quum celeriter omnes conventus percucurrisset; publicas controversias cognovisset; bene meritis præmia tribuisset: (cognoscendi enim maximam facultatem habebat, quali quisque animo in Rempublicam fuisset, totius Gallix defectione, quam sustinuerat fidelitate atque auxiliis provincix illius;) his rebus confectis, ad legiones in Belgium se recipit, hibernatque Nemetocennæ.

XLVII. Ibi cognoscit, Commium Atrebatem prælio cum equitatu suo contendisse. Nam, quum Antonius in hiberna venisset, civitasque Atrebatum in officio maneret, Commius, qui post illam vulnerationem, quam supra commemoravi, semper ad omnes motus paratus suis civibus esse consuevit, ne consilio belli quærentibus auctor armorum duxque deesset, parente Romanis civitate, cum suis equitibus se suosque latrociniiis alebat, infestisque itineribus com meatu complures, qui comportabantur in hiberna Romanorum, intercipiebat.

XLVIII. Erat attributus Antonio, præfectus equitum, C. Volusenus Quadratus, qui cum eo hiemaret. Hunc Antonius ad persequendum hostium equitatum mittit. Volusenus autem ad eam virtutem, quæ singularis in eo erat, magnum odium Commii adjungebat, quo libentius id faceret, quod imperabatur. Itaque, dispositis insidiis, sæpius ejus equites aggressus, secunda prælia faciebat. Novissime,

time, quàm vehementius contenderetur, ac Volusenus ipsius intercipiendi Commii cupiditate pertinacius eum cum paucis insecutus esset; ille autem fuga vehementi Volusenum longius produxisset, repente omnium suorum invocat fidem atque auxilium, ne sua vulnera, perfidia interposita, paterentur inulta: conversoque equo, se a ceteris incautius permittit in præfectum. Faciunt idem omnes ejus equites, paucosque nostros convertunt, atque insequuntur. Commius incensum calcaribus equum jungit equo Quadrati, lanceaque infesta medium semur ejus magnis viribus transjicit. Præfecto vulnerato, non dubitant nostri resistere, & conversi hostem pellere. Quod ubi accidit, complures hostium, magno nostrorum impetu perculsi, vulnerantur, & partim in fuga proteruntur, partim intercipiuntur. Quod ubi malum dux, equi velocitate, evitavit; graviter vulneratus præfectus, ut vitæ periculum aditurus videretur, refertur in castra. Cominius autem, sive expiato suo dolore, sive magna parte amissa suorum, legatos ad Antonium mittit, seque & ibi futurum, ubi præscripserit; & ea facturum, quæ imperarit, obsidibus datis, firmat: unum illud orat, ut timori suo concedatur, ne in conspectum veniat cujusquam Romani. Quam postulationem Antonius quum judicaret ab justo nasci timore, veniam petenti dedit; obsides accepit.

“Scio, Cæsarem singulorum annorum singulos Commentarios confecisse: quod ego non existimavi mihi esse faciendum: propterea quod insequens annus, L. Paullo, C. Marcello, Coss. nullas res Galliæ habet magno opere gestas. Ne quis tamen ignoraret, quibus in locis, Cæsar exercitusque eo tempore fuissent, pauca scribenda, conjungendaque huic Commentario statui.”

XLIX. Cæsar, in Belgio quum hiemaret, unum illud propositum habebat, continere in amicitia civitates, nulli spem aut causam dare armorum. Nihil enim minus volebat, quam sub decessu suo necessitatem sibi aliquam imponi belli gerendi; ne, quum exercitum deducturus esset, bellum aliquod relinqueretur, quod omnis Gallia libenter sine præsentis periculo susceperet. Itaque, honorifice civitates appellando, principes maximis præmiis afficiendo, nulla onera nova imponendo, decessam tot adversis præliis Galliam, conditione parendi meliore, facile in pacem continuit.

L. Ipse, hibernis præstis, contra consuetudinem in Italiam quam maximis itineribus est profectus, ut municipia & colonias appellaret, quibus M. Antonii, quæstoris

sui, commendaret sacerdotii petitionem. Contendebat enim gratia quum libenter pro homine sibi conjunctissimæ quem paullo ante præmiserat ad petitionem; tum acriter contra factionem, & potentiam paucorum, qui M. Antonii repulsa, Cæsaris decedentis convellere gratiam cupiebant. Hunc etsi augurem prius factum, quam Italiam attingeret, in itinere audierat; tamen non minus justam sibi causam municipia & colonias adeundi existimavit, ut illi gratias ageret, quod frequentiam atque officium suum Antonio præstitissent: simulque se, & honorem suum in sequentis anni commendaret petitione; propterea quod insolenter adversarii sui gloriarentur, L. Lentulum & C. Marcellum, Coss. creatos, qui omnem honorem & dignitatem Cæsaris exspoliarent, ereptum Sergio Galbæ consulatum, quum is multo plus gratia suffragiisque valuisset, quod sibi conjunctus & familiaritate, & necessitudine legationis esset.

LI. Exceptus est Cæsaris adventus ab omnibus municipiis & coloniis incredibili honore atque amore: (tum primum enim veniebat ab illo universæ Galliæ bello.) Nihil relinquebatur, quod ad ornatum portarum, itinerum, locorum omnium, qua Cæsar iturus erat, excogitari posset. Cum liberis omnis multitudo obviam procedebat; hostiæ omnibus locis immolabantur; tricliniis stratis fora templaque occupabantur, ut vel exspectatissimi triumphi lætitia præcipi posset. Tanta erat magnificentia apud opulentiore, cupiditas apud humiliores.

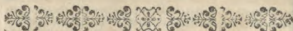
LII. Quum omnes regiones Galliæ Togatæ Cæsar percurrisset, summa cum celeritate ad exercitum Nemetocennam rediit; legionibusque ex omnibus hibernis ad fines Trevirorum evocatis, eo profectus est, ibique exercitum iustravit. T. Labienum Galliæ Togatæ præfecit, quo majore commendatione conciliaretur ad consulatus petitionem. Ipse tantum itinerum faciebat, quantum satis esse ad mutationem locorum propter salubritatem existimabat. Ibi quanquam crebro audiebat, Labienum ab inimicis suis sollicitari; certiorque fiebat, id agi paucorum consiliis, ut, interposita senatus auctoritate, aliqua parte exercitus spoliaretur; tamen neque de Labieno credidit quidquam, neque contra senatus auctoritatem, ut aliquid faceret, potuit adduci. Judicabat enim, liberis sententiis patrum conscriptorum causam suam facile obtineri. Nam C. Curio, tribunus plebis, quum Cæsaris causam dignitatemque defendendam suscepisset, sæpe erat senatui pollicitus, si quem timor armorum Cæsaris læderet, & quoniam Pompeii

peii dominatio, atque arma, non minimum terrorem foro inferrent; discederet uterque ab armis, exercitusque dimitteret; fore eo facto liberam, & sui juris civitatem. Neque hoc tantum pollicitus est; sed etiam per se discessionem facere cepit: quod ne fieret, consules amicique Pompeii jusserunt, atque, ita rem moderando, discesserunt.

LIII. Magnum hoc testimonium senatus erat universi, conveniensque superiori facto: nam Marcellus proximo anno, quum impugnaret Cæsaris dignitatem, contra legem Pompeii & Crassi, retulerat ante tempus ad senatum, de Cæsaris provinciis; sententiisque dictis, discessionem faciente Marcello, qui sibi omnem dignitatem ex Cæsaris invidia quærebat, senatus frequens in alia omnia transit. Quibus non frangebantur animi inimicorum Cæsaris, sed admonebantur, quo majores pararent necessitudines, quibus cogi posset senatus id probare, quod ipsi constituissent.

LIV. Fit deinde senatusconsultum, ut ad bellum Parthicum legio una a Cn. Pompeio, altera a C. Cæsare mitterentur: neque obscure hæc duæ legiones uni Cæsari detrahuntur. Nam Cn. Pompeius legionem primam, quam ad Cæsarem miserat, confectam ex dilectu provincie Cæsaris, eam tanquam ex suo numero dedit. Cæsar tamen, quum de voluntate adversariorum suorum se exspoliari nemini dubium esset, Cn. Pompeio legionem remisit, & suo nomine xv, quam in Gallia citeriore habuerat, ex senatusconsulto, jubet tradi. In ejus locum xiii legionem in Italiam mittit, quæ præsidia tueatur, ex quibus præsidiis xv deducebatur: ipse exercitui distribuit hiberna; C. Trebonium cum legionibus iv in Belgio collocat, C. Fabium cum totidem in Æduos deducit. Sic enim existimabat tutissimam fore Galliam; si Belgæ, quorum maxima virtus, & Ædui, quorum auctoritas summa esset, exercitibus continerentur.

LV. Ipse in Italiam profectus est. Quo quum venisset, cognoscit, per C. Marcellum consulem legiones ii, ab se remissas, quæ ex senatusconsulto deberent ad Parthicum bellum duci, Cn. Pompeio traditas, atque in Italia retentas esse. Hoc facto, quanquam nulli erat dubium, quidnam contra Cæsarem pararetur; tamen Cæsar omnia patienda esse statuit, quoad sibi spes aliqua relinqueretur jure potius disceptandi, quam belli gerendi. Contendit.

C. JULII CÆSARIS
COMMENTARIORUM
DE BELLO CIVILI
LIBER I.

I. **L**ITERIS a Fabio C. Cæsaris consulibus redditis, ægre ab iis impetratum est, summa tribunorum plebis contentione, ut in senatu recitarentur : ut vero ex literis ad senatum referretur, impetrari non potuit. Referunt consules de republica (in civitate.) L. Lentulus consul senatū rei que publicæ se non defuturum pollicetur, si audacter ac fortiter sententias dicere velint : sin Cæsarem respiciant, atque ejus gratiam sequantur, ut superioribus secerint temporibus, se sibi consilium capturum, neque senatus auctoritati obtemperaturum : habere se quoque ad Cæsaris gratiam, atque amicitiam receptum. In eandem sententiam loquitur Scipio ; Pompeio esse in animo, reipublicæ non deesse, si senatus sequatur : sin cunctetur, atque agat lenius, nequidquam ejus auxilium, si postea velit, senatum imploraturum.

II. Hæc Scipionis oratio, quod senatus in urbe habebatur, Pompeiusque aderat, ex ipsius ore Pompeii mitti videbatur. Dixerat aliquis leniorem sententiam, ut primo M. Marcellus, ingressus in eam orationem, non oportere ante de ea re ad senatum referri, quam dilectus tota Italia habiti, & exercitus conscripti essent : quo præsidio, tuto, & libere, senatus, quæ vellet, decernere auderet : ut M. Calidius, qui censebat, ut Pompeius in suas provincias proficisceretur, ne qua esset armorum causa : timere Cæsarem, abreptis ab eo II legionibus ne ad ejus periculum reservare, & retinere eas ad urbem Pompeius videretur : ut M. Rufus, qui sententiam Calidii, paucis fere mutatis rebus, sequebatur. Hi omnes convicio L. Lentuli consulis correpti exagitabantur. Lentulus sententiam Calidii propinciaturum se omnino negavit. Marcellus perterritus conviciis a sua sententia discessit. Sic vocibus consulis,

terrore præsentis exercitus, minis amicorum Pompeii, plerique compulsi, inviti & coacti, Scipionis sententiam sequuntur; " Uti ante certam diem Cæsar exercitum dimittat: si non faciat, cum adversus rempublicam facturum videri." Intercedit M. Antonius, Q. Cassius, tribuni plebis. Refertur confestim de intercessione tribunorum: dicuntur sententiæ graves: ut quisque acerbissime crudelissimeque dixit, ita quam maxime ab inimicis Cæsaribus colaudatur.

III. Misso ad vesperum senatu, omnes, qui sunt ejus ordinis, a Pompeio evocantur. Laudat Pompeius, atque in posterum confirmat; segniores castigat, atque incitat. Multi undique ex veteribus Pompeii exercitibus, spe præmiorum atque ordium, evocantur: multi ex duabus legionibus, quæ sunt traditæ a Cæsare, arcessuntur. Completur urbs. Ad jus comitiorum tribunos plebis C. Curius evocat. Omnes amici consulum, necessarii Pompeii, atque eorum, qui veteres inimicitias cum Cæsare gerebant, in senatum coguntur: quorum vocibus, & concursu terrentur infirmiores, dubii confirmantur; plerisque vero libere decernendi potestas eripitur. Pollicetur L. Piso-Censor, sese iturum ad Cæsarem; item L. Roscius prætor, qui de his rebus cum doceant: vi dies ad eam rem faciendam spatii postulant. Dicuntur etiam a nonnullis sententiæ, ut legati ad Cæsarem mittantur, qui voluntatem senatus ei proponant.

IV. Omnibus his resistitur, omnibusque oratio consulis, Scipionis, Catonis opponitur. Catonem veteres inimicitie Cæsaribus incitant, & dolor repulsæ. Lentulus æris alieni magnitudine, & spe exercitus, ac provinciarum, & regum appellandorum largitionibus movetur: seque alterum fore Sullam, inter suos gloriatur, ad quem summa imperii redeat. Scipionem eadem spes provinciæ atque exercituum impellit; quos se pro necessitudine partiturum cum Pompeio arbitratur; simul judiciorum metus, adulatio, atque ostentatio sui, & potentium, qui in republica judiciisque tum plurimum pollebant. Ipse Pompeius ab inimicis Cæsaribus incitatus, & quod neminem secum dignitate exæquari volebat, totum se ab ejus amicitia averterat, & cum communibus inimicis in gratiam redierat, quorum ipse maximam partem illo affinitatis tempore injunxerat Cæsari: simul infamia et legionum permotus, quas ab itinere Asiæ Syriæque ad suam potentiam dominatumque converterat, rem ad arma deduci studebat.

V. His de causis aguntur omnia ruptim, atque turbate;

nec docendi Cæsaris propinquis ejus spatium datur; nec tribuni plebis sui periculi deprecandi, neque etiam extremi juris intercessione retinendi, quod L. Sulla reliquerat, facultas tribuitur; sed de sua salute vii die cogitare coguntur; quod illi turbulentissimi superioribus temporibus tribuni plebis iuxta denique mense suarum actionum respicere ac timere consueverant. Decurritur ad illud extremum atque ultimum S.C. quo, nisi pæne in ipso urbis incendio, atque in desperatione omnium salutis, latorum audacia nunquam ante discessum est, "Dent operam consules, prætores, tribuni plebis, quique consulares sunt ad urbem, ne quid respublica detrimenti capiat." Hæc S.C. perscribuntur a. d. viii Idus Januarias. Itaque v primis diebus, quibus haberi senatus potuit, quæ ex die consulatum iniit Lentulus, biduo excepto comitali, & de imperio Cæsaris, & de amplissimis viris, tribuni plebis, gravissime acerbissimeque decernitur. Profugiunt statim ex urbe tribuni plebis, seseque ad Cæsarem conferunt. Is eo tempore erat Ravennæ, expectabatque suis lenissimis postulatis responsa; si qua hominum æquitate res ad otium deduci posset.

VI. Proximis diebus habetur senatus extra urbem. Pompeius eadem illa, quæ per Scipionem ostenderat, agit; senatus virtutem constantiamque collaudat; copias suas exponit; legiones habere sese paratas x. præterea cognitum, compertumque sibi, alieno esse animo in Cæsarem milites, neque iis posse persuaderi, uti eum defendant, aut sequantur. Saltem de reliquis rebus ad senatum refertur, tota Italia dilectus habeantur; Faustus Sulla Proprætor in Mauritaniam mittatur; pecunia uti ex ærario Pompeio detur. Refertur etiam de rege Juba, ut socius sit atque amicus. Marcellus vero passurum se in præsentia negat. De Fausto impedit Philippus, tribunus plebis. De reliquis rebus S.C. perscribuntur. Provinciæ privatis decernuntur; duæ consulares, reliquæ prætoriar. Scipioni obvenit Syria, L. Domitio Gallia; Philippus & Marcellus privato consilio prætereuntur, neque eorum sortes deiciuntur. In reliquas provincias prætores mittuntur, neque expectant, quod superioribus annis acciderat, ut de eorum imperio ad populum feratur: paludatique, votis nuncupatis, exeant. Consules, quod ante id tempus acciderat nunquam, ex urbe profisciscuntur: listoresque habent in urbe & Capitolio privati, contra omnia vetustatis exempla. Tota Italia dilectus habentur, arma imperantur, pecuniæ a municipiis exiguntur, e fanis tolluntur; omnia divina humanaque jura permiscuntur.

VII. Quibus

VII. Quibus rebus cognitis, Cæsar apud milites concionatur: "Omniū temporū injurias inimicorū in se commemorat, a quibus seductum ac depravatum Pompeium queritur, invidia atque obtestatione laudis suæ, cujus ipse honori & dignitati semper sauerit, adjutorque fuerit. Novum in Republica introductum exemplum queritur, ut tribunitia intercessio armis notaretur, atque opprimeretur, quæ superioribus annis armis esset restituta. Sullam, nudata omnibus rebus tribunitia potestate, tamen intercessionem liberam reliquisse: Pompeium, qui amissa restituisset videatur, dona etiam, quæ ante habuerat, ademisse: quotiescunque sit decretum." Darent magistratus operam, ne quid reipublica detrimenti caperet; "Qua voce, & quo S.C. populus Romanus ad arma sit vocatus; factum in perniciosis legibus, in vī tribunitia, in secessione populi, templis locisque editioribus occupatis; (atque hæc superioris ætatis exempla expiata Saturnini atque Græchorum casibus docet;) quarum rerum illo tempore nihil factum, ne cogitatum quidem; nulla lex promulgata, non cum populo agi cœptum, nulla secessio facta. Hortatur, ejus Imperatoris ductu ix annis rempublicam felicissime gesserint, plurimæque prælia secunda fecerint, omnem Galliam, Germaniamque pacaverint, ut ejus existimationem, dignitatemque ab inimicis defendant." Conclamant legionis XIII, quæ aderat, milites, (hanc enim initio tumultus evocaverat: reliquæ nondum convenerant,) sese paratos esse Imperatoris sui, tribunorumque plebis injurias defendere.

VIII. Cognita militum voluntate, Ariminum cum ea legione proficiscitur, ibique tribunos plebis, qui ad eum confugerant, convenit: reliquas legiones ex hibernis evocat, & subsequi jubet. Eo L. Cæsar adolescens venit: cujus pater Cæsaris erat legatus. Is, reliquo sermone confecto, cujus rei causa venerat, habere se a Pompeio ad eum privati officii mandata demonstrat: "Velle Pompeium se Cæsari purgatum, ne ea, quæ reipublicæ causa egerit, in suam contumeliam vertat: semper se reipublicæ commodā privatis necessitatibus habuisse potiora: Cæsarem quoque pro sua dignitate debere & studium & iracundiam suam reipublicæ dimittere, neque adeo graviter irasci inimicis, ne, quum illis nocere se speret, reipublicæ noceat." Pauca ejusdem generis addit cum excusatione Pompeii conjuncta. Eadem fere, atque eisdem rebus prætor Roscius agit cum Cæsare, sibi quoque Pompeium commemorasse, demonstrat.

IX. Quæ res etsi nihil ad levandas injurias pertineret videbantur; tamen idoneos nactus homines, per quos et quæ vellet, ad eum perferrentur, petit ab utroque, quoniam niam Pompeii mandata ad se detulerint, ne graventur suum quoque ad eum postulata deferre; si parvo labore magnas controversias tollere, atque omnem Italiam metu liberari possint, "Sibi semper reipublicæ primam fuisse dignitatem, vitæque potiore; doluisse se, quod populi Romani beneficium sibi per contumeliam ab inimicis extorqueretur, ereptoque semestri imperio, in urbem retraheretur, cujus absentis rationem haberi proximis comitiis populus jussisset; tamen hanc jacturam honoris sui, reipublicæ causam æquo animo tulisse: quum literas ad senatum miserit, ut omnes ab exercitiis discederent, ne id quidem impetravisse: tota Italia dilectus haberi, retineri legiones II, quæ ab se simulatione Parthici belli sint abductæ: civitatem esse in armis. Quoniam hæc omnia, nisi ad suam perniciem, pertinere? sed tamen ad omnia se descendere paratum, atque omnia pati reipublicæ causa. Proficiscatur Pompeius in suas provincias; ipsi exercitus dimittantur: discedant in Italia omnes ab armis: metus e civitate tollatur: libera comitia, atque omnis res publica Senatui populoque Romano permittatur. Hæc quo facilius, certiusque conditionibus fiant, & jurejurando lanciantur; aut ipse propius accedat, aut se patiaturs accedere: fore, uti per colloquia omnes controversiæ componantur."

X. Acceptis mandatis, Roscius cum L. Cæsare Capuam pervenit, ibique consules Pompeiumque invenit. Postulata Cæsaris renunciat. Illi deliberata re respondent, scriptaque ad eum mandata per eos remittunt: quorum hæc erat summa: "Cæsar in Galliam reverteretur, Ariminum excederet, exercitus dimitteret. quæ si fecisset, Pompeium in Hispanias iturum. Interea, quoad fides esset data, Cæsarem facturum, quæ polliceretur, non intermissuros Consules Pompeiumque dilectus."

XI. Erat iniqua conditio, postulare, ut Cæsar Ariminum excederet, atque in provinciam reverteretur; ipsum & provincias, & legiones alienas tenere: exercitum Cæsaris vellet dimitti; dilectus habere: polliceri, se in provinciam iturum; neque ante quem diem iturus sit, definire: ut si, peracto Cæsaris consulatu, Pompeius profectus non esset, nulla tamen mendacii religione obstrictus videretur. Tempus vero colloquio non dare, neque accessurum polliceri, magnam pacis desperationem afferebat. Itaque ab Ariminum M. Antonium cum cohortibus V. Arretium mittit:

ipse

pse Arimini cum ii legionibus subsistit, ibique dilectum habere instituit. Pisaurum, Fanum, Anconam singulis cohortibus occupat.

XII. Interea certior factus, Iguvium Thermum prætorum cohortibus v tenere, oppidum munire, omniumque esse Iguvinorum optimam erga se voluntatem: Curionem cum iii cohortibus, quas Pisauri & Arimini habebat, mittit. Cujus adventu cognito, diffusus municipii voluntate Thermus cohortes ex urbe educit, & profugit: milites instinere ab eo discedunt, ac domum revertuntur: Curio, omnium summa voluntate, Iguvium recipit. Quibus rebus cognitis, confusus municipiorum voluntatibus Cæsar, cohortes legionis xiii ex prædiis deducit, Auximumque proficiscitur; quod oppidum Attius, cohortibus introductis, tenebat, dilectumque toto Piceno, circummissis senatoribus, habebat.

XIII. Adventu Cæsaris cognito, decuriones Auximi ad Attium Varum frequentes conveniunt: docent "Sui iudicii rem non esse; neque se, neque reliquos municipales pati posse, C. Cæsarem, imperatorem bene de republica meritum, tantis rebus gestis, oppido mœnibusque prohiberi: proinde habeat rationem posteritatis, & periculi sui." Quorum oratione permotus Varus, præsidium, quod introduxerat, ex oppido educit, ac profugit. Hunc ex primo ordine pauci Cæsaris consecuti milites, consistere cogunt: commisso prælio deseritur a suis Varus: nonnulla pars militum domum discedit: reliqui ad Cæsarem perveniunt: atque una cum iis deprehensus L. Pupius primipili centurio adducitur, qui hunc eundem ordinem in exercitu Cn. Pompeii antea duxerat. At Cæsar milites Attianos collaudat, Pupium dimittit, Auximatibus agit gratias, seque eorum facti memorem fore pollicetur.

XIV. Quibus rebus Romam nunciatis, tantus repente terror invasit, ut, quum Lentulus consul ad aperiendum ærarium venisset, ad pecuniam Pompeio ex S.C. proferendam, protinus, aperto sanctiore ærario, ex urbe profugeret. Cæsar enim adventare, jamjamque & adesse ejus equites falso nunciabantur. Hunc Marcellus collega, & plerique magistratus consecuti sunt. Cn. Pompeius pridie ejus diei ex urbe profectus iter ad legiones habebat, quas a Cæsare acceptas in Apulia hibernorum causa disposuerat. Dilectus intra urbem intermittuntur: nihil citra Capuam tutum esse omnibus videtur. Capuæ primum sese confirmant, & colligunt, dilectumque colonorum, qui lege Julia Capuam deducti erant, habere instituunt, gladi-

diatoresque, quos ibi Cæsar in ludo habebat, ad forum productos Lentulus libertati confirmat, atque iis equos attribuit, & se sequi iussit: quos postea, monitus ab suis, quod ea res omnium iudicio reprehendebatur, circum familiares conventus Campaniæ, custodiæ causâ, distribuit.

XV. Auximo Cæsar progressus omnem agrum Picenum percurrit. Cunctæ earum regionum præfecturæ libentissimis animis eum recipiunt, exercitumque ejus omnibus rebus juvant. Etiam Cingulo, quod oppidum Labienus constituerat, suæque pecunia exædificaverat, ad eum legati veniunt; quæque imperaverit, se cupidissime facturos pollicentur. Milites imperat: mittunt. Interea legio XII Cæsarem consequitur. Cum his II Asculum Picenum proficiscitur. Id oppidum Lentulus Spinther X cohortibus tenebat: qui, Cæsaris adventu cognito, profugit ex oppido, cohortesque secum abducere conatus, a magna parte militum desecritur. Relictus in itinere cum paucis incidit in Vibullium Rufum, missum a Pompeio in agrum Picenum, confirmandorum hominum causâ: a quo factus Vibullius certior, quæ res in Piceno gererentur, milites ab eo accipit, ipsum dimittit. Item ex finitimis regionibus, quas potest, contrahit cohortes ex dilectibus Pompeianis: in iis Camerino fugientem Ulcilem Hirrum, cum VI cohortibus, quas ibi in præsidio habuerat, excipit: quibus coactis, XIII efficit. Cum iis ad Domitium Ahenobarbum Corfinium magnis itineribus pervenit; Cæsaremque adesse cum legionibus II nunciat. Domitius per se circiter XX cohortes Alba, ex Marfis & Pelignis, & finitimis ab regionibus coëgerat.

XVI. Recepto Asculo, expulsoque Lentulo, Cæsar conquiri milites, qui ab eo discesserant, dilectumque institui jubet: ipse unum diem ibi, rei frumentariæ causâ, moratus, Corfinium contendit. Eo quum venisset, cohortes V, præmissæ a Domitio ex oppido, pontem fluminis interrumpebant, qui erat ab oppido millia passuum circiter III. Ibi cum antecursoribus Cæsaris prælio commisso, celeriter Domitiani a ponte repulsi se in oppidum receperunt. Cæsar, legionibus transductis, ad oppidum constitit, juxtaque murum castra posuit.

XVII. Re cognita, Domitius ad Pompeium in Apuliam peritos regionum, magno proposito præmio cum literis mittit; qui petant atque orent, ut sibi subveniat: "Cæsarem duobus exercitibus, & locorum angustiis facile intercludi posse, frumentoque prohiberi. Quod nisi fecerit, se, cohortesque amplius XXX, magnumque numerum senatorum,

rum, atque equitum Romanorum in periculum esse venturum." Interim suos cohortatus, tormenta in muris disponit: certasque cuique partes ad custodiam urbis attribuit; militibus in concione agros ex suis possessionibus pollicetur, quaterna in singulos jugera, & pro rata parte centurionibus evocatisque.

XVIII. Interim Cæsari nunciatur, Sulmonenses, quod oppidum a Corfinio VII millium intervallo abest, cupere ea facere, quæ vellet, sed a Q. Lucretio senatore & Attio Peligno prohiberi; qui id oppidum VII cohortium præsidio tenebant. Mittit eo M. Antonium cum legionis VIII cohortibus V. Sulmonenses, simul atque nostra signa viderunt, portas aperuerunt, universique & oppidani & milites obviam gratulantes Antonio exierunt. Lucretius & Attius de muro se dejecerunt. Attius, ad Antonium deductus, petit, ut ad Cæsarem mitteretur. Antonius cum cohortibus, & Attio, eodem die, quo profectus erat, revertitur. Cæsar eas cohortes cum exercitu suo conjunxit, Attiumque incolumem dimisit. Cæsar tribus primis diebus castra magnis operibus munire, & ex finitimis municipiis frumentum comportare, reliquasque copias expectare instituit. Eo triduo legio VIII ad eum venit, cohortesque ex novis Galliæ dilectibus XXII, equitesque ab rege Norico circiter CCC. quorum adventu altera castra ad alteram oppidi partem ponit. His castris Curionem præfecit: reliquis diebus oppidum vallo, castellisque circumvenire instituit. Cujus operis maxima parte effecta, eodem fere tempore missi ad Pompeium revertuntur.

XIX. Literis perlectis, Domitius dissimulans in consilio pronunciat, Pompeium celeriter subsidio venturum; hortaturque eos, ne animo deficient, quæque usui ad defendendum oppidum sint, parent. Ipse arcano cum paucis familiaribus suis colloquitur, consiliumque sugæ capere, constituit. Quum vultus Domitii cum oratione non consentiret, atque omnia trepidantius timidiusque ageret, quam superioribus diebus consueisset, multumque cum suis consiliandi causa, secreto, præter consuetudinem, colloqueretur; concilia conventusque hominum suggeret; res diutius tegi, dissimularique non potuit. Pompeius enim rescripserat, "Sese rem in summum periculum deducturum non esse; neque suo consilio, aut voluntate Domitium se in oppidum Corfinium contulisse. proinde, si qua facultas fuisset, ad se cum omnibus copiis veniret." Id ne fieri posset, obsidione, atque oppidi circummunitione fiebat.

XX. Divulgato Domitii consilio, milites, qui erant Corfinii,

finii, prima vesperi secessionem faciunt; atque ita inter se per tribunos militum centurionesque, atque honestissimos sui generis colloquuntur; "Obsideri se a Cæsare; opera, munitionesque prope esse perfectas; ducem suum Domitium, cujus spe atque fiducia permanserint, projectis omnibus, fugæ consilium capere: debere se suæ salutis rationem habere." Ab his primo Marci dissentire incipiunt, eamque oppidi partem, quæ munitissima videretur, occupant: tantaque inter eos dissensio existit, ut manum conferere, atque armis dimicare conentur: post paullo tamen, internunciis ultro citroque missis, quæ ignorabant, de L. Domitii fuga, cognoscunt. Itaque omnes uno consilio Domitium, productum in publicum, circumstant, & custodiunt; legatosque ex suo numero ad Cæsarem mittunt; sese paratos esse portas aperire, quæque imperaverit, facere, & L. Domitium vivum in ejus potestatem tradere.

XXI. Quibus rebus cognitis, Cæsar, etiam magni interesse arbitrabatur, quam primum oppido potiri, cohortesque ad se in castra transducere, ne qua aut largitionibus, aut animi confirmatione, aut falsis nunciis commutatio fieret voluntatis: quod sæpe in bello parvis momentis magni casus intercederent; tamen veritus, ne militum introitu, & nocturni temporis licentia oppidum dirigeretur, eos, qui venerant, collaudat, atque in oppidum dimittit; portas, murosque adservari jubet. Ipse iis operibus, quæ facere instituerat, milites disponit, non certis spatiis intermissis, ut erat superiorum dierum consuetudo, sed perpetuis vigiliis, stationibusque, ut contingant inter se, atque omnem munitionem expleant: tribunos militum & præfectos circummittit; atque hortatur, non solum ab eruptionibus caveant; sed etiam singulorum hominum occultos exitus adservent. Neque vero tam remisso ac languido animo quisquam omnium fuit, qui ea nocte conquieverit. Tanta erat summa rerum expectatio, ut alius in aliam partem mente atque animo traheretur, quid ipsis Corfiniensibus, quid Domitio, quid Lentulo, quid reliquis accideret, qui quosque eventus exciperent.

XXII. Quarta circiter vigilia Lentulus Spinther de muro cum vigiliis, custodibusque nostris colloquitur, velle, si sibi fiat potestas, Cæsarem convenire. Facta potestate, ex oppido mittitur, neque ab eo prius Domitiani milites discedunt, quam in conspectum Cæsaris deducatur. "Cum eo de salute sua orat, atque obsecrat, sibi ut parcat; veteremque amicitiam commemorat; Cæsarisque in se beneficia exponit, quæ erant maxima: quod per eam in col-

collegium pontificum venerat; quod provinciam Hispaniam ex prætura habuerat; quod in petitione consulatus ab eo erat sublevatus." Cujus orationem Cæsar interpellat: "Se non maleficii causa ex provincia egressum, sed uti se a contumeliis inimicorum defenderet; ut tribunos plebis, ea re ex civitate expulsos, in suam dignitatem restitueret; ut se, & populum Romanum, paucorum factione oppressum, in libertatem vindicaret." Cujus oratione confirmatus Lentulus, uti in oppidum reverti liceat, petit: quod de sua salute impetraverit, fore etiam reliquis ad suam spem solatio: adeo esse perterritos nonnullos, ut suæ vitæ durius consulere cogantur. Facta potestate, discedit.

XXIII. Cæsar, ubi illuxit, omnes senatores, senatorumque liberos, tribunos militum, equitesque Romanos ad se produci jubet. Erant senatorii ordinis L. Domitius, P. Lentulus Spinther, L. Vibullius Rufus, Sex. Quinctilius Varus Quæstor, L. Rubrius; præterea filius Domitii, aliique complures adolescentes, & magnus numerus equitum Romanorum, & Decurionum, quos ex municipiis Domitius convocaverat. Hos omnes productos a contumeliis militum, conviciisque prohibet; pauca apud eos loquitur, quod sibi a parte eorum gratia relata non sit pro suis in eos maximis beneficiis. Dimittit omnes incolumes. Sestertium sexagies, quod advexerat Domitius, atque in publicum deposuerat, allatum ad se ab Duumviris Corfiniensibus Domitio reddit; ne continentior in vita hominum, quam in pecunia fuisse videatur; etsi, eam pecuniam publicam esse, constabat, datamque a Pompeio in stipendium. Milites Domitianos sacramentum apud se dicere jubet; atque eo die castra movet, justumque iter conficit. VII omnino dies ad Corfinium commoratus, & per fines Marrucinorum, Frentanorum, Lærinatium in Apuliam pervenit.

XXIV. Pompeius, iis rebus cognitis, quæ erant ad Corfinium gestæ, Luceria proficiscitur Canusium, atque inde Brundisium. Copias undique omnes ex novis dilectibus ad se cogi jubet: servos, pastores armat, atque his equos attribuit: ex iis circiter ccc equites conficit. L. Manlius prætor Alba cum cohortibus VI profugit: Rutilius Lupus prætor Tarracina cum III, quæ procul equitatum Cæsaris conspiciatæ, cui præerat Bivius Curius, relicto prætore, signa ad Curium transferunt, atque ad eum transcunt. Item reliquis itineribus nonnullæ cohortes in agmen Cæsaris, aliæ in equites incidunt. Reducitur ad eum deprehensus ex itinere Cn. Magius Cremona præfectus fabrum

Cn. Pompeii: quem Cæsar ad eum remittit cum mandatis: "Quoniam ad id tempus facultas colloquendi non fuerit, atque ad se Brundisium sit venturus, interesse Reipublicæ & communis salutis, se cum Pompeio colloqui: neque vero idem perfici longo itineris spatio, quum per alios conditiones ferantur, ac si coram de omnibus conditionibus disceptetur."

XXV. His datis mandatis, Brundisium cum legionibus vi pervenit, veteranis iii; reliquis, quas ex novo dilectu confecerat, atque in itinere compleverat. Domitianas enim cohortes protinus a Corfinio in Siciliam miserat. Reperit consules Dyrrhachium profectos cum magna parte exercitus, Pompeium remanere Brundisii cum cohortibus xx. Neque certum inveniri poterat, obtinendine Brundisii causa ibi remansisset, quo facilius omne Adriaticum mare, extremis Italiæ partibus regionibusque Græciæ, in potestatem haberet, atque ex utraque parte bellum administrare posset, an inopia navium ibi restitisset; veritusque, ne Italiam ille dimittendam non existimaret, exitus, administrationesque Brundisini portus impedire instituit: quorum operum hæc erat ratio, "Qua sauces erant angustissimæ portus, moles atque aggerem ab utraque parte littoris jaciebat, quod his locis erat vadosum mare. Longius progressus, quum agger altiore aqua contineri non posset, rates duplices, quoquo versus pedum xxx, e regione molis collocabat. Has quaternis anchoris ex quatuor angulis destinabat, ne fluctibus moverentur. His perfectis, collocatisque, alias deinceps pari magnitudine rates jungebat: has terra atque aggere integebat, ne aditus, atque incursus ad defendendum impediretur: a fronte, atque ab utroque latere eratibus ac pluteis protegebat; in quarta quaque earum turres binorum tabulatorum excitabat, quo commodius ab impetu navium, incendiisque defenderet."

XXVI. Contra hæc Pompeius naves magnas onerarias, quas in portu Brundisino deprehenderat, adornabat. Ibi turres cum ternis tabulatis erigebat, easque multis tormentis, & omni genere telorum completas, ad opera Cæsaris appellebat, ut rates perrumperet, atque opera disturbaret. Sic quotidie utrinque eminus fundis, sagittis, reliquisque telis, pugnabatur. Atque hæc ita Cæsar administrabat, ut conditiones pacis dimittendas non existimaret. ac, tametsi magnopere admirabatur, Magium, quem ad Pompeium cum mandatis miserat, ad se non remitti; atque ea res sæpe tentata etsi impetus ejus consiliaque tardabat; tamen omnibus rebus in eo perseverandum putabat.

bat. Itaque Caninium Rebilum legatum, familiarem necessariumque Scribonii Libonis, mittit ad eum colloqui causa. Mandat, ut Libonem de concilianda pace hortetur; in primis, ut ipse cum Pompeio colloqueretur, postulat: magnopere sese confidere demonstrat, si ejus rei sit potestas facta, fore, ut æquis conditionibus ab armis discedatur; cujus rei magnum partem laudis atque exultationis ad Libonem perventuram, si, illo auctore, atque agente, ab armis sit discessum. Libo a colloquio Caninii digressus, ad Pompeium proficiscitur. Paullo post renunciat, "Quod consules absint, sine illis de compositione agi non posse." Ita sæpius rem frustra tentatam Cæsar aliquando dimittendam sibi judicat, & de bello agendum.

XXVII. Prope dimidia parte operis a Cæsare effecta, diebusque in ea re consumptis 14, naves a consulibus Dyrhachio remissæ, quæ priorem partem exercitus eo deportaverant, Brundisium revertuntur. Pompeius, siue operibus Cæsaris permotus, siue etiam quod ab initio Italia excedere constituerat, adventu navium processionem parare incipit: &, quo facilius impetum Cæsaris tardaret, ne sub ipsa processione milites oppidum irrumperent, portas obstruit, vicos plateasque inædificat, fossas transversas viis præducit, atque ibi sudes, stipitesque præacutos defigit. Hæc levibus cratibus, terraque inæquat: aditus autem, atque itinera duo, quæ extra murum ad portum ferebant, maximis defixis trabibus atque eis præacutis, præsepit. His paratis rebus, milites silentio naves conscendere jubet; expeditos autem ex evocatis sagittariis funditoribusque, raros in muro turribusque disponit. Hos certo signo revocare constituit, quum omnes milites naves conscendissent; atque iis expedito loco æstuaria navigia relinquit.

XXVIII. Brundisini Pompeianorum militum injuriis, atque ipsius Pompeii contumeliis permoti, Cæsaris rebus favabant. Itaque, cognita Pompeii processione, concurrentibus illis, atque in ea re occupatis, vulgo ex testis significabant: per quos re cognita, Cæsar scalas parari, militesque armari jubet, ne quam rei gerendæ facultatem dimittat. Pompeius sub noctem naves solvit. Qui erant in muro custodiæ causa collocati, eo signo, quod convenerat, revocantur, notisque itineribus ad naves decurrunt. Milites, positis scalis, muros adscendunt; sed moniti a Brundisinis ut vallum cæcum fossasque caveant, subsistunt, & longo itinere ab his circumducti ad portum perveniunt, duasque naves cum militibus, quæ ad moles Cæsaris ad-

hæserant, scaphis lintribusque deprehendunt, deprehensas excipiunt.

XXIX. Cæsar etsi ad spem conficiendi negotii maxime probabat, coactis navibus mare transire, & Pompejum sequi, prius quam ille sese transmarinis auxiliis confirmaret; tamen ejus rei moram, temporisque longinquitatem timebat: quod, omnibus coactis navibus, Pompeius præsentem facultatem insequendi sui ademcrat. Relinquebatur, ut ex longinquiorebus regionibus Galliæ, Picenique, & a Freto naves essent exspectandæ. Id, propter anni tempus, longum atque impeditum videbatur. Interea veterem exercitum, duas Hispanias confirmari; quarum altera erat maximis beneficiis Pompeio devincta; auxilia, equitatum parari, Galliam, Italiamque tentari, se absente, nolebat.

XXX. Itaque in præsentia Pompeii insequendi rationem omittit: in Hispaniam proficisci constituit: Duumviris municipiorum omnium imperat, ut naves conquirant, Brundisiumque deducendas curent. Mittit in Sardiniam cum legione una Valerium legatum, in Siciliam Curionem proprætorem cum legionibus ut. eundem, quum Siciliam recepisset, protinus in Africam transducere exercitum jubet. Sardiniam obtinebat M. Cotta; Siciliam M. Cato; Africam forte Tubero obtinere debebat. Caralitani simul ad se Valerium mitti audierunt; nondum profecto ex Italia, sua sponte ex oppido Cottam ejiciunt. Ille perterritus, quod omnem provinciam consentire intelligeret, ex Sardinia in Africam profugit. Cato in Sicilia naves longas veteres reficiebat, novas civitatibus imperabat. hæc magno studio agebat: in Lucanis, Brutiisque, per legatos suos civium Romanorum dilectus habebat: equitum peditumque certum numerum a civitatibus Siciliæ exigebat. Quibus rebus pæne perfectis, adventu Curionis cognito, queritur in concione, "Sese projectum ac proditum a Cn. Pompeio; qui, omnibus rebus imparatissimus, non necessarium bellum suscepisset; & ab se, reliquisque in Senatu interrogatus, omnia sibi esse ad bellum apta ac parata confirmavisset." Hæc in concione questus, ex provincia fugit.

XXXI. Nacti vacuas ab imperiis, Sardiniam Valerius, Curio Siciliam, cum exercitibus eo perveniunt. Tubero quum in Africam venisset, invenit in provincia cum imperio Attium Varum, qui ad Auximum, ut supra demonstravimus, amissis cohortibus, protinus ex fuga in Africam pervenerat; atque eam sua sponte vacuam occupaverat; dilectuque habito, 11 legiones effecerat, hominum

& locorum notitia, & usu ejus provinciæ nactus aditus ad ea conanda, quod paucis autè annis ex prætura eam provinciam obtinuerat. Hic, venientem Uticam navibus, Tiberonem portu atque oppido prohibet, neque affectum valetudine filium exponere in terram patitur, sed sublatis anchoris excedere eo loco cogit.

XXXII. His rebus confectis Cæsar, ut reliquum tempus a labore intermitteretur, milites in proxima municipia deducit: ipse ad Urbem proficiscitur. Coacto Senatu, injurias inimicorum commemorat: docet, "Se nullum extraordinarium honorem appetisse, sed expectato legitimo tempore consulatus, eo fuisse contentum, quod omnibus civibus pateret: latum ab x tribunis plebis (contradicentibus inimicis, Catone vero acerrime repugnante, & pristina consuetudine dicendi mora dies extrahente) ut sui ratso absentis haberetur, ipso consule Pompeio: qui si improbasset, cur ferri passus esset? sin probasset, cur se uti populi beneficio prohibuisset? Patientiam proponit suam, quum de exercitibus dimittendis ultro postulavisset; in quo jacturam dignitatis atque honoris ipse facturus esset. Acerbitatem inimicorum docet; qui, quod ab altero postularent, in se recusarent, atque omnia permisceri mallent, quam imperium exercitusque dimittere. Injuriam in eripiendis legionibus prædicat; crudelitatem & insolentiam in circumscribendis tribunis plebis, conditiones a se latas, & expetita colloquia, & denegata, commemorat. Pro quibus rebus orat ac postulat, Rempublicam suscipiant, atque una secum administrarent. sin timore defugiant, illis se oneri non futurum, & per se Rempublicam administraturum. legatos ad Pompeium de compositione mitti oportere: neque se reformidare, quod in senatu paullo ante Pompeius dixisset, ad quos legati mitterentur, iis auctoritatem attribui; timoremque eorum, qui mitterent, significari: tenuis, atque infirmi hæc animi videri: se vero, ut operibus antea studuerit, sic justitia & æquitate velle superare."

XXXIII. Probat rem Senatus de mittendis legatis: sed qui mitterentur, non reperiebantur: maximeque timoris causa pro se quisque id munus legationis recusabat. Pompeius enim discedens ab urbe in Senatu dixerat, eodem se habiturum loco, qui Romæ remansissent, & qui in castris Cæsaris fuissent. Sic triduum disputationibus excusationibusque extrahitur. Subjicitur etiam L. Metellus tribunus plebis, ab inimicis Cæsaris, qui hanc rem distrahat; reliquasque res, quasunque agere instituerit, impediat. Cujus cog-

nito consilio, Cæsar, frustra diebus aliquot consumptis, ne reliquum tempus omittat, infectis iis, quæ agere destina-
verat, ab urbe proficiscitur, atque in ulteriorem Galliam
pervenit.

XXXIV. Quo quum venisset, cognoscit missum in Hi-
spaniam a Pompeio Vibullium Rufum, quem paucis ante
diebus Corfinio captum ipse dimiserat: profectum item
Domitium ad occupandum Massiliam navibus æstuariis vii,
quas Igilii, & in Cosano a privatis coactas, servis, liber-
tis, colonis suis compleverat: præmissos etiam legatos
Massilienses domum nobiles adolescentes; quos ab Urbe
discedens Pompeius erat adhortatus, ne nova Cæsar's of-
ficia veterum suorum beneficiorum in eos memoriam ex-
pellerent. Quibus mandatis acceptis Massilienses portas
Cæsari clauserant: Albicos, barbaros homines, qui in eo-
rum fide antiquitus erant, montesque supra Massiliam in-
colebant, ad se vocaverant: frumentum ex finitimis regi-
onibus, atque ex omnibus castellis in urbem convexerant;
armorum officinas in urbe instituerant: muros, classem,
portas reficiebant.

XXXV. Evocat ad se Cæsar Massiliensium xv primos:
cum his agit, ne initium inferendi belli ab Massiliensibus
oriatur: "debere eos Italix totius auctoritatem sequi po-
tius, quam unius hominis voluntati obtemperare." Reli-
qua, quæ ad eorum sanandas mentes pertinere arbitrabatur,
commemorat. Cujus orationem legati domum referunt,
atque ex auctoritate hæc Cæsari renuncianti: "Intelligere
se, divisum esse populum Romanum in partes duas: ne-
que sui iudicii, neque suarum esse virium, decernere, utra
pars justiore habeat causam: principes vero esse earum
partium Cn. Pompeium, & C. Cæsarem, patronos civita-
tis; quorum alter agros Volcarum Arecomicorum & Hel-
viorum publice iis concesserit: alter bello victas Gallias
attribuerit, vestigaliaque auxerit. Quare, paribus eorum
beneficiis, parem se quoque voluntatem tribuere debere, &
neutrum eorum contra alterum juvare, aut urbe, aut por-
tibus recipere."

XXXVI. Hæc dum inter eos aguntur, Domitius navibus
Massiliam pervenit; atque ab iis receptus urbi præficitur.
Summa ei belli administrandi permittitur. Ejus imperio
classem quoque versus dimittunt: onerarias naves, quas
ubique possunt, deprehendunt, atque in portum deducunt:
parum clavis, aut materia, atque armamentis instructis,
ad reliquas armandas reficiendasque, utuntur: frumenti
quod inventum est, in publicum conferunt: reliquas mer-
ces

ees commeatusque ad obsidionem urbis, si accidat, reservant. Quibus injuriis permotus Caesar, legiones III Massiliam adducit: turres, vineasque ad oppugnationem urbis agere, naves longas Arclatē, numero XII, facere instituit. Quibus effectis armatisque diebus XXX, a qua die materia cæsa est, adductisque Massiliam, his D. Brutum præficit: C. Trebonium legatum ad oppugnationem Massiliæ relinquit.

XXXVII. Dum hæc parat atque administrat, C. Fabium legatum cum legionibus III, quas Narbone, circumquæ ea loca, hiemandi causa, disposuerat, in Hispaniam præmittit; celeriterque Pyrenæos saltus occupari jubet; qui eo tempore ab L. Afranio legato præsidiis tenebantur. Reliquas legiones, quæ longius hiemabant, subsequi jubet. Fabius, ut erat imperatum, adhibita celeritate, præsidium ex saltu dejecit, magnisque itineribus ad exercitum Afranii contendit.

XXXVIII. Adventu L. Vibullii Rufi, quem a Pompeio missum in Hispaniam demonstratum est, Afranius, & Petreius, & Varro, legati Pompeii, quorum unus III legionibus Hispaniam citeriorem; alter a saltu Castellonensi, ad Anam, II legionibus; tertius ab Ana, Vettonum agrum, Lusitaniamque pari numero legionum obtinebat, officia inter se partiuntur; uti Petreius ex Lusitania per Vettones cum omnibus copiis ad Afranium profisciscatur; Varro cum iis, quas habebat, legionibus, omnem ulteriorem Hispaniam tueatur. His rebus constitutis, equites, auxiliaque toti Lusitanix a Petreio; Celtiberis, Cantabris, barbarisque omnibus, qui ad Oceanum pertinent, ab Afranio imperantur: quibus coactis, celeriter Petreius per Vettones ad Afranium pervenit. Constituunt communi consilio bellum ad Ilerdam, propter ipsius loci opportunitatem, gerere.

XXXIX. Erant, ut supra demonstratum est, legiones Afranii III, Petreii II, præterea scutatæ citerioris provincix, & cetratæ ulterioris Hispaniæ cohortes circiter XXC, equitum utriusque provincix circiter V millia. Cæsar legiones in Hispaniam præmiserat, ad VI millia auxilia peditum, equitum III millia quæ omnibus superioribus bellis habuerat, & parem ex Gallia numerum, quem ipse paraverat, nominatim ex omnibus civitatibus, nobilissimo, & fortissimo quoque evocato: hinc optimi generis hominum ex Aquitanis, montanisque, qui Galliam provinciam attingunt. Audierat, Pompeium per Mauritaniam cum legionibus iter in Hispaniam facere, confestimque esse venturum,

turum. Simul a tribunis militum centurionibusque mutuas pecunias sumit: has exercitui distribuit. Quo facto duas res consecutus est, quod pignore animos centurionum devinxit, & largitione redemit militum voluntates.

XL. Fabius finitimarum civitatum animos literis nunciisque tentabat. In Sicore flumine pontes effecerat duos, inter se distantes millia passuum iv. His pontibus pabulum mittebat; quod ea, quæ citra flumen fuerant, superioribus diebus consumserat. Hoc idem fere, atque eadem de causa Pompeiani exercitus duces faciebant; crebroque inter se equestribus præliis contendebant. Hoc quum quotidiana consuetudine congressæ, pabulatoribus præsidio proprio, legiones Fabianæ ii flumen transissent, impedimenta que, & omnis equitatus sequeretur; subito vi ventorum, & aquæ magnitudine pons est interruptus, & reliqua multitudo equitum interclusa. Quo cognito a Petreio & Afranio ex aggere atque cratibus, quæ flumine ferebantur, celeriter suo ponte Afranius, quem oppido castrisque conjunctum habebat, legiones iv equitatumque omnem trajecit, duabusque Fabianis occurrit legionibus. Cujus adventu nunciato, L. Plancus, qui legionibus præerat, necessaria re coactus, locum capit superiorem, diversamque aciem in duas partes constituit; ne ab equitatu circumveniri posset. Ita, congressus impari numero, magnos impetus legionum equitatusque sustinet. Commisso ab equitibus prælio, signa ii legionum procul ab utrisque conspiciuntur, quas C. Fabius ulteriore ponte subsidio nostris miserat, suspicatus fore id, quod accidit, ut duces adversariorum occasione, & beneficio fortunæ ad nostros opprimendos uterentur: quarum adventu prælium dirimitur, ac suas uterque legiones reducit in castra.

XLI. Eo biduo Cæsar cum equitibus dcecc, quos sibi præsidio reliquerat, in castra pervenit. Pons, qui fuerat tempestate interruptus, pæne erat refectus: hunc noctu perfici jussit. Ipse, cognita locorum natura, ponti castrisque præsidio vi cohortes relinquit, atque omnia impedimenta: & postero die omnibus copiis, triplici instructa acie, ad Ilerdam proficiscitur, & sub castris Afranii constitit: & ibi paullisper sub armis moratus, facit æquo loco pugnandi potestatem. Potestate facta, Afranius copias educit, & in medio colle sub castris constituit. Cæsar, ubi cognovit, per Afranium stare, quo minus prælio dimicaretur, ab infimis radicibus montis, intermissis circiter passibus eo, castra facere constituit, & ne in opere faciendo milites repentino hostium incurso ex-

terrerentur, atque opere prohiberentur, vallo muniri vetuit, quod eminere, & procul videri necesse erat. sed a fronte contra hostem pedum xv fossam fieri iussit. Prima, & secunda acies in armis, ut ab initio constituta erat, permanebat: post hōs opus in occulto a tertia acie fiebat. Sic omne prius est perfectum, quam intelligeretur ab Afranio, castra muniri.

XLII. Sub vesperum Cæsar intra hanc fossam legiones reducit, atque ibi sub arnis proxima nocte conquiescit. Postero die omnem exercitum intra fossam continet: &, quod longius erat agger petendus, in præsentia similem rationem operis instituit; singulaque latera castrorum singulis attribuit legionibus munienda; fossasque ad eandem magnitudinem perfici jubet: reliquas legiones in armis expeditas contra hostem constituit. Afranius, Petreiusque terrendi causâ, atque operis impediendi, copias suas ad infimas montis radices producunt, & prælio lacescunt. Neque idcirco Cæsar opus intermittit, confusus præsidio legionum iii, & munitione fossæ. Illi non diu commorati, nec longius ab infimo colle progressi copias in castra reducunt. iii die Cæsar vallo castra communit: reliquas cohortes, quas in superioribus castris reliquerat, impedimenta ad se transduci jubet.

XLIII. Erat inter oppidum Ilerdam, & proximum collem, ubi castra Petreius atque Afranius habebant, planities circiter passuum ccc: atque in hoc sere medio spatio tumulus erat paullo editior: quem si occupasset Cæsar, & communisset, ab oppido, & ponte, & commeatu omni, quem in oppidum contulerant, se interclusurum adversarios, confidebat. Hoc sperans, legiones iii ex castris educit: acieque in locis idoneis instructa, unius legionis antesignanos procurrere, atque occupare eum tumulum jubet. Qua re cognita, celeriter, quæ in statione pro castris erant Afranii cohortes, breviori itinere ad eundem occupandum locum mittuntur. Contenditur prælio, &, quod prius in tumulum Afraniani venerant, nostri repelluntur, atque, aliis submissis subsidiis, terga vertere, seque ad signa legionum recipere coguntur.

XLIV. Genus erat pugnae militum illorum, ut magno impetu primo procurrere, audacter locum caperent, ordines suos non magnopere servarent, rari dispersique pugnarent; si premerentur, pedem referre, & loco excedere, non turpe existimarent, cum Lusitanis, reliquisque barbaris genere quodam pugnae assuesciti: quod sere sit, quibus quisque in locis miles inveteravit, uti multum earum re-

regionum consuetudine moveatur. Hæc tamen ratio nostros perturbat, insuetos hujus generis pugnae: circumiri enim sese ab aperto latere, procurrentibus singulis, arbitrantur: ipsi autem suos ordines servare, neque ab signis discedere, neque sine gravi causa eum locum, quem ceperant, dimitti, censuerant oportere. Itaque, perturbatis antesignanis, legio, quæ in eo cornu consisterat, locum non tenuit, atque in proximum collem sese recepit.

XLV. Cæsar, pæne omni acie perterrita, quod præter opinionem consuetudinemque acciderat, cohortatus suos, legionem ix subsidio ducit: hostem, insolenter atque acriter nostros insequentem, supprimit, rursusque terga vertere, seque ad oppidum Ilerdam recipere, & sub muro consistere cogit. Sed ix legionis milites, elati studio, dum sarcire acceptum detrimentum volunt, temere insecuti fugientes, in locum iniquum progrediuntur, & sub montem, in quo erat oppidum positum Ilerda, succedunt. Hinc se recipere quum vellent, rursus illi ex loco superiore nostros premebant. Præruptus locus erat, utraque ex parte directus; ac tantum in latitudinem patebat, ut tres instructæ cohortes eum locum explerent, & neque subsidia a lateribus submitti, neque equites laborantibus usui esse possent: ab oppido autem declivis locus tenui fastigio vergebat, in longitudinem passuum circiter cxx. Hac nostris erat receptus; quod eo, incitati studio, inconsultius processerant. Hoc pugnabatur loco, & propter angustias iniquo, & quod sub ipsis radicibus montis consisterant, ut nullum frustra telum in eos mitteretur: tamen virtute, & patientia nitentur, atque omnia vulneca sustinebant. Augebantur illis copiae; atque ex castris cohortes per oppidum crebro submittebantur; ut integri defessis succederent. Hoc idem Cæsar facere cogeatur; ut, submissis in eundem locum cohortibus, defessos reciperet.

XLVI. Hoc quum esset modo pugnatum continenter horis v, nostrique graviter a multitudine premerentur; consumptis omnibus telis, gladiis destitutis, impetum adversus montem in cohortes faciunt; paucisque dejectis, reliquos sese convertere cogunt. Submotis sub murum cohortibus, ac nonnulla parte propter terrorem in oppidum compulsis, facilis est nostris receptus datus. Equitatus autem noster ab utroque latere, etiam dejectis atque inferioribus locis consisterat, tamen summum in jugum virtute connititur, atque inter duas acies perequicans commodiorem ac tutiorem nostris receptum dat. Ita vario certamine pugnatum est. Nostris in primo congressu circiter lxx ceciderunt, in his Q. Fulgi-

Fulginius, ex primo hastato legionis xrv, qui, propter eximiam virtutem, ex inferioribus ordinibus in eum locum pervenerat. Vulnerantur amplius dc. Ex Afranianis interficiuntur T. Cæcilius, primipili centurio, & præter eum, centuriones iv, milites amplius cc.

XLVII. Sed hæc ejus dici præfertur opinio, ut se utrique superiores discessisse existimarent; Afraniani, quod, quum esse omnium judicio inferiores viderentur, comminus tamen diu stetissent, & nostrorum impetum sustinuis-
sent, & initio locum tumulumque tenuissent, quæ causa pugnandi fuerat; & nostros primo congressu terga verte-
re coëgissent: nostri autem, quod iniquo loco, atque impari congressi numero, v horis prælium sustinuis-
sent, quod montem, gladiis destitutis, adscendissent, quod ex loco superiore terga vertere adversarios coëgissent, atque in op-
pidum compulissent. Illi cum tumulum, pro quo pugna-
tum est, magnis operibus munierunt, præsidiumque ibi po-
suerunt.

XLVIII. Accidit etiam repentinum incommodum biduo, quo hæc gesta sunt. Tanta enim tempestas cooritur, ut, nunquam illis locis majores aquas fuisse, constaret: tum autem ex omnibus montibus nives proluit, ac summas ri-
pas fluminis superavit, pontesque ambo, quos C. Fabius fecerat, imo die interruptit. Quæ res magnas difficultates exercitui Cæsaris attulit. castra enim, ut supra demon-
stratum est, quum essent inter flumina duo Sicorim, & Cingam, spatio millium xxx, neutrum horum transiri po-
terat, necessarioque omnes his angustiis continebantur: neque civitates, quæ ad Cæsaris amicitiam accesserant, frumentum supportare; neque ii, qui pabulatum longius
progressi erant, interclusi fluminibus, reverti; neque ma-
ximi comitatus, qui ex Italia Galliaque veniebant, in ca-
stra pervenire poterant. Tempus autem erat anni difficil-
limum, quo neque frumenta in hibernis erant, neque mul-
tum a maturitate aberant: ac civitates exinanitæ, quod Afranius pæne omne frumentum ante Cæsaris adventum
Ilerdam convexerat; reliqui si quid fuerat, Cæsar superi-
oribus diebus consumserat: pecora, quod secundum pote-
rat esse inopix subsidium, propter bellum, finitimæ civita-
tes longius removerant: qui erant pabulandi aut frumen-
tandi causa progressi, hos levis armaturæ Lusitani, periti-
que earum regionum cetrati ceterioris Hispaniæ confesta-
bantur, quibus erat proclive, transare flumen; quod con-
suetudo eorum omnium est, ut sine utribus ad exercitum
non eant.

XLIX. At

XLIX. At exercitus Afranii omnium rerum abundabat copia. Multum erat frumentum provisum, & convectum superioribus temporibus: multum ex omni provincia comportabatur: magna copia pabuli suppetebat. Harum rerum omnium facultates sine ullo periculo pons Ilerdæ præbebat, & loca trans flumen integra, quo omnino Cæsar adire non poterat.

L. Hæ permanserunt aquæ dies complures. Conatus est Cæsar reficere pontes. sed nec magnitudo fluminis permittebat, neque ad ripam dispositæ cohortes adversariorum perfici patiebantur: quod illis prohibere erat facile, tum ipsius fluminis natura, atque aquæ magnitudine, tum quod ex totis ripis in unum atque angustum locum tela jaciebantur: atque erat difficile, eodem tempore, rapidissimo flumine, opera perficere, & tela vitare.

LI. Nunciatur Afranio, magnos comitatus, qui iter habebant ad Cæsarem, ad flumen constitisse. Venerant eo sagittarii ex Rutenis; equites ex Gallia cum multis carris magnisque impedimentis, ut fert Gallica consuetudo. Erant præterea cujusque generis hominum millia circiter vi cum servis, liberisque; sed nullus ordo, nullum imperium certum, quum suo quisque consilio uteretur, atque omnes sine timore iter facerent, usi superiorum temporum atque itinerum licentia. Erant complures honesti adolescentes, senatorum filii, & ordinis equestris; erant legationes civitatum; erant legati Cæsaris: hos omnes flumina continebant. Ad hos opprimendos cum omni equitatu, itque legionibus Afranius de nocte proficiscitur, imprudentesque ante missis equitibus aggreditur. Celeriter tamen sese Galli equites expediunt, præliumque committunt. Hi, dum pari certamine res geri potuit, magnum hostium numerum pauci sustinuerunt; sed, ubi signa legionum appropinquare cœperunt, paucis amissis, sese in montes proximos conferunt. Hoc pugnae tempus magnum attulit nostris ad salutem momentum: nacti enim spatium, se in loca superiora receperunt. Desiderati sunt eodice sagittarii circiter cc, equites pauci, calonum, atque impedimentorum non magnus numerus.

LII. His tamen omnibus annona crevit: quæ sere res non solum inopia præsentis, sed etiam futuri temporis timore ingravescere consuevit. Jamque ad denarios l. in singulos modios annona pervenerat, & militum vires inopia frumenti diminuerat: atque incommoda in dies augebantur; & tam paucis diebus magna erat rerum facta commutatio, ac se fortuna inclinaverat; ut nostri magna inopia

piâ necessariarum rerum confligaretur; illi omnibus abundarent rebus, superioresque haberentur. Cæsar iis civitatibus, quæ ad ejus amicitiam accesserant, quo minor erat frumenti copia, pecus imperabat; calones ad longinquiores civitates dimittebat. Ipse præsentem inopiam, quibus poterat subsidium, tutabatur.

LIII. Hæc Afranius, Petreiusque, & eorum amici, pleniora etiam atque uberiora Romam ad suos perferiebant. Multa rumor fingebat; ut pæne bellum confectum videretur. Quibus literis nunciisque Romam perlatis, magni domum concursus ad Afranium, magnæ gratulationes fiebant; multi ex Italia ad Cn. Pompeium proficiscebantur; alii, ut principes talem nuncium attulisse; alii ne eventum belli exspectasse, aut ex omnibus novissimi venisse viderentur.

LIV. Quum in his angustiis res esset; atque omnes viæ ab Afranianis militibus equitibusque obsiderentur, nec pontes perfici possent; imperat militibus Cæsar, ut naves faciant, ejus generis cum superioribus annis usus Britannix docuerat. Carinæ primum ac statamina ex levi materia fiebant; reliquum corpus navium, viminibus contextum, coriis integebatur. Has perfectas carris junctis devchit noctu millia passuum a castris **xxii**, militesque his navibus flumen transportat; continentemque ripæ collem improvise occupat. Hunc celeriter, priusquam ab adversariis sentiat, communit. Huc legionem postea transiecit; atque ex utraque parte pontem institutum biduo perficit. Ita comitatus, & qui frumenti causa processerant, tuto ad se recipit; & rem frumentariam expedire incipit.

LV. Eodem die equitum magnam partem flumen transiecit: qui inopinantes pabulatores, & sine ullo dissipatos timore aggressi, quam magnum numerum jumentorum, atque hominum intercipiunt: cohortibusque cetratis subsidio missis, scienter in duas partes sese distribuunt; alii, ut prædæ præsidio sint; alii, ut venientibus resistent, atque eos propellant: unamque cohortem, quæ temere ante ceteras extra aciem procurrerat, seclusam ab reliquis circumveniunt, atque interficiunt; incolumesque cum magna prædâ eodem ponte in castra revertuntur.

LVI. Dum hæc ad Ilerdam geruntur, Massilienses usi L. Domitii consilio naves longas expediunt, numero **xvii**, quarum erant **xi** testæ. Multa huc minora navigia addunt: ut ipsa multitudine nostra classis terreatur: magnum numerum sagittariorum, magnum Albicorum, de quibus supra demonstratum est, imponunt: atque hos præ-

miis, pollicitationibusque incitant. Certas sibi deposcit naves Domitius, atque has colonis, pastoribusque, quos secum adduxerat, complet. Sic omnibus rebus instructa classe, magna fiducia ad nostras naves procedunt, quibus præerat D. Brutus. Hæ ad insulam, quæ est contra Massiliam, stationes obtinebant.

LVII. Erat multo inferior navium numero Brutus: sed delectos ex omnibus legionibus fortissimos viros antesignanos, centuriones Cæsar ei classi attribuerat, qui sibi id muneris depoposcerant. Ii manus ferreas, atque harpagones paraverant; magnoque numero pilorum, tragularum, reliquorumque telorum se instruxerant. Ita, cognito hostium adventu, suas naves ex portu educunt, cum Massiliensibus confidunt. Pugnatum utrinque est fortissime, atque acerrime: neque multum Albici nostris virtute cedebant, homines asperi & montani, exercitati in armis: atque ii modo digressi a Massiliensibus recentem eorum pollicitationem animis continebant; pastoresque indomiti, spe libertatis excitati sub oculis domini suam probare operam studebant.

LVIII. Ipsi Massilienses, & celeritate navium, & scientia gubernatorum confisi, nostros eludebant, impetusque eorum excipiebant: &, quoad licebat latiore spatio, producta longius acie, circumvenire nostros, aut pluribus navibus adoriri singulas, aut remos transcurrentes detergere, si possent, contendebant; quum propius erat necessario ventum, ab scientia gubernatorum atque artificiis, ad virtutem montanorum confugiebant. Nostri, quod minus exercitatis remigibus, minusque peritis gubernatoribus utebantur; qui repente ex onerariis navibus erant producti, neque dum etiam vocabulis armamentorum cognitis, tum etiam gravitate & tarditate navium impediabantur: factæ enim subito ex humida materia, non eundem usum celeritatis habebant. Itaque, dum locus comminus pugnandi daretur, æquo animo singulas binis navibus objiciebant: atque, injecta manu ferrea, & retenta utraque nave, diversi pugnabant; atque in hostium naves transcendebant: & magno numero Albicorum & pastorum interfecto, partem navium deprimunt; nonnullas cum hominibus capiunt, reliquas in portum compellunt. Eo die naves Massiliensium, cum iis, quæ sunt captæ, intereunt ix.

LIX. Hoc primum Cæsari ad Ilerdam nunciatur; simul perfecto ponte, celeriter fortuna mutatur. Illi perterriti virtute equitum, minus audacter vagabantur: alias non longo ab castris progressi spatio, ut celerem receptum haberent,

berent, angustius pabulabantur: alias, longiore circuitu, custodias, stationesque equitum vitabant; aut, aliquo accepto detrimento, aut procul equitatu viso, ex medio itinere, projectis sarcinis, fugiebant. Postremo & plures intermittere dies; & præter consuetudinem omnium, noctu constituerant pabulari.

LX. Interim Oscenses & Calagurritani, qui erant cum Oscensibus contributi, mittunt ad eum legatos, seseque imperata facturos pollicentur. Hos Tarraconenses, & Jaccetani, & Ausetani, & paucis post diebus Illurgavonenses, qui flumen Iberum attingunt, insequuntur. Petit ab his omnibus, ut se frumento juvent; pollicentur: atque omnibus undique conquisitis jumentis, in castra deportant. Transiit etiam cohors Illurgavonensis ad eum, cognito civitatis consilio, & signa ex statione transfert. Magna eeleriter commutatio rerum. Perfecto ponte, magnis v civitatibus ad amicitiam adjunctis, expedita re frumentaria, extinctis rumoribus de auxiliis legionum, quæ cum Pompeio per Mauritaniam venire dicebantur, multæ longinquiores civitates ab Afranio desciscunt, & Cæsaris amicitiam sequuntur.

LXI. Quibus rebus perterritis animis adversariorum, Cæsar, ne semper magno circuitu per pontem equitatus esset mittendus, nactus idoneum locum, fossas pedum xxx in latitudinem complures facere instituit, quibus partem aliquam Sicoris averteret, vadumque in eo flumine efficeret. His pæne effectis, magnum in timorem Afranius Petreiusque perveniunt, ne omnino frumento pabuloque intercluderentur; quod multum Cæsar equitatu valebat: itaque constituunt ipsi iis locis excedere, & in Celtiberiam bellum transferre. Huic consilio suffragabatur etiam illa res, quod ex duobus contrariis generibus, quæ superiore bello cum L. Sertorio steterant civitates, victæ nomen atque imperium absentis timebant: quæ in amicitia manserant, Pompeii magnis affectæ beneficiis eum diligebant: Cæsaris autem in barbaris erat nomen obscurius. Hinc magnos equitatus, magnaque auxilia expectabant; & suis locis bellum in hiemem ducere, cogitabant. Hoc inito consilio, toto flumine Ibero naves conquirere, & Ostogesam adduci jubent. Id erat oppidum positum ad Iberum, milliaque passuum a castris aberat xx. Ad eum locum fluminis, navibus junctis, pontem imperant fieri; legionesque in flumen Sicorim transducunt, castraque muniunt vallo pedum xii.

LXII. Qua re per exploratores cognita, summo labore militum, Cæsar, continuato diem noctemque opere in flu-

mine avertendo, huc jam deduxerat rem, ut equites, etsi difficulter, atque ægre fiebat, possent tamen atque audent flumen transire; pedites vero tantummodo humeris ac summo pectore exilare; & quum altitudine aque, tum etiam rapiditate fluminis ad transeundum [non] impedi-
rentur. Sed tamen eodem fere tempore pons in Ibero prope effectus nunciabatur; & in Sicori vadum reperiebatur.

LXIII. Jam vero eo magis illi maturandum iter existimabant. Itaque cum auxiliaribus cohortibus Ilerdæ præsidio relictis, omnibus copiis Sicorim transcunt, & cum II legionibus, quas superioribus diebus transduxerant, castra conjungunt. Relinquebatur Cæsari nihil, nisi uti equitatu agmen adversariorum male haberet, & carperet: pons enim ipsius magnum circuitum habebat; ut multo breviori itinere illi ad Iberum pervenire possent. Equites ab eo missi flumen transcunt, & quum de tertia vigilia Petreius atque Afranius castra movissent, repente sese ad novissimum agmen ostendunt: & magna multitudine circumfusa, morari atque iter impedire incipiunt.

LXIV. Prima luce ex superioribus locis, quæ Cæsaris castris erant conjuncta, cernebatur, equitatus nostri prælio novissimos illorum premi vehementer, ac nonnunquam sustinere extremum agmen, atque interrumpi: alias inferri signa, & universalium cohortium impetu nostros propelli, dein rursus conversos insequi: totis vero castris milites circulari, & dolere, hostem ex manibus dimitti, bellum necessario longius duci; centuriones, tribunosque militum adire, atque obsecrare, ut per eos Cæsar certior fieret, "Ne labori suo, neu periculo parceret: paratos esse, sese posse & audere ea transire flumen, qua transductus esset equitatus." Quorum studio & vocibus excitatus Cæsar, etsi timebat tantæ magnitudinis flumini exercitum ob-
ficere, conandum tamen, atque experiendum judicat. Itaque infirmiores milites ex omnibus centuriis deligi jubet, quorum aut animus, aut vires videbantur sustinere non posse: hos cum legione una præsidio castris relinquit. Reliquas legiones expeditas educit; magnoque numero jumentorum in flumine supra atque infra constituto, transducit exercitum. Pauci ex his militibus vi fluminis abrepti ab equitatu excipiuntur, ac sublevantur: interiit tamen nemo. Transducto incolumi exercitu, copias instruit; triplicemque aciem ducere incipit, ac tantum fuit in militibus studii, ut, millium vi ad iter addito circuitu, magna-
que ad vadum fluminis mora interposita, eos, qui de tertia vigilia exissent, ante horam dici IX consequerentur.

LXV. Quos

LXV. Quos ubi Afranius procul visos cum Petreio conspexit, nova re perterritus, locis superioribus consilii, aciemque instruit. Cæsar in campis exercitum reficit, ne defessum prælio obiciat: rursus conantes progredi insequitur, & moratur. Illi necessario maturius, quam constituerant, castra ponunt: suberant enim montes, atque a milibus passuum v itinera difficilia atque angusta excipiebant. Hos intra montes se recipiebant, ut equitatum effugerent Cæsar's; præditiisque in angustiis collocatis, exercitum itinere prohiberent; ipsi sine periculo, ac timore, Iberum copias transducerent. Quod fuit illis conandum, atque omni ratione efficiendum: sed totius diei pugna atque itineris labore defessi rem in posterum diem distulerunt. Cæsar quoque in proximo colle castra ponit.

LXVI. Media circiter nocte iis, qui adaquandi causa longius a castris processerant, ab equitibus correptis, fit ab his certior Cæsar, donec adversariorum silentio copias castris educere. Quo cognito, signum dari jubet, & vasa militari more conclamari. Illi, exaudito clamore, veriti, ne noctu impediti sub onere configere cogerentur, aut ne ab equitatu Cæsar's in angustiis tenerentur, iter supprimunt, copiasque in castris continent. Postero die Petreius cum paucis equitibus occulte ad exploranda loca proficiscitur, hoc idem fit ex castris Cæsar's. Mittitur L. Decidius Saxa cum paucis, qui loci naturam perspiciat. Uterque idem suis renunciat, v millia passuum proxima intercedere itineris campestris: inde excipere loca aspera & montuosa. Qui prior has angustias occupaverit, ab hoc hostem prohiberi, nihil esse negotii.

LXVII. Disputatur in consilio a Petreio, & Afranio, & tempus profectionis quaeritur. Plerique censabant, " Ut noctu iter facerent: posse prius ad angustias venire, quam sentirentur. Alii, quod pridie noctu conclamatum esset in castris Cæsar's, argumenti sumebant loco, non posse elam exiri, circumfundi noctu equitatum Cæsar's, atque omnia loca, atque itinera obsideri: nocturnaue prælia esse vitanda, quod perterritus miles in civili dissensione timori magis, quam religioni, consulere consuerit: at lucem multum per se pudorem omnia oculis, multum etiam tribunorum, militum & centurionum præsentiam afferre, quibus rebus coerceri milites, & in officio contineri soleant. Quare omni ratione esse interdiu pertrahendum: etsi aliquo accepto detrimento, tamen, summa exercitus salva, locum, quem petant, capi posse." Hæc evicit in consilio sententia; & prima luce postridie constituunt proficisci.

LXVIII. Cæsar, exploratis regionibus, albente cælo, omnes copias castris educit; magnoque circuitu, nullo certo itinere, exercitum ducit. nam quæ itinera ad Iberum atque Ostogelam pertinebant, castris hostium oppositis tenebantur. Ipsi erant transcendendæ valles maximæ, ac difficillimæ: saxa, multis locis prærupta, iter impediabant, ut arma per manus necessario traderentur, militesque lhermi, sublevatique alii ab aliis magnam partem itineris conficerent. Sed hunc laborem recusabat nullo, quod eum omnium laborum finem fore existimabant, si hostem Ibero intercludere; & fruentis prohibere potuissent.

LXIX. At primo Afraniani milites, visendi causa, læti ex castris procurrebant, contumeliosisque vocibus protequebantur; nec non; "Necessarii victus inopia coactos fugere, atque ad Ilerdam reverti." Erat enim iter a proposito diversum; contrariamque in partem ire videbatur. Duce vero eorum suum consilium laudibus ferebant, quod se castris tenuissent, multumque eorum opinionem adjuvabat, quod sine jumentis, impedimentisque ad iter profectos, videbant; ut non posse diutius inopiam sustinere considerenti. Sed, ubi paulatim retorqueri agmen ad dextram conspexerunt; jamque primos superare regionem castrorum animadverterunt; nemo erat adeo tardus, aut fugiens laboris, quin statim castris excundum, atque occurrendum putarent. Conclamatur ad arma; atque omnes copiae, paucis præsidio relictis cohortibus, exeunt, rectoque ad Iberum itinere contendunt.

LXX. Erat in celeritate omne positum certamen, utri prius angustias, montesque occuparent: sed exercitum Cæsar's viarum difficultates tardabant; Afranii copias equitatus Cæsar's insequens morabatur. Res tamen ab Afranianis huc erat necessario deducta, ut, si priores montes, quos petebant, attingissent, ipsi periculum vitarent, impedimenta totius exercitus, cohortesque in castris relictas servare non possent, quibus interclusis exercitu Cæsar's, auxilium ferri nulla ratione poterat. Consecit prioriter Cæsar; atque ex magnis rupibus nactus planitiem, in hac contra hostem aciem instruit. Afranius, quum ab equitatu novissimum agmen premeretur, & ante se hostem videret, collém quendam nactus, ibi constitit. Ex eo loco iv cetratorum cohortes in montem, qui erat in conspectu omnium excelsissimus, mittit. Hunc magno cursu concitatos jubet occupare, eo consilio, uti ipse eodem omnibus

tribus copiis contenderet, & mutato itinere, jugis Ostia, gesam perveniret. Hunc quum obliquo itinere cetrati paterent; conspicatus equitatus Cæsaris, in cohortes impetum facit: nec minimam partem temporis equitum vim cetrati sustinere potuerant; omnesque ab eis circumventi, in conspectu utriusque exercitus interficiuntur.

LXXI. Erat occasio bene gerendæ rei. Neque vero id Cæsarem fugiebat, tanto sub oculis accepto detrimento, perterritum exercitum sustinere non posse, præsertim circumdatum undique equitatu, quum in loco æquo atque aperto confingeretur. Idque ex omnibus partibus ab eo flagitabatur. Concurrerant legati, centuriones, tribuni que militum, "Ne dubitaret prælium committere: omnium esse militum paratissimos animos: Afranianos contra multis rebus sui timoris signa misisse, quod suis non subvenissent; quod de colle non decederent; quod vix equitum incursum sustinerent; collatisque in unum locum signis conferti, neque ordines, neque signa servarent. Quod si iniquitatem loci timeret, datum iri tamen aliquo loco pugnandi facultatem; quod certe inde decedendum esset Afranio, nec sine aqua permanere posset."

LXXII. Cæsar in eam spem venerat, se sine pugna & sine vulnere suorum rem conficere posse; quod re frumentaria adversarios interclusisset. "Cur etiam secundo proelio aliquos ex suis amitteret? cur vulnerari pateretur optime de se meritos milites? cur denique fortunam periclitaretur? præsertim quum non minus esset Imperatoris, consilio superare, quam gladio: movebatur etiam misericordia civium, quos interficiendos videbat: quibus salvis atque incolumibus rem obtinere volebat." Hoc consilium Cæsaris a plenisque non probabatur: milites vero palam inter se loquebantur; "Quoniam talis occasio victoriæ dimitteretur, etiam quum vellet Cæsar, sese non esse pugnaturus." Ille in sua sententia perseverat; & paullulum ex eo loco digreditur, ut timorem adversariis minuat. Pétreius atque Afranius, oblata facultate in castra sese referunt. Cæsar, præsidiis in montibus dispositis, omni ad Iberum intercluso itinere, quam proxime potest hostium castris, castra communivit.

LXXIII. Postero die duces adversariorum perturbati, quod omnem rei frumentariæ, fluminæque Iberi spem dimiserant, de reliquis rebus consultabant. Erat unum iter, Ilerdam si reverti vellent; alterum, si Tarracconem peterent. Hæc consulantibus eis, nunciatur, equatores ab equitatu premi nostro: qua re cognita, crebras stationes

disponunt equitum, & cohortium alariarum; legionariaeque interjiciunt cohortes; vallumque ex castris ad aquam ducere incipiunt; ut intra munitionem & sine timore, & sine stationibus aquari possent. Id opus inter se Petreius atque Afranius partiuntur: ipsique, perficiendi operis causa, longius progrediuntur.

LXXIV. Quorum discessu liberam nacti milites colloquiorum facultatem, vulgo procedunt; & quem quisque in castris notum aut municipem habebat, conquirat, atque evocat. Primum "agunt gratias omnes omnibus, quod sibi perterritis pridie pepercissent: eorum se beneficio vivere:" deinde "Imperatoris fidem quaerunt, rectene se illi sint commissuri; &, quod non ab initio fecerint, armaque cum hominibus necessariis, & confanguineis contulerint, queruntur." His provocati sermonibus, "Fidem ab Imperatore de Petreii atque Afranii vita petant; ne quod in se scelus concepisse, neu suos prodidisse videantur, quibus confirmatis rebus, se statim signa translaturus, confirmant; legatosque de pace primorum ordinum centuriones ad Caesarem mittunt." Interim alii suos in castra, invitandi causa, adducunt; alii ab suis abducuntur; adeo, ut una castra jam facta ex binis viderentur. Compluresque tribuni militum, & centuriones ad Caesarem veniunt, seque ei commendant. Idem hoc fit a principibus Hispaniae: quos illi evocaverant, & secum in castris habebant obsidum loco. Illi suos notos hospitesque quaerebant, per quem quisque eorum aditum commendationis haberet ad Caesarem. Afranii etiam filius adolescens, de sua ac parentis sui salute, cum Caesare, per Sulpicium legatum, agebat. Erant plena laetitia & gratulatione omnia; eorum, qui tanta pericula vitasse; & eorum, qui sine vulnere tantas res consecisse videbantur; magnumque fructum suae pristinae lenitatis omnium judicio Caesar ferebat; consiliumque ejus a cunctis probabatur.

LXXV. Quibus rebus nunciatis Afranio, ab instituto opere discedit; seque in castra recipit; sic paratus, ut videbatur, ut, quicumque accidisset casus, hunc quieto & aequo animo ferret. Petreius vero non deserit scire; armat familiam; cum hac, & praetoria cohorte cetratorum, barbarisque equitibus paucis, beneficiariis suis, quos suae custodiae causa habere consuevit, improvise ad vallem advolat: colloquia militum interruptit; nostros repellit ab castris: quos deprehendit, interficit. Reliqui coeunt inter se, & repentino periculo exterriti sinistras sagis involvunt, gladiosque destringunt; atque ita se a cetratis, equitibusque

defendunt, castrorum propinquitate confisi; seque in castra recipiunt; & ab iis cohortibus, quæ erant in statione ad portas, defenduntur.

LXXVI. Quibus rebus confectis, flets Petreius manipulos circuit, militesque appellat; "neu se, neu Pompeium absentem, Imperatorem suum, adversariis ad supplicium tradant," obsecrat. Fit celeriter concursus in prætorium. Postulat, ut jurent omnes, se exercitum, ducesque non deserturos, neque prodituros, neque sibi separatim a reliquis consilium capturos. Princeps in hæc verba jurat ipse. Idem jusjurandum adigit Afranium: subsequuntur tribuni militum, centurionesque. Centuriatim producti milites idem jurant; edicunt, penes quem quisque sit Cæsaris miles, ut producat: productos palam in prætorio interficiunt; sed plerosque hi, qui receperant, celant, nocturneque per vallum emittunt. Sic terror oblatus a ducibus; crudelitas in supplicio, nova religio jurisjurandi, spem præsentis deditiois sustulit, mentesque militum convertit, & rem ad pristinam belli rationem redegit.

LXXVII. Cæsar, qui milites adversariorum in castra per tempus colloqui venerant, summa diligentia conqueri & remitti jubet: sed ex numero tribunorum militum centurionumque nonnulli sua voluntate apud eum remanserunt; quos ille postea magno in honore habuit: centuriones in ampliores ordines, equites Romanos in tribunatium restituit honorem.

LXXVIII. Premebantur Afraniani pabulatione; aquabantur ægre; frumenti copiam legionarii nonnullam habebant; quod dierum XXI ab Ilerda frumentum jussi erant efferre: cetrati auxiliariesque nullam, quorum erant & facultates ad parandum exiguæ, & corpora insueta ad onera portanda: itaque magnus eorum quotidie numerus ad Cæsarem profugiebat. In his erat angustia res: sed ex propositis consiliis duobus explicitius videbatur, Ilerdam reverti, quod ibi paululum frumenti reliquerant. Ibi se reliquum consilium explicaturos confidebant. Tarraco aberat longius: quo spatio plures rem posse casus recipere intelligebant. Hoc probato consilio, ex castris profiscuntur. Cæsar, equitatu præmissio, qui novissimum agmen carperet, atque impediret, ipse cum legionibus subsequitur. Nullum intercedebat tempus, quin extremi cum equitibus præliarentur.

LXXIX. Genus erat hoc pugnae: Expeditæ cohortes novissimum agmen claudebant: pluresque in locis campislibus subsistebant: si mons erat adscendendus, facile ipsa

ipsa loci natura periculum repellebat : quod ex locis superioribus, qui antecesserant, desuper suos adscendentes protegebant. quum vallis, aut locus declivis suberat; neque illi, qui antecesserant, morantibus opem ferre poterant. equites vero ex loco superiore in aversos tela coniciebant. tum magno erat in periculo res. Relinquebatur, ut, quum ejusmodi locis esset appropinquatum, legionem signa consistere, juberent, magnoque impetu equitatum repellerent. eo submoto, repente incitati cursu sese in valles universas demitterent, atque ita transgressi rursus in locis superioribus consisterent. nam tantum ab equitum suorum auxilio aberant, quorum numerum habebant magnum, ut eos, superioribus perterritos prœliis, in medium reciperent agmen, ultroque eos tuerentur; quorum nulli ex itinere excedere licebat, quia ab equitatu Cæsaris exciperentur.

LXXX. Tali dum pugnatur modo, lente, atque paulatim proceditur, crebroque, ut sint auxilio suis, subsistunt, ultimum accedit. millia enim progressi IV, vehementiusque peragitati ab equitatu, montem excelsum capiunt: ibique una fronte contra hostem castra muniunt, neque jumentis onera deponunt. Ubi Cæsaris castra posita, tabernacula, que constituta, & dimissos equites, pabulandi causa, animadvertunt; sese subito proripiunt, hora circiter VI ejusdem diei; & spem nacti moræ discessu nostrorum equitum, iter facere incipiunt. Qua re animadversa, Cæsar relictis legionibus subsequitur; præsidio impedimentis paucas cohortes relinquit; hora X subsequi pabulatores, equitesque revocari jubet. Celeriter equitatus ad quotidianum itineris officium revertitur. Pugnatur acriter ad novissimum agmen, adeo ut pæne terga convertant: compluresque milites, etiam nonnulli centuriones interficiuntur. Instabat agmen Cæsaris, atque universum immincebat.

LXXXI. Tum vero neque ad explorandum idoneum locum castris, neque ad progrediendum data facultate, consistunt necessario, & procul ab aqua, & natura iniquo loco, castra ponunt. Sed iidem de causis Cæsar, quæ supra sunt demonstratæ, prælio [amplius] non laessit, & eodæ die tabernacula statui passus non est; quo paratiores essent ad insequendum omnes, sive noctu, sive interdiu erumperent. Illi animadverso vitio castrorum, tota nocte munitiones proferunt, castraque castris convertunt. Hoc idem postero die a prima luce faciunt, totumque in ea re diem consumunt. sed, quantum opere processerant, & castra protulerant, tanto aberant ab aqua longius; & præsentimalo

malo aliis malis remedia dabantur. Prima nocte aquandi causa nemo egreditur ex castris : proximo die, praesidio in castris relicto, universas ad aquam copias educunt : pabulum emittitur nemo. His eos supplices malis haberi Caesar, & necessariam subire deditiorem, quam praelio decertare, malebat. Conatur tamen eos vallo fossaque circumvenire ; ut quam maxime repentinas eorum eruptiones demoretur, quo necessario descensuros existimabat. Illi & inopia pabuli adducti, & quo essent ad id expeditiores, omnia farcinaria jumenta interfici jubent.

LXXXII. In his operibus consiliisque biduum consumitur : tertio die magna jam pars operis Caesaris processerat. Illi impediendae rei causa, hora circiter iix signo dato, legiones educunt, aciemque sub castris instruunt. Caesar ab opere legiones revocat, equitatum omnem convenire jubet ; aciem instruit, contra opinionem enim militum, famamque omnium, videri praelium defugisse, magnum detrimentum afferebat. Sed eisdem de causis, quae sunt cognitae, quo minus dimicare vellet, movebatur ; atque hoc etiam magis, quod spatii brevitatem, etiam in fugam conjectis adversariis, non multum ad summam victoriae juvare poterat : non enim amplius pedum millibus ii ab castris castra distabant. hinc duas partes acies occupabant ; tertia vacabat ad incursum atque impetum militum relicta. Si praelium committeretur, propinquitatem castrorum celerem superatis ex fuga receptum dabat. Hac de causa constituerat, signa inserentibus resistere, prior praelio non lacerare.

LXXXIII. Acies erat Asraniana duplex legionum v : tertium in subsidiis locum alariae cohortes obtinebant. Caesaris triplex : sed primam aciem quaternae cohortes ex v legionibus tenebant : has subsidiariae ternae, & rursus aliae totidem, suae cujusque legionis, subsequerebantur : sagittarii funditoresque media continebantur acie : equitatus latera cingebat. Tali instructa acie, tenere uterque propositum videbatur : Caesar, nisi coactus, praelium non committere ; ille, ut opera Caesaris impediret. Producitur tamen res ; aciesque ad solis occasum continentur : inde utrique in castra discedunt. Postero die munitiones institutas Caesar parat perficere : illi vadum fluminis Sicoris tentare, si transire possent. Qua re animadversa, Caesar Germanos levis armaturae, equitumque partem flumen transjicit, crebrasque in ripis custodias disponit.

LXXXIV. Tandem, omnibus rebus obsessi, quartum jam diem sine pabulo retentis jumentis, aquae, lignorum, frumen-

menti inopia, colloquium petunt; &, id si fieri possit, se moto a militibus loco. Ubi id a Cæsare negatum, &, palam si colloqui vellent, concessum est; datur obsidis loco Cæsari filius Afranii. Venitur in eum locum, quem Cæsar delegit. Audiente utroque exercitu, loquitur Afranius: "Non esse aut ipsis, aut militibus succensendum quod fidem erga Imperatorem suum Cn. Pompeium conservare voluerunt: sed satis jam fecisse officio, satisque supplicii tulisse, perpeffos omnium rerum inopiam: nunc vero, pæne ut feras, circummunitos, prohiberi aqua, prohiberi ingressu: neque corpore dolorem, neque animo ignominiam ferre posse: itaque se victos confiteri: orare atque obsecrare, si qui locus misericordiæ relinquatur, ne ad ultimum supplicium progredi necesse habeant." Hæc quam potest demississime atque subjectissime exponit.

LXXXV. Ad ea Cæsar respondit: "Nulli omnium hæc partes, vel querimoniam, vel miserationis, minus conveniſſe: reliquos enim omnes suum officium præstitisse; se, qui etiam bona conditione, & loco, & tempore æquo confingere noluerit, ut quam integerrima essent ad pacem omnia exercitum suum, qui injuria etiam accepta, suisque interfectis, quos in sua potestate habuerit, conservavit, & texit; illius denique exercitus milites, qui per se de concilianda pace egerint, qua in re omnium suorum vitæ consulendum putarint. sic omnium ordinum partes in misericordia constituisse: ipsos duces a pace abhorruisse: eos neque induciarum jura servasse, & homines imperitos, & per colloquium deceptos crudelissime interfecisse. Accidisse igitur his, quod plerunque hominibus nimia pertinacia atque arrogantia accidere soleat, uti eo recurrant, & id cupidissime petant, quod paullo ante contemserint: neque nunc se illorum humilitate, neque aliqua temporis opportunitate postulare, quibus rebus opes augeantur suæ; sed eos exercitus, quos contra se multos jam annos aluerint, velle dimitti: neque enim vi legiones alia de causa missas in Hispaniam, septimamque ibi conscriptam, neque tot tantasque classes paratas, neque submissos duces, rei militaris peritos. Nihil horum ad pacandas Hispanias, nihil ad usum provinciæ provisum, quæ, propter diuturnitatem pacis, nullum auxilium desideravit. Omnia hæc jampridem contra se parari: in se novi generis imperia constitui; ut idem ad portas urbanis præsidia rebus, & duas bellicosissimas provincias absens tot annos obtineat: in se jura magistratuum commutari, ne ex prætura & consulatu, ut semper, sed per paucos probati & electi in provincias

vincias mittantur: in se ætatis excusationem nihil valere, quod superioribus bellis probati ad obtinendos exercitus evocentur: in se uno non servari, quod sit omnibus datum semper imperatoribus, ut, rebus feliciter gestis, aut cum honore aliquo, aut certe sine ignominia domum revertantur, exercitumque dimittant. Quæ tamen omnia & se tulisse patienter & esse laturum: neque nunc id agere, ut ab illis abductum exercitum teneat iple, quod tamen sibi difficile non sit; sed ne illi habeant, quo contra se uti possint: proinde, ut esset dictum, provinciis excederent, exercitumque dimitterent: si id sit factum, nociturum se nemini: hanc unam, atque extremam pacis esse conditionem."

LXXXVI. Id vero militibus fuit pergratum & jucundum, ut ex ipsa significatione potuit cognosci; ut, qui aliquid victi incommodi exspectavissent, ultro præmium missionis serrent. Nam quum de loco & tempore ejus rei controversia inferretur, & voce & manibus universi ex vallo, ubi constiterant, significare cœperunt, ut statim dimitterentur: neque omni interposita fide firmum esse posse, si in aliud tempus differretur. Paucis quum esset in utramque partem verbis disputatum, res huc deducitur, ut ii, qui habeant domicilium, aut possessiones in Hispania, statim; reliqui ad Varum flumen dimittantur: ne quid eis noceatur, neu quis invitus sacramento dicere cogatur a Cæsare, cavetur.

LXXXVII. Cæsar ex eo tempore, dum ad flumen Varum veniatur, se frumentum daturum, pollicetur: addit etiam, ut, "Quid quisque eorum in bello amiserit, quæ sint penes milites suos, iis, qui amiserint, restituatur:" militibus, æqua facta æstimatione, pecuniam pro iis rebus dissolvit. Quasunque postea controversias inter se milites habuerint, sua sponte ad Cæsarem in jus adierunt. Petreius atque Afranius, quum stipendium ab legionibus, pæne seditione facta, flagitaretur, cujus illi diem nondum venisse dicerent, Cæsar ut cognosceret, postulant: eoque utrique, quod statuit, contenti fuerunt. Parte circiter tertia exercitus eo biduo dimissa, 11 legiones suas antecedere, reliquas subsequi jussit, ut non longo inter se spatio castra facerent: eique negotio Q. Fufium Kalenum legatum præficit. Hoc ejus præscripto ex Hispania ad Varum flumen est iter factum, atque ibi reliqua pars exercitus dimissa.

LIBER II.

I. **D**Um hæc in Hispania geruntur, C. Trebonius legatus, qui ad oppugnationem Massiliæ relictus erat, duabus ex partibus aggerem, vineas, turrestque ad oppidum agere instituit. Una erat proxima portui, navalibusque; altera ad partem, qua est aditus ex Gallia atque Hispania ad id mare, quod adigit ad ostium Rhodani. Massilia enim sere ex iii oppidi partibus mari alluitur. Reliqua quarta est, quæ aditum habeat a terra. Hujus quoque spatii pars ea, quæ ad arcem pertinet, loci natura, & valle altissima munita longam & difficilem habet oppugnationem. Ad ea perficienda opera C. Trebonius magnam jumentorum atque hominum multitudinem ex omni provincia vocat; vimina materiamque comportari jubet. Quibus comparatis rebus, aggerem in altitudinem pedum LXXX exstruit.

II. Sed tanti erant antiquitas in oppido omnium rerum ad bellum apparatus, tantaque multitudo tormentorum, ut eorum vim nullæ contextæ viminibus vineæ sustinere possent. Asseres enim pedum XII, cuspidibus præfixi, atque hi maximis balistis missi per IV ordines cratium in terra defigebantur. Itaque pedalibus lignis conjunctis inter se porticus integebantur; atque hac agger inter manus proferebatur. Antecedebat testudo pedum LX, æquandi loci causa, facta item ex fortissimis lignis, involuta omnibus rebus, quibus ignis jactus & lapides defendi possent. Sed magnitudo operum, altitudo muri, atque turrium, multitudo tormentorum omnem administrationem tardabat: sum crebræ per Albicos eruptiones fiebant ex oppido; ignesque aggeri & turribus inferebantur: quæ facile nostri repellebant milites; magnisque ultro illatis detrimentis, eos, qui eruptionem fecerant, in oppidum rejiciebant.

III. Interim L. Nasidius ab Cn. Pompeio cum classe navium XVI, in quibus paucæ erant æratæ, L. Domitio Massiliensibusque subsidio missis, freto Siciliæ, imprudente atque inopinante Curione, pervenitur: appulsiisque Messanæ navibus, atque inde, propter repentinum terrorem, Principum ac Senatus fuga facta, ex navalibus eorum unam deducit. Hac adjuncta ad reliquas naves, cursum Massiliam versus perficit; præmissaque clam navicula, Domitium Massiliensesque de suo adventu certiores facit; eosque magnopere hortatur, ut rursus cum Bruti classe, additis suis auxiliis, confligant,

IV. Mas-

IV. Massilienses post superius incommodum veteres ad eundem numerum ex navalibus productas naves reseccerant, summaque industria armaverant; (remigum gubernatorumque magna copia suppetebat;) piscatoriasque adiecerant, atque contexerant, ut essent ab ictu telorum remiges tuti: has sagittariis tormentisque compleverunt. Tali modo instructa classe; omnium seniorum, matrum familiarumque virginum precibus, & fletu excitati, ut extremo tempore civitati subvenirent, non minore animo ac fiducia, quam ante dimicaverant, naves conscendunt. Comuni enim sit vitio naturæ, ut invisis, latitantibus, atque incognitis rebus magis confidamus, vehementiusque exterramur; ut tum accidit. Adventus enim L. Nasidii summa spe & voluntate civitatem compleverat. Nasti idoneum ventum ex porto exeunt, & Tauroënta, quod est castellum Massiliensium, ad Nasidium perveniunt; ibique naves expediunt: rursusque se ad consilium animo confirmant; & consilia communicant. Dextra pars Massiliensibus attribuitur, sinistra Nasidio.

V. Eodem Brutus contendit, aucto navium numero: nam ad eas, quæ factæ erant Arelate per Cæsarem, captivæ Massiliensium accesserant vi. Has superioribus reseccerat diebus, atque omnibus rebus instruxerat. Itaque suos cohortatus, quos integros superavissent, ut victos contemnerent, plenus spei bonæ atque animi adversus eos profiscitur. Facile erat ex castris C. Trebonii, atque omnibus superioribus locis prospicere in urbem, ut omnis juvenus, quæ in oppido remanserat, omnesque superioris ætatis, cum liberis, atque uxoribus, publicisque custodiis, aut ex muro ad cælum manus tenderent, aut templa Deorum immortalium adirent, & ante simulacra projecti victoriam ab Diis exposcerent. Neque erat quisquam omnium, quin in ejus diei casu suarum omnium fortunarum eventum consistere existimaret. nam & honesti ex juventute, & cujusque ætatis amplissimi, nominatim evocati, atque obsecrati naves conscenderant; ut, si quid adversi accidisset, ne ad conandum quidem sibi quidquam reliqui fore viderent: si superavissent vel domesticis opibus, vel externis auxiliis, de salute urbis confiderent.

VI. Commissio prælio, Massiliensibus res nulla ad virtutem defuit: sed memores eorum præceptorum, quæ paullo ante ab suis acceperant, hoc animo decertabant, ut nullum aliud tempus ad conandum habituri viderentur, & quibus in pugna vitæ periculum accideret, non ita multo se reliquorum civium satum antecedere existimarent, qui-

bus, urbe capta, eadem esset belli fortuna patienda. Ductisque nostris paullatim navibus, & artificio gubernatorum mobilitati navium locus dabatur; & si quando nostri facultatem nacti, ferreis manibus injectis, navem religaverant, undique suis laborantibus succurrebant. Neque vero conjuncti Albicis comminus pugnando deficiebant, neque multum cedebant virtute nostris. Simul ex minoribus navibus magna vis eminus missa telorum, multa nostris de improvviso imprudentibus atque impeditis vulnera inferebant: conspicatæque naves triremes et navem D. Brutus, quæ ex insigni facile agnosci poterat, duabus ex partibus sese in eam incitaverant: sed tantum, re provisâ, Brutus celeritate navis enisus est, ut parvo momento antecederet. Illæ adeo graviter inter se incitatæ confixerunt, ut vehementissime utræque ex concursu laborarent; altera vero, præfracto rostro, tota collabesceret. Qua re animadversa, quæ proximæ ei loco ex Brutus classe naves erant, in eas impeditas impetum faciunt, celeriterque ambas deprinunt.

VII. Sed Nasidianæ naves nullo usui fuerunt, celeriterque pugna excesserunt: non enim has aut conspectus patriæ, aut propinquorum præcepta ad extremum vitæ periculum adire cogebant. Itaque ex eo numero navium nulla desiderata est: ex Massiliensium classe v sunt depressæ, iv captæ, i cum Nasidianis profugit: quæ omnes ceteriorem Hispaniam petiverunt. At ex reliquis una præmissa Massiliam, hujus nuncii perferendi gratia, quum jam appropinquaret urbi, omnis sese multitudo ad cognoscendum effudit: ac, re cognita, tantus luctus excepit, ut urbs ab hostibus capta eodem vestigio videretur. Massilienses tamen nihilo sequius ad defensionem urbis reliqua apparare cœperunt.

VIII. Est animadversum ab legionariis, qui dexteram partem operis administrabant, ex crebris hostium eruptionibus, magno sibi esse præsidio posse; si pro castello ac receptaculo, turrim ex latere sub muro secissent: quam primo ad repentinos incursum humilem parvamque fecerant. Huc se referebant: hinc, si qua major oppresserat vis, propugnabant: hinc ad repellendum & prosequendum hostem procurrebant. Patebat hæc quoque versus pedes xxx; sed parietum crassitudo pedes v. Postea vero, ut est rerum omnium magister usus, hominum adhibita solertia, inventum est, magno esse usui posse, si hæc esset in altitudinem turris elata. Id hac ratione perfectum est.

IX. "Ubi turris altitudo perducta est ad contabulationem;
cam

eam in patietes instruxerunt ita, ut capita tignorum exten-
ta parietum structura tegerentur: ne quid emineret, ubi
ignis hostium adhæresceret, hanc insuper contignationem,
quantum testum plutei ac vinearum passum est, laterculo
adstruxerunt: supraque eum locum duo tigna transversa
injecerunt non longe ab extremis parietibus, quibus sus-
penderent eam contignationem, quæ turri tegimento esset
futura: supraque ea tigna directo transversas trabes inje-
cerunt, easque axibus religaverunt. Has trabes paullo
longiores, atque eminentiores, quam extremi parietes e-
rant, effecerunt; ut esset, ubi tegimenta præpendere pos-
sent, ad defendendos istus ac repellendos, quum inter e-
am contignationem parietes exstruerentur: eamque con-
tabulationem summam lateribus lutoque constraverunt, ne
quid ignis hostium nocere posset: centonesque insuper in-
jecerunt, ne aut tela tormentis missa tabulationem per-
fringerent, aut saxa ex catapultis lateritium discuterent.
Storias autem ex funibus anchorariis tres, in longitudinem
parietum turris, latas IV pedes, fecerunt: easque ex III
partibus, quæ ad hostes vergebant, eminentibus trabibus
circum turrim præpendentes religaverunt; quod unum ge-
nus tegimenti aliis locis erant experti nullo telo neque tor-
mento transjici posse. Ubi vero ea pars turris, quæ erat
perfecta, testâ atque munita est ab omni istu hostium,
pluteos ad alia opera abduxerunt: turris testum per se i-
psum prehensionibus ex contignatione prima suspendere ac
tollere cœperunt: ubi, quantum storiarum demissio patie-
batur, tantum elevabant. Intra hæc tegimenta abditi at-
que muniti parietes lateribus exstruebant; rursusque alia
prehensione, ad ædificandum, sibi locum expediebant. U-
bi tempus alterius contabulationis videbatur, tigna item;
ut primo, testâ extremis lateribus instruebant; exque ea
contignatione rursus summam contabulationem, storias-
que elevabant. Ita tuto, ac sine ullo vulnere ac periculo
vi tabulata exstruxerunt: fenestrasque, quibus in locis
visum est, ad tormenta mittenda in struendo reliquerunt.¹⁷

X. Ubi ex ea turri, quæ circum essent, opera tueri se
posse confisi sunt; musculum pedum LX longum ex ma-
teria bipedali, quem a turri lateritiâ ad hostium turrim,
murumque perducerent, facere instituerunt; cujus musculi
hæc erat forma. "Dux primum trabes in solo, æque longæ,
distantes inter se pedes IV collocantur: inque eis columel-
læ pedum in altitudinem V designantur. Has inter se ca-
preolis molli fastigio conjungunt, ubi tigna, quæ musculi
tegendi causa ponant, collocentur. Eo super, tigna bi-

pedalia injiciunt; eaque laminis clavisque religant. Ad extremum musculi testum, trabesque extremas, quadratas regulas, iv patentes digitos, desigunt; quæ lateres, qui super musculo struantur, contineant. Ita fastigato, atque ordinatione structo, ut trabes erant in capreolis collocatæ, lateribus lutoque musculus, ut ab igni, qui ex muro jaceretur, tutus esset, contegitur. Super lateres coria inducuntur; ne canalibus aqua immissa lateres diluere posset. Coria autem, ne rursus igni ac lapidibus corrumpantur, centonibus conteguntur. Hoc opus ompe, testum vineis, ad ipsam turrem perficiunt, subitoque, inopinantibus hostibus, machinatione navali, phalangis subiectis, ad turrem hostium admovent, ut ædificio jungatur."

XI. Quo malo perterriti subito oppidani saxa, quam maxima possunt, vestibibus promoveant, præcipitataque muro in musculum devolvunt. Idem firmitas materiæ sustinet, &, quidquid incidit, fastigio musculi elabitur. Id ubi vident, mutant consilium: cupas tæda ac pice refertas incendunt: easque de muro in musculum devolvunt. Involutæ labuntur; delapsæ ab lateribus, longuriis, surcisque ab opere removentur. Interim sub musculo milites vestibibus infima saxa turris hostium, quibus fundamenta continebantur, convellunt. Musculus ex turri lateritia a nostris telis tormentisque defenditur: hostes ex muro ac turribus submoventur: non datur libera muri defendendi facultas. Compluribus jam lapidibus ex ea, quæ suberat, turri subductis, repentina ruina pars ejus turris concidit: pars reliqua consequens procumbebat.

XII. Tum hostes, turris repentina ruina commoti, inopinato malo turbati, Decorum ira perculsi, urbis direptione perterriti, inermes cum insulis sese porta foras universi propiunt; ad legatos atque exercitum supplices manus tendunt. Qua nova re oblata, omnis administratio belli consistit: militesque, averſi a prælio, ad studium audiendi & cognoscendi seruntur. Ubi hostes ad legatos exercitumque pervenerunt, universi se ad pedes projiciunt: orant, "Ut adventus Cæsaris expectetur; captam suam urbem videre, opera perfecta, turrem subrutam; itaque a defensione desistere: nullam exoriri moram posse, quo minus, quum venisset, si imparata non facerent, ad nutum e vestigio diriperentur. Docent, si omnino turris concidisset, non posse milites contineri, quin spe prædæ in urbem irumperent, urbemque delerent." Hæc, atque ejusdem generis complura, ut ab hominibus doctis, magna cum misericordia actuque pronunciantur.

XIII. Quibus

XIII. Quibus rebus commoti legati, milites ex opere deducunt, oppugnatione desistunt, operibus custodias relinquunt. Induciarum quodam genere misericordia facto, adventus Cæsaris exspectatur. Nullum ex muro, nullum a nostris mittitur telum: ut re confecta, omnes curam & diligentiam remittant: Cæsar enim per literas Trebonio magnopere mandaverat, ne per vim oppidum expugnari pateretur; ne gravius permoti milites, & defectionis odio, & contemtionem sui, & diutino labore, omnes puberes interficerent: quod se facturos minabantur: ægreque tunc sunt retenti, quin oppidum irrumperent; graviterque eam rem tulerunt, quod stetisse per Trebonium, quo minus oppido potirentur, videbatur.

XIV. At hostes sine fide tempus atque occasionem fraudis ac doli quærunt: interjectisque aliquot diebus, nostris languentibus, atque animo remissis, subito, meridiano tempore, quum alius discessisset, alius ex diutino labore in ipsis operibus quieti se dedisset; arma vero omnia reposita, contestaque essent; portis se foras erumpunt; secundo magnoque vento ignem operibus inferunt: Hunc sic distulit ventus, uti uno tempore agger, plutei, testudo, turris, tormenta flammam conciperent, & prius hæc omnia consumerentur, quam, quemadmodum accidisset, animadverti posset. Nostri repentina fortuna permoti, arma, quæ possunt, arripiunt: alii ex castris sese incitant. Fit in hostes impetus: sed muro, sagittis, tormentisque fugientes persequi prohibentur. Illi sub murum se recipiunt; ibique musculum, turrimque lateritiam libere incendunt. Ita multorum mensium labor, hostium perfidia, & vi tempestatis, puncto temporis, interiit. Tentaverunt hoc idem Massilienses postero die: eandem nacti tempestatem, majori cum fiducia ad alteram turrem aggeremque eruptione pugnaverunt; multumque ignem intulerunt. Sed, ut superioris temporis contentionem nostri omnem remiserant, ita proximi diei casu admoniti omnia ad defensionem paraverant. Itaque multis interfectis, reliquos infecta re in oppidum repulerunt.

XV. Trebonius ea, quæ sunt amissa, multo majore studio militum administrare, & reficere instituit. Nam ubi tantos suos labores & apparatus male cecidisse viderunt; induciisque per scelus violatis suam virtutem irrisui fore perdoluerunt; quod, unde agger omnino comportari posset, nihil erat reliquum, omnibus arboribus longe lateque in finibus Massiliensium excisis, & convestis; "Aggerem novi generis, atque inauditum ex lateritiis duobus muris, secum

senum pedum crassitudine, atque eorum murorum contignationem facere instituerunt, æqua fere latitudine, atque ille congestus ex materia fuerat agger. Ubi aut spatium inter muros, aut imbecillitas materiæ postulare videretur, pilæ interponuntur, transversaria signa injiciuntur, quæ firmamento esse possint; & quidquid est contignatum, cratibus consternitur, cratesque luto integuntur." Sub testis milles, dextera ac sinistra, muro testus, adversus, plutei obiectu, operi quæcunque usui sunt, sine periculo supportat. Celeriter res administratur: diuturni laboris detrimentum solertia, & virtute militum brevi reconcinnatur. Portæ, quibus locis videtur, eruptionis causa in muro relinquuntur.

XVI. Quod ubi hostes viderunt, ea, quæ diu longoque spatio refici non posse sperassent, paucorum dierum opera & labore ita refecta, ut nullus perfidiæ neque eruptioni locus esset: neque quidquam omnino relinqueretur, quo aut vi militibus, aut igni operibus, noceri posset: eodemque exemplo sentiunt, totam urbem, qua sit aditus ab terra, muro, turribusque circumiri posse; sic, ut ipsis consistendi in suis munitionibus locus non esset; quum pæne inædificata in muris ab exercitu nostro mœnia viderentur, ac tela manu conjicerentur; suorumque tormentorum usum, quibus ipsi magna speravissent, spatio propinquitatis interire; parique conditione ex muro ac turribus belandi data, virtute se nostris adæquare non posse intelligunt, ad easdem deditionis condiciones recurrunt.

XVII. M. Varro in ulteriore Hispania, initio, cognitis iis rebus, quæ sunt in Italia gestæ, dissidens Pompeianis rebus, amicissime de Cæsare loquebatur: "Præoccupatum sese legatione ab Cn. Pompeio, teneri obstrictum fide: necessitudinem quidem sibi nihilo minorem cum Cæsare intercedere, neque se ignorare, quod esset officium legati, qui fiduciariam operam obtineret, quæ vires suæ, quæ voluntas erga Cæsarem totius provinciæ." Hæc omnibus ferebat sermonibus; neque se in ullam partem movebat. Postea vero, quum Cæsarem ad Massiliam detineri cognovit, copias Petreii cum exercitu Afranii esse conjunctas, magna auxilia convenisse; magna, esse in spe atque expectari, & consentire omnem citeriorem provinciam, quæque postea acciderant, de angustis ad Ilerdam rei frumentariæ, accepit; atque hæc ad eum latius atque inflatius Afranius perferibebat; se quoque ad motum fortunæ movere cœpit.

XVIII. Dilectum habuit tota provincia; legionibus complens

pletis II, cohortes circiter xxx alarias addidit; frumenti magnum numerum coëgit, quod Massiliensibus, item quod Asranio Petreioque mitteret; naves longas x Gaditanis, ut facerent, imperavit; complures præterea in Hispali faciendas curavit: pecuniam omnem omniaque ornamenta ex sano Herculis in oppidum Gades contulit. Eo vi cohortes, præsidii causa, ex provincia misit: Caiumque Gallonium, equitem Romanum, familiarem Domitii, qui eo procurandæ hereditatis causa venerat, missus a Domitio, oppido Gadibus præfecit: arma omnia privata ac publica in domum Gallonii contulit. Ipse habuit graves in Cæsarem conciones. Sæpe ex tribunali prædicavit, "Adversa Cæsarem prælia fecisse, magnum numerum ab eo militum ad Asranium perfugisse. Hæc se certis nunciis, certis auctoribus, comperisse." Quibus rebus perterritos cives Romanos ejus provinciæ sibi ad Rempublicam administrandam HS. CLXXX, & argenti pondo xx millia, tritici modios cxx millia polliceri coëgit. Quas Cæsari esse amicas civitates arbitratur, iis graviora onera injungebat, præsidiaque eo deducebat: & judicia in privatos reddebat, qui verba atque orationem adversus Rempublicam habuissent; eorum bona in publicum addicebat: provinciam omnem in sua & Pompeii verba jusjurandum adigebat. Cognitis iis rebus, quæ sunt gestæ in citeriore Hispania, bellum parabat. Ratio autem hæc erat belli, ut se cum II legionibus Gades conferret; naves, frumentumque omne ibi contineret: (provinciam enim omnem Cæsaris rebus sapere cognoverat.) In insula, frumento navibusque comparatis, bellum duci non difficile existimabat. Cæsar, etsi multis necessariisque rebus in Italiam revocabatur, tamen constituerat nullam partem belli in Hispaniis relinquere: quod magna esse Pompeii beneficia, & magnas clientelas in citeriore provincia sciebat.

XIX. Itaque duabus legionibus missis in ulteriorem Hispaniam cum Q. Cassio Tribuno plebis, ipse cum xc equitibus magnis itineribus progreditur, edictumque præmittit, ad quam diem magistratus, principesque omnium civitatum sibi esse præsto Cordubæ vellet. Quo edicto tota provincia pervulgato, nulla fuit civitas, quin ad id tempus partem Senatus Cordubam mitteret; nullusve civis Romanus paullo notior, quin ad diem conveniret. Simul ipse Cordubæ conventus per se portas Varroni clausit; custodias vigiliasque in turribus muroque disposuit. Cohortes II, quæ Colonice appellabantur, quum eo casu venissent, tuendi oppidi causa apud se retinuit. Iisdem diebus

Cap.

Carmonenses, quæ est longe firmissima totius provincie civitas, deductis in arcem oppidi cohortibus a Varro præsidio, per se cohortes eiecit, portasque præcluserat.

XX. Hoc vero magis properare Varro, ut cum legionibus quam primum Gades contenderet: ne itinere, aut transiitu intercluderetur. Tanta, ac tam secunda in Cæsarem voluntas provincie reperiiebatur. Progresso ei paullo longius literæ a Gadibus redduntur; simul atque sit cognitum de edicto Cæsaris, consensisse Gaditanos principes cum tribunis cohortium, quæ essent ibi in præsidio, ut Gallonium ex oppido expellerent, urbem insulamque Cæsari servarent. Hoc inito consilio, denunciavisse Gallonio, ut sua sponte, dum sine periculo liceret, excederet Gadibus, si id non fecisset, sibi consilium capturos: hoc timore adductum Gallonium, Gadibus excessisse. His cognitis rebus, altera ex ii legionibus, quæ Vernacula appellabatur, ex castris Varronis, adstante & inspectante ipso, signa sustulit, seseque Hispalim recepit, atque in foro, & porticibus sine maleficio consedit. quod factum adeo ejus conventus cives Romani comprobaverunt, ut domum ad se quisque hospitio cupidissime reciperet. Quibus rebus perterritus Varro, quum, itinere converso, sese Italicam venturum promississet, certior ab suis factus est, præclusas esse portas. Tum vero, omni interclusus itinere, ad Cæsarem mittit, paratum se esse, legionem, cui jusserit, tradere. Ille ad eum sex. Cæsarem mittit, atque huic tradi jubet. Tradita legione, Varro Cordubam ad Cæsarem venit: relatis ad eum publicis cum fide rationibus, quod penes eum est pecunie, tradit; &, quod ubique habeat frumenti, ac navium, ostendit.

XXI. Cæsar, concione habita Cordubæ, omnibus generatim gratias agit; civibus Romanis, quod oppidum in sua potestate studuissent habere; hispanis, quod præsidia expulissent; Gaditanis, quod conatus adversariorum infregissent, seseque in libertatem vindicassent; tribunis militum centurionibusque, qui eo præsidii causa venerant, quod eorum consilia sua virtute confirmassent; pecunias, quas erant in publicum Varroni cives Romani polliciti, remittit; bona restituit iis, quos liberius locutos hanc penam tulisse cognoverat: tributis quibusdam publicis privatisque præmiis, reliquos in posterum bona spe complet; biduumque Cordubæ commoratus Gades proficiscitur: pecunias monumentaque, quæ ex sano Herculis collata erant in privatam domum, referri in templum jubet: provincie Q. Cassium præficit; huic iv legiones attribuit

ipse

ipse iis navibus, quas M. Varro, quasque Gaditani jussu Varronis fecerant, Tarraconem paucis diebus pervenit. Ibi totius fere citerioris provinciae legationes Cæsaris adventum exspectabant. Eadem ratione privatim ac publice quibusdam civitatibus habitis honoribus, Tarracone discedit, pedibusque Narbonem, atque inde Massiliam pervenit. Ibi legem de Dictatore latam, seseque Dictatorem dictum a M. Lepido prætoris, cognoscit.

XXII. Massilienses, omnibus defessi malis, rei frumentariæ ad summam inopiam adducti, bis prælio navali superati, crebris eruptionibus fusi, gravi etiam pestilentia confecti, ex diutina conclusione, & mutatione victus (panico enim vetere, atque hordeo corrupto omnesalebantur; quod ad hujusmodi casus antiquitus paratum in publicum contulerant) dejecta turri, labefacta magna parte muri, auxiliis provinciarum & exercituum desperatis, quos in Cæsaris potestatem venisse, cognoverant, sese dedere sine fraude constituunt. Sed paucis ante diebus L. Domitius, cognita Massiliensium voluntate, navibus 111 comparatis, (ex quibus 11 familiaribus suis attribuerat, unam ipse conscenderat.) nactus turbidam tempestatem, est profectus. Hunc conspicatæ naves, quæ, jussu Bruti, consuetudine quotidiana ad portum excubabant, sublati anchoris, sequi cœperunt. Ex iis unum ipsius navigium contendit, & fugere perseveravit, auxilioque tempestatis ex conspectu abiit; duo perterrita concursu nostrarum navium sese in portum receperunt. Massilienses arma tormentaque ex oppido, ut est imperatum, proferunt: naves ex portu, navalibusque educunt: pecuniam ex publico tradunt. Quibus rebus confectis, Cæsar magis eos pro nomine, & vetustate, quam pro meritis in se civitatis, conservans, 11 ibi legiones præsidio relinquit; ceteras in Italiam mittit: ipse ad urbem proficiscitur.

XXIII. Iisdem temporibus C. Curio, in Africam profectus, ex Sicilia, & jam ab initio copias P. Attii Vari despiciens, 11 legiones ex 14, quas a Cæsare acceperat, & 6 equites transportabat: biduoque & noctibus 111 navigatione consumptis, appellit ad eum locum, qui appellatur Aquilaria. Hic locus abest a Clupeis passuum 211 millia, habetque non incommodam æstatis stationem, & duobus eminentibus promontoriis continetur. Hujus adventum L. Cæsar filius cum x longis navibus ad Clupeam præstolans, quas naves, Uticæ ex prædonum bello subductas, P. Attius reficiendas hujus belli causa curaverat, veritusque navium multitudinem, ex alto refugerat; appul-

laque

saque ad proximum littus trireme copstrata, & in littore relicta, pedibus Adrumetum profugerat. Id oppidum C. Confidius Longus unius legionis præsidio tuebatur. Reliquæ Cæsaris naves ejus fuga Adrumetum se receperunt. Hanc sequutus M. Rufus Quæstor navibus XII, quas præsidio onerariis navibus Curio ex Sicilia eduxerat, postquam in littore relictam navem conspexit, hanc remulco abstraxit: ipse ad Curionem cum classe redit.

XXIV. Curio Marcum Uticam navibus præmittit: ipse eodem cum exercitu proficiscitur: biduique iter progressus ad flumen Bagradam pervenit: ibi C. Caninium Rebilum legatum cum legionibus relinquit: ipse cum equitatu antecedit ad castra exploranda Corneliana; quod is locus peridoneus castris habebatur. Id autem est jugum directum, eminens in mare, utraque ex parte præruptum atque asperum, sed tamen paullo leniore fastigio ab ea parte, quæ ad Uticam vergit. Abest, directo itinere, ab Utica paullo amplius passuum mille. Sed hoc itinere effons, quo mare succedit longius; lateque is locus recta gnat: quem si qui vitare voluerit, vi millium circuitu in oppidum perveniet.

XXV. Hoc explorato loco, Curio castra Vari conspiciunt muro oppidoque conjuncta ad portam, quæ appellatur Bellica, admodum munita natura loci: una ex parte ipso oppido Utica, altera theatro, quod est ante oppidum, substructionibus ejus operis maximis, aditu ad castra difficili & angusto. simul animadvertit, multa undique portari, atque agi plenissimis vijs, quæ repentini tumultus timore ex agris in urbem conferantur. Hoc equitatum mittit, ut diriperet, atque haberet loco prædæ. Eodemque tempore his rebus subsidio de equites Numidæ ex oppido, peditesque eo mittuntur a Varo, quos auxilii causa rex Juba paucis diebus ante Uticam miserat. Huic & paternum hospitium cum Pompeio, & similtas cum Curione intercedebat; quod tribunus plebis legem promulgaverat, qua lege regnum Jubbæ publicaverat. Concurrent equites inter se, neque vero primum impetum nostrorum Numidæ ferre potuerunt; sed, interfectis circiter cxx, reliqui se in castra ad oppidum receperunt. Interim, adventu longarum navium, Curio pronunciare onerariis navibus jubet, quæ stabant ad Uticam, numero circiter cc, "Se, in hostium habiturum loco, qui non ex vestigio ad castra Corneliana vela direxisset." Qua pronuntiatione facta, tempotis puncto, sublatis anchoris, omnes Uticam relinquunt, & quo impera-

peratum est, transeunt. Quæ res omnium rerum copia complevit exercitum.

XXVI. His rebus gestis, Curio se in castra ad Bagradam recepit, atque universi exercitus conclamatione Imperator appellatur, posteroque die Uticam exercitum ducit, & prope oppidum castra ponit. Nondum opere castrorum perfecto, equites ex statione nunciant, magna auxilia equitum peditumque ab rege missa Uticam venire; eodemque tempore vis magna pulveris cernebatur; & vestigio temporis primum agmen erat in conspectu. Novitate rei Curio permotus præmittit equites, qui primum impetum sustineant, ac morentur: ipse, celeriter ab opere deductis legionibus, aciem instruit. Equites committunt prælium: & prius, quam plane legiones explicari, & consistere possent, tota auxilia regis impedita, ac perturbata, quod nullo ordine, & sine timore iter fecerant, in fugam se coniungunt: equitatuque omni fere incolumi, quod se per littora celeriter in oppidum recepit, magnum peditum numerum interficiunt.

XXVII. Proxima nocte centuriones Marci II ex castris Curionis cum manipularibus suis XII ad Attium Varum per fugiunt. Hi, seu vere, quam habuerant, opinionem ad eum perferunt, siue etiam auribus Vari serviunt; (nam quæ volumus, & credimus libenter; &, quæ sentimus ipsi, reliquos sentire speramus) confirmant quidem certe, totius exercitus animos alienos esse a Curione: maxime opus esse, in conspectum exercitum venire, & colloquendi dare facultatem. Qua opinione adductus Varus postero die mane legiones ex castris educit. Facit idem Curio: atque una valle non magna interjecta, suas uterque copias instruit.

XXVIII. Erat in exercitu Vari Sextus Quinstitilius Varus, quem fuisse Corfinii, supra demonstratum est. Hic dimissus a Cæsare in Africam venerat: legionesque eas transfuderat Curio, quas superioribus temporibus Corfinio receperat Cæsar; adeo ut, paucis mutatis centurionibus, iidem ordines manipuli que constarent. Hanc nactus appellationis causam Quinstitilius circumire aciem Curionis, atque obsecrare milites cepit, " Ne primi sacramenti, quod apud Domitium, atque apud se Quæstorem dixissent, memoriam deponerent; neu contra eos arma ferrent, qui eadem essent usi fortuna, eademque in obsidione perpassi; neu pro iis pugnarent, a quibus contumelia perfulgæ appellarentur. His pauca ad se largitionis addidit, quæ ab sua liberalitate, si se atque Attium secuti essent, expecta-

re deberent." Hac habita oratione, nullam in partem ab exercitu Curionis fit significatio: atque ita suas uterque copias reducit.

XXIX. Atque in castris Curionis magnus omnium incessit timor; nam is variis hominum sermonibus celeriter augetur: unusquisque enim opiniones fingebat; & ad id, quod ab alio audierat, sui aliquid timoris addebat. Hoc ubi uno auctore ad plures permanaverat, atque alius alii tradiderat, plures auctores ejus rei videbantur. ["Civile bellum; genus hominum, quod liceret libere facere, & sequi, quod vellet; legiones ex, quæ paullo ante apud adversarios fuerant; nam etiam Cæsaris beneficium mutaverat consuetudo, qua offerrentur municipia etiam diversis partibus conjuncta." Neque enim ex Maris, Pelignisque veniebant, ut qui superiore nocte in contuberniis; commilitonesque nonnulli graviores sermones militum vulgo durius accipiebant: nonnulla etiam ab iis, qui diligentiores videri volebant, fingebantur.]

XXX. Quibus de causis consilio convocato, de summa rerum deliberare incipit. Erant sententiæ, quæ conandum omnibus modis, castraque Vari oppugnanda censerent: quod, hujusmodi militum consiliis, otium maxime contrarium esse arbitrarentur. Postremo præstare dicebant, "Per virtutem in pugna belli fortunam experiri; quam desertos, & circumventos ab suis gravissimum supplicium pati. Porro erant, qui censerent de tertia vigilia in castra Corneliana recedendum; ut, majore spatio temporis interjecto, militum mentes sanarentur: simul si quid gravius accidisset, magna multitudinæ navium & tutius, & facilius in Siciliam receptus daretur."

XXXI. Curio utrumque improbens consilium, "Quantum alteri sententiæ decesset animi, tantum alteri superesse, dicebat; hos turpissimæ fugæ rationem habere, illos etiam iniquo loco dimicandum putare. Qua enim, inquit, fiducia, & opere & natura loci munitissima castra expugnari posse confidimus? aut vero quid proficimus, si, accepto magno detrimento, ab oppugnatione castrorum discedimus? quasi non & felicitas rerum gestarum, exercitus benevolentiam Imperatoribus, & res adversæ odia concilient. Castrorum autem mutatio quid habet, nisi turpem fugam & desperationem omnium, & alienationem exercitus? nam neque prudentes suspicari oportet, sibi parum credi; neque improbos scire, se se timeri; quod illis licentiam timor augeat noster, his studia deminuat. Quod si jam, inquit, hæc explorata habemus, quæ de exercitus a-

lienatione

liatione dicuntur; quæ quidem ego aut omnino falsa, aut certe minora opinione esse confido: quanto hæc dissimulare, & occultare, quam per nos confirmari, præstet? An non, uti corporis vulnera, ita exercitus incommoda sunt tegenda, ne spem adversariis augeamus? At etiam, ut media nocte proficiscamur, addunt: quo majorem, credo, licentiam habeant, qui peccare conentur. namque hujusmodi res aut pudore, aut metu tenentur, quibus rebus nox maxime adversaria est. Quare neque tanti sum animi, ut sine spe castra oppugnanda censeam; neque tanti timoris, ut ipse deficiam: atque omnia prius experienda arbitror: magna ex parte jam me una vobiscum de re iudicium facturum, confido."

XXXII. Dimisso consilio, concionem advocat militum: commemorat, "Quo sit eorum usus studio ad Corfinium Cæsar; ut magnam partem Italix beneficio atque auctoritate eorum suam fecerit. Vos enim, vestrumque factum; inquit, omnia deinceps municipia sunt secuta, neque sine causa & Cæsar amicissime de vobis, & illi gravissime iudicaverunt. Pompeius enim nullo prælio pulsus, vestri facti præiudicio demotus, Italia excessit: Cæsar me, quem sibi carissimum habuit, provinciamque Siciliam atque Africam, sine quibus Urbem atque Italiam tueri non potest, vestræ fidei commisit. Adsunt, qui vos hortentur, ut a nobis defeiscatis. quid enim est illis optatius, quam uno tempore & nos circumvenire, & vos nefario scelere obstringere? aut quid irati gravius de vobis sentire possunt, quam ut eos prodatis, qui se vobis omnia debere iudicant? in eorum potestatem veniatis, qui, se per vos periisse, existimant? An vero in Hispania res gestas Cæsaris non audistis; duos pulsos exercitus? duos superatos duces? duas receptas provincias? hæc acta diebus XL, quibus in conspectu adversariorum venerit Cæsar. An, qui incolumes resistere non potuerunt, perditii resistant? vos autem incerta victoria Cæsarem secuti, dijudicata jam belli fortunæ, victum sequamini, quum vestri officii præmia percipere debeatis? Desertos enim se, ac proditos a vobis dicunt, & prioris sacramenti mentionem faciunt. Vosne vero L. Domitium, an vos L. Domitius deseruit? nonne extremam pati fortunam paratos projecit ille? non sibi etiam vobis salutem fuga petivit? non, proditi per illum, Cæsaris beneficio estis conservati? Sacramento quidem vos tenere qui potuit; quum, projectis fascibus, & deposito imperio, privatus, & captus ipse in alienam venisset potestatem? Relinquitur nova religio; ut, eo neglecto sacra-

mento, quo nunc tenemini, respiciatis illud, quod deditio-
ne ducis, & capitis diminutione sublatum est. At credo,
si Cæsarem probatis, in me offenditis, qui de meis in vos
meritis prædicaturus non sum, quæ sunt adhuc & mea
voluntate, & vestra expectatione leviora. sed tamen sui
laboris milites semper, eventu belli, præmia petiverunt;
qui qualis sit futurus, ne vos quidem dubitatis. Diligen-
tiam quidem nostram, aut quem ad finem adhuc res pro-
cessit, fortunamque cur præteream? An pœnitet vos, quod
salvum atque incolumem exercitum, nulla omnino nave
desiderata, transduxerim? quod classem hostium primo
impetu adveniens profigaverim? quod bis per biduum e-
questri prælio superaverim? quod ex portu, sinuque ad-
versariorum ee naves onerarias adduxerim? eoque illos
compulerim, ut neque pedestri itinere, neque navibus com-
meatu juvari possint? Hac vos fortuna, atque his ducibus
repudiatis, Corsinicassem ignominiam, an Italiæ fugam,
an Hispaniarum deditioem, an Africi belli præjudicia fe-
quimini? Equidem me Cæsaris militem dici volui; vos
me Imperatoris nomine appellavistis: cujus si vos pœnitet,
vestrum vobis beneficium remitto, mihi meum restituite
nomen; ne ad contumeliam honorem dedisse videamini."

XXXIII. Qua oratione permoti milites, crebro etiam
dicentem interpellabant, ut magno cum dolore infideli-
tatis suspicionem sustinere viderentur; discedentem vero
ex concione universi cohortantur, magno sit animo, neu
dubitet, prælium committere, & suam fidem virtutemque
experiri. Quo facto commutata omnium voluntate, &
opinionem, consensu suo constituit Curio, quam primum
sit data potestas, prælio rem committere. Postero die
productos, eodem loco, quo superioribus diebus constitierat,
in acie collocat. Ne Varus quidem Attius dubitat, copias
producere; sive sollicitandi milites, sive æquo loco dimi-
candi detur occasio, ne facultatem prætermittat.

XXXIV. Erat vallis inter duas acies, ut supra demon-
stratum est, non ita magno, at difficili, & arduo adscensu.
Hanc, uterque, si adversariorum copiarum transire conarentur,
expectabat; quo æquiore loco prælium committeret. Si-
mul ab sinistro coram P. Attii equitatus omnis, & una
levis armaturæ interjecti complures, quum se in vallem
demitterent, cernebantur. Ad eos Curio equitatum, &
duas Marrucinorum cohortes mittit: quorum primum im-
petum equites hostium non tulerunt: sed, admissis equis,
ad suos refugerunt. Relicti ab his, qui una procurrerant,
levis armaturæ, circumveniebantur, atque interficiebantur

ab nostris. Hæc tota Vari conversa acies suos fugere, & concidi videbat. Tum Rebilus, legatus Cæsaris, quem Curio secum ex Sicilia duxerat, quod magnum habere usum in re militari sciebat, "Perterritum, inquit, hostem vides, Curio. Quid dubitas uti temporis opportunitate?" Ille, unum elocutus, ut memoria tenerent milites ea, quæ pridie sibi confirmassent, sequi sese jubet, & præcurrit ante omnes: adeoque erat impedita vallis, ut in adscensu, nisi sublevati a suis, primi non facile eniterentur. Sed præoccupatus animus Attianorum militum timore, & fuga, & cæde suorum, nihil de resistendo cogitabat; omnesque jam se ab equitatu circumveniri arbitrabantur. Itaque prius, quam telum adjici posset, aut nostri propius accederent, omnis Vari acies terga vertit, seque in castra recepit.

XXXV. Qua in fuga Fabius Pelignus quidam ex infimis ordinibus de exercitu Curionis, primum agmen fugientium consecutus, magna voce Varum nomine appellans requirebat; uti unus esse ex ejus militibus, & monere aliquid velle, ac dicere videretur. Ubi ille sæpius appellatus adspexit, ac restitit, &, quis esset, aut quid vellet, quæsit; humerum apertum gladio appetit; paulumque absuit, quin Varum interficeret: quod ille periculum, sublato ad ejus conatum scuto, vitavit. Fabius a proximis militibus circumventus interficitur. Hæc fugientium multitudo, ac turba portæ castrorum occupantur, atque iter impeditur; pluresque in eo loco sine vulnere, quam in prælio aut fuga, intereunt: neque multum absuit, quin etiam castris expellerentur: ac nonnulli protinus eodem cursu in oppidum contenderunt: sed quum loci natura, & muniõ castrorum aditum prohibebat, tum, quod ad prælium egressi Curionis milites his rebus indigebant, quæ ad oppugnationem castrorum erant usui. Itaque Curio exercitum in castra reducit, suis omnibus præter Fabium incolumibus, ex numero adversariorum circiter de interfectis, ac M vulneratis: qui omnes discessu Curionis, multique præterea, per simulationem vulnery, ex castris in oppidum, propter timorem, sese recipiunt. Qua re animadversa, Varus, & terrore exercitus cognito, buccinatores in castris, & paucis ad speciem tabernaculis relictis, de tertia vigilia silentio exercitum in oppidum reducit.

XXXVI. Postero die Curio Uticam obsidere, & vallo circummunire instituit. Erat in oppido multitudo insolens belli, diuturnitate otii; Uticenses pro quibusdam Cæsaris in se beneficiis, illi amicissimi: conventus is, qui ex variis

generibus constaret; terror ex superioribus prœliis, magnus. Itaque de deditioe omnes palam loquebantur, & cum P. Attio agebant, ne sua pertinacia omnium fortunas perturbare vellet. Hæc quum agerentur, nuncii præmissi ab rege Juda venerunt, qui illum cum magnis copiis adesse dicerent, & de custodia ac defensione urbis hortarentur. Quæ res eorum perterritos animos confirmavit.

XXXVII. Nunciabantur hæc eadem Curioni; sed aliquamdiu fides fieri non poterat: tantam habebat suarum rerum fiduciam. Jamque Cæsaris in Hispania res secundæ in Africam nunciis ac literis perferebantur. Quibus omnibus rebus sublatus, nihil contra se Regem nifurum existimabat. Sed, ubi certis auctoribus comperit, minus v & xx millibus longe ab Utica ejus copias abesse; relictis munitionibus, sese in castra Corneliana recepit. Huc frumentum comportare, castra munire, materiam conferre cœpit, statimque in Siciliam misit, uti ii legiones, reliquisque equitatus ad se mitteretur. Castra erant ad bellum ducendum aptissima, natura, & loci munitione, & maris propinquitate, & aquæ & salis copia: cujus magna vis jam ex proximis erat salinis eo congesta. Non materia multitudine arborum, non frumentum, cujus erant plenissimi agri, deficere poterat. Itaque omnium suorum consensu Curio reliquas copias expectare, & bellum ducere parabat.

XXXVIII. His constitutis rebus, probatisque consiliis, ex perfugis quibusdam oppidanis audit, Jubam revocatum finitimo bello, & controversiis Leptitanorum, restitisse in regno; Saburam, ejus præfectum, cum mediocribus copiis missum, Uticæ appropinquare. His auctoribus temere credens, consilium commutat, & prælio rem committere constituit. Multum ad hanc rem probandam adjuvat adolescentia, magnitudo animi, superioris temporis proventus, fiducia rei bene gerendæ. His rebus impulsus, equitatum omnem prima nocte ad castra hostium mittit, ad flumen Bagradam, quibus præerat Sabura, de quo ante erat auditum. Sed rex omnibus copiis insequabatur, & vi millium passuum intervallo Sabura confederat. Equites missi nocte iter conficiunt, imprudentes, atque inopinantes hostes aggreuntur: Numidæ enim quadam barbara consuetudine nullis ordinibus passim confederant. Hos oppressos somno, & dispersos adorti, magnum eorum numerum interficiunt: multi perterriti profugiunt. Quo facto ad Curionem equites revertuntur, captivosque ad eum reducant.

XXXIX. Curio cum omnibus copiis quarta vigilia exierat, cohortibus v castris præsidio relictis, Progressus
millia

millia passuum VI, equites convenit; rem gestam cognovit; ex captivis quaerit, quis castris ad Bagradam praestit: respondent, Saburam. Reliqua, studio itineris consuecendi, quaerere praetermittit; proximaque respiciens signa, "Videsne, inquit, milites, captivorum orationem cum perfugis convenire? abesse regem, exiguas esse copias missas, quae paucis equitibus pares esse non potuerint. Proinde ad praedam, ad gloriam, properate; ut jam de praemiis vestris, & de referenda gratia cogitare incipiamus." Erant per se magna, quae gesserant equites, praesertim, quum eorum exiguus numerus cum tanta multitudine Numidarum conferretur. Haec tamen ab ipsis inflatius comemorabantur, ut de suis homines laudibus libenter praedicant. Multa praeterea spolia praeferebantur; capti homines, equitesque producebantur? ut, quidquid intercederet temporis, hoc omne victoriam morari videretur. Ita spei Curionis militum studia non deerant. Equites sequi jubet sese; iterque accelerat, ut quam maxime ex fuga perterritos adoriri posset. At illi, itinere totius noctis confecti, subsequi non poterant: atque alii alio loco resistebant. Ne haec quidem res Curionem ad spem morabatur.

XL. Juba certior factus a Sabura de nocturno praelio, et millia Hispanorum & Gallorum equitum, quos suae custodiae causa circum se habere consuevit, & peditum eam partem, cui maxime confidebat, Saburae submittit. Ipse cum reliquis copiis elephantisque LX lentius subsequitur; suspicatus, praemissis equitibus, ipsum affore Curionem. Sabura copias equitum peditumque instruit: atque his imperat, ut simulatione timoris paulatim cedant, ac pedem referant: sese, quum opus esset, signum praelii daturum, &, quod rem postulare cognovisset, imperaturum. Curio, ad superiorem spem addita praesentis temporis opinione, hostes fugere, arbitratus, copias ex locis superioribus in campum deducit.

XLI. Quibus ex locis quum longius esset progressus, confectio jam labore exercitu, XVI millium spatio, consistit. Dat suis signum Sabura, aciem constituit, & circumire ordines, atque hortari incipit. sed peditatu duntaxat procul ad speciem utitur; equites in aciem mittit. Non deest negotio Curio, suosque hortatur, ut spem omnem in virtute reponant: ne militibus quidem, ut desessis; neque equitibus, ut paucis, & labore confectis, studium ad pugnandum virtusque decrat. sed ii erant numero co, reliqui in itinere substiterant. Hi quaecunque in partem impetum fecerant, hostes loco cedere cogebant: sed neque
longius

longius fugientes prosequi, nec vehementius equos incitare poterant. At equitatus hostium ab utroque cornu circumire aciem nostram, & aversos proterere incipit. Quum cohortes ex acie procurrissent; Numidæ integri, celeritate impetum nostrorum effugiebant; rursusque ad ordines suos se recipientes circumibant, & ab acie excludebant. Sic neque in loco manere, ordinesque servare, neque procurrere, & casum subire, tutum videbatur. Hostium copiarum, submissis ab rege auxiliis, crebro augebantur. Nostros vires lassitudine deficiebant: simul ii, qui vulnera acceperant, neque acie excedere, neque in locum tutum referri poterant; quod tota acies equitatu hostium circumdata tenebatur. Hi de sua salute desperantes, ut extremo vitæ tempore homines facere consueverunt, aut suam mortem miserabantur, aut parentes suos commendabant, si quos ex eo periculo fortuna servare potuisset. Plena erant omnia timoris, & luctus.

XLII. Curio, ubi, perterritis omnibus, neque cohortationes suas, neque preces audire intelligit, unam ut miseris in rebus, spem reliquam salutis esse arbitratus, proximos colles capere universos, atque eo signa inferri, jubet. Hos quoque præoccupat missus a Sabura equitatus. Tum vero ad summam desperationem nostri perveniunt, & partim fugientes ab equitatu interficiuntur, partim integri procumbunt. Hortatur Curionem Cn. Domitius præfectus equitum, cum paucis equitibus circumstans, ut fuga salutem petat, atque in castra contendat; & se ab eo non discessurum pollicetur. At Curio, nunquam se, amisso exercitu, quem a Cæsare fidei commissum acceperit, se in ejus conspectum reversurum, confirmat; atque ita proelians interficitur. Equites perpauci ex prælio se recipiunt. sed ii, quos ad novissimum agmen, equorum reficiendorum causa, substituisse demonstratum est, fuga totius exercitus procul animadversa, sese incolumes in castra conferunt. Milites ad unum omnes interficiuntur.

XLIII. His rebus cognitis, M. Rufus quæstor, in castris relictus a Curione, cohortatur suos, ne animo deficient. Ili orant, atque obsecrant, ut in Siciliam navibus reportentur. Pollicetur: magistrisque imperat navium, ut primo vespere omnes scaphas ad litus appulas habeant. Sed tantus fuit omnium terror, ut alii, adesse copias jubæ, dicerent, alii, cum legionibus instare Varum, jamque se pulverem venientium cernere; (quarum rerum nihil omnino acciderat,) alii, classem hostium celeriter advolaturam, suspicarentur. Itaque, perterritis omnibus, sibi quisque

que confulebat. Qui in classe erant, proficisci properabant. Horum fuga navium onerariarum magistros incitabat: pauci lenunculi ad officium imperiumque conveniebant. sed tanta erat completis littoribus contentio, qui potissimum ex magno numero conscenderent; ut multitudine atque onere nonnulli deprimerentur, reliqui ob timorem propius adire tardarentur.

XLIV. Quibus rebus accidit, ut pauci milites, patresque familie, qui aut gratia aut misericordia valerent, aut naves adnare possent, recepti in Siciliam incolumes pervenirent. Reliquæ copię, missis ad Varum noctu, legatorum numero, centurionibus, sese ei dediderunt. Quorum cohortes militum postero die ante oppidum Juba conspicatus, suam esse prædicans prædam, magnam partem eorum interfici jussit: paucos electos in regnum remisit. Quum Varus suam fidem ab eo lædi quæreretur, neque resistere auderet; ipse equo in oppidum vestus, prosequentibus compluribus senatoribus, quo in numero erat Ser. Sulpicius; & Licinius Damasippus; paucis diebus, quæ fieri vellet, Uticæ constituit, atque imperavit: diebus æque post paucis se in regnum cum omnibus copiis recepit.

LIBER III.

I. **D**ictatore habente comitia Cæsare, consules creantur Julius Cæsar, & P. Servilius, is enim erat annus, quo per leges ei consullem fieri liceret: His rebus confectis, quum fides tota Italia esset angustior, neque creditæ pecuniæ solverentur, constituit, ut arbitri darentur: per eos fierent æstimationes possessionum, & rerum, quanti quæque earum ante bellum fuissent, atque ex creditoribus traderentur. Hoc & ad timorem novarum tabularum tollendum, minuendumque, qui fere bella & civiles dissensiones sequi consuevit, & ad debitorum tuendam existimationem, esse aptissimum, existimavit. Item, prætoribus tribunisque plebis rogationes ad populum ferentibus nonnullos, ambitus Pompeia lege damnatos, illis temporibus, quibus in Urbe præsidia legionum Pompeius habuerat, (quæ judicia, aliis audientibus iudicibus, aliis sententiam ferentibus, singulis diebus erant perfecta,) in integrum restituit, qui se illi initio civilis belli obtulerant, si sua opera in bello uti vellet; proinde æstimans, ac si usus esset, quoniam sui fecissent potestatem: statuerat enim, hos

hos prius iudicio populi debere restitui, quam suo beneficio videri receptos; ne aut ingratus in referenda gratia aut arrogans in præripiendo populi beneficio videretur.

II. His rebus, & feriis Latinis, comitiisque omnibus perficiendis XI dies tribuit, dictaturaque se abdicat, & ab Urbe proficiscitur, Brundisiumque pervenit. Eo legiones XII, equitatum omnem venire iusserat. sed tantum navium reperit, ut anguste XV millia legionariorum militum, & equites transportare possent. Hoc unum, inopia navium, Cæsari, ad conficiendi belli celeritatem defuit. Atque ex ipsæ copię hoc infrequentiores imponuntur, quod multi Gallicis tot bellis defecerant, longumque iter ex Hispania magnum numerum deminuerat; & gravis autumnus in Apulia circumque Brundisium, ex saluberrimis Gallię & Hispanię regionibus, omnem exercitum valetudine tentaverat.

III. Pompeius annum spatium ad comparandas copias pactus, quod vacuum a bello, atque ab hoste otiosum fuerat, magnam ex Asia, Cycladibusque insulis, Corcyra, Athenis, Ponto, Bithynia, Syria, Cilicia, Phœnice, Ægypto classem coëgerat, magnam omnibus locis ædificandam curaverat: magnam imperatam Asię, Syrię, regibusque omnibus & dynastis, & tetrarchis, & liberis Achaię populis pecuniam exegerat, magnam, societates earum provinciarum, quas ipse obtinebat, sibi numerare, coëgerat.

IV. Legiones effecerat civium Romanorum IX; V ex Italia, quas transduxerat; unam ex Sicilia veteranam, quam, factam ex duabus, Gemellam appellabat; unam ex Creta & Macedonia, ex veteranis militibus, qui dimissi a superioribus imperatoribus, in iis provinciis confederant; II ex Asia, quas Lentulus Consul conferendas curaverat. Præterea magnum numerum ex Thessalia, Bœotia, Achæia, Epiroque, supplementi nomine, in legiones distribuerat. His Antonianos milites admiscuerat. Præter has expectabat cum Scipione ex Syria legiones II; sagittarios ex Creta, Lacedæmone, Ponto, atque Syria; reliquisque civitatibus, III millia numero, habebat: funditorum cohortes sexcenarias II: equitum VII millis: ex quibus DC Gallos Dejotarus adduxerat, & Ariobarzanes ex Cappadocia: ad eundem numerum Cotys ex Thracia dederat, & Sadalam filium miserat. Ex Macedonia CC erant, quibus Rhaphypolis præerat, excellenti virtute. D ex Gabinianis Alexandria, Gallos Germanosque, quos ibi A. Gabinus præsidii causâ apud regem Ptolemæum reliquerat,

rat, Pompeius filius cum classe adduxerat: decem, quos ex servis suis, pastorumque suorum coegerat: cec Tarcondarius Castor, & Donilius ex Gallogræcia dederant. horum alter una venerat, alter filium miserat. cec ex Syria a Comageno Antiocho, cui magna præmia Pompeius tribuit, missi erant, in his plerique hippotoxotæ. Huc Dardanus, Bessos, partim mercenarios, partim imperio aut gratia comparatos, item Macedonas, Thessalos, ac reliquarum gentium & civitatum adjecerat; atque cum, quem supra demonstravimus, numerum expleverat.

V. Frumenti vim maximam ex Thessalia, Asia, Ægypto, Creta, Cyrenis, reliquisque regionibus comparaverat. hiemare Dyrrachii, Apolloniæ, omnibusque oppidis maritimis constituerat, ut mare Cælarem transire prohiberet; ejusque rei causa omni ora maritima classem disposuerat. Præerat Ægyptiis navibus, Pompeius filius; Asiaticis D. Lælius, & C. Triarius; Syriacis C. Cassius; Rhodiis C. Marcellus cum C. Coponio; Liburnicæ atque Achaicæ classi Scribonius Libo, & M. Octavius. Toti tamen officio maritimo M. Bibulus præpositus cuncta administrabat: ad hunc summa impesii respiciebat.

VI. Cæsar, ut Brundisium venit, concionatus apud milites, "Quoniam prope ad finem laborum ac periculorum esset perventum, æquo animo mancipia atque impedimenta in Italia relinquerent; ipsi expediti naves conscenderent, quo major numerus militum posset imponi; omniaque ex victoria, & ex sua liberalitate sperarent;" conclamantibus omnibus, "Imperaret, quod vellet, quodcumque imperavisset. se æquo animo esse facturos;" pridie Nonas Januarias naves solvit, impositis, ut supra demonstratum est, legionibus vii. Postridie terram attigit Cerauniorum. Saxa inter & alia loca periculosa quietam nactus stationem, & portus omnes timens, quos teneri ab adversariis arbitrabatur, ad eum locum, qui appellatur Pharsalia, omnibus navibus ad unam incolumibus, milites exposuit.

VII. Erat Orici Lucretius Vespillo, & Minucius Rufus cum Asiaticis navibus xix: quibus jussu D. Lælii præerant; M. Bibulus cum navibus ex Corcyræ. Sed neque ii, sibi confisi, ex portu prodire sunt ausi; quum Cæsar omnino xii naves longas præsidio duxisset; in quibus erant constratæ iv: neque Bibulus, impeditis navibus, dispersisque remigibus, satis mature occurrit: quod prius ad continentem visus est Cæsar, quam de ejus adventu fama omnino in eas regiones perferretur.

VIII. Expositis militibus, naves eadem nocte Brundisium

um a Cæsare remittuntur; ut reliquæ legiones, equitatusque transportari possent. Huic officio præpositus erat Flavius Kalenus legatus, qui celeritatem in transportandis legionibus adhiberet. Sed serius a terra provectæ naves, neque usæ nocturna aura, in redeundo offenderunt. Bibulus enim, Corcyræ certior factus de adventu Cæsaris, sperans alicui se parti onustarum navium occurrere posse, inanibus occurrit; & nactus circiter xxx, in eas indiligentiæ suæ ac doloris iracundia erupit, omnesque incendit: eodemque igne nautas dominosque navium interfecit, magnitudine pœnæ reliquos deterrere sperans. Hoc confecto negotio, a Salonis ad Orici portum stationes, littoraque omnia longe lateque classibus occupavit: custodiisque diligentius dispositis, ipse gravissima hieme in navibus excubabat, neque ullum laborem aut munus despiciens, neque subsidium expectans, si in Cæsaris complexum venire posset.

IX. Discessu Liburnarum, ex Illyrico M. Octavius cum iis, quas habebat, navibus Salonas pervenit: ibi concitatis Dalmatis, reliquisque barbaris, Iſſam a Cæsaris amicitia avertit; conventum Salonis quum neque pollicitationibus neque denunciatione periculi permovere posset, oppidum oppugnare instituit. Est autem oppidum & loci natura, & colle munitum. Sed celeriter cives Romani, ligneis effectis turribus, iis sese munierunt: &, quum essent infirmi ad resistendum, propter paucitatem hominum, crebris confecti vulneribus, ad extremum auxilium descenderunt, servosque omnes puberes liberaverunt; & præfatis omnium mulierum crinibus, tormenta effecerunt. Quorum cognita sententia, Octavius quinque castris oppidum circumdedit, atque uno tempore obsidione & oppugnationibus eos premere cœpit. Illi omnia perpeti parati, maxime a re frumentaria laborabant. Quare missis ad Cæsarem legatis, auxilium ab eo petebant: reliqua, ut poterant, per se incommoda sustinebant; & longo interposito spatio, quum diuturnitas oppugnationis negligentiores Octavianos effecisset, nacti occasionem meridiani temporis, discessu eorum, pueris mulieribusque in muro dispositis, ne quid quotidianæ consuetudinis, desideraretur, ipsi, manu facta, cum iis, quos nuper manumissos liberaverant, in proxima Octavii castra irruerunt. His expugnatis, eodem impetu altera sunt adorti, inde tertia, & quarta, & deinceps reliqua: omnibusque eos castris expulerunt; &, magno numero interfecto, reliquos atque ipsum Octavium in naves confugere, coegerunt. Hic fuit oppugnationis exitus.

xitus. Jamque hiems appropinquabat, & tantis detrimentis acceptis, Octavius, desperata oppugnatione oppidi, Dyrrhachium sese ad Pompeium recepit.

X. Demonstravimus, L. Vibullium Rufum, Pompeii præfectum, bis in potestatem pervenisse Cæsaris, atque ab eo esse dimissum, semel ad Corfinium, iterum in Hispania. Hunc pro suis beneficiis Cæsar idoneum judicaverat, quem cum mandatis ad Cn. Pompeium mitteret: eundemque apud Cn. Pompeium auctoritatem habere intelligebat. Erat autem hæc summa mandatorum: "Debere utrumque pertinaciæ finem facere, & ab armis discedere, neque amplius fortunam periclitari: satis esse magna utrinque incommoda accepta; quæ pro disciplina & præceptis habere possent, ut reliquos casus timerent. Illum Italia expulsum, amissa Sicilia, & Sardinia, duabusque Hispaniis, & cohortibus in Italia, atque Hispania civium Romanorum c. atque xxx: se morte Curionis, & detrimento Africani exercitus tanto, militumque deditione ad Coregram. Proinde sibi ac reipublicæ parcerent: quantum in bello fortuna posset, jam ipsi incommodis suis satis essent documento; hoc unum esse tempus de pace agendi, dum sibi uterque confideret, & pares ambo viderentur: si vero alteri paululum modo tribuisset fortuna, non esse usurum conditionibus pacis eum, qui superior videretur, neque fore æqua parte contentum, qui se omnia habiturum confideret; conditiones pacis, quoniam antea convenire non potuissent, Romæ ab Senatu, & a populo peti debere: interea & Reipublicæ & ipsis placere oportere, si uterque in concione statim juravisset, se triduo proximo exercitum dimissurum: depositis armis, auxiliisque, quibus nunc confiderent, necessario populi senatusque judicio fore utrumque contentum: hæc quo facilius Pompeio probari possent, omnes suas terrestres, urbiumque copias dimissurum."

XI. Vibullius, his expositis a Cæsare, non minus necessarium esse existimavit, de repentino adventu Cæsaris Pompeium fieri certiores, uti ad id consilium capere posset, antequam de mandatis agi inciperet: atque ideo, continuato & nocte & die itinere, atque mutatis ad celeritatem jumentis, ad Pompeium contendit; ut adesse Cæsarem omnibus copiis nunciaret. Pompeius erat eo tempore in Candavia; iterque ex Macedonia in hiberna, Apolloniam, Dyrrhachiumque habebat. sed, re nova perturbatus, majoribus itineribus Apolloniam petere cepit; ne Cæsar oræ maritimæ civitates occuparet. At ille, expositis militibus, eodem die Oricum proficiscitur. Quo quum

venisset, L. Torquatus, qui, jussu Pompeii, oppido præerat, præsidiumque ibi Parthinorum habebat, conatus portas clausis oppidum defendere; quum Græcos murum adscendere, atque arma capere juberet; illi autem se contra imperium populi Romani pugnaturos esse negarent, oppidani autem etiam sua sponte Cæsarem recipere conarentur; desperatis omnibus auxiliis, portas aperuit; & se atque oppidum Cæsari dedit, incolumisque ab eo conservatus est.

XII. Recepto Cæsar Orico, nulla interposita mora Apolloniam proficiscitur. Ejus adventu audito, L. Staberius qui ibi præerat, aquam comportare in arcem, atque eam munire, obsidesque ab Apolloniatis exigere cepit. Illi vero daturus se negare; "Neque portas consuli præclusuros; neque sibi judicium sumturos contra, atque omnia Italia populusque Romanus judicavisset." Quorum cognita voluntate, clam profugit Apollonia Staberius. Illi ad Cæsarem legatos mittunt, oppidoque recipiunt. Hos sequuntur Bullidenses, Amantiani, & reliquæ finitimæ civitates, totaque Epiros; & legatis ad Cæsarem missis, quæ imperaret, facturos pollicentur.

XIII. At Pompeius, cognitis iis rebus, quæ erant Orici atque Apolloniæ gestæ, Dyrrhachio timens, diurnis et nocturnisque itineribus, contendit. Simul ac Cæsar appropinquare dicebatur; tantus terror incidit ejus exercitui, quod properans noctem diei conjunxerat, neque iter intermiserat, ut pæne omnes in Epiro finitimisque regionibus signa relinquerent; complures arma projicerent; ac fugæ simile iter videretur. Sed quum prope Dyrrhachium Pompeius constitisset, castraque metari jussisset, perterrito etiam tum exercitu, princeps Labienus procedit; juratque, se eum non deserturum, eundemque casum subiturum, quemcunque ei fortuna tribuisset. Hoc idem reliqui jurant legati: hos tribuni militum centurionesque sequuntur; atque idem omnis exercitus jurat. Cæsar, præoccupato itinere ad Dyrrhachium, finem properandi facit: castraque ad flumen Apsum ponit in finibus Apolloniatis, ut castellis vigiliisque bene meritæ civitates tutæ essent præsidio; ibique reliquarum ex Italia legionum adventum expectare, & sub pellibus hiemare constituit. Hoc idem Pompeius fecit; & trans flumen Apsum positis castris, eo copias omnes, auxiliaque conduxit.

XIV. Kalenus, legionibus equitibusque Brundisii in naves impositis, ut erat præceptum a Cæsare, quantum navium facultatem habebat; naves solvit, paulumque progressus a portu, literas a Cæsare accipit; quibus est certior

tior factus, portus littoraque omnia classibus adversariorum teneri. Quo cognito, se in portum recipit, navesque omnes revocat. Una ex iis, quæ perseveravit, neque imperio Kaleni obtemperavit, quod erat sine militibus, privatoque consilio administrabatur, delata Oricum, atque a Bibulo expugnata est: qui de servis liberisque omnibus ad impuberes supplicium sumit, & ad unum interficit. Ita exiguo tempore, magnoque casu totius exercitus salus constitit.

XV. Bibulus, ut supra demonstratum est, erat cum classe ad Oricum: &, sicuti mari, portibusque Cæsarem prohibebat, ita ipse omni terra earum regionum prohibebatur: præsidiiis enim dispositis, omnia littora a Cæsare tenebantur: neque lignandi, neque aquandi, neque naves ad terram religandi, potestas fiebat. Erat res in magna difficultate: summisque angustiis rerum necessariarum premebantur; adeo ut cogerentur, sicuti reliquum comœtatum, ita ligna, atque aquam Coreyra navibus onerariis supportare: atque uno etiam tempore accidit, ut difficilioribus usi tempestatibus, ex pellibus, quibus erant testæ naves, nocturnum excipere rorem cogerentur: quas tamen difficultates patienter atque æquo animo ferebant, neque sibi nudanda littora, & relinquendos portus existimabant. Sed, quum essent in quibus demonstravi angustiis, ac se Libo cum Bibulo conjunxisset; loquuntur ambo ex navibus cum M. Acilio & Statio Murco legatis: quorum alter oppidi muris, alter præsidiiis terrestribus præerat; velle se maximis de rebus cum Cæsare loqui, si sibi ejus facultas detur. Huc addunt pauca rei confirmandæ causa, ut de compositione acturi viderentur. Interim postulant, ut sint induciæ; atque ab iis impetrant. Magnum enim, quod asseriebant, videbatur; & Cæsarem id summe sciebant cupere; & profectum aliquid Vibullii mandatis existimabatur.

XVI. Cæsar, eo tempore cum legione una profectus ad recipiendas ulteriores civitates, & rem frumentariam expediendam, qua anguste utebatur, erat ad Buthrotum, oppositum Coreyræ. Ibi certior ab Acilio & Murco per literas factus de postulatis Libonis & Bibuli, legionem relinquit; ipse Oricum revertitur. Eo quum venisset, evocantur illi ad colloquium. Prodit Libo, atque excusat Bibulum, " Quod is iracundia summa erat, inimicitiasque habebat etiam privatas cum Cæsare, ex ædilitate & prætura conceptas: ob eam rem colloquium vitasse, ne res maximæ spei maximæque utilitatis ejus iracundia impedirentur. Pompeii summam esse, ac fuisse semper voluntatem,

ut compoherentur, atque ab armis discederetur : sed potestatem ejus rei se nullam habere ; propterea quod de collegii sententia summam belli rerumque omnium Pompeii permiserint : sed, postulatis Cæsaris cognitis, missuros a Pompeium, atque illum reliqua per se acturum, hortantibus ipsis : interea manerent induciæ, dum ab illo redire posset : neve alter alteri noceret.” Huc addit pauca de causa, & de copiis, auxiliisque suis.

XVII. Quibus rebus neque tum respondendum Cæsari existimavit, neque nunc, ut memorix prodantur, satis causæ putamus. Postulabat Cæsar, “ Ut legatos sibi a Pompeium sine periculo mittere liceret ; idque ipsi sibi reciperent, aut acceptos per se ad eum perducerent. Quod ad inducias pertineret, sic belli rationem esse divisam, ut illi classe naves auxiliaque sua impedirent, ipse ut aqua terraque eos prohiberet : si hoc sibi remitti vellent, remitterent ipsi de maritimis custodiis ; si illud tenerent, se quodque id retenturum : nihilo minus tamen agi posse de compositione, ut hæc non remitterentur ; neque hanc rem esse impedimenti loco.” Illi, neque legatos Cæsaris recipere, neque periculum præstare eorum, sed totam rem ad Pompeium rejicere ; unum instare de induciis, vehementissimeque contendere. Quos ubi Cæsar intellexit præsentis periculi, atque inopix vitandæ causâ omnem orationem instituisse, acque ullam spem, aut conditionem pacis asferre ; ad reliquam cogitationem belli sese recepit.

XVIII. Bibulus, multos dies terra prohibitus, & graviore morbo ex frigore ac labore implicitus, quum neque curari posset, neque susceptum officium deserere vellet, vim morbi sustinere non potuit. Eo mortuo, ad neminem unum summa imperii redit : sed separatim suam quisque classem ad arbitrium suum administrabat. Vibullius, sedato tumultu, quem repentinus adventus Cæsaris concitaverat, ubi primum, rursus adhibito Libone, & L. Luceio, & Theophane, quibus communicare de maximis rebus Pompeius consueverat, de mandatis Cæsaris agere instituit, eum ingressum in sermonem Pompeius interpellavit, & loqui plura prohibuit. “ Quid mihi, inquit, aut vita aut civitate opus est, quam beneficio Cæsaris habere videbor ? ejus rei opinio tolli non poterit, quum in Italiam, ex qua profectus sum, reductus existimabor.” Bello perfecto, ab iis Cæsar hæc dicta cognovit, qui sermoni interfuerunt, conatus tamen nihilo minus est aliis rationibus per colloquia de pace agere.

XIX. Inter duo castra Pompeii atque Cæsaris unum flumen

men tantum intererat Apfus : crebraque inter se colloquia milites habebant : neque ullum interim telum, per pacti-ones colloquentium, transjiciebatur. Mittit P. Vatinium legatum ad ripam ipsam fluminis : qui ea, quæ maxime ad pacem pertinere viderentur, ageret ; & crebro magna voce pronunciaret, " Liceretne civibus ad cives de pace lega- tos mittere ? quod etiam fugitivis ab saltu Pyrenæo prædo- nibusque licuisset ; præsertim, ut id agerent, ne cives cum civibus armis decertarent." Multa suppliciter locutus, ut de sua atque omnium salute debebat, silentioque ab utris- que militibus auditus : responsum est ab altera parte, A. Varronem profiteri, se altera die ad colloquium venturum, atque una etiam utrinque admodum tuto legati venire, & quæ vellent, exponere possent : certumque ei rei tempus constituitur. Quo quum esset postero die ventum ; magna utrinque multitudo convenit : magnaque erat ejus rei ex- spectatio : atque omnium intenti animi ad pacem esse vi- debantur. Qua ex frequentia T. Labienus prodit : submissa oratione loqui de pace, atque altercari cum Vatinio in- cipit. Quorum mediani orationem interrumpunt undique subito tela immissa ; quæ ille obtestus armis militum vi- tavit. vulnerantur tamen complures ; in his Cornelius Balbus, M. Plotius, L. Tiburtius, centuriones, militesque nonnulli. Tum Labienus, " Desinite ergo de compositione loqui, nam nobis, nisi Cæsar's capite relato, pax esse nulla potest."

XX. Jisdem temporibus Romæ M. Cælius Rufus præ- tor, causa debitorum suscepta, initio magistratus tribunal suum juxta C. Trebonii, prætoris urbani, sellam collo- cavit ; & si quis appellasset de æstimatione, & de soluti- onibus, quæ per arbitrum fierent, ut Cæsar præsens con- stituerat, fore auxilio pollicebatur. Sed fiebat æquitate decreti, & humanitate Trebonii, qui his temporibus ele- menter & moderate jus dicendum existimabat, ut reperiri non posset, a quibus initium appellandi nasceretur. Nam fortasse inopiam excusare, & calamitatem aut propriam suam ; aut temporum queri, & difficultates auctionandi proponere, etiam mediocris est animi : integras vero tenere possessiones, qui se debere fateantur, cujus animi, aut cujus impudentiæ est ? Itaque, hoc qui postularet, reperiebatur nemo. Atque ipsis, ad quorum commodum pertinebat, durior inventus est Cælius. Et ab hoc profectus initio, ne frustra ingressus turpem causam videretur, legem pro- mulgavit, ut sexies seni dies sine usuris creditæ pecuniæ solvantur.

XXI. Quum resisteret Servilius consul, reliquique magistratus; & minus opinione sua efficeret; ad hominum excitanda studia, sublata priore lege, duas promulgavit: unam, qua mercedes habitationum annuas conductoribus donavit; alteram tabularum novarum: impetuque multitudinis in C. Trebonium facto, & nonnullis vulneratis, eum de tribunali deturbavit. De quibus rebus Servilius Consul ad Senatum retulit: Senatusque Caelium ab Republica removendum censuit. Hoc decreto eum Consul Senatu prohibuit, & concionari conantem de Rostris deduxit. Ille, ignominia & dolore permotus, palam se proficisci ad Cæsarem, simulavit, clam nunciis ad Milonem missis, qui, Clodio interfecto, eo nomine erat damnatus: atque, eo in Italiam evocato, quod, magnis muneribus datis, gladiatoriae familiae reliquias habebat; sibi conjunctis atque eum in Thurinum ad sollicitandos pastores praemisit. Ipse, quum Caesilinum venisset, unoque tempore signa ejus militaria, atque arma Capuae essent comprehensa, & familia Neapoli visa, atque proditio oppidi appareret; patefactis consiliis, exclusus Capua, & periculum veritus, quod conventus arma ceperat, atque eum hostis loco habendum existimabat, consilio destitit; atque eo itinere sese avertit.

XXII. Interim Milo, dimissis circum municipia literis, ea, quae faceret, jussu atque imperio facere Pompeii, quae mandata ad se per Bibulum delata essent: quos ex agro alieno laborare arbitrabatur, sollicitabat. Apud quos quum proficere nihil posset; quibusdam solutis ergastulis, Cosam in agro Thurino oppugnare cepit. Eo, quum a Q. Pædicatore praetore cum legione; ** lapide ictus ex muro, periit: & Caelius profectus, ut distabat, ad Cæsarem, pervenit Thurios: ubi, quum quosdam ejus municipii sollicitaret, equitibusque Cæsaris Gallis atque Hispanis, qui eo praesidii causa missi erant, pecuniam polliceretur, ab iis est interfectus. Ita magnarum initia rerum, quae occupatione magistratuum & temporum sollicitam Italiam habebant, celerem & facilem exitum habuerunt.

XXIII. Libo, profectus ab Orico cum classe, cui praeerat, navium L, Brundisium venit, insulamque, quae contra Brundisium portum est, occupavit, quod praestare arbitrabatur, unum locum, qua necessarius nostris erat egressus, quam omnium littora ac portus custodia clausos teneri. Hic repentino adventu naves onerarias quasdam nactus incendit, & unam frumento onustam abduxit; magnumque nostris terrorem iniecit, &, noctu militibus ac sagittariis in terram expositis, praesidium equitum de-

jecit;

fecit; & adeo loci opportunitate profecit, uti ad Pompeium literas mitteret; naves reliquas, si vellet, subduci, & retici juberet: sua classe auxilia sese Cæsaris prohibitorum.

XXIV. Erat eo tempore Antonius Brundisii; qui, virtuti militum confusus, scaphas navium magnarum, circiter LX, cratibus pluteisque contexit; eoque milites delectos imposuit; atque eas in littore pluribus locis separatim disposuit; navesque triremes II, quas Brundisii faciendas curaverat, per caussam exercendorum remigum ad fauces portus prodire jussit. Has quum audacius progressas Libo vidisset, sperans intercipi posse, quadriremes V ad eas misit. Quæ quum navibus nostris appropinquassent, nostri veterani in portum refugiebant; illi studio incitati incautius sequebantur. Jam ex omnibus partibus subito Antonianæ scaphæ, signo dato, se in hostes incitaverunt; primoque impetu unam ex his quadriremem cum remigibus defensoribusque suis ceperunt; reliquas turpiter refugere coëgerunt. Ad hoc detrimentum accessit; ut, equitibus per oram maritimam ab Antonio dispositis, aquari prohiberentur; qua necessitate & ignominia permotus Libo, discessit a Brundisio, obsessionemque nostrorum omisit.

XXV. Multi jam menses transierant; & hiems [jam] præcipitaverat; neque Brundisio naves legionesque ad Cæsarem veniebant; ac nonnullæ ejus rei prætermisæ occasiones Cæsari videbantur, quod certe sæpe flaverant venti, quibus necessario committendum existimabat. quantoque ejus amplius processerat temporis, tanto erant alacriores ad custodias, qui classibus prærant; majoremque fiduciam prohibendi habebant: & crebris Pompeii literis castigabantur, quoniam primo venientem, Cæsarem non prohibuissent, ut reliquos ejus exercitus impedirent: duriusque quotidie tempus ad transportandum lenioribus ventis expectabant. Quibus rebus permotus Cæsar, Brundisium ad suos severius scripsit; nacti idoneum ventum, ne occasionem navigandi dimitterent, sive ad littora Apolloniatum cursum dirigere, atque eo naves ejicere possent. Hæc a custodiis classium loca maxime vacabant; quod se longius portibus committere non auderent.

XXVI. Illi, adhibita audacia & virtute, administrantibus M. Antonio, & Fusio Kaleno, multum ipsis militibus hortantibus, neque ullum periculum pro salute Cæsaris recusantibus, nacti Austrum, naves solvunt; atque altera die Apolloniam, Dyrrhachiumque prætervehuntur. Qui
quum

quum essent ex continenti visi, C. Coponius, qui Dyrrhachii classi Rhodiæ præerat, naves ex portu educit, & quum jam nostris, remissiore vento, appropinquassent, idem Ausci increbuit, nostrisque præsidio fuit. Neque vero ille eam causam conatu desisteat; sed labore & perseverantia nautarum se vim tempestatis superare posse sperabat; prætervestosque Dyrrhachium magna vi venti, nihilo scius sequebatur. Nostri, usi fortunæ beneficio, tamen impetum classis timebant, si forte ventus remississet. Nasti portum qui appellatur Nymphæum, ultra Lissum millia passuum tri, eo naves introduxerunt; (qui portus ab Africo tegebatur, ab Austro non erat tutus) leviusque tempestatis, quam classis, periculum æstimaverunt. Quo simul atque intus est itum, incredibili felicitate Ausci, qui per biduum flaverat, in Africum se vertit.

XXVII. Hic subitam commutationem fortunæ videre licuit. Qui modo sibi timuerant, hos tutissimus portus recipiebat: qui nostris navibus periculum intulerant, de suo timere cogebantur. Itaque, tempore commutato, tempestas & nostros texit, & naves Rhodias afflixit, ita ut ad unam omnes confractæ numero xvi eliderentur, & naufragio interirent; & ex magno remigum propugnatorumque numero pars ad scopulos allisa interficeretur, pars ab nostris distraheretur: quos omnes conservatos Cæsar domum remisit.

XXVIII. Nostræ naves tri, tardius cursu confecto, in noctem conjectæ, quum ignorarent, quem locum reliquæ cepissent, contra Lissum in anchoris constiterunt. Has, scaphis, minoribusque navigiis compluribus submissis, Otacilius Crassus, qui Lissi præerat, expugnare parabat: simul de deditione eorum agebat, & incolumitatem deditis pollicebatur. Harum altera navis ducentos viginti ex legione tironum sustulerat: altera ex veterana paullo minus ducentis. His cognosci licuit, quantum esset hominibus præsidii in animi firmitudine. Tirones enim, multitudine navium perterriti, & salo nausæque confecti, jurejurando accepto, nihil iis nocituros hostes, se Otacilio dediderunt: qui omnes ad eum producti, contra religionem jûrisjurandi, in ejus conspectu crudelissime interficiuntur. At veteranæ legionis milites, item conficti & tempestatis: & sentinæ vitiiis, neque ex pristina virtute remittendum aliquid putaverunt; sed tractandis conditionibus, & simulatione deditionis extracto primo noctis tempore, gubernatorem in terram navem ejicere cogunt: ipsi idoneum locum nasti reliquam noctis partem ibi confecerunt,

fecerunt, & luce prima, missis ad eos ab Otacilio equitibus, qui eam partem oræ maritimæ asservabant, circiter eo, quique eos annati ex præsidio secuti sunt, se defenderunt; &, nonnullis eorum interfectis, incolumes se ad nostros receperunt.

XXIX. Quo facto, conventus civitum Romanorum, qui Lissum obtinebant, quod oppidum iis antea Cæsar attribuerat, muniendumque curaverat, Antonium recepit, omnibusque rebus juvit. Otacilius sibi timens oppido fugit, & ad Pompeium pervenit. Ex omnibus copiis Antonius, quarum erat summa veteranarum tri legionum, unusque tironum, & equitum decem, plerasque naves in Italiam remittit, ad reliquos milites equitumque transportandos: pontones, quod est genus navium Gallicarum, Lissi relinquit; hoc consilio, ut, si forte Pompeius, vacuum existimans Italiam, eo trajecisset exercitum, quæ opinio erat edita in vulgus, aliquam Cæsar ad insequendum facultatem haberet: nunciosque ad eum celeriter mittit, quibus regionibus exercitum exposuisset, & quid militum transvexisset.

XXX. Hæc eodem fere tempore Cæsar atque Pompeius cognoscunt. Nam prætervectas Apolloniam Dyrrhachiumque naves viderant; ipsi iter secundum eas terra direxerant: sed quo essent ex delatæ, primis diebus ignorabant: cognitaque re, diversa sibi ambo consilia capiunt; Cæsar, ut quamprimum se cum Antonio conjungeret; Pompeius, ut venientibus in itinere se opponeret &, si imprudentes ex insidiis adoriri posset. Eodemque die uterque eorum ex castris stativis a flumine Aplo exercitum educunt: Pompeius clam, & noctu; Cæsar palam, atque interdiu. Sed Cæsari circuitu majore iter erat longius, adverso flumine, ut vado transire posset. Pompeius, quia, expedito itinere, flumen ei transeundum non erat, magnis itineribus ad Antonium contendit; atque, cum ubi appropinquare cognovit, idoneum locum nactus, ibi copias collocavit: suosque omnes castris continuit, ignesque fieri prohibuit; quo occultior esset ejus adventus. Hæc ad Antonium statim per Græcos deferuntur. Ille, missis ad Cæsarem nunciis, unum diem sese castris tenuit: altero die ad eum pervenit Cæsar. Cujus adventu cognito Pompeius, ne duobus circumcluderetur exercitibus, ex eo loco discedit: omnibusque copiis ad Asparagium Dyrrhachinorum pervenit, atque ibi idoneo loco castra ponit.

XXXI. His temporibus Scipio, detrimentis quibusdam circa montem Amanum acceptis, sese Imperatorem appellaverat.

laverat. Quo facto civitatibus tyrannisque magnas imperaverat pecunias: item a publicanis suæ provinciæ debitam biennii pecuniam exegerat, & ab eisdem insequentis anni mutuam præceperat; equitesque toti provinciæ imperaverat. Quibus coactis; finitimis hostibus Parthis post se relictis, qui paullo ante M. Crassum imperatorem intersecerant, & M. Bibulum in obsidione habuerant, legiones equitesque ex Syria deduxerat: summaque in sollicitudine ac timore Parthici belli in provinciam quum venisset, ac nonnullæ militum voces tum audirentur, " Sese, contra hostem si ducerentur, ituros; contra civem & consulem arma non laturos;" deductis Pergamum, atque in locupletissimas urbes in hiberna legionibus, maximas largitiones fecit: &, confirmandorum militum causa, diripiendas iis civitates dedit.

XXXII. Interim acerbissime imperatæ pecuniæ tota provincia exigebantur. Multa præterea generatim ad avaritiam excogitabantur. In capita singula servorum ac liberorum, tributum imponebatur. Columnaria, ostiaria, frumentum, milites, remiges, arma, tormenta, vesturæ imperabantur. Cujus modo rei nomen reperiri poterat, hoc satis esse ad cogendas pecunias videbatur. Non solum urbibus, sed pæne vicis, castellisque singulis cum imperio præficiabantur. Qui horum quid acerbissime crudelissimeque fecerat, is & vir, & civis optimus habebatur. Erat plena licitorum & imperiorum provincia, diffusa præceptis atque exactoribus: qui, præter imperatas pecunias, suo etiam privato compendio serviebant: distabant enim, se domo patriaque expulsos, omnibus necessariis egere rebus, ut honesta præscriptione rem turpissimam tegerent. Accedebant ad hæc gravissimæ usuræ, quod in bello plerumque accidere consuevit, universis imperatis pecuniis: quibus in rebus, prolationem diei, donationem esse dicebant. Itaque æs alienum provinciæ eo biennio multiplicatum est. Neque minus ob eam causam civibus Romanis ejus provinciæ, sed in singulos conventus, singulasque civitates certæ pecuniæ imperabantur, mutuasque illas ex S.C. exigere distabant; publicanis, uti in sorte facerant, insequentis anni vestigal promutuum.

XXXIII. Præterea Ephesi a fano Dianæ depositas antiquitas pecunias Scipio tolli jubebat; certaque ejus rei die constituta, quum in sanum ventum esset, adhibitis compluribus Senatorii ordinis, quos advocaverat Scipio, literæ ei redduntur a Pompeio, " Mare transisse cum legionibus Cæsarem; properaret ad se cum exercitu venire, omniaque

que posthaberet." His literis acceptis, quos advocaverat, dimittit: ipse iter in Macedoniam parare incipit: paucisque post diebus est profectus. Hæc res Ephesiæ pecuniæ salutem attulit.

XXXIV. Cæsar, Antonii exercitu conjuncto, deducta Orico legione, quam tuendæ oræ maritimæ causâ posuerat, tentandas sibi provincias, longiusque procedendum existimabat; & quum ad eum ex Thessalia, Ætoliaque, legati venissent, qui, præsidio misso, pollicerentur, earum gentium civitates imperata facturas, L. Cassium Longinum cum legione tironum, quæ appellabatur vigesima septima, atque equitibus ec in Thessalam, C. Calvisium Sabinum cum cohortibus v, paucisque equitibus in Ætoliam misit: maxime eos, quod erant propinquæ regiones, de re frumentaria ut providerent, hortatus est. Cn. Domitium Calvinum cum legionibus duabus xi, & xii, & equitibus d, in Macedoniam proficisci jubet: cujus provinciæ ab ea parte, quæ Libera appellabatur, Menedemus, princeps earum regionum, missus legatus, omnium suorum excellens studium profitebatur.

XXXV. Ex his Calvisius, primo adventu summa omnium Ætolorum receptus voluntate, præsidium adversariorum Calydone & Naupacto rejectis, omni Ætolia potitus est. Cassius in Thessalam cum legione pervenit. Hic quum essent factiones duæ, varia voluntate civitatum utebatur. Hegesaretos, veteris homo potentiz, Pompeianis rebus studebat. Preteus, summæ nobilitatis adolescens, suis ac suorum opibus Cæsarem enixe juvabat.

XXXVI. Eodemque tempore Domitius in Macedoniam venit: & quum ad eum frequentes civitatum legationes convenire cœpissent, nunciatum est, adesse Scipionem cum legionibus, magna & opinione & fama omnium: nam plerumque in novitate fama antecedit. Hic nullo in loco Macedoniæ moratus, magno impetu tetendit ad Domitium; & quum ab eo millia passuum xx absuisset, subito se ad Cassium Longinum in Thessalam convertit. Hoc adeo celeriter fecit, ut simul adesse, & venire nunciaretur: & quo iter expeditius faceret, M. Favonium ad flumen Hæliæmonem, quod Macedoniam a Thessalia dividit, cum cohortibus xix præsidio impedimentis legionum reliquit, castellumque ibi muniri jussit. Eodem tempore equitatus regis Cotys ad castra Cassii advolavit, qui circum Thessalam esse consueverat. Tum timore perterritus Cassius, cognito Scipionis adventu, visisque equitibus, quos Scipionis esse arbitrabatur, ad montes se convertit, qui Thessalam

saliam cingunt; atque ex his locis Ambraciam versus iter facere cœpit. At Scipionem, properantem sequi, literæ sunt consecutæ a M. Favonio, Domitium cum legionibus adesse, neque se præsidium, ubi constitutus esset, sine auxilio Scipionis tenere posse. Quibus literis acceptis, consilium Scipio iterque commutat; Cassium sequi desistit; Favonio auxilium ferre contendit. Itaque, die ac nocte continuato itinere, ad eum pervenit, tam opportuno tempore, ut simul Domitiani exercitus pulvis cerneretur, & primi antecursores Scipionis viderentur. Ita Cassio industria Domitii, Favonio Scipionis celeritas salutem attulit.

XXXVII. Scipio biduum castris stativis moratus ad flumen, quod inter eum & Domitii castra fluebat, Haliacmonem, tertio die prima luce exercitum vado transducit; & castris positis, postero die mane copias ante frontem castrorum instruit. Domitius tum quoque sibi dubitandum non putavit, quin productis legionibus prælio decertaret. Sed, quum esset inter bina castra campus circiter millium passuum VI; Domitius castris Scipionis aciem suam subiecit: ille a vallonon discedere perseveravit. Attamen, ægre retentis Domitianis militibus, est factum, ne prælio contendere-
retur; & maxime, quod rivus difficilibus ripis, castris Scipionis subiectus, progressus nostrorum impediabat. Quorum studium alacritatemque pugnandi quum cognovisset Scipio, suspicatus fore, ut postero die aut invitus dimicare cogeretur, aut magna cum infamia castris se continere, qui magna expectatione venisset, temere progressus turpem habuit exitum: & noctu, ne conclamatis quidem vasis, flumen transit, atque in eandem partem, ex qua venerat, rediit: ibique prope flumen edito natura loco castra posuit. Paucis diebus interpositis; noctu insidias equitum collocavit; quo in loco superioribus sere diebus nostri pabulari consueverant. Et quum quotidiana consuetudine Q. Varus, præfectus equitum Domitii, venisset; subito illi ex insidiis consurrexerunt: sed nostri sortiter eorum impetum tulerunt, celeriterque ad suos quisque ordines rediit, atque ultro universi in hostes impetum fecerunt. Ex his circiter LXXX intersectis, reliquis in fugam coniectis, nostri, duobus amissis, in castra se receperunt.

XXXVIII. His rebus gestis Domitius sperans, Scipionem ad pugnam elici posse, simulavit, sese angustiis rei frumentariæ adductum, castra movere, vasisque militari more conclamatis, progressus millia passuum III loco idoneo & occulto omnem exercitum equitatumque collocavit. Scipio ad insequendum paratus, equitatum magnamque partem

em levis armaturæ ad explorandum iter Domitii, & cognoscendum præmisit. Qui quum essent progressi, primæque turmæ insidias intravissent, ex fremitu equorum illata suspicione, ad suos se recipere cœperunt; quique nos sequebantur, celerem eorum receptum conspicati, relictæ sunt. Nostri, cognitis insidiis, ne frustra reliquos expectarent, duas nâsti hostium turmas exceperunt. In his fuit M. Opimius, præfectus equitum. Reliquos omnes earum turmarum aut interfecerunt, aut captos ad Domitium perduxerunt.

XXXIX. Deductis oræ maritimæ præsidiis, Cæsar, ut suprademonstratum est, 111 cohortes Orici, oppidi tuendi causa, reliquit: iisdemque custodiam navium longarum tradidit, quas ex Italia transduxerat. Huic officio oppidoque Acilius legatus præerat. Is naves nostras interiorem in partem post oppidum reduxit, & ad terram deligavit, faucibusque portus navem onerariam submersam objecit: & huic alteram conjunxit: super qua turrim effectam ad ipsum introitum portus opposuit, & militibus complevit, tuendamque ad omnes repentinos casus tradidit.

XL. Quibus cognitis rebus, Cn. Pompeius filius, qui classi Ægyptiæ præerat, ad Oricum venit; submersamque navim remulco, multisque contendens funibus adduxit: atque alteram navem, quæ erat ad custodiam ab Acilio posita, pluribus aggressus navibus, in quibus ad libram fecerat turres, ut ex superiori pugnans loco, integrosque semper defatigatis submitteret, & reliquis partibus simul ex terra scalis, & classe mœnia oppidi tentans, uti adversariorum manus diduceret, labore, & multitudine telorum nostros vicit: desertisque defensoribus, qui omnes scaphis excepti resugerant; etiam navem expugnavit: eodemque tempore ex altera parte molem tenuit naturalem obiectam, quæ pæne insulam contra oppidum effecerat; 17 biremes, subiectis scutulis, impulsas veclibus, in interiorem partem transduxit. Ita ex utraque parte naves longas aggressus, quæ erant deligatæ ad terram, atque inanes, 17 ex his abduxit, reliquas incendit. Hoc confecto negotio, D. Lælius ab Asiatica classe abductum reliquit, qui comæcatus Bullide atque Amanitia importari in oppidum prohibebat: ipse, Lissum profectus, naves onerarias xxx, a M. Antonio relictas, intra portum aggressus omnes incendit; Lissum expugnare conatus, descendentibus civibus Romanis, qui ejus conventus erant, militibusque, quos præ-

fidii caussa miserat Cæsar, triduum moratus, paucis in op-
pugnatione amissis, re infecta, inde discessit.

XLII. Cæsar, postquam Pompeium ad Asparagium esse
cognovit, eodem cum exercitu profectus, expugnato in-
itinere oppido Parthinorum, in quo Pompeius præsidium
habebat, 111 die in Macedoniam ad Pompeium pervenit,
juxtaque eum castra posuit; & postridie, eductis omnibus
copiis, acie instructa, decernendi potestatem Pompeio se-
cit. Ubi illum suis locis se tenere animadvertit; reducto
in castra exercitu, aliud sibi consilium capiendum existima-
vit. Itaque postero die omnibus copiis, magno circuitu,
difficili angustoque itinere, Dyrrhachium profectus est,
sperans, Pompeium aut Dyrrhachium compelli, aut ab eo
intercludi posse, quod omnem comitatum, totiusque bel-
li apparatus is eo contulisset; ut accidit. Pompeius enim
primo ignorans ejus consilium, quod diverso ab ea regio-
ne itinere profectum videbat, angustiis rei frumentariæ
compulsus discessisse, existimabat: postea per explorato-
res certior factus, postero die castra movit; breviori itinere
se occurrere ei posse sperans. Quod fore suspicatus Cæsar,
militesque adhortatus, ut æquo animo laborem serrent,
parva parte noctis itinere intermisso, mane Dyrrhachium
venit, quum primum agmen Pompeii procul cerneretur;
atque ibi castra posuit.

XLIII. Pompeius, interclusus Dyrrhachio, ubi propo-
situm tenere non potuit, secundo usus consilio, edito loco,
qui appellatur Petra, aditumque habet navibus medio-
crem, atque eas a quibusdam protegit ventis, castra com-
munit. Eo partem navium longarum convenire, frumen-
tum comitatumque ab Asia, atque omnibus regionibus,
quas tenebat, comportari imperat. Cæsar longius bel-
lum ductum iri existimans, & de Italicis comitatibus de-
sperans, quod tanta diligentia omnia littora a Pompeianis
tenebantur, classesque ipsius, quas hieme in Sicilia, Gallia,
Italia fecerat, morabantur, in Epirum rei frumentariæ
caussa Q. Tullium & L. Canulcium legatum misit: quod-
que hæc regiones aberant longius, locis certis horrea con-
stituit; vecturasque frumenti finitimis civitatibus descripsit:
item Lisso, Parthinisque, & omnibus castellis, quod esset
frumenti, conquiri iussit. Id erat perexiguum, quum i-
psum agri natura, quod sunt loca aspera & montuosa, ac
plerumque frumento utuntur importato; tum quod Pom-
peius hæc providerat, & superioribus diebus prædæ loco
Parthinos habuerat; frumentumque omne conquistum, spo-
liatis, effossisque eorum domibus, per equites comportarat.

XLIII. Qui-

XLIII. Quibus rebus cognitis, Cæsar consilium capit ex loci natura. Erant enim circum castra Pompeii permulti editi, atque asperi colles. Hos, primum præsiidiis tenuit; castellaque ibi communiit: inde, ut loci cujusque natura ferebat, ex castello in castellum perducta munitione, circumvallare Pompeium instituit: hæc spectans (quod angusta re frumentaria utebatur; quodque Pompeius multitudine equitum valebat, quo minore periculo undique frumentum commeatumque exercitui supportare posset;) simul, uti pabulatione Pompeium prohiberet, equitatumque ejus ad rem gerendam inutilem efficeret: tertio, ut auctoritatem, qua ille maxime apud exteras nationes niti videbatur, minueret; quum fama per orbem terrarum percubisset, illum a Cæsare obsideri, neque audere prælio dimicare.

XLIV. Pompeius neque a mari Dyrrhachioque discedere volebat; quod omnem apparatus belli, tela, arma, tormenta ibi collocaverat, frumentumque exercitui navibus supportabat; neque munitiones Cæsaris prohibere poterat, nisi prælio decertare vellet; quod eo tempore statuerat non esse faciendum. Relinquebatur, ut extremam rationem belli sequens quam plurimos colles occuparet, & quam latissimas regiones præsiidiis teneret, Cæsarisque copias, quam maxime posset, distineret; id quod accidit. Castellis enim xxiv effectis, xv millia passuum circuitu amplexus, hoc spatio pabulabatur: multaque erant intra eum locum manu sata, quibus interim jumenta pasceret. Atque ut nostri, qui perpetuas munitiones habebant, perductas ex castellis in proxima castella, ne quo loco erumperent Pompeiani, & nostros post tergum adorirentur, timebant: ita illi interiore spatio perpetuas munitiones efficiebant; ne quo loco nostri intrare atque ipsos a tergo circumvenire possent. Sed illi operibus vincebant; quod & numero militum præstabant, & interiore spatio minorem circuitum habebant. Quæ quum erant loca Cæsari capienda, etsi prohibere Pompeius totis copiis, & dimicare non constituerat; tamen suis locis sagittarios funditoresque mittebat, quorum magnum habebat numerum: multique ex nostris vulnerabantur; magnusque incesseerat timor sagittarum: atque omnes fere milites, aut ex coactis, aut ex centonibus, aut ex coriis tunicas, aut tegimenta fecerant, quibus tela vitarent.

XLV. In occupandis præsiidiis magna vi uterque nitabatur: Cæsar, ut quam angustissime Pompeium contineret; Pompeius, ut quam plurimos colles quam maximo

circuitu occuparet: crebraque ob eam causam proelia fiebant. In his quum legio Cæsaris ix præsidium quoddam occupavisset, & munire cœpisset: huic loco propinquum & contrarium collem Pompeius occupavit, nostrosque opere prohibere cœpit: & quum una ex parte prope æquum aditum haberet, primum sagittariis funditoribusque circumjectis, postea levis armaturæ magna multitudo missa, tormentisque prolatis, munitiones impediēbat: neque erat facile nostris, uno tempore propugnare, & munire. Cæsar, quum suos ex omnibus partibus vulnerari videret, recipere se iussit, & loco excedere. Erat per declive receptus: illi autem hoc acrius instabant, neque regredi nostros patiebantur, quod timore adducti locum relinquere videbantur. Dicitur eo tempore glorians apud suos Pompeius dixisse: "Non recusare se, quin nullius usus Imperator existimaretur, si sine maximo detrimento legiones Cæsaris sese recepissent inde, quo temere essent progressæ."

XLVI. Cæsar, receptui suorum timens, crates ad extremum tumulum contra hostem proferri, & adversas locari; intra has mediocri latitudine fossam, testis militibus, obduci iussit, locumque in omnes partes quam maxime impediri. Ipse idoneis locis funditores instruxit, ut præsidio nostris se recipientibus essent. His rebus completis, legiones reduci iussit. Pompeiani hoc insolentius atque audacius nostros premere, & instare cœperunt: cratesque, pro munitione obiectas, propulerunt, ut fossas transcenderent. Quod quum animadvertisset Cæsar, veritus, ne non reducti, sed reiecti viderentur, majusque detrimentum caperetur, a medio fere spatio suos per Antonium, qui ei legioni præerat, cohortatus, tuba signum dari, atque in hostes impetum fieri iussit. Milites legionis ix subito conspirati pila coniecerunt, & ex inferiore loco adversus clivum incitati cursu, præcipites Pompeianos egerunt, & terga vertere cœgerunt: quibus ad recipiendum, crates directæ, longurique obiecti, & institutæ fossæ magno impedimento fuerunt. Nostri vero, qui satis habebant sine detrimento discedere, compluribus interfectis, v. omnino suorum amissis, quietissime se receperunt, paulloque citra eum locum, aliis comprehensis collibus, munitiones perfecerunt.

XLVII. Erat nova, & inusitata belli ratio, quum tot castellorum numero, tantoque spatio, & tantis munitionibus, & toto obsidionis genere, tum etiam reliquis rebus. Nam, quicumque alterum obsidere conati sunt, percussos atque infirmos hostes adorti, aut prælio superatos, aut aliqua offensione permotos continuerunt, quum ipsi nume-

ro militum equitumque præstarent. Causa autem obsidionis hæc sere esse consuevit, ut frumento hostes prohiberentur. At contra integras atque incolumes copias Cæsar inferiore militum numero continebat; quum illi omnium rerum copia abundarent: quotidie enim magnus undique navium numerus conveniebat, quæ comæatum supportarent: neque ullus flare ventus poterat, quin aliqua ex parte secundum cursum haberent. Ipse autem, consumptis omnibus longe lateque frumentis, summis erat in angustiis. Sed tamen hæc singulari patientia milites ferebant: recordabantur enim, eadem se superiore anno in Hispania perpercos, labore & patientia maximum bellum consecisse. Meminerant, ad Alethiam magnam se inopiam perpercos, multo etiam majorem ad Avaricum, maximarum se gentium victores discessisse. Non, illis hordeum quum daretur, non legumina recusabant: pecus vero, cujus rei summa erat ex Epiro copia, magno in honore habebant.

XLVIII. Est etiam genus radicis inventum ab iis, qui fuerant cum Valerio, quod appellatur Chara: quod admixtum lacte multum inopiam levabat: id ad similitudinem panis efficiebant. Ejus erat magna copia. Ex hoc effectos panes, quum in colloquiis Pompeiani famem nostris objectarent, vulgo in eos jaciebant, ut spem eorum minuerent.

XLIX. Jamque frumenta maturescere incipiebant; atque ipsa spes inopiam sustentabat; quod celeriter se habituros copiam confidebant: crebræque voces militum in vigiliis colloquiisque audiebantur, prius se cortice ex arboribus victuros, quam Pompeium e manibus dimissuros. Libenter etiam ex persugis cognoscebant, equos eorum vix tolerari, reliqua vero jumenta interisse: uti autem ipsos valetudine non bona, quum angustiis loci, & odore tetro ex multitudine cadaverum, & quotidianis laboribus, insuetos operum; tum aquæ summa inopia affectos: omnia enim flumina, atque omnes rivos, qui ad mare pertinebant, Cæsar aut averterat, aut magnis operibus obstruxerat. Atque, ut erant loca montuosa, & ad specus angustiarum vallium, has, sublicis in terram demissis, præsepserat, terramque aggererat, ut aquam continerent. Itaque illi necessario loca sequi demissa, ac palustria, & puteos fodere, cogebantur: atque hunc laborem ad quotidiana opera addebant: qui tamen fontes a quibusdam prædiis aberant longius, & celeriter æstibus exarescebant. At Cæsaris exercitu: optima valetudine, summaque aquæ copia utebatur; tum comæatus omni genere præter frumentum

abundabat: quibus quotidie melius succedere tempus, majoremque spem maturitate frumentorum proponi videbant.

L. In novo genere belli novæ ab utrisque bellandi rationes reperiebantur. Illi, quum animadvertissent, ex ignibus, nocte cohortes nostras ad munitiones excubare, silentio aggressi universas, intra multitudinem sagittas coniciebant, & se confestim ad suos recipiebant. Quibus rebus nostri, usu docti, hæc reperiebant remedia, ut alio loco ignes facerent, [alio excubarent.]*+*

LI. Interim certior factus P. Sulla, quem discedens castris præsecerat Cæsar, auxilio cohorti venit cum legionibus II, cujus adventu facile sunt repulsi Pompeiani: neque vero conspectum aut impetum nostrorum tulerunt; primisque dejectis, reliqui se verterunt, & loco cesserunt. Sed insequentes nostros, ne longius prosequerentur, Sulla revocavit. At plerique existimant, si acrius insequi voluisset, bellum eo die potuisse finire. Cujus consilium reprehendendum non videtur: aliæ enim sunt legati partes, atque Imperatoris. alter omnia agere ad præscriptum; alter libere ad summam rerum consulere debet. Sulla, a Cæsare castris relictus, liberatis suis, hoc fuit contentus, neque prælio decertare voluit: (quæ res tamen fortasse aliquem reciperet casum,) ne imperatorias sibi partes sumxisse videretur. Pompeianis magnam res ad receptum difficultatem afferebat: nam ex iniquo progressi loco in summo constiterant: si per declive sese reciperent, nostros ex superiore insequentes loco verebantur: neque multum ad solis occasum supererat temporis: spe enim conficiendi negotii, prope in noctem rem duxerant. Ita, necessario, atque ex tempore capto consilio, Pompeius tumulum quendam occupavit: qui tantum aberat a nostro castello, ut telum tormentumve missum adigi non posset. Hoc confedit loco, atque cum communiit; omnesque ibi copias continuit.

LII. Eodem tempore duobus præterea locis pugnatum est. nam plura castella Pompeius pariter, dissinendæ manus causâ tentaverat; ne ex proximis præsidiis succurri posset. Uno loco Volcatius Tullus impetum legionis sustinuit cohortibus III, atque eam loco depulit: altero Germani, munitiones nostras egressi, compluribus interfectis, sese ad suos incolumes receperunt.

LIII. Ita uno die VI præliis factis, III ad Dyrrhachium, ut ad munitiones, quum horum omnium ratio haberetur, ad duorum millium numero ex Pompeianis cecidisse repe-

riebamus, evocatos, centurionesque complures. In eo fuit numero Valerius Flaccus L. filius, ejus, qui prætor Asiæ obtinuerat: signaque sunt sex militaria relata. Nostri non amplius xx omnibus sunt præliis desiderati. Sed in castello nemo fuit omnino militum, quin vulneraretur; quatuorque ex una cohorte centuriones oculos amiserunt. & quum laboris sui periculique testimonium asserre velent, millia sagittarum circiter xxx in castellum conjecta Cæsari renumeraverunt: scutoque ad eum relato Scævæ centurionis, inventa sunt in eo foramina cccxx. Quem Cæsar, ut erat de se meritis, & de Republica, donatum milibus ducentis æris ab octavis ordinibus ad primipilum se transducere pronunciavit, ejus enim opera castellum magna ex parte conservatum esse, constabat. cohortemque postea duplici stipendio, frumentove & speciaris militari-busque donis amplissime donavit.

LIV. Pompeius, noctu magnis additis munitionibus, reliquis diebus turres exstruxit; & in altitudinem pedum xv effectis operibus, vineis eam partem castrorum obtexit; & v intermissis diebus alteram noctem subnubilam nactus, exstructis omnibus castrorum portis, & ad impediendum objectis, tertia inita vigilia, silentio exercitum eduxit, & se in antiquas munitiones recepit.

LV. Ætolia, Acarnania, Amphilochis per Cassium Longinum, & Calvisium Sabinum, ut demonstravimus, receptis, tentandam sibi Achaïam, ac paullo longius progrediendum, existimabat Cæsar: itaque eo Fusum Kalenum misit; & Q. Sabinum, & Cassium cum cohortibus adjungit. Quorum cognito adventu, Rutilius Lupus, qui Achaïam, missus a Pompeio, obtinebat, Isthmum præmunire instituit, ut Achaïa Fusum prohiberet. Kalenus Delphos, Thebas, Orchomenum voluntate ipsarum civitatum recepit: nonnullas urbes per vim expugnavit: reliquas civitates, circummissis legationibus, amicitia Cæsari conciliare studebat. In his rebus fere erat Fusus occupatus.

LVI. Omnibus deinceps diebus Cæsar exercitum in aciem æquum in locum produxit, si Pompeius prælio decertare vellet, ut pæne castris Pompeii legiones subji-ceret: tantumque a vallo ejus prima acies aberat, uti ne in eam telum tormentumve adigi posset. Pompeius autem, ut famam & opinionem hominum teneret, sic pro castris exercitum constituebat, ut tertia acies vallum contingeret; omnis quidem instructus exercitus telis ex vallo abjectis protegi posset.

LVII. Hæc

LVII. Hæc quum in Achaia, atque apud Dyrrhachium gererentur, Scipione inque in Macedoniam venisse, constaret; non oblitus pristini instituti Cæsar, mittit ad eum Clodium, suum atque illius familiarem; quem ab illo traditum initio, & commendatum, in suorum necessariorum numero habere instituerat. Huic dat literas, mandataque ad eum: quorum hæc erat summa: "Sese omnia de pace expertum, nihil adhuc arbitrari factum, vitio eorum, quos esse auctores ejus rei voluisset: quod sua mandata perferre non opportuno tempore ad Pompeium vererentur: Scipionem ea esse auctoritate, ut non solum libere, quæ probasset, exponere; sed etiam magna ex parte compellere, atque errantem regere posset: præesse autem suo nomine exercitui; ut, præter auctoritatem, vires quoque ad cõpendum haberet: quod si fecisset, quietem Italiae, pacem provinciarum, salutem imperii, uni omnes acceptam relatueros." Hæc ad eum mandata Clodius refert. Ac primis diebus, ut videbatur, libenter auditus, reliquis ad colloquium non admittitur; castigato Scipione a Favonio, ut postea confectio bello reperiebamus: infectaque re, sese ad Cæsarem recepit.

LVIII. Cæsar, quo facilius equitatum Pompeianum ad Dyrrhachium contineret, & pabulatione prohiberet, aditus duos, quos esse angustos demonstravimus, magnis operibus præmunivit: castellaque his locis posuit. Pompeius, ubi nihil profici equitatu cognovit, paucis intermissis diebus, rursus eum navibus ad se intra munitiones recipit. Erat summa inopia pabuli, adeo ut foliis ex arboribus stratis, & teneris arundinum radicibus contusis equos alerent: frumenta enim, quæ fuerant intra munitiones sata, consumserant; & cogebantur Coreyra, atque Acarnania, longo interjecto navigationis spatio, pabulum supportare; quoque erat ejus rei minor copia, hordeo adaugere, atque his rationibus equitatum tolerare. Sed postquam non modo hordeum, pabulumque omnibus locis, herbæque defectæ; sed etiam fructus ex arboribus deficiebant, corruptis equis macie, conandum sibi aliquid Pompeius de eruptione existimavit.

LIX. Erant apud Cæsarem ex equitum numero Allobroges duo fratres Roscellus & Ægus, Adbucilli filii, qui principatum in civitate multis annis obtinuerat; singulari virtute homines, quorum opera Cæsar omnibus Gallicis bellis optima fortissimaque erat usus. His domi ob has causas amplissimos magistratus mandaverat: atque eos extra ordinem in senatum legendos curaverat: agrosque
in

in Gallia ex hostibus captos, præmiaque rei pecuniariæ magna tribuerat; locupletesque ex egentibus fecerat. Hi propter virtutem non solum apud Cæsarem in honore erant; sed etiam apud exercitum cari habebantur: sed freti amicitia Cæsaris, & stulta ac barbara arrogantia elati despiciebant suos, stipendiumque equitum fraudabant, & prædam omnem domum avertebant. Quibus illi rebus permoti universi Cæsarem adierunt, palamque de eorum injuriis sunt questi; & ad cetera addiderunt, falsum ab his equitum numerum deferri, quorum stipendium averterent.

LX. Cæsar neque tempus illud animadversionis esse existimans, & multa virtuti eorum concedens, rem totam dimisit; illos secreto castigavit, quod quæstui equites haberent, monuitque, ut ex sua amicitia omnia exspectarent, & ex præteritis suis officiis reliqua sperarent. Magnam tamen hæc res illis offensionem & contumeliam ad omnes attulit: idque ita esse, quum ex aliorum objectionibus, tum etiam ex domestico judicio atque animi conscientia intelligebant. Quo pudore adducti, & fortasse non se liberari, sed in aliud tempus reservari arbitrati, discedere a nobis, & novam tentare fortunam, novasque experiri amicitias constituerunt: & cum paucis collocuti clientibus suis, quibus tantum facinus committere audebant, primum conati sunt præfectum equitum, C. Volusenum, interficere, ut postea, bello confecto, cognitum est; ut cum munere aliquo perfugisse ad Pompeium viderentur. Postquam id difficilius visum est, neque facultas perficiendi dabatur, quam maximas potuerunt, pecunias mutuati, proinde ac suis satisfacere, & fraudata restituere vellent, multis coemptis equis, ad Pompeium transferunt cum iis, quos sui consilii participes habebant.

LXI. Quos Pompeius, quod erant honesto loco nati, & instructi liberaliter, magnoque comitatu, & multis jumentis venerant, virique sortes habebantur, & in honore apud Cæsarem fuerant; quodque novum, & præter consuetudinem acciderat, omnia sua præsidia circumduxit, atque ostentavit. Nam ante id tempus nemo aut miles, aut eques, a Cæsare ad Pompeium transferat; quum pane quotidie a Pompeio ad Cæsarem perfugerent, vulgo vero universi in Epiro, atque Ætolia conscripti milites, earumque regionum omnium, quæ a Cæsare tenebantur. Sed hi, cognitis omnibus rebus, seu quid in munitionibus perfectum non erat, seu quid a peritioribus rei militaris desiderari videbatur, temporibusque rerum, & spatiis locorum,

rum, & custodiarum varia diligentia animadversa, pro-
cujusque eorum, qui negotiis præerant, aut natura aut stu-
dium ferebat, hæc ad Pompeium omnia detulerant.

LXII. Quibus ille cognitis, eruptionisque jam ante
capto consilio, ut demonstratum est, tegimenta galeis mili-
tes ex viminibus facere, atque aggerem comportare jubet.
His paratis rebus, magnum numerum levis armaturæ &
sagittariorum, aggeremque omnem noctu in scaphas & na-
ves æstuarias imponit; & de media nocte cohortes LX c.
maximis castris præfidiisque deductas, ad eam partem mun-
itionum ducit, quæ pertinebant ad mare, longissimeque
a maximis castris Cæsaris aberant. Eodem naves, quæ
demonstravimus aggere & levis armaturæ militibus com-
pletas, quasque ad Dyrrhachium naves longas habebat,
mittit; & quid a quoque fieri velit, præcipit. Ad eas
munitiones Cæsar Lentulum Marcellinum quæstorem cum
legione IX positum habebat. Huic, quod valetudine mæ-
nus comoda utebatur, Fulvium Postumum adiutorem
submiserat.

LXIII. Erat eo loco fossa pedum XV, & vallus contra
hostem in altitudinem pedum X: tantundemque ejus valli
agger in latitudinem patebat. Ab eo, intermisso spatio
pedum DC, alter conversus in contrariam partem erat val-
lus, humiliore paullo munitione. Hoc enim superioribus
diebus timens Cæsar, ne navibus nostri circumvenirentur,
duplicem eo loco fecerat vallum, ut, si ancipiti prælio di-
micaretur, posset resisti. Sed operum magnitudo, & con-
tinens omnium dierum labor, quod millia passuum in cir-
cuitu XVII munitiones erat complexus, perficiendi spatium
non dabat. Itaque contra mare transversum vallum, qui
has duas munitiones contingeret, nondum perfecerat.
Quæ res nota erat Pompejo, delata per Allobrogas per-
fugas; magnumque nostris attulit incommodum: nam, ut
ad mare nostræ cohortes IX legionis excubaverant, acces-
sere subito prima luce Pompeiani exercitus: novusque eo-
rum adventus existit: simul ex navibus circumvesti milites
in exteriorum vallum tela jaciebant: fossæque aggere com-
plebantur: & legionarii, interioris munitionis defensores,
icalis admotis, tormentis cujusque generis, telisque terro-
bant; magnæque multitudo sagittariorum ab utraque parte
circumsundebatur. Multum autem ab ictu lapidum, quod
unum nostris erat telum, viminea tegimenta, galeis imposi-
ta, defendebant. Itaque, quum omnibus rebus nostri præ-
merentur, atque ægre resisterent; animadversum est vi-
tium munitionis, quod supra demonstratum est; atque in-
ter-

ter duos vallos, qua perfectum opus non erat, per mare, navibus expositi in aversos nostros impetum fecerunt; atque ex utraque munitione dejectos terga vertere coegerunt.

LXIV. Hoc tumultu nunciato, Marcellinus cohortes subsidio nostris laborantibus submittit; quæ ex castris fugientes conspicatæ, neque illos suo adventu confirmare potuerunt, neque ipsæ hostium impetum tulerunt. Itaque, quodcunque addebatur subsidio, id corruptum timore fugientium terrorem & periculum augebat: hominum enim multitudine receptus impediabatur. In eo prælio, quum gravi vulnere esset affectus Aquilifer, & a viribus deficeretur, conspicatus equites nostros, "Hanc ego, inquit, & vivus multos per annos magna diligentia defendi, & nunc moriens eadem fide Cæsari restituo. Nolite, obsecro, committere, quod ante in exercitu Cæsaris non accidit, ut rei militaris dedecus admittatur; incolumemque ad eum deferre." Hoc casu Aquila conservatur, omnibus primæ cohortis centurionibus interfectis, præter principem priorem.

LXV. Jamque Pompeiani, magna cæde nostrorum, castris Marcellini appropinquabant, non mediocri terrore illato reliquis cohortibus: & M. Antonius, qui proximum locum præsidiorum tenebat, ea re nunciata, cum cohortibus XII descendens ex loco superiore cernebatur. Cujus adventus Pompeianos compressit; nostrosque firmavit, ut se ex maximo timore colligerent. Neque multo post Cæsar, significatione per castellâ fumo facta, ut erat superioris temporis consuetudo, deductis quibusdam cohortibus ex præditiis, eodem venit. Qui, cognito detrimento, quum animadvertisset, Pompeium extra munitiones egressum, castra secundum mare, ut libere pabulari posset, nec minus aditum navibus haberet, commutata ratione belli, quoniam propositum non tenuerat, juxta Pompeium munire jussit.

LXVI. Qua perfecta munitione, animadversum est ab speculatoribus Cæsaris, cohortes quasdam, quod instar legionis videretur, esse post silvam, & in vetera castra duci. (Castrorum hic situs erat. Superioribus diebus, IX Cæsaris legio quum se objecisset Pompeianis copiis, atque opera, ut demonstravimus, circummuniret, castra eo loco posuit. Hæc silvam quandam contingebant, neque longius a mari passibus eo aberant. Post, mutato consilio quibusdam de causis, Cæsar paullo ultra eum locum castra transtulit: paucisque intermissis diebus, eadem hæc Pompeius occupaverat; & quod eo loco plures erat legio-

nes habiturus, relicto interiore vallo, majorem adjecerat munitionem. Ita minora castra, inclusa majoribus, castris atque arcis locum obtinebant. Item ab angulo castrorum sinistro munitionem ad flumen perduxerat, circiter passus CD, quo liberius, ac sine periculo milites aquarentur, sed is quoque, mutato consilio quibusdam de causis, quas commemorare necesse non est, eo loco excesserat. Ita complures dies manserant castra. Munitiones quidem integræ omnes erant.)

LXVII. Eo, signo legionis illato, speculatores Cæsari renunciarunt. Hoc idem visum ex superioribus quibusdam castris confirmaverant. Is locus aberat a novis Pompeii castris circiter passus D. Hanc legionem sperans Cæsar se opprimere posse, & cupiens ejus diei detrimentum sarcire, reliquit in opere cohortes II, quæ speciem munitionis præberent: ipse diverso itinere, quam potuit occultissime, reliquas cohortes, numero XXXIII, in quibus erat legio IX, multis amissis centurionibus, deminutoque militum numero, ad legionem Pompeii, castraque minora duplici acie duxit. Neque eum prima opinio fefellit. nam & pervenit prius, quam Pompeius sentire posset, & tametsi erant munitiones castrorum magnæ, tamen sinistro cornu, ubi erat ipse, celeriter aggressus Pompeianos ex vallo deturbavit. Erat objectus portis ericius. hic paullisper est pugnatum; quum irrumpere nostri conarentur, illi castra defenderent fortissime, T. Pulcione, ejus opera proditum exercitum C. Antonii demonstravimus, e loco propugnante. Sed tamen nostri virtute vicerunt, excisoque ericio, primo in majora castra, post etiam in castellum, quod erat inclusum majoribus castris, irruerunt, &, quod eo pulsa legio sese receperat, nonnullos ibi repugnantes interfecerunt.

LXVIII. Sed fortuna, quæ plurimum potest, quum in reliquis rebus, tum præcipue in bello, parvis momentis magnas rerum commutationes efficit; ut tum accidit. Munitionem, quam pertinere a castris ad flumen supra demonstravimus, dextri Cæsaris cornu cohortes ignorantia loci sunt secutæ, quum portam quærerent, castrorumque eam munitionem esse arbitrarentur. Quod quum esset animadversum, conjunctum esse flumini; prorutis his munitionibus, defendente nullo, transcederunt, omnisque noster equitatus eas cohortes est secutus.

LXIX. Interim Pompeius, hac satis longa interjecta mora, & re nunciata, v legionem, ab opere deductam, subsidio suis duxit; eodemque tempore equitatus ejus nostris equiti-

equitibus appropinquabat, & acies instructa a nostris, qui castra occupaverant, cernebatur; omniaque sunt subito mutata. Pompeiana enim legio, celeris spe subsidii confirmata, ab Decumana porta resistere conabatur, atque ultro in nostros impetum faciebat. Equitatus Cæsaris, quod angusto itinere per aggeres adscendebat, receptui suo timens, initium fugæ faciebat. Dextrum cornu, quod erat a sinistro seclusum, terrore equitum animadverso, ne intra munitionem opprimeretur, ex parte, qua proruebat, sese recipiebat: ac plerique ex iis, ne in angustias inciderent, x pedum munitionis se in fossas præcipitabant: primisque oppressis, reliqui per horum corpora salutem sibi, atque exitum pariebant. Sinistro cornu milites, quum ex vallo, Pompeium adesse, & suos fugere, cernerent, veriti, ne angustis intercluderentur, quum extra & intus hostem haberent, eodem, quo venerant, receptui sibi consulebant: omniaque erant tumultus, timoris, fugæ plena: adeo, ut, quum Cæsar signa fugientium manu prehenderet, & consistere juberet, alii, dimissis equis, eundem cursum conficerent; alii ex metu etiam signa dimitterent, neque quicquam omnino confisteret.

LXX. His tantis malis hæc subsidia succurrebant, quo minus omnis deleteretur exercitus; quod Pompeius insidias timens, credo, quod hæc præter spem acciderant ejus, qui paullo ante ex castris fugientes suos conspexerat, munitionibus appropinquare aliquamdiu non audebat; equitesque ejus, angustis, portisque a Cæsaris militibus occupatis, ad insequendum tardabantur. Ita parvæ res magnum in utramque partem momentum habuerunt. Munitiones enim a castris ad flumen perductæ, expugnatis jam castris Pompeii, prope jam expeditam Cæsaris victoriam interpellaverunt. Eadem res, celeritate insequentium tardata, nostris salutem attulit.

LXXI. Duobus his unius diei præliis Cæsar desideravit milites dcccclx, & notos equites R. Felginatem Tuticanum Gallum, Senatoris filium; C. Felginatem Placentia; A. Granium Puteolis; M. Sacrativirum Capua; tribunos militum, & centuriones xxxii. Sed horum omnium pars magna in fossis, munitionibusque, & fluminis ripis oppressa suorum terrore ac fuga sine ullo vulnere interiit, signaque sunt militaria xxxii amissa. Pompeius eo prælio Imperator est appellatus: Hoc nomen obtinuit; atque ita se postea salutari passus est: sed neque in literis, quas scribere est solitus, neque in fascibus insignia laureæ prætulit. At Labienus, quum ab eo impetravisset, ut sibi ca-

ptivos tradi juberet, omnes productos ostentationis, ut videbatur, caussa, quo major perfugæ fides haberetur, commilitones appellans, & magna verborum contumelia interrogans, "Solentne veterani milites fugere," in omni conspectu interficit.

LXXII. His rebus tantum fiduciæ ac spiritus Pompeianis accessit, ut non de ratione belli cogitarent, sed vicisse jam sibi viderentur. Non illi paucitatem nostrorum militum, non iniquitatem loci, atque angustias præoccupatio castris, & ancipitem terrorem intra extraque munitiones, non abscissum in duas partes exercitum, quum altera alteri auxilium ferre non posset, causæ fuisse cogitabant. Non ad hæc addebant; non ex concursu acri factio, non prælii dimicatum; sibi que ipsos multitudine atque angustia majus attulisse detrimentum, quam ab hoste acceperant: non denique communes belli casus recordabantur, quam parvulæ sæpe causæ vel falsæ suspicionis, vel terroris repentini, vel objectæ religionis, magna detrimenta intulissent: quoties vel culpa ducis, vel tribuni vitio in exercitu esset offensum: sed proinde, ac si virtute vicissent, neque ulla commutatio rerum posset accidere, per orbem terrarum, fama ac literis victoriam ejus diei concelebant.

LXXIII. Cæsar ab superioribus consiliis depulsus, omnem sibi commutandam belli rationem existimavit. Itaque uno tempore, præsidiis omnibus deductis, & oppugnatione dimissa, coactoque in unum locum exercitu, concionem apud milites habuit; hortatusque est, "Ne ea, quæ accidissent, graviter ferrent, neve his rebus terrentur, multisque secundis præliis unum adversum, & id mediocre, opponerent: habendam fortunæ gratiam, quod Italiam sine aliquo vulnere cepissent: quod duas Hispanias, bellicosissimorum hominum peritissimis atque exercitatis-
simis ducibus, pacavissent; quod finitimas frumentariasque provincias in potestatem rede-gissent: denique recordari debere, qua felicitate inter medias hostium classes, op-pletis non solum portibus, sed etiam littoribus, omnes incolumes essent transportati: si non omnia caderent secunda, fortunam esse industria sublevandam: quod esset acceptum detrimenti, ejus juri potius, quam suæ culpæ debere tribui: locum se æquum ad dimicandum dedisse: potitum esse hostium castris; expulisse, ac superasse pugnantes. Sed siue ipsorum perturbatio, siue error aliquis, siue etiam fortuna partem jam præsentemque victoriam interpellavisset, dandam omnibus operam, ut acceptum incom-

incommodum virtute sarciretur: quod si esset factum, detrimentum in bonum verteret, uti ad Gergoviam accidisset, atque ii, qui ante dimicare timuissent, ultro se praelio offerrent."

LXXIV. Hac habita concione, nonnullos significatos ignominia notavit, ac loco movit. Exercitui quidem omni tantus incessit ex incommodo dolor, tantumque studium infamiae sarcindae, ut nemo aut tribuni aut centurionis imperium desideraret; & sibi quisque etiam poenae loco graviores imponeret labores, simulque omnes arderent cupiditate pugnandi: quum superioris etiam ordinis nonnulli, oratione permoti, manendum eo loco, & rem praelio committendam existimarent. Contra ea Cæsar neque satis militibus perterritis confidebat; spatiumque interponendum ad recreandos animos putabat: relictisque munitionibus magnopere rei frumentariae timebat.

LXXV. Itaque, nulla interposita mora, fauciorum modo, & ægrorum habita ratione, impedimenta omnia silentio prima nocte ex castris Apolloniam præmisit, ac conquietare ante iter consecutum vetuit. His una legio missa præsidio est. His explicitis rebus, duas in castris legiones retinuit; reliquas, de iv vigilia compluribus portis eductas, eodem itinere præmisit; parvoque spatio intermisso, ut & militare institutum servaretur, & quam serissime ejus profectio cognosceretur, conclamari jussit; statimque egressus, & novissimum agmen consecutus, celeriter ex conspectu castrorum discessit. Neque vero Pompeius, cognito consilio ejus, moram ullam ad insequendum intulit: sed eadem spectans, si itinere impeditos & perterritos deprehendere posset, exercitum e castris eduxit, equitatumque præmisit ad novissimum agmen demorandum: neque consequi potuit; quod multum expedito itinere antecesserat Cæsar: sed quum ventum esset ad flumen Genusum, quod ripis erat impeditis, consecutus equitatus novissimos praelio detinebat. Huic suos Cæsar equites opposuit, expeditosque antesignanos admiscuit eo, qui tantum profecerunt, ut, equestri praelio commisso, pellerent omnes, compluresque interficerent, ipsi incolumes se ad agmen reciperent.

LXXVI. Consecto justo itinere ejus diei, quod proposuerat Cæsar, transductoque exercitu flumen Genusum, veteribus suis in castris contra Asparagium consedit; militesque omnes intra vallum castrorum continuit; equitatumque, per causam pabulandi emissum, consecsim Decumana porta in castra se recipere jussit. Simili ratione Pom-

peius, confecto ejusdem diei itinere, in suis veteribus castris ad Asparagium confedit, ejusque milites, quod ab opere, integris munitionibus, vacabant, alii lignandi pabulandique causa longius progrediebantur; alii, quod subito consilium profectionis ceperant, magna parte impedimentorum & sarcinarum relicta, ad hæc repetenda invitati propinquitate superiorum castrorum, depositis in contubernio armis, vallum relinquebant. Quibus ad sequendum impeditis, Cæsar, quod fore providerat, meridiano fere tempore, signo profectionis dato, exercitum educit, duplicatoque ejus diei itinere, ux millia passuum ex eo loco procedit. Quod facere Pompeius discessu militum non potuit.

LXXVII. Postero die, Cæsar, similiter præmissis prima nocte impedimentis, de iv vigilia ipse egreditur; ut, si qua esset imposita dimicandi necessitas, subitum casum expedito exercitu subiret. Hoc idem reliquis fecit diebus. Quibus rebus perfectum est, ut altissimis fluminibus, atque impeditissimis itineribus nullum acciperet incommodum. Pompeius enim, primi diei mora illata, & reliquorum dierum frustra labore suscepto, quum se magnis itineribus extenderet, & prægressos consequi cuperet, iv die finem sequendi fecit, atque aliud sibi consilium capiendum existimavit.

LXXVIII. Cæsari ad faucios deponendos, stipendium exercitui dandum, socios confirmandos, præsidium uribus relinquendum, necesse erat adire Apolloniam: sed his rebus tantum temporis tribuit, quantum erat properanti necesse: timensque Domitio, ne adventu Pompeii præoccuparetur, ad eum omni celeritate & studio incitatus ferebatur. Totius autem rei consilium his rationibus explicabat, ut, si Pompeius eodem contenderet, abductum illum a mari, atque ab iis copiis, quas Dyrrhachii comparaverat, frumento ac comineatu abstractum pari conditione belli secum decertare cogeret: si in Italiam transiret, conjuncto exercitu cum Domitio per Illyricum Italiæ subsidio proficisceretur: sin Apolloniam Oricumque oppugnare, & se omni maritima ora excludere conaretur, obsesto tamen Scipione, necessario illum suis auxilium ferre cogeret. Itaque præmissis nunciis ad Cn. Domitium Cæsar scripsit, &, quid fieri vellet, ostendit: præsidioque Apolloniæ cohortibus iv, Lissi i, iii Orici relicta, quique erant ex vulneribus ægri, depositis; per Epirum atque Acarnaniam iter facere cœpit. Pompeius quoque de Cæsaris consilio conjectura judicans, ad Scipionem properandum sibi existi-

existimabat, si Cæsar iter illo haberet, ut subsidium Scipioni ferret; si ab ora maritima Corcyraque discedere noleret, quod legiones equitatumque ex Italia exspectaret, ipse ut omnibus copiis Domitium aggrederetur.

LXXIX. His de causis uterque eorum celeritati studebat, & suis ut esset auxilio, & ad opprimendos adversarios, ne occasione temporis deesset. Sed Cæsarem Apollonia a directo itinere averterat. Pompeius per Candavianum iter in Macedoniam expeditum habebat. Accessit etiam ex improvviso aliud incommodum, quod Domitius, qui dies complures castris Scipionis castra collata habuisset, rei frumentariæ causa ab eo discesserat, & Heracleam [Senticam,] quæ est subjecta Candaviæ, iter fecerat; ut ipsa fortuna illum obicere Pompeio videretur. Hæc ad id tempus Cæsar ignorabat. Simul a Pompeio literis per omnes provincias civitatesque dimissis, de prælio ad Dyrrhachium factò, latius inflatusque multo quam res erat gesta, fama percrebuerat, "Pulsus fugere Cæsarem, pæne omnibus copiis amissis." Hæc itinera infesta reddiderat: hæc civitates nonnullas ab ejus amicitia averterat. Quibus accidit rebus, ut pluribus dimissi itineribus a Cæsare ad Domitium, & ab Domitio ad Cæsarem, nulla ratione iter conficere possent. Sed Allobroges, Roscelli, atque Ægi familiares, quos perfugisse ad Pompeium demonstravimus, conspiciati in itinere exploratores Domitii, seu pristina sua consuetudine, quod una in Gallia bella gesserant; seu gloria elati, cuncta, ut erant acta, exposuerunt, & Cæsaris profectionem, & adventum Pompeii docuerunt. a quibus, Domitius certior factus, vix iv horarum spatio antecedens hostium beneficio periculum vitavit: & ad Æginium, quod est objectum, oppositumque Thessaliæ, Cæsari venienti occurrit.

LXXX. Conjuncto exercitu, Cæsar Gomphos pervenit; quod est oppidum primum Thessaliæ venientibus ab Epiro; quæ gens paucis ante mensibus ultro ad Cæsarem legatos miserat, ut suis omnibus facultatibus uteretur, præsidiumque ab eo militum petierat. sed eo fama jam præcurrebat, quam supra docuimus, de prælio Dyrrhachino, quod multis auxerat partibus. Itaque Androsthenes, prætor Thessaliæ, quum se victoriæ Pompeii comitem esse mallet, quam socium Cæsaris in rebus adversis, omnem ex agris multitudinem servorum ac liberorum in oppidum cogit, portasque præcludit, & ad Scipionem Pompeium, que nuncios mittit, ut sibi subsidio veniant: se confidere munitionibus oppidi, si celeriter succurratur; longinquam

oppugnationem sustinere non posse. Scipio, discessu exercituum ab Dyrrhachio cognito, Larissam legiones adduxerat. Pompeius nondum Thessaliæ appropinquabat. Cæsar, castris munitis, scalas musculosque ad repentinam oppugnationem fieri, & crates parari iussit. Quibus rebus effectis, cohortatus milites docuit, quantum usum haberet ad sublevandam omnium rerum inopiam, potiri oppido pleno atque opulento; simul reliquis civitatibus, huius urbis exemplo, inferre terrorem; & id fieri celeriter priusquam auxilia concurrerent. Itaque usus singulari militum studio, eodem, quo venerat, die, post horam ix, oppidum altissimis mœnibus oppugnare aggressus, antequam solis occasum expugnavit, & ad diripiendum militibus concessit; statimque ab oppido castra movit, & Metropolim venit, sic, ut nuncios expugnati oppidi, famamque antecederet.

LXXXI. Metropolitæ, primum eodem usi consilio, iisdem permoti rumoribus, portas clausurunt, murosque armatis compleverunt. sed postea, casu civitatis Gomphenensis cognito ex captivis, quos Cæsar ad murum producendos curaverat, portas aperuerunt. Quibus diligentissime conservatis, collata fortuna Metropolitum cum casu Gomphenensium, nulla Thessaliæ fuit civitas præter Larissæos, qui magnis exercitibus Scipionis tenebantur, quin Cæsari parerent, atque imperata facerent. Ille segetis idoneum locum in agris nactus, quæ prope jam matura erat, ibi adventum expectare Pompeii, eoque omnem rationem belli conferre constituit.

LXXXII. Pompeius paucis post diebus in Thessalam pervenit: concionatusque apud cunctum exercitum suis agit gratias: Scipionis milites cohortatur, ut, parta jam victoria, prædæ ac præmiorum velint esse participes: receptisque omnibus in una castra legionibus, suum cum Scipione honorem partitur; classicumque apud eum cani, & alterum illi jubet prætorium tendi. Ausis copiis Pompeii, duobusque magnis exercitibus conjunctis, pristina omnium confirmatur opinio, & spes victoriæ augetur adeo, ut, quidquid intercederet temporis, id morari reditum in Italiam videretur; &, si quando quid Pompeius tardius aut consideratius faceret, unius esse negotium diei; sed illum delectari imperio, & consulares prætoriosque servorum habere numero, dicerent. Jamque inter se palam de præmiis ac sacerdotiis contendebant: in annosque consulatum definiebant: alii domos bonaque eorum, qui in castris erant Cæsaris, petebant: magnaue inter eos in consilio
fuit

fuit controversia, oporteretne L. Hirri, quod is a Pompeio ad Parthos missus esset, proximis comitiis prætoriis absentis rationem haberi: quum ejus necessarii fidem implorarent Pompeii, præstaret, quod proficiscenti recepisset, ne per ejus auctoritatem deceptus videretur; reliqui, in labore pari ac periculo, ne unus omnes antecederet, recusarent.

LXXXIII. Jam de sacerdotio Cæsaris Domitius, Scipio, Spintherque Lentulus quotidianis contentionibus ad gravissimas verborum contumelias palam descenderunt: quum Lentulus ætatis honorem ostentaret; Domitius urbanam gratiam dignitatemque jactaret; Scipio affinitate Pompeii confideret. Postulavit etiam L. Afranium proditoris exercitus Attius Rufus apud Pompeium, quod gestum in Hispania diceret. & L. Domitius in consilio dixit, placere sibi, bello confecto, ternas tabellas dari ad judicandum iis, qui ordinis essent senatorii, belloque una cum ipsis interfuissent, sententiasque de singulis ferrent, qui Romæ remansissent, quique intra præsidia Pompeii fuissent, neque operam in re militari præstitissent unam fore tabellam, qui liberandos omni periculo censerent; alteram, qui capitis damnarent; tertiam, qui pecunia multarent. Postremo omnes aut de honoribus suis, aut de præmiis pecuniæ, aut de persequendis inimicitiis agebant: nec quibus rationibus superare possent; sed quemadmodum uti victoria deberent, cogitabant.

LXXXIV. Re frumentaria preparata, confirmatisque militibus, & satis longo spatio temporis a Dyrrhæchinis præliis intermissis, quo satis perspectum habere militum animum videretur, tentandum Cæsar existimavit, quidnam Pompeius propositi aut voluntatis ad dimicandum haberet. Itaque ex castris exercitum eduxit, aciemque instruxit, primum suis locis, paulloque a castris Pompeii longius; continentibus vero diebus, ut progredereetur a castris suis, collibusque Pompeianis aciem subjiceret. Quæ res in dies confirmationem ejus exercitum efficiebat. Superius tamen institutum in equitibus, quod demonstravimus, servabat, ut, quoniam numero multis partibus esset inferior, adolescentes atque expeditos ex antesignanis electos milites ad perniciatē, armis inter equites præliari juberet, qui quotidiana consuetudine usum quoque ejus generis præliorum perciperent. His erat rebus effectum, ut equites M. apertioribus etiam locis VII millium Pompeianorum impetum, quum adesset usus, sustinere auderent, neque magnopere eorum multitudine terrentur. Namque etiam
per

per eos dies prælium secundum equestre fecit, atque unus Allobrogem ex duobus, quos perfugisse ad Pompeium se praedocuiamus, cum quibusdam interfecit.

LXXXV. Pompeius, quia castra in colle habebat, ad infimas radices montis aciem instruebat; semper, ut videbatur, spectans, si iniquis locis Cæsar se subiceret. Cæsar nulla ratione ad pugnam elici posse Pompeium existimans, hanc sibi commodissimam belli rationem judicavit, uti castra ex eo loco moveret, semperque esset in itineribus. hoc sperans, ut, movendis castris, pluribusque ad aliis locis, commodiore frumentaria re uteretur; simulque, in itinere ut aliquam occasionem dimicandi nancisceretur, & insolitum ad laborem Pompeii exercitum quotidianis itineribus defatigaret. His constitutis rebus, signo jam profectionis dato, tabernaculisque detentis, animadvertum est, paullo ante, extra quotidianam consuetudinem, longius a vallo esse aciem Pompeii progressam, ut non iniquo loco posse dimicari videretur. Tunc Cæsar apud suos, quum jam esset agmen in portis, "Differendum est, inquit, iter in presentia nobis, & de prælio cogitandum, sicut semper depoposcimus: animo simus ad dimicandum parati: non facile occasionem postea reperiemus." confestimque expeditas copias educit.

LXXXVI. Pompeius quoque, ut postea cognitum est, suorum omnium hortatu statuerat prælio decertare. namque etiam in consilio superioribus diebus dixerat, "Prius, quam concurrerent acies, fore, uti exercitus Cæsaris pelleretur." Id quum essent plerique admirati, "Scio me, inquit, pæne incredibilem rem polliceri: sed rationem consilii mei accipite, quo firmiore animo in prælium prodeatis. Persuasi equitibus nostris (idque mihi se facturos confirmaverunt,) ut, quum propius sit accessum, dextrum Cæsar's cornu ab latere aperto aggredierentur, ut circumventa ab tergo acie, prius perturbatum exercitum pellerent, quam a nobis telum in hostem jaceretur. Ita sine periculo legionum, & pæne sine vulnere bellum conficiemus. id autem difficile non est, quum tantum equitatu valcamus." Simul denunciavit, "Ut essent animo parati in posterum; & quoniam fieret dimicandi potestas, ut sæpe cogitavissent, ne usu manuque reliquorum opinionem fallerent."

LXXXVII. Hunc Labienus excepit, & quum Cæsar's copias despiceret, Pompeii consilium summis laudibus efferret, "Noli, inquit, existimare, Pompei, hunc esse exercitum, qui Galliam Germaniamque devicerit. omnibus interfui præliis; neque temere incognitam rem pronuncio,

per-

perexigua pars illius exercitus superest; magaa pars deperit: quod accidere tot prœliis fuit necesse: multes autumni pestilentia in Italia consumsit: multi domum discesserunt: multi sunt relictî in continenti. An non exaudistis, ex iis, qui per causam valetudinis remanserunt, cohortes esse Brundisii factas? hæc copiar, quas videtis, ex dilectibus horum annorum in citeriore Gallia sunt resectæ: & plerique sunt ex colonis Transpadanis. Attamen, quod fuit roboris, duobus prœliis Dyrrhachinis interiit." Hæc quum dixisset, juravit, "Se, nisi victorem, in castra non reverfurum:" reliquosque, ut idem facerent, hortatus est. Hoc laudans Pompeius idem juravit, nec vero ex reliquis fuit quisquam, qui jurare dubitaret. Hæc quum facta essent in consilio, magna spe & lætitia omnium discessum est: ac jam animo victoriam præcipiebant; quod de se tanta, & a tam perito Imperatore nihil frustra confirmari videbatur.

LXXXVIII. Cæsar, quum Pompei castris appropinquasset, ad hunc modum aciem ejus instructam animadvertit. Erant in sinistro cornu legiones duæ, traditæ a Cæsare initio dissensionis ex S.C. quarum una prima, altera tertia appellabatur. In eo loco ipse erat Pompeius. Mediam aciem Scipio cum legionibus Syriacis tenebat. Ciliciensis legio conjuncta cum cohortibus Hispanis, quas transductas ab Afranio docuimus, in dextro cornu erant collocatæ. Has firmissimas se habere Pompeius existimabat. Reliquas inter aciem mediam, cornuaque interjecerat: numeroque cohortes ex expleverat; (hæc erant millia XLV.) evocatorum circiter duo, quæ ex beneficiariis superiorum exercituum ad eum convenerant: quæ tota acie disperferat. Reliquas cohortes VII castris propinquisque castellis præsidio disposuerat. Dextrum cornu ejus rivus quidam impeditis ripis muniebat: quam ob causam cunctum equitatum, sagittarios funditoresque omnes, in sinistro cornu objecerat.

LXXXIX. Cæsar, superius institutum fervans, X legionem in dextro cornu, IX in sinistro collocaverat, tametsi erat Dyrrhachinis prœliis vehementer attenuata. Huic sic adjunxit IIX, ut pæne unam ex duabus efficeret; atque alteram alteri præsidio esse jusserat. Cohortes in acie LXXX constitutas habebat: quæ summa erat millium XXII. Cohortes II castris præsidio reliquerat. Sinistro cornu Antonium, dextro P. Sullam, media acie Cn. Domitium præposuerat. Ipse contra Pompeium constitit. Simul his rebus animadversis, quas demonstravimus, timens, ne a mul-

multitudine equitum dextrum cornu circumveniretur, celeriter ex tertia acie singulas cohortes detraxit; atque de his quartam instituit, equitatuque opposuit; & quid fieri vellet, ostendit; monuitque ejus diei victoriam in earum cohortium virtute constare. Simul tertiæ aciei, totique exercitui imperavit, ne injusso suo concurreret: se, quum id fieri vellet, vexillo signum daturum.

XC. Exercitum quum militari more ad pugnam cohortaretur; suæque in eum perpetui temporis officia prædicaret, "In primis commemoravit, testibus se militibus uti posse, quanto studio pacem petisset: quæ per Vatinius in colloquiis, quæ per A. Clodium cum Scipione egisset; quibus modis ad Oricum cum Libone de mittendis legatis contendisset: neque se unquam abuti militum sanguine; neque Rempublicam alterutro exercitu privare voluisse." Hæc habita oratione, exposcentibus militibus, & studio pugnae ardentibus, tuba signum dedit.

XCI. Erat Crastinus evocatus in exercitu Cæsaris, quæ superiore anno apud eum primum pilum in legione x duxerat, vir singulari virtute. Hic, signo dato, "Sequimini me, inquit, manipulares mei qui fuistis; & vestro imperatori, quam constituistis, operam date. Unum hoc prælium superest; quo confecto, & ille suam dignitatem, & nos nostram libertatem recuperabimus." simul respiciens Cæsarem, "Faciam, inquit, hodie, Imperator, ut aut vivo mihi, aut mortuo gratias agas." Hæc quum dixisset, primus ex dextro cornu procucurrit: atque cum electi milites circiter cxx voluntarii ejusdem centuriæ sunt profecti.

XCII. Inter duas acies tantum erat relictum spatii, ut satis esset ad concursum utriusque exercitus, sed Pompeius suis prædixerat, ut Cæsaris impetum exciperent: neve se loco moverent; aciemque ejus distrahi paterentur: idque admonitu C. Triarii secisse dicebatur, ut primus excursus visque militum infringeretur; aciesque distenderetur; atque in suis ordinibus dispositi dispersos adorirentur: leviusque casura pila sperabat, in loco retentis militibus, quam si ipsi immixtis telis occurrissent: simul fore, ut, duplicato cursu, Cæsaris milites exanimarentur, & lassitudine conficerentur. Quod nobis quidem nulla ratione factum a Pompeio videtur: propterea quod est quædam animi incitatio, atque alacritas naturaliter innata omnibus, quæ studio pugnae incenditur. Hanc non reprimere, sed augere imperatores debent; neque frustra antiquitus institutum est, ut signa undique concinerent, clamoremque universi tollerent:

rent : quibus rebus & hostes terreri, & suos incitari existimaverunt.

XCIII. Sed nostri milites, dato signo, quum infestis pilis procucurrissent, atque animadvertissent, non concurrere a Pompeianis, usu periti, ac superioribus pugnis exercitati sua sponte cursum represserunt, & ad medium fere spatium consisterunt, ne, consumtis viribus, appropinquarent; parvoque intermisso temporis spatio, ac rursus renovato cursu, pila miserunt; celeriterque, ut erat præceptum a Cæsare, gladios strinxerunt. Neque vero Pompeiani huic rei desuerunt : nam & tela missa exceperunt, & impetum legionum tulerunt, & ordines conservaverunt; pilisque missis ad gladios redierunt. Eodem tempore equites ab sinistro Pompeii cornu, ut erat imperatum, universi procucurrerunt : omnisque multitudo sagittariorum se profudit : quorum impetum noster equitatus non tulit, sed paululum loco motus cessit : equitesque Pompeiani hoc acrius instare, & se turmatim explicare, aciemque nostram a latere aperto circumire cœperunt. Quod ubi Cæsar animadvertit, IV aciei, quam instituerat LXX cohortium numero, signum dedit. Illi celeriter procucurrerunt; infestisque signis tanta vi in Pompeii equites impetum fecerunt, ut eorum nemo consisteret; omnesque conversi non solum loco excederent, sed protinus incitati fuga montes altissimos peterent. Quibus submotis, omnes sagittarii, funditoresque destituti inermes, sine præsidio, interfecti sunt. Eodem impetu cohortes sinistrum cornu, pugnantibus etiam tum, ac resistentibus in acie Pompeianis, circumierunt, eosque a tergo sunt adorti.

XCIV. Eodem tempore tertiam aciem Cæsar, quæ quæta fuerat, & se ad id tempus loco tenuerat, procurrere iussit. Ita, quum recentes atque integri defessis successissent, alii autem a tergo adorirentur, sustinere Pompeiani non potuerunt, atque universi terga verterunt. Neque vero Cæsarem fefellit, quin ab iis cohortibus, quæ contra equitatum in IV acie collocatæ essent, initium victoriæ oriretur, ut ipse in cohortandis militibus pronuntiaverat. Ab his enim primum equitatus est pulsus : ab iisdem factæ cædes sagittariorum atque funditorum : ab iisdem acies Pompeiana a sinistra parte erat circumita, atque initium fugæ factum. Sed Pompeius, ut equitatum suum pulsum vidit, atque eam partem, cui maxime confidebat, perterritam animadvertit, aliis diffusus, acie excessit, protinusque se in castra equo contulit; & iis centurionibus, quos in statione ad prætoriam portam posuerat, clare, ut milites

exaudirent, "Tuemini, inquit, castra, & defendite diligenter, si quid durius acciderit: ego reliquas portas circumce- & castrorum præsidia confirmo." Hæc quum dixisset, in prætorium contulit, summæ rei diffidens, & tamen eventum exspectans.

XCv. Cæsar, Pompeianis ex fuga intra vallum compulsi, nullum spatium perterritis dare oportere existimans milites cohortatus est, ut beneficio fortunæ uterentur, castraque oppugnarent: qui, etsi magno æstu fatigati (nam ad meridiem res erat perducta;) tamen, ad omnem laborem animo parati, imperio paruerunt. Castra a cohortibus, quæ sibi præsidio erant relicta, industrie defendebantur; multo etiam acrius a Thracibus, barbarisque auxiliis: nam qui acie refugerant milites, & animo perterriti & lassitudine confecti, missis plerique armis, signisque militaribus, magis de reliqua fuga, quam de castrorum defensione cogitabant. Neque vero diutius, qui in valle constiterant, multitudinem telorum sustinere potuerunt: sed confecti vulneribus locum reliquerunt; protinusque omnes, ducibus usi centurionibus, tribunisque militum, in altissimos montes, qui ad castra pertinebant, confugerunt.

XCvi. In castris Pompeii videre licuit trichilas structas, magnum argenti pondus expositum, recentibus cespitibus tabernacula constrata, L. etiam Lentuli, & nonnullorum tabernacula protecta edera, multaque præterea, quæ nimiam luxuriam, & victoriæ fiduciam designarent; ut facile æstimari posset, nihil eos de eventu ejus diei timuisse, qui non necessarias conquirerent voluptates: at hi miserrimæ ac patientissimo exercitui Cæsaris luxuriam objiciebant, cui semper omnia ad necessarium usum defuissent. Pompeius jam, quum intra vallum nostri versarentur, equum nactus, detractis insignibus Imperatoris, Decumana porta se ex castris ejecit; protinusque equo citato Larissam contendit: neque ibi constitit, sed eadem celeritate, paucos suos ex fuga nactus, nocturno itinere non intermisso, comitatu equitum xxx ad mare pervenit, navemque frumentariam conscendit; sæpe, ut dicebatur, querens, tantum se opinionem fefellisse, ut, a quo genere hominum victoriam sperasset, ab eo initio fugæ factæ, pæne proditus videretur.

XCvii. Cæsar, castris potitus, a militibus contendit, ne in præda occupati reliqui negotii gerendi facultatem dimitterent. Qua re impetrata, montem opere circumvenire instituit. Pompeiani, quod is mons erat sine aqua,

missi ei loco, relicto monte, universi juris ejus Larissam versus se recipere coeperunt. Qua re animadversa, Cæsar copias suas divisit; partemque legionum in castris Pompeii remanere jussit, partem in sua castra remisit: iv secum legiones duxit; commodioremque itinere Pompeianis occurrere cepit: & progressus millia passuum vi, aciem instruxit. Qua re animadversa, Pompeiani in quodam monte constiterunt. Hunc montem flumen sublebat. Cæsar, milites cohortatus, etsi totius diei continenti labore erant confecti, noxque jam suberat, tamen munitione flumen a monte seclusit, ne noctu aquari Pompeiani possent. Quo jam perfecto opere, illi de deditione, missis legatis, agere coeperunt. Pauci ordinis Senatorii, qui se cum iis conjunxerant, nocte fuga salutem petierunt.

XCVIII. Cæsar prima luce omnes eos, qui in monte confederant, ex superioribus locis in planitiem descendere, atque arma projicere jussit. Quod ubi sine recusatione fecerunt; passisque palmis, projecti ad terram, flentes ab eo salutem petierunt; consolatus consurgere jussit: & pauca apud eos de lenitate sua locutus, quo minore essent timore, omnes conservavit; militibusque suis commendavit, ne qui eorum violarentur, neu quid sui desiderarent. Hac adhibita diligentia, ex castris sibi legiones alias occurrere, & eas, quas secum duxerat, invicem requiescere, atque in castra reverti jussit: eodemque die Larissam pervenit.

XCIX. In eo prælio non amplius cc milites desideravit; sed centuriones, fortes viros, circiter xxx amisit. Interfectus est etiam fortissime pugnans Crastinus, cujus mentionem supra fecimus, gladio in os adversum conjecto. Neque id fuit falsum, quod ille in pugnam proficiscens dixerat. Sic enim Cæsar existimabat, eo prælio excellentissimam virtutem Crastini fuisse; optimeque eum de se meritum judicabat. Ex Pompeiano exercitu circiter millia xv cecidisse videbantur: sed in deditionem venerunt amplius millia xxiv, (namque etiam cohortes, quæ præsidio in castellis fuerant, sese Sullæ dediderunt: multi præterea in finitimas civitates refugerunt) signaque militaria ex prælio ad Cæsarem sunt relata clxxx, & Aquilæ ix. L. Domitius ex castris in montem refugiens, quum vires cum lassitudine defecissent, ab equitibus est interfectus.

C. Eodem tempore D. Lælius cum classe ad Brundisium venit; eademque ratione, qua factum a Libone antea demonstravimus, insulam objectam portui Brundisino tenuit. Similiter Vatinius, qui Brundisio præerat, testis instructis que scaphis elicit naves Lælianas: atque ex his longiu-

productam unam quinqueremem, & minores duas in angustis portus cepit: itemque per equites dispositos aqua prohibere classarios instituit. Sed Lælius tempore anni commodiore usus ad navigandum, onerariis navibus Corcyra Dyrrhachioque aquam suis supportabat; neque a proposito deterrebat: neque ante prælium, in Thessalia factum, cognitum, aut ignominia amissarum navium, aut necessariorum rerum inopia, ex portu insulaque expelli potuit.

CI. Iisdem fere temporibus Cassius cum classe Syrorum, & Phœnicum, & Cilicum in Siciliam venit: & quum esset Cæsaris classis divisa in duas partes, & dimidiæ parti præesset P. Sulpicius prætor Vibone ad fretum, dimidiæ M. Pomponius ad Messanam; prius Cassius ad Messanam navibus advolavit, quam Pomponius de ejus adventu cognosceret: perturbatumque cum nactus, nullis custodiis, neque ordinibus certis, magno vento & secundo, completas onerarias naves tæda, & pice, & stupa, reliquisque rebus, quæ sunt ad incendia, in Pomponianam classem immisit, atque omnes naves incendit xxxv, e quibus erant xx contratæ: tantusque eo facto timor incessit, ut, quum esset legio præsidio Messanæ, vix oppidum defenderetur: & nisi eo ipso tempore quidam nuntii de Cæsaris victoria per dispositos equites essent allati, existimabant plerique futurum fuisse, uti amitteretur. Sed, opportunissime nuntiis allatis, oppidum fuit defensum; Cassiusque ad Sulpicianam inde classem profectus est Vibonem: applicatisque nostris ad terram navibus, propter eundem timorem, pari, atque antea, ratione egit: secundum nactus ventum onerarias naves circiter xl, preparatas ad incendium, immisit, & flamma ab utroque cornu comprehensa, naves sunt combustæ v. Quumque ignis magnitudine venti latius serperet; milites, qui ex veteribus legionibus erant relictæ præsidio navibus, ex numero agrorum, ignominiam non tulerunt, sed sua sponte naves conscenderunt, & a terra solverunt: impetuque facto in Cassianam classem, quinqueremes ii., in quarum altera erat Cassius, ceperunt. sed Cassius, exceptus scapha, refugit. Præterea duæ sunt deprehensæ triremes. Neque multo post de prælio facto in Thessalia cognitum est; ut ipsi Pompeianis fides fieret: nam ante id tempus fingi a legatis amicisque Cæsaris arbitrabantur. Quibus rebus cognitis, ex iis locis Cassius cum classe discessit.

CII. Cæsar, omnibus rebus relictis, persequendum sibi Pompeium existimavit, quascunque in partes ex fuga se
reco-

recepisset, ne rursus copias comparare alias, & bellum renovare posset: & quantumcunque itineris equitatu efficere poterat, quotidie progrediebatur: legionemque unam minoribus itineribus subsequi iussit. Erat edictum Pompeii nomine Amphipoli propositum, uti omnes ejus provinciarum juniores, Græci, civesque Romani jurandi causa convenirent. sed, utrum avertendæ suspicionis causa Pompeius proposuisset, ut quam diutissime longioris fugæ consilium occultaret, an novis dilectibus, si nemo premeret, Macedoniam tenere conaretur, existimari non poterat. Ipse ad anchoram una nocte constitit; & vocatis ad se Amphipoli hospitibus, & pecunia ad necessarios sumtus corrogata, cognito Cæsaris adventu, ex eo loco discessit, & Mytilenas paucis diebus venit. Biduum tempestate retentus, navibusque aliis additis astuariis, in Ciliciam, atque inde Cyprum pervenit. Ibi cognoscit, consensu omnium Antiochensum, civiumque Romanorum, qui illic negotiarentur, arcem captam esse excludendi sui causa; nunciosque dimissos ad eos, qui se ex fuga in finitimas civitates recepisse dicerentur, ne Antiochiam adirent: id si fecissent, magno eorum capitis periculo futurum. Idem hoc L. Lentulo, qui superiore anno consul fuerat, & P. Lentulo consulari, ac nonnullis aliis acciderat Rhodi; qui quum ex fuga Pompeium sequerentur, atque in insulam venissent, oppido ac portu recepti non erant: missisque ad eos nunciis, ut ex iis locis discederent, contra voluntatem suam naves solverunt. Jamque de Cæsaris adventu fama ad civitates perferebatur.

CIII. Quibus cognitis rebus, Pompeius, deposito adeundæ Syriæ consilio, pecunia societatis sublata, & a quibusdam privatis sumpta, & æris magno pondere ad militarem usum in naves imposito, duobusque millibus hominum armatis, partim quos ex familiis societatum delegerat, partim a negotiatoribus coëgerat, quosque ex suis quisque ad hanc rem idoneos existimabat, Pelusium pervenit. Ibi casu rex erat Ptolemæus, puer ætate, magnis copiis, cum sorore Cleopatra bellum gerens: quam paucis ante mensibus per suos propinquos atque amicos regno expulerat: castraque Cleopatrarum non longo spatio ab ejus castris distabant. Ad eum Pompeius misit, ut pro hospitio atque amicitia patris Alexandria reciperetur, atque illius opibus in calamitate tegeretur. Sed, qui ab eo missi erant, confecto legationis officio, liberius cum militibus regis colloqui cœperunt, eosque hortari, ut suum officium Pompeio præstarent, neve ejus fortunam despicerent. In hoc

erant numero complures Pompeii milites; quos ex ejus exercitu acceptos in Syria Gabinus Alexandriam transduxerat, belloque confecto apud Ptolemæum, patrem pueri reliquerat.

CIV. His tunc cognitis rebus, amici regis, qui propter ætatem ejus in procuratione erant regni; sive timore adducti, ut postea prædicabant, sollicitato exercitu regio, ne Pompeius Alexandriam Ægyptumque occuparet: sive de spectâ ejus fortuna, ut plerumque in calamitate ex amici inimici existunt, iis, qui erant ab eo missi, palam liberaliter responderunt, eumque ad regem venire iussunt. Ipse clam consilio inito, Achillan, præfectum regium, singularem hominem audacia, & L. Septimium, tribunum militum, ad interficiendum Pompeium miserunt. Ab his liberaliter ipse appellatus, & quadam notitia Septimii productus, quod bello prædonum apud eum ordinem duxerat, naviculam parvulam conscendit cum paucis suis, & ibi ab Achilla & Septimio interficitur. Item L. Lentulus comprehenditur ab rege, & in custodia necatur.

CV. Cæsar, quum in Asiam venisset, reperiebat, T. Ampium conatum esse tollere pecuniâs Epheso ex sanctâ Dianæ; ejusque rei causâ, senatores omnes ex provinciâ evocasse, ut iis testibus in summa pecuniæ uteretur; sed interpellatum adventu Cæsaris profugisse. Ita duobus temporibus Ephesæ pecuniæ Cæsar auxilium tulit. Item constabat, Elide in templo Minervæ, repetitis atque enumeratis diebus, quo die prælium secundum fecisset Cæsar, simulacrum victoriæ, quod ante ipsam Minervam collocatum erat, & ante ad simulacrum Minervæ spectabat, ad valvas se templi, limenque convertisse. Eodemque die Antiochiæ in Syria bis tantus exercitus clamor, & signorum sonus exauditus est, ut in muris armata civitas discurreret. Hoc idem Ptolemaide accidit. Pergami in occultis ac remotis templi, quo, præter sacerdotes, adire fas non est, quæ Græci *ἀδύτα* appellant, tympana sonuerunt. Item Trallibus in templo victoriæ, ubi Cæsaris statuam consecraverant, palma per eos dies in testis inter coagmenta lapidum ex pavimento exstitisse ostendebatur.

CVI. Cæsar paucos dies in Asia moratus, quum audisset Pompeium Cypri visum, conjectans eum in Ægyptum iter habere, propter necessitudines regni, reliquasque ejus loci opportunitates, cum legionibus, una, quam ex Thessalia se sequi jusserat, & altera, quam ex Achaia a Q. Fusio legato evocaverat, equitibusque decem, & navibus longis Rhodiis x, & Asiaticis paucis, Alexandriam pervenit. In his

his erant legionibus hominum III millia CC. Reliqui vulneribus ex præliis, & labore, ac magnitudine itineris confecti, consequi non potuerant. Sed Cæsar, confusus fama rerum gellarum, infirmis auxiliis proficisci non dubitaverat; atque omnem sibi locum tutum fore existimabat. Alexandria de Pompeii morte cognoscit: atque ibi primum navi egrediens clamorem militum audit, quos rex in oppido præsidii causa reliquerat; & concursum ad se fieri videt, quod fasces anteferrentur. In hoc omnis multitudo majestatem regiam minui prædicabat. Hoc sedato tumultu, crebræ continuis diebus ex concursu multitudinis concitationes fiebant: compluresque milites hujus urbis omnibus partibus interficiebantur.

CVII. Quibus rebus animadversis, legiones sibi alias ex Asia adduci jussit, quas ex Pompeianis militibus consecerat. ipse enim necessario Etesis tenebatur; qui Alexandria navigantibus sunt adversissimi venti. Interim controversias regum ad Populum Romanum & ad se, quod esset consul, pertinere existimans, atque eo magis officio suo convenire, quod, superiore consulatu, cum patre Ptolemæo & lege, & SC. societas erat facta; ostendit sibi placere, regem Ptolemæum, atque sororem ejus Cleopatram, exercitus, quos haberent, dimittere; & de controversiis jure apud se potius, quam inter se armis, disceptare.

CVIII. Erat in procuratione regni, propter ætatem pueri, nutricius ejus, eunuehus, nomine Pothinus. Is primum inter suos queri atque indignari cepit, regem ad dicendam causam evocari; deinde adjuutores quosdam, conscios sui, nactus ex regis amicis, exercitum a Pelusio clam Alexandriam evocavit; atque eundem Achillan, cujus supra meminimus, omnibus copiis præfecit; hunc, incitatum suis, & regis inflatum pollicitationibus, quæ fieri vellet, literis nunciisque edocuit. In testamento Ptolemæi patris heredes erant scripti ex duobus filiis major; & ex duabus ea, quæ ætate antecedebat. Hæc uti fierent, per omnes deos, perque sædera, quæ Romæ fecisset, eodem testamento Ptolemæus populum Romanum obtestabatur. Tabulæ testamenti, unæ per legatos ejus Romam erant allatæ, ut in arario ponerentur (hæ, quum propter publicas occupationes poni non potuissent, apud Pompeium sunt depositæ,) alteræ, eodem exemplo, relictæ, atque obsignatæ Alexandriæ proferebantur.

CIX. De his rebus quum ageretur apud Cæsarem; Neque maxime vellet pro communi amico atque arbitro controversias regum componere: subito exercitus regius,

equitatusque omnis venire Alexandriam nunciatur. Cæsaris copiarum nequaquam erant tantæ, ut eis extra oppidum si esset dimicandum, confideret. Relinquebatur, ut se suis locis, oppido teneret, consiliumque Achillæ cognoscere. Milites tamen omnes in armis esse iussit : regemque hortatus est, ut ex suis necessariis, quos haberet maximæ auctoritatis, legatos ad Achillam mitteret ; & , quid esset sue voluntatis, ostenderet. A quo missi Dioscorides, & Serapion, qui ambo legati Romæ fuerant, magnamque apud patrem Ptolemæum auctoritatem habuerant, ad Achillam pervenerunt. Quos ille, quum in conspectum ejus venissent, prius, quam audiret, aut, cujus rei causa missi essent cognosceret, corripere, atque interficere iussit : quorum alter accepto vulnere occupatus, per suos pro occiso sublatus, alter interfectus est. Quo facto, regem ut in sua potestate haberet, Cæsar effecit, magnamque regium nomen apud suos auctoritatem habere existimans, & ut potius privato paucorum & latronum, quam regio consilio, susceptum bellum videretur.

CX. Erant cum Achilla copiarum, ut neque numero, neque genere hominum, neque usu rei militaris contemnendæ viderentur : milia enim xx in armis habebat. Hæ constabant ex Gabinianis militibus ; qui jam in consuetudinem Alexandrinæ vitæ ac licentiæ venerant, & nomen disciplinæque populi Romani dedidicerant, uxoresque duxerant, ex quibus plerique liberos habebant. Huc accedebant collecti ex prædonibus latronibusque Syriæ, Ciliciæque provinciæ, finitimarumque regionum. Multi præterea, capitis damnati, exulesque convenerant : fugitivisque omnibus nostris certus erat Alexandriæ receptus, certaque vitæ conditio, ut, dato nomine, militum essent numero : quorum si quis a domino prehenderetur, concursu militum eripiebatur, qui vim suorum, quod in simili culpa versabantur, ipsi pro suo periculo defendebant. Hi regum amicos ad mortem deposcere ; hi bona locupletum diripere stipendii augendi causa, regis domum obsidere, regno expellere alios, alios arcessere, veterem quodam Alexandrini exercitus instituto, consueverant. Erant præterea equitum milia ii. Inveteraverant hi omnes compluribus Alexandriæ bellis ; Ptolemæum patrem in regnum reduxerant ; Bibuli filios duos interfecerant ; bella cum Ægyptiis gesserant. Hunc usum rei militaris habebant.

CXI. His copiis fidens Achilles, paucitatemque militum Cæsaris despiciens, occupabat Alexandriam, præter eam oppidi partem, quam Cæsar cum militibus tenebat, primo-

primo impetu domum ejus irrumpere conatus : sed Cæsar, dispositis per vias cohortibus impetum ejus sustinuit. Eodemque tempore pugnatum est ad portum : ac longe maximam ea res attulit dimicationem, simul enim, diductis copiis, pluribus viis pugnabatur : & magna multitudine naves longas occupare hostes conabantur : quarum erant & auxilio missæ ad Pompeium ; prælioque in Thessalia facto, domum redierant. Illæ triremes omnes, & quinqueremes, aptæ instructæque omnibus rebus ad navigandum. Præter has, xxii, quæ præsidii causa Alexandriæ esse consueverant, constratæ omnes : quas si occupavissent, classe Cæsari erepta, portum ac mare totum in sua potestate haberent ; comœatu auxiliisque Cæsarem prohiberent. Itaque tanta est contentione actum, quanta agi debuit : quum ille celerem in ea re victoriam, hi salutem suam consistere viderent. Sed rem obtinuit Cæsar ; omnesque eas naves, & reliquas, quæ erant in navalibus, incendit ; quod tam late tueri tam parva manu non poterat, confestimque ad Pharum navibus milites exposuit.

CXII. Pharos est in insula turris, magna altitudine, mirificis operibus exstructa, quæ nomen ab insula accepit. Hæc insula, objecta Alexandriæ, portum efficit : sed a superioribus regionibus in longitudinem passuum decem in mare jactis molibus, angusto itinere, & ponte cum oppido conjungitur. In hac sunt insula domicilia Ægyptiorum, & vicus, oppidi magnitudine : quæque ubique naves imprudentia, aut tempestate paululum suo cursu decesserint, has more prædonum diripere consueverunt. Iis autem invitis, a quibus Pharos tenetur, non potest esse, propter angustias, navibus introitus in portum. Hoc tum veritus Cæsar, hostibus in pugna occupatis, militibusque expositis, Pharon apprehendit, atque ibi præsidium posuit. Quibus est rebus effectum, uti tuto frumentum, auxiliaque navibus ad eum supportari possent. dimisit enim circum omnes propinquas regiones ; atque inde auxilia evocavit. Reliquis oppidi partibus sic est pugnatum, ut æquo prælio discederetur, & neutri pellerentur, (id efficiebant angustiae loci : paucisque utrinque interfectis, Cæsar loca maxime necessaria complexus, noctu præmunit. Hoc tractu oppidi pars erat regiæ exigua, in quam ipse habitandi causa initio erat inductus, & Theatrum conjunctum domui, quod arcis tenebat locum, aditusque habebat ad portum, & ad reliqua navalia. Has munitiones insequentibus auxit diebus, ut pro muro objectas haberet, neu dimicare invitus cogeretur. Interim filia minor Ptolemæi regis

vacuam possessionem regni sperans, ad Achillan sese ex regia trajecit, unaque bellum administrare cœpit. Sed celeriter est inter eos de principatu controversia orta, quæ res apud milites largitiones auxit. magnis enim jacturis sibi quisque eorum animos conciliabat. Hæc dum apud hostes geruntur, Pothinus, nutricius pueri, & procurator regni in parte Cæsaris, quum ad Achillan nuncios mitteret, hostareturque, ne negotio desisteret, neve animo deficeret, indicatis deprehensisque internunciis, a Cæsare est interfectus. Hæc initia belli Alexandrini fuerunt.

A. HIRTII PANÆ

COMMENTARIORUM

DE BELLO ALEXANDRINO

LIBER UNUS.

I. **B**ELLO Alexandrino confiato, Cæsar Rhodo, atque ex Syria Ciliciaque omnem classem arcessit, Creta sagittarios, equites ab rege Nabatzorum Malcho evocat: tormenta undique conqueri, & frumentum mitti, auxiliaque adduci jubet. Interim munitiones quotidie operibus augentur: atque omnes oppidi partes, quæ minus firmæ esse viderentur, testudinibus ac musculis aptantur: ex ædificiis autem per foramina in proxima ædificia arietes inmittuntur; quantumque aut ruinis dejicitur, aut per vim recipitur loci, in tantum munitiones profecturuntur: nam incendio fere tuta est Alexandria; quod sine contiguatione ac materia sunt ædificia, & structuris atque fornicibus continentur, testaque sunt rudere, aut pavimentis. Cæsar maxime studebat, ut, quam angustissimam partem oppidi palus a meridie interjecta efficiebat, hanc operibus, vincisque agendis, ab reliqua parte urbis excluderet; illud spectans, primum, ut, quum esset in duas partes urbs divisa, acies uno consilio atque imperio administraretur; deinde, ut laborantibus succurri, atque ex altera oppidi parte auxilium ferri posset; in primis vero, ut aqua, pabuloque abundaret: quarum alterius rei copiam exiguam, alterius nullam omnino facultatem habebat: quod utrumque palus large præbere poterat.

II. Neque

II. Neque vero Alexandrinis in gerendis negotiis cunctatio ulla, aut mora inferebatur: nam in omnes partes, per quas fines Ægyptii, regnumque pertinet, legatos, conquistoresque dilectus habendi causa miserant; magnumque numerum in oppidum telorum, atque tormentorum convexerant; & innumerabilem multitudinem adduxerant. Nec minus in urbe maximæ armorum erant institutæ officinæ: servos præterea puberes armaverant, quibus domini locupletiores victum quotidianum, stipendiumque præbebant. Hac multitudine disposita, munitiones semotarum partium tuebantur: veteranas cohortes, vacuas in celeberrimis urbis locis habebant; ut, quacunque regione pugnaretur, integris viribus ad auxilium ferendum opportunitæ essent. Omnibus viis atque angiporis triplicem valum obduxerant: erat autem quadrato exstructus saxo; neque minus XL pedes altitudinis habebat: quæque partes urbis inferiores erant, has altissimis turribus denorum tabulatorum munierant. Præterea alias ambulatorias totidem tabulatorum confixerant; subiectisque eas rotis, fimbriis jumentisque objectis, directis plateis, in quacunque erat visum partem, movebant.

III. Urbs fertilissima & copiosissima omnium rerum apparatus suggerebat. Ipsi homines ingeniosissimi atque acutissimi, quæ a nobis fieri viderant, ea sollertia efficiebant, ut nostri illorum opera imitati viderentur: & sua sponte multa reperiabant; unoque tempore & nostras munitiones infestabant, & suas defendebant: atque hæc principes in consiliis, concionibusque agitabant, "Populum Romanum paullatim in consuetudinem ejus regni occupandi venire: paucis annis antea Gabinium cum exercitu fuisse in Ægypto: Pompeium se ex fuga eodem recepisse; Cæsarem venisse cum copiis; neque morte Pompeii quidquam profectum, quo minus apud se Cæsar commoraretur: quem si non expulissent, futuram ex regno provinciam: idque agendum mature: namque cum, interclusum tempestatibus propter anni tempus, recipere transmarina auxilia non posse."

IV. Interim, dissensione orta inter Achillan, qui veterano exercitui præerat, & Arsinoen, regis Ptolemæi minorem filiam, ut supra demonstratum est, quum uterque utriusque insidiaretur, & summam imperii ipse obtinere vellet; præoccupat Arsinoe per Ganymeden eunuchum, nutricium suum, atque Achillan interficit. Hoc occiso, ipsa sine ullo socio & custode omne imperium obtinebat: exercitus Ganymedi

nymedi traditur. Is, suscepto officio, largitionem in milites auget; reliqua pari diligentia administrat.

V. Alexandria est fere tota suffossa, specusque habet ad Nilum pertinentes, quibus aqua in privatas domos inducitur, quæ paullatim spatio temporis liquefeit, ac subsidit. Hac uti domini ædificiorum, atque eorum familiæ consueverunt: nam, quæ flumine Nilo fertur, adeo est limosa ac turbida, ut multos variosque morbos efficiat: sed ea plebes ac multitudo contenta est necessario, quod sone urbe tota nullus est. Hoc tamen flumen in ea parte urbis erat, quæ ab Alexandrinis tenebatur: quo facto est admonitus Ganymedes, posse nostros aqua intercludi; qui distributi munitionum tuendarum causa, vicatim ex privatis ædificiis, specubus ac puteis extracta aqua utebantur.

VI. Hoc probato consilio, magnum ac difficile opus aggreditur: interceptis enim specubus, atque omnibus urbis partibus exclusis, quæ ab ipso tenebantur, aquæ magnam vim ex mari rotis ac machinationibus exprimere contendit: hanc locis superioribus fundere in partem Cæsaris non intermittebat: quam ob rem falsior paullo præter consuetudinem aqua trahebatur ex proximis ædificiis, magnamque hominibus admirationem præbebat, quam ob causam id accidisset; nec satis sibi ipsi credebant: quum se inferiores ejusdem generis, ac saporis, aqua dicerent uti, atque ante consueissent: vulgoque inter se conferebant, & degustando, quantum inter se differrent aquæ, cognoscebant. Parvo vero temporis spatio, hæc propior bibi omnino non poterat: illa inferior corruptior jam, falsiorque reperiebatur.

VII. Quo facto dubitatione sublata, tantus incessit timor, ut ad extremum casum periculi omnes deducti viderentur, atque alii, morari Cæsarem, dicerent, quin naves conscendere juberet; alii multo graviores extimescerent casum; quod neque celari Alexandrinis possent in apparanda fuga, quum tam parvo spatio distarent ab ipsis; neque, illis imminentibus atque insequentibus, ullus in naves receptus daretur. Erat autem magna multitudo oppidanorum in parte Cæsaris, quam domiciliis ipsorum non moverat; quod ea se fidelem palam nostris esse simulabat, & descivisse a suis videbatur: ut, si mihi descendendi essent Alexandrini, quod neque fallaces essent, neque temerarii, multa oratio frustra absumeretur: quum vero uno tempore & natio eorum, & natura cognoscat; aptissimum esse hoc genus ad prodicionem, nemo dubitare potest.

VIII. Cæsar

VIII. Cæsar suorum timorem consolatione & ratione minuebat: " Nam puteis fossis aquam dulcem posse reperiri affirmabat; omnia enim littora naturaliter aquæ dulcis venas habere: quod si alia esset littoris Ægyptii natura, atque omnium reliquorum; tamen, quoniam mare libere tenerent, neque hostes classem haberent, prohibere sese non posse, quo minus quotidie aquam navibus peterent, vel a sinistra parte a Parætonio, vel a dextra ab insula; quæ diversæ navigationes nunquam uno tempore adversis ventis præcluderentur: fugæ vero nullum esse consilium non solum iis, qui primam dignitatem haberent, sed ne iis quidem, qui nihil, præterquam de vita, cogitarent: magno negotio impetus hostium adversos ex munitionibus sustineri: quibus relictis, nec loco, nec numero pares esse posse: magnam autem moram & difficultatem adscensum in naves habere, præsertim ex scaphis: summam esse contra in Alexandrinis velocitatem, locorumque & ædificiorum notitiam: hos, præcipue in victoria insolentes, præcursuros, & loca excelsiora atque ædificia occupaturos; ita fuga navibusque nostros prohibitueros: proinde ejus consilii obliviscerentur, atque omni ratione esse vincendum cogitarent."

IX. Hac oratione apud suos habita, atque omnium mentibus excitatis, dat centurionibus negotium, ut, reliquis operibus intermissis, ad sodiendos puteos animum conferant, neve quam partem nocturni temporis intermittant. Quo suscepto negotio, atque omnium animis ad laborem incitatis, magna, unâ nocte, vis aquæ dulcis inventa est. Ita operosis Alexandrinorum machinationibus, maximisque conatibus, non longi temporis labore, occursum est. Eo biduo legio xxxvii ex dedititiis Pompeianis militibus, cum frumento, armis, telis, tormentis imposita in naves a Domitio Calvino, ad littora Africæ, paullo supra Alexandriam, delata est. Hæ naves Euro, qui multos dies continenter flabat, portum capere prohibebantur: sed loca sunt egregia omni illa regione ad tenendas anchoras. Hi, quum diu retinerentur, atque aquæ inopia premerentur, navigio ætuario Cæsarem faciunt certiores.

X. Cæsar, ut per se consilium caperet, quid faciendum videretur, navim conscendit, atque omnem classem se sequi jussit, nullis nostris militibus impositis; quod, quum longius paullo discederet, munitiones nudare volebat: quumque ad eum locum accessisset, qui appellatur Chersonesus, aquandique caussa remiges in terram exposuisset, nonnulli ex eo numero, quum longius a navibus prædatum processissent,

fissent, ab equitibus hostium sunt excepti : ex iis cognoverunt, Cæsarem ipsum in classe venisse, nec ullos milites in navibus habere. Qua re comperta, magnam sibi facultatem fortunam obtulisse bene gerendæ rei crediderunt : itaque naves omnes, quas paratas habuerant ad navigandum, propugnatoribus instruxerunt, Cæsarique redeuntibus cum classe occurrerunt : qui duabus de causis eo die dimicare volebat, quod & nullos milites in navibus habebat, & post horam x diei res agebatur : nox autem allatura videbatur maiorem fiduciam illis, qui locorum notitia confidebant : sibi etiam hortandi suos auxilium defuturum ; quod nulla satis idonea esset hortatio, quæ neque virtutem posset notare, neque inertiam. Quibus de causis naves, quas potuit, Cæsar ad terram detrahit : quem in locum illos successuros non existimabat.

XI. Erat una navis Rhodia in dextro Cæsaris cornu longe ab reliquis collocata. Hanc conspicati hostes non tenuerunt sese ; magnoque impetu iv ad eam constrictæ naves, & complures apertæ contenderunt : cui coactus est Cæsar ferre subsidium, ne turpem in conspectu contumeliam acciperet ; quanquam, si quid gravius illis accidisset, merito calurum iudicabat. Prælium commissum est magna contentione Rhodiorum : qui quum in omnibus dimicationibus & scientia & virtute præstitissent, tum maxime illo tempore totum onus sustinere non recusabant ; ne quod suorum culpa detrimentum acceptum videretur. Ita prælium secundissimum est factum. Capta est una hostium quadriremis ; depressa est altera ; deinde omnibus epibatis nudatæ : magna præterea multitudo in reliquis navibus propugnatorum est interfecta. Quod nisi nox prælium diremisset, tota classe hostium Cæsar potitus esset. Hac calamitate perterritis hostibus, adverso vento leniter flante, naves onerarias Cæsar remulco victricibus suis navibus Alexandriam deducit.

XII. Eo detrimento adeo sunt fracti Alexandrini, quum jam non virtute propugnatorum, sed scientia classiariorum se victos viderent, * * * quibus, & superioribus locis sublevabantur, ut ex ædificiis defendi possent : & materiam cunctam objicerent, quod nostræ classis oppugnationem etiam ad terram verebantur. Iidem, postea quam Ganymedes in consilio confirmavit, sese & eas, quæ essent amissæ, restitutum, & numerum adaucturum, magna spe & fiducia veteres reficere naves, accuratiusque huic rei studere atque inservire instituerunt : ac, tametsi amplius ex navibus longis in portu navalibusque amiserant, non
tamen

Tamen reparandæ classis cogitationem deposuerunt: videbant enim non auxilia Cæsari, non comincatus supportari posse, si classe ipsi valerent. Præterea nautici homines, urbis, & regionis maritimæ, quotidianoque usu a pueris exercitati, ad naturale ac domesticum bonum refugere cupiebant: &, quantum parvulis navigiis profecissent, sentiebant: itaque omni studio ad parandam classem iacuebant.

XIII. Erant omnibus officiis Nilii custodiæ exigendi portorii causâ dispositæ. Naves veteres erant in occultis regiæ navalibus, quibus multis annis ad navigandum non erant usi. Has reficiebant; illas Alexandriam revocabant. Deerant remi: porticus, gymnasia, ædificia publica detegebant: asseres remorum usum obtinebant: aliud naturalis sollicitia, aliud urbis copia subministrabat. Postremo non longam navigationem parabant; sed præsentis temporis necessitati serviebant, & in ipso portu confligendum videbant. Itaque paucis diebus, contra omnium opinionem, quadriremes xxii, quinqueremes v consecrunt: ad has minores apertasque complures adjecerunt; &, in portu periclitati remigio, quid quæque earum efficere posset, idoneos milites imposuerunt, seque ad confligendum omnibus rebus paraverunt. Cæsar Rhodias naves ix habebat (nam, x missis, una in cursu littoræ Ægyptio defecerat,) Ponticas iix, Lycias v, ex Asia xii. Ex his erant quinqueremes v, & quadriremes x: reliquæ infra hanc magnitudinem, & pleræque apertæ. Tamen virtute militum confusus, cognitis hostium copiis, se ad dimicandum parabat.

XIV. Postquam eo ventum est, ut sibi uterque eorum consideret; Cæsar Pharon classe circumvehitur, adversasque naves hostibus constituit: in dextro egræ Rhodiæ collocat, in sinistro Ponticas. Inter has spatium eis passuum relinquit, quod satis esse ad explicandas naves videbatur. Post hunc ordinem reliquas naves subsidio distribuit: quæ quamque earum sequatur, & cui subveniat, constituit atque imperat. Non dubitanter Alexandrini classem producant, atque instruunt; in fronte collocant xiii: reliquas subsidiarias in secundo ordine constituunt: magnum præterea numerum minorum navigiorum & scapharum producant cum malleolis, ignibusque: si quid ipsa multitudo, & clamor, & flamma nostris terroris asferre possent. Erant inter duas classes vada transitu angusto, quæ pertinent ad regionem Africæ: (sic enim prædicant, partem esse Alexandriæ dimidiam Africæ) satisque diu iac-

ter ipsos est expectatum, ab utris transcendendi fieret initium: propterea quod, eis qui intrassent, & ad explicandam classem, & ad receptum, si durior accidisset casus, impeditiores fore videbantur.

XV. Rhodiis navibus præerat Euphranor, animi magnitudine ac virtute magis cum nostris hominibus, quam cum Græcis, comparandus. Hic ob notissimam scientiam, atque animi magnitudinem, delectus est ab Rhodiis, qui imperium classis obtineret: qui, ubi Cæsaris animum advertit, "Videris mihi, inquit, Cæsar, vereri, si hæc vada primus navibus intraveris, ne prius dimicare cogaris, quam reliquam classem possis explicare: nobis rem committe; nos prælium sustinebimus, (neque tuum iudicium fallemus) dum reliqui subsequantur: hos quidem diutius in nostro conspectu gloriari magno nobis & dedecori & dolori est." Cæsar illum adhortatus, atque omnibus laudibus prosecutus, dat signum pugnae. Progressas ultra vadum iv Rhodias naves circumstunt Alexandrini, atque in eas impetum faciunt. Sustinent illi, atque arte sollertiæque se explicant: ac tantum doctrina potuit, ut in dispari numero nulla transversa hosti objiceretur, nullius remi detergerentur, sed semper venientibus adversæ occurrerent. Interim sunt reliquæ subsecutæ. Tum necessario discessum ab arte est propter angustias loci; atque omne certamen in virtute consistit. Neque vero Alexandriæ fuit quisquam aut nostrorum, aut oppidanorum, qui aut in opere, aut in oppugnatione occupatum animum haberet, quin altissima testâ peteret, atque ex omni prospectu locum spectaculo caperet, precibusque & votis victoriam suis ab diis immortalibus exposceret.

XVI. Minime autem par erat prælii certamen: nostris enim prorsus neque terra neque mari effugium dabatur victis; omniaque victoribus erant futura in incerto. Illi, si superassent navibus, omnia tenerent: si inferiores fuissent, reliquam tamen fortunam periclitarentur. Simul illud grave ac miserum videbatur, perpaucos de summa rerum, ac de salute omnium decertare: quorum si qui aut animo aut virtute cessisset, reliquis etiam esset cavendum, quibus pro se pugnandi facultas non fuisset. Hæc superioribus diebus sæpenumero Cæsar suis exposuerat; ut hoc majori animo contenderent, quod omnium salutem sibi commendatam viderent. Eadem suum quisque contubernalem, amicum, notum prosequens erat obtestatus; ne suam atque omnium falleret opinionem, quorum iudicio delectus ad pugnam proficisceretur. Itaque hoc animo est decertatum, ut neque maritimis nauticisque sollertia atque ars præsidium ferret, neque

quæ numero navium præstantibus multitudo præderet, neque flexi ad virtutem ex tanta multitudine viri virtuti nostrorum possent adæquari. Capitur hoc prælio quinquere mis una, & biremis cum defensoribus remigibusque: & deprimuntur tres, nostris incolumibus omnibus: reliquæ propinquam fugam ad oppidum capiunt; quas protexerunt ex molibus atque ædificiis imminuentibus, & nostros adire propius prohibuerunt.

XVII. Hoc ne sibi sæpius accidere posset, omni ratione Cæsar contendendum existimavit, ut insulam, molemque, ad insulam pertinentem, in suam redigeret potestatem: perfectis enim magna ex parte munitionibus in oppido, & illam, & urbem uno tempore tentari posse, confidebat. Quo capto consilio, cohortes x, & levis armaturæ electos, quos idoneos ex equitibus Gallis arbitrabatur, in navigia minora scaphasque imponit. Inde alteram insulæ partem distingendæ manus causa constratis navibus aggreditur, præmiis magnis propositis, qui primus insulam cepisset. Ac primo impetum nostrorum pariter sustinuerunt: uno enim tempore & ex testis ædificiorum propugnabant, & littora armati defendebant, quo propter asperitatem loci non facilis nostris aditus dabatur: & scaphis navibusque longis v mobiliter, & scienter angustias loci tuebantur. Sed ubi primum locis cognitis vadisque pertentatis, pauci nostri in littore consisterunt; atque hos sunt alii subsecuti; constanterque in eos, qui in littore æquo insisterant, impetum fecerunt; omnes Pharitæ terga verterunt. His pulsis, custodia portus relicta, ad littora & vicum applicaverunt; seque ex navibus ad tuenda ædificia eiecerunt.

XVIII. Neque vero diutius ipsi ex munitione se continere potuerunt: etsi erat non dissimile, atque Alexandriæ, genus ædificiorum, (ut minora majoribus conferantur) turresque editæ & conjunctæ muri locum obtinebant: neque nostri aut scalis, aut cratibus, aut reliquis rebus parati venerant ad oppugnandum; sed terror hominibus mentem consiliumque eripit, & membra debilitat; ut tunc accidit. Qui se in æquo loco ac plano pares esse confidebant, iidem perterriti fuga suorum, & cæde paucorum, xxx pedum altitudine in ædificiis consistere ausi non sunt, seque per molem in mare præcipitaverunt, & deinceps passuum intervallo ad oppidum enataverunt. Multi tamen ex iis capti interfecique sunt: sed numerus captivorum omnino fuit de.

XIX. Cæsar, præda militibus concessa, ædificia diripi jussit; castellumque ad pontem, qui propior erat Pharo,

communivit; atque ibi præsidium posuit. Hunc fuga Phœritæ reliquerant; fortiorem illum, propioremque oppidum Alexandrini tuebantur: sed cum postero die simili ratione aggreditur, quod, his obtentis duobus, omnem navigiorum excursus; & repentina latrocinia sublatum iri videbatur. Jamque eos, qui præsidio eum locum tenebant, tormentis ex navibus sagittisque depulerat, atque in oppidum redegerat: & cohortium III inftar in terram exposuerat; non enim plures consistere angustiæ loci patiebantur: reliquæ copiæ in navibus stationem obtinebant. Quo facto imperat, pontem adversus hostem prævallari, & qua exitus navibus erat fornice exstructo, quo pons sustinebatur, lapidibus oppleri atque obstrui: quorum altero opere effecto, ut nulla omnino scapha egredi posset, altero instituto, omnes Alexandrinorum copiæ ex oppido se ejecerunt, & contra munitiones pontis latiore loco constituerunt; eodemque tempore, quæ consueverant navigia per pontes ad incendia onerariarum emittere, ad molem constituerunt. Pugnabatur a nobis ex ponte, ex mole; ab illis ex arce, quæ erat adversus pontem, & ex navibus contra molem.

XX. In his rebus occupato Cæsare, militesque hortante, remigum magnus numerus, & classiariorum ex longis navibus nostris in molem se eiecit. Pars eorum studio spectandi ferebatur; pars etiam cupiditate pugnandi. Hi primum navigia hostium lapidibus ac fundis a mole repellabant; ac multum proficere multitudine telorum videbantur: sed, postquam ultra eum locum ab latere eorum aperto ausi sunt egredi ex navibus Alexandrini pauci, ut sine signis certisque ordinibus, sine ratione prodierant, sic temere in naves refugere cœperunt. Quorum fuga incitati Alexandrini plures ex navibus egrediebantur, nostrosque acris perturbatos insequiebantur. Simul qui in navibus longis remanserant, scalas rapere, navesque a terra repellere, properabant; ne hostes navibus potirentur. Quibus omnibus rebus perturbati milites nostri cohortium trium, quæ in ponte, ac prima mole constiterant, quum post se clamorem exaudirent, fugam suorum viderent, magnam vim telorum adversi sustinerent, veriti, ne ab tergo circumvenirentur, & discessu navium omnino reditu intercluderentur, munitionem in pontem institutam reliquerunt, & magno cursu incitati ad naves contenderunt; quorum pars, proximas nacta naves, multitudine hominum atque onere depressa est: pars resistens, & dubitans, quid esset capiendum consilii, ab Alexandrinis interfecta est: nonnulli

nulli feliciore exitu expeditas ad anchoram naves consecuti, incolumes discesserunt: pauci, allevati scutis, & animo ad conandum nixi, ad proxima navigia adnatarunt.

XXI. Cæsar, quoad potuit, cohortando suos ad pontem ac munitiones contendere, eodem in periculo versatus est. Postquam universos cedere animadvertit, in suum navigium se recepit: quo multitudo hominum insecuta quum irumperet, neque administrandi, neque repellendi a terra facultas daretur; fore, quod accidit, suspicatus, sese ex navigio eiecit, atque ad eas, quæ longius constiterant, naves adnavit: hinc suis laborantibus subsidio scaphas mittens nonnullos conservavit. Navigium quidem ejus, multitudo depressum militum, una cum hominibus interiit. Hoc prælio desiderati sunt ex numero legionariorum militum circiter ep, & paullo ultra eum numerum classarii & remiges. Alexandrini eo loco castellum magnis munitionibus multisque tormentis confirmaverunt, atque, egestis ex mari lapidibus, libere sunt usi postea ad mittenda navigia.

XXII. Hoc detrimento milites nostri tantum abfuerunt, ut perturbarentur, ut incensi potius atque incitati magnas accessiones fecerint in operibus hostium expugnandis: in præliis quotidianis, quodcumque fors obtulerat, procurrentibus & erumpentibus Alexandrinis * * manum comprehendi multum operibus, & ardentibus studiis militum, nec divulgata Cæsar's hortatio subsequi legionum aut laborem, aut pugnandi poterat cupiditatem: ut magis deterrendi, & continendi a periculosissimis essent dimicationibus, quam incitandi ad pugnandum.

XXIII. Alexandrini, quum Romanos & secundis rebus confirmari, & adversis incitari viderent, neque ullum belli tertium casum nossent, quo possent esse firmiores, ut conjectura consequi possumus, aut admoniti a regis amicis, qui in Cæsar's erant præsidii, aut suo priore consilio, per occultos nuncios regi probato; legatos ad Cæsarem miserunt, " Ut dimitteret regem, transireque ad suos pateretur: paratam enim omnem multitudinem esse, consecram tadio puellæ, fiduciario regno, dominatione crudelissima Ganymedis, facere id, quod rex imperasset: quo si auctore in Cæsar's fidem amicitiamque venturi essent, nullius periculi timorem multitudini fore impedimento, quo minus se dederent."

XXIV. Cæsar, etsi fallacem gentem, semperque alia cogitantem, alia simulantem, bene cognitam habebat, tamen petentibus dare veniam utile esse statuit: quod, si quo

passio sentirent ea, quæ postularent, mansurum in fide dimissum regem credebatur; si, id quod magis illorum naturæ conveniebat, ducem ad bellum gerendum regem habere vellent, splendidius atque honestius sese contra regem, quam contra convenarum ac fugitivorum manum, bellum esse gesturum. Itaque regem cohortatus, " Ut consuleret regno paterno, parceret præclarissimæ patriæ, quæ turpibus incendiis & ruinis esset deformata, cives suos primum ad sanitatem revocaret, deinde conservaret, fidem populo Romano sibi præstaret; quum ipse tantum ei crederet, ut ad hostes armatos eum mitteret;" dextra dextram tenens dimittere cepit adulta jam ætate puerum. At regius animus disciplinis fallacissimis eruditus, ne a gentis suæ moribus degeneraret, stans orare contra Cæsarem cepit, " Ne se dimitteret: non enim regnum ipsum sibi conspectu Cæsaris esse jucundius." Compressis pueri lacrimis, Cæsar ipse commotus, celeriter, si illa sentiret, fore eum secum affirmans, ad suos dimisit. Ille, ut ex carceribus in liberum cursum emissus, adeo contra Cæsarem acriter bellum gerere cepit, ut lacrimas, quas in colloquio projecerat, gaudio videretur profudisse. Accidisse hoc complures Cæsaris legati, amici, centuriones militesque lætabantur; quod nimia bonitas ejus fallacis pueri elusa esset. Quasi vero id Cæsar bonitate tantum adductus, ac non prudentissimo consilio fecisset.

XXV. Quum, duce assumpto, Alexandrini nihilo se firmiores factos, aut languidiores Romanos animadvertent; eludentibusque militibus regis ætatem atque infirmitatem, magnum dolorem acciperent, neque se quidquam proficere viderent; rumoresque existerent, magna Cæsari præsidia, terrestri itinere, Syria Ciliciaque adduci, (quod nondum Cæsari auditum erat) commeatum, qui nostris mari supportabatur, intercipere statuerunt. Itaque expeditis navigiis, locis idoneis ad Canopum in statione dispositis navibus, insidiabantur nostris commeatibus. Quod ubi Cæsari nunciatum est, classem jubet expediri atque instrui. Præficit huic Tib. Neronem. Proficiscuntur in eadem classe Rhodiæ naves, atque in his Euphranor, sine quo nulla unquam dimicatio maritima, nulla etiam parum feliciter confecta erat. At fortuna, quæ plerumque eos, quos plurimis beneficiis ornavit, ad duriores casus reservat, superiorum temporum dissimilis, Euphranorem prosequabatur: nam, quum ad Canopum ventum esset, instructaque utrinque classis conflisset, & sua consuetudine Euphranor primum prælium commisisset, & illic tri-

remem

remem hostium perforasset ac demersisset; proximam longius insecutus, parum celeriter insequentibus reliquis, circumventus ab Alexandrinis est: cui subsidium nemo tulit; sive, quod in ipso satis præsidiū pro virtute ac felicitate ejus putarent esse; sive, quod ipsi sibi timebant. Itaque unus ex omnibus eo prælio bene rem gessit, solus cum sua quadriremi victrice perijt.

XXVI. Sub idem tempus Mithridates Pergamēnus, magnæ nobilitatis domi, scientiæque in bello, & virtutis, fidei dignitatisque in amicitia Cæsaris, missus in Syriam Ciliciamque initio belli Alexandrini ad auxilia arcessenda, cum magnis copiis, quas celeriter & propensissima civitatum voluntate, & sua diligentia consecerat, itinere pedestri, quo conjungitur Ægyptus Syriæ, Pelusium adducit: idque oppidum firmo præsidio occupatum Achillæ propter opportunitatem loci, (namque tota Ægyptus maritimo accessu Pharo, pedestri Pelusio, velut claustris, munita existimatur) repente magnis circumdatum copiis, multiplici præsidio pertinaciter propugnantibus, & copiarum magnitudine, quas integras vulneratis defessisque subiciebat, & perseverantia constantiaque oppugnandæ, quo die est aggressus, in suam redegit potestatem, præsidiumque ibi suum collocavit. Inde, re bene gesta, Alexandriam ad Cæsarem contendit, omnesque eas regiones, per quas iter faciebat, auctoritate ea, quæ plerumque adest victori, pacarat, atque in amicitiam Cæsaris redegerat.

XXVII. Locus est fere regionum illarum nobilissimus non ita longe ab Alexandria, qui nominatur Delta, quod nomen a similitudine literæ cepit: nam pars quædam fluminis Nili, mire derivata inter se duobus itineribus, paulatim medium inter se spatium relinquens, diversissimo ad litus intervallo mari conjungitur. Cui loco quum appropinquare Mithridaten Rex cognovisset, & transeundum ei flumen sciret; magnas adversus eum copias misit, quibus vel superari delerique Mithridaten, vel sine dubio retineri posse credebat. Quemadmodum autem optabat eum vinci; sic satis habebat, interclusum a Cæsare, a se retineri. Quæ primæ copię flumen a Delta transire, & Mithridati occurrere potuerunt, prælium commiserunt, festinantes præripere subsequētibz victoriæ societatem; quorum impetum Mithridates magna cum prudentia, consuetudine nostra castris vallatis, sustinuit: quum vero incaute atque insolenter succedere eos munitionibus videret; eruptione undique facta, magnum numerum eorum interfecit. Quod nisi locorum notitia reliqui se texissent, par-

tinue

timque in naves, quibus flumen transierant, recepissent funditus deleti essent : qui ut paullulum ab illo timore se recrearunt, adjunctis iis, qui subsequiebantur, rursus oppugnare Mithridaten cœperunt.

XXVIII. Mirtitur a Mithridate nuncius Cæsari, qui rem gestam perferret. Cognoscit ex suis eadem hæc accidisse Rex. Ita pæne sub idem tempus & rex ad opprimendum Mithridaten proficiscitur, & Cæsar ad recipiendum. Celeriore fluminis Nili navigatione Rex est usus, in qua magnam & paratam classem habebat. Cæsar eodem itinere uri noluit, ne navibus in flumine dimicaret : sed, circumvectus eo mari, quod Africæ partis esse dicitur, sicuti supra demonstravimus, prius tamen Regis copiis occurrit, quam is Mithridaten aggredi posset, eumque ad se victorem incolumi exercitu recepit. Confederat cum copiis Rex loco, natura munito, quod erat ipse excelsior, planitie ex omnibus partibus subiecta : tribus autem ex lateribus variis genere munitionibus tegebatur. Unum latus erat adiectum flumini Nilo ; alterum editissimo loco ductum, ut partem castrorum obtineret ; tertium palude cingebatur.

XXIX. Inter castra Regis & Cæsaris iter, flumen intercedebat angustum, altissimis ripis, quod in Nilum influebat : aberat autem ab Regis castris millia passuum circiter VII. Rex, quum hoc itinere venire Cæsarem comperisset, equitatum omnem, expeditosque delectos pedites ad id flumen misit, qui transitu Cæsarem prohiberent, & eminus ex ripis prælium impar inirent ; nullum enim processum virtus habebat, aut periculum ignavia subibat : quæ res incendit dolore milites equitesque nostros ; quod tandiu pari prælio cum Alexandrinis certaretur. Itaque eodem tempore equites Germani dispersi vada fluminis quærentes, partim dimissioribus ripis flumen transnaruant ; & legionarii, magnis arboribus excisis, quæ longitudine utramque ripam contingerent, projectis, repentinoque aggere injecto, flumen transierunt : quorum impetum adeo pertimuerunt hostes, ut in fuga spem salutis collocarent. Sed id frustra : namque ex ea fuga pauci ad regem refugerunt, pæne omni reliqua multitudine interfecta.

XXX. Cæsar, re præclarissime gesta, quum subitum adventum suum iudicaret, magnum terrorem Alexandrinis injecturum, protinus victor ad castra regis pertendit. Hæc quum & opere magno vallata, & loci natura munita adverteret, consertamque armatorum multitudinem collocatam in vallo videret, lassos itinere, ac præliando milites ad oppugnanda castra succedere noluit ; itaque, non magno.

magno intervallo relicto ab hoste, castra posuit. Postero die castellum, quod rex in proximo vico non longe a suis castris munierat, brachiisque cum opere castrorum conjunxerat, vici obtinendi causa, Cæsar aggressus omnibus copiis, expugnat; non quo, id minori numero militum consequi, difficile factu putaret; sed ut ab ea victoria, perterritis Alexandrinis, protinus castra regis oppugnaret. Itaque eo cursu, quo refugientes Alexandrinos ex castello in castra sunt milites infecuti, munitionibus successerunt, acerrimeque eminens præliari cœperunt. Duabus ex partibus aditus oppugnationis nostris dabatur; una, quam liberum accessum habere demonstravi; altera, quæ mediocriter intervallum inter castra & flumen Nilum habebat. Maxima & electissima Alexandrinorum multitudo defendebat eam partem, quæ facillimum aditum habebat: plurimum autem proficiebant in repellendis vulnerandisque nostris, qui regione fluminis Nili propugnabant; diversis enim telis nostri figebantur, adversi ex vallo castrorum, aversi ex flumine, in quo multæ naves, instructæ funditoribus & sagittariis, nostros impugnabant.

XXXI. Cæsar, quum videret, milites acrius præliari non posse, nec tamen multum profici propter locorum difficultatem; quumque animadverteret, excelissimum locum castrorum relictum esse ab Alexandrinis; quod & per se munitus esset, & studio partim pugnandi, partim spectandi, decucurrissent in eum locum, in quo pugnebatur; cohortes illo circuire castra, & summum locum aggredi, jussit, iisque Carfulenum præscit, & animi magnitudine, & rei militaris scientia virum præstantem. Quo ut ventum est, paucis descendentibus munitionem, nostris contra militibus acerrime pugnantibus, diverso clamore & prælio perterriti Alexandrini, trepidantes in omnes partes castrorum discurrere cœperunt; quorum perturbatione nostrorum animi adeo sunt incitati, ut pæne eodem tempore ex omnibus partibus, primi tamen editissimum locum castrorum caperent: ex quo decurrentes magnam multitudinem hostium in castris interfecerunt. Quod periculum plerique Alexandrini fugientes, acervatim se de vallo præcipitaverunt in eam partem, quæ flumini erat adjuncta. Horum primis, in ipsa fossa munitionis magna ruina oppressis, ceteri faciliorem fugam habuerunt. Constat fugisse ex castris regem ipsum, receptumque in navem, multitudine eorum, qui ad proximas naves adnabant, demerso navigio, perisse.

XXXII. Re felicissime celerrimeque gesta, Cæsar, magnæ victoriæ

victoriæ fiducia proximo terrestri itinere Alexandriam cum equitibus contendit; atque ea parte oppidi victor introiit, quæ præsidio hostium tenebatur. Neque cum consilium suum sesellit, quin hostes, eo prælio audito, nihil jam de bello essent cogitaturi. Dignum adveniens fructum virtutis & animi magnitudinis tulit: omnis enim multitudo oppidanorum, armis projectis, munitionibusque suis relictis, veste ea sumta, quæ supplices dominantes deprecari consueverunt, sacrisque omnibus prolatis, quorum religione precari offensos iratosque animos regum erant soliti, advenienti Cæsari occurrerunt, seque ei dediderunt. Cæsar in fidem receptos consolatus, per hostium munitiones in suam partem oppidi magna gratulatione venit suorum, qui non tantum bellum ipsum ac dimicationem, sed etiam talem adventum ejus felicem fuisse lætabantur.

XXXIII. Cæsar, Ægypto atque Alexandria potitus, reges constituit, quos Ptolemæus testamento scripserat, atque obtestatus erat populum Romanum, ne mutarentur: nam majore ex duobus pueris rege amisso, minori tradidit regnum, majorique ex duabus filiis Cleopatrz, quæ manserat in fide, præsidiiisque ejus. Minorem Arsinoen, ejus nomine diu regnasse impotenter Ganymeden docuimus, deducere ex regno statuit: ne quæ rursus nova dissensio, prius quam diuturnitate confirmarentur regis imperia, per homines seditiosos nascretur. Legione veterana vi secum reducta, ceteras ibi reliquit: quo firmitus esset eorum regum imperium: qui neque amorem suorum habere poterant, quod fideliter permanserant in Cæsaris amicitia, neque vetustatis auctoritatem, paucis diebus reges constituti: simul ad imperii nostri dignitatem utilitatemque publicam pertinere existimabat, si permanerent in fide reges, prædiis eos nostris esse tutos: & hos, si essent ingrati, posse iisdem prædiis coerceri. Sic rebus omnibus confectis & collocatis, ipse itinere terrestri profectus est in Syriam.

XXXIV. Dum hæc in Ægypto geruntur, rex Dejotarus ad Domitium Calvinum, cui Cæsar Asiam, finitimasque provincias administrandas tradiderat, venit; oratum, ne Armeniam minorem, regnum suum, neve Cappadociam, regnum Ariobarzanis, possideri vastarique pateretur a Pharnace: quo malo nisi liberarentur, imperata se facere, pecuniamque promissam Cæsari non posse persolvere. Domitius, non tantum ad explicandos sumtus rei militaris quam pecuniam necessariam esse judicaret; sed etiam turpe populo Romano, & Cæsari victori, sibi infame esse statu-

statueret, regna sociorum atque amicorum ab externo rege occupari, nuncios confestim ad Pharnacen misit, Armenia Cappadociaque decederet, neve, occupatione belli civilis, populi Romani jus majestatemque tentaret. Hanc denunciationem quum majorem vim habituram existimaret, si propius eas regiones cum exercitu accessisset; ad legiones profectus, unam ex tribus, tricesimam sextam secum ducit, et in Aegyptum ad Cæsarem mittit, literis ejus evocatas: quarum altera in bello Alexandrino non occurrit; quod itinere terrestri per Syriam erat missa. Adjungit Cn. Domitius legioni xxxvi duas ab Dejotaro, quas ille disciplina, atque armatura nostra complures annos constitutas habebat, equitesque centum; totidemque ab Ariobarzane sumit: mittit P. Sextium ad C. Platorium quæstorem, ut legionem adduceret, quæ ex tumultuariis militibus in Ponto confecta erat; Quintumque Patium in Ciliciam ad auxilia arcessenda. Quæ copiæ celeriter omnes jussu Domitii Comana convenerunt.

XXXV. Interim legati a Pharnace responsa referunt, "Cappadocia se decessisse, Armeniam minorem recepisse, quam, paterno nomine, jure obtinere deberet; denique ejus regni causa integra Cæsari servaretur: paratum enim se facere, quod is statuisset." Cn. Domitius, quum animadverteret, eum Cappadocia decessisse, non voluntate adductum, sed necessitate; quod facilius Armeniam defendere posset, subjectam suo regno, quam Cappadociam, longius remotam; quodque omnes illi legiones adducturum Domitium putasset; ex quibus quum et ad Cæsarem missas audisset, audacius in Armenia substitisset; perseverare cœpit, ut eo quoque regno decederet: "Neque enim aliud jus esse Cappadociæ, atque Armeniæ: nec jure eum postulare, ut in Cæsaris adventum res integra differretur: id enim esse integrum, quod ita esset, ut fuisset." His responsis datis, cum iis copiis, quas supra scripsi, profectus est in Armeniam, locisque superioribus iter facere instituit: nam ex Ponto a Comanis jugum editum silvestre est, pertinens in Armeniam minorem, quo Cappadocia finitur ab Armenia: cujus itineris has esse certas opportunitates, quod in locis superioribus nullus impetus repentinus accidere hostium poterat, & quod Cappadocia his jugis subjecta, magnam comitatus copiam erat subministratura.

XXXVI. Complures interim legationes Pharnaces ad Domitium mittit, quæ de pace agerent, regiaque munera Domitio ferrent. Ea constanter omnia adspernabatur: nec sibi quidquam fore antiquius, quam dignitatem populi

puli Romani & regna sociorum recuperare, legatis respondēbat. Magnis & continuis itineribus confectis, quum adventaret ad Nicopolim, (quod oppidum positum in Armenia minore est, plano ipsum loco, montibus tamen altis ab duobus lateribus objectis, satis magno intervallo ab oppido remotis,) castra posuit longe a Nicopoli circiter millia passuum vii. Quibus ex castris, quum locus angustus atque impeditus esset transeundus, Pharnaces in insidiis delectos pedites, omnesque pæne disposuit equites : magnam autem multitudinem pecoris intra eas fauces dissipari iussit, paganosque & oppidanos in iis locis obversari : ut, si amicus Domitius eas angustias transiret, nihil de insidiis suspicaretur ; quum in agris & pecora & homines animadverteret versari, tanquam amicorum adventu : sin vero ut in hostium fines veniret, præda diripienda milites dissiparentur, dispersique cæderentur.

XXXVII. Hæc quum administraret, nunquam tamen intermittebat legatos de pace atque amicitia mittere ad Domitium : quum hoc ipso crederet facilius, eum decipi posse. At contra spes pacis Domitio in iisdem castris morandi attulit causam. Ita Pharnaces, amissa proximi temporis occasione, veritus, ne cognoscerentur insidiæ, suos in castra revocavit. Domitius postero die propius Nicopolim accessit, castraque oppido contulit : quæ dum muniunt nostri, Pharnaces aciem instruxit suo more atque instituto ; in fronte enim, simplici directâ acie, cornua trinis firmabantur subsidiis. Eadem ratione hæc media collocabantur acie, duobus dextra sinistraque intervallis, simplicibus ordinibus instructis. Perfecit inceptum castrorum opus Domitius, parte copiarum pro vallo instituta.

XXXVIII. Proxima nocte Pharnaces, interceptis tabellariis, qui de Alexandrinis rebus literas ad Domitium ferebant, cognoscit, Cæsarem magnè in periculo versari, flagitarique a Domitio, ut quam primum sibi subsidia mitteret, propiusque ipse Alexandriam per Syriam accederet. Qua cognita re, Pharnaces victoriæ loco ducebat, si trahere tempus posset ; quum discedendum Domitio celeriter putaret. Itaque ab oppido, qua facillimum accessum & æquissimum ad dimicandum nostris videbat, fossas ii directas, non ita magno intervallo medio relicto, iv pedum altitudinis in eum locum deduxit, quo longius constituerat suam non producere aciem. Inter has fossas aciem semper instruebat, equitatum autem omnem ab lateribus extra fossam collocabat : qui neque aliter ul-

tillis esse poterat, & multum numero anteibat nostrum equitatum.

XXXIX. Domitius autem, quum Cæsaris magis periculo, quam suo, commoveretur; neque se tuto discessurum arbitraretur, si conditiones, quas rejecerat, rursus appetere, aut sine causa discederet, ex propinquis castris in aciem exercitum eduxit. xxxvi legionem in dextro cornu collocavit, Ponticam in sinistro; Dejotari legiones in mediam aciem contulit, quibus tamen angustissimum frontis reliquit intervallum, reliquis cohortibus in subsidiis collocatis. Sic utrinque acie instructa, processum est ad dimicandum.

XL. Signo sub idem tempus ab utroque dato, concurrunt acriter varieque pugnatur: nam xxxvi legio, quum extra fossam in equitatum regis impetum fecisset, adeo secundum prælium fecit, ut mœnibus oppidi succederet, fossamque transiret, averfosque hostes aggrederetur. At Pontica ex altera parte legio, quum paullulum aversa hostibus cecidisset, fossam autem circumire [acies] secundo comata esset, ut aperto latere aggrederetur hostem, in ipso transitu fossæ, confixa, & oppressa est: Dejotari vero legiones vix impetum sustinuerunt. Ita victrices regis copiarum cornu suo dextro, mediaque acie converterunt se ad xxxvi legionem: quæ tamen fortiter vincentium impetum sustinuit; magnis copiis hostium circumdata præsentissimo animo pugnans in orbem se recepit ad radices montium; quo Pharnaces insequi, propter iniquitatem loci, noluit. Ita, Pontica legione pæne tota amissa, magna parte Dejotari militum interfecta, xxxvi legio in loca se superiora contulit, non amplius eel desideratis. Ceciderunt eo prælio splendidi atque illustres viri nonnulli equites Romani. Quo tamen incommodo Domitius accepto, reliquias exercitus dissipati collegit, itineribusque tutis per Cappadociam se in Asiam recepit.

XLI. Pharnaces, rebus secundis elatus, quum de Cæsare ea, quæ optabat, speraret, Pontum omnibus copiis occupavit: ibique & victor, & crudelissimus rex, quum sibi fortunam paternam feliciore eventu destinaret, multa oppida expugnavit: bona civium Romanorum Ponticorumque diripuit; supplicia constituit in eos, qui aliquam formæ atque ætatis commendationem habebant, ea, quæ morte essent miseriora; Pontumque nullo defendente, paternum regnum se recepisse glorians, obtinebat.

XLII. Sub idem tempus in Illyrico est incommodum acceptum: quæ provincia superioribus mensibus retenta

non tantum sine ignominia, sed etiam cum laude erat : namque eo missus æstate cum 11 legionibus Q. Cornificius, Cæsaris quæstor propratore, quanquam erat provincia minime copiosa ad exercitus alendos, & finitimo bello ac dissensionibus confecta & vastata, tamen prudentia ac diligentia sua, quod magnam curam suscipiebat, ne quo temere progrediretur, & recepit; & defendit: namque & castella complura locis editis posita, quorum opportunitas castellanos impellebat ad decursiones faciendas, & bellum inferendum, expugnavit; eaque præda milites donavit: quæ etsi erat tenuis, tamen in tanta provincie desperatione erat grata, præsertim virtute parta: & quum Octavius ex fuga Pharsalici prælii magna classe in illum se sinum contulisset, paucis navibus Jadertinorum, quorum semper in Rempublicam singulare constiterat officium, dispersis Octavianis navibus erat potitus, ut vel classe dimicare posset, adjunctis captivis navibus sociorum: & quum diversissima parte orbis terrarum Cn. Pompeium Cæsar victor sequeretur; compluresque adversarios in Illyricum, propter Macedoniæ propinquitatem, se, reliquiis ex fuga collectis, contulisse audiret, literas ad Gabinium mittit, uti cum legionibus tironum, quæ nuper erant conscriptæ, proficisceretur in Illyricum, conjunctisque copiis cum Q. Cornificio, si quod periculum provincie inferretur, depelleret: sin ea non magnis copiis tuta esse posset, in Macedoniam legiones adduceret: omnem enim illam partem, regionemque, vivo Cn. Pompeio, bellum instauraturam esse credebat.

XLIII. Gabinius, ut in Illyricum venit, hiberno tempore anni, ac difficili, sive copiosiore provinciam existimans, sive multum fortunæ victoris Cæsaris tribuens, sive virtute & scientia sua confusus, quam sæpe in bellis periclitatus, magnas res & secundas ductu ausuque suo gesserat; neque provincie facultatibus sublevabatur, quæ partim erat exinanita, partim infidelis, neque navibus, intercluso mari tempestatibus, commeatus supportari poterat; magnisque difficultatibus coactus, non, ut volebat, sed, ut necesse erat, bellum gerebat, quum durissimis tempestatibus, propter inopiam, castella aut oppida expugnare cogeretur, crebro incommoda accipiebat; adeoque est a barbaris contemptus, ut, Salonam se recipiens in oppidum maritimum, quod cives Romani fortissimi fidelissimique incolebant, in agmine dimicare sit coactus. Quo prælio duobus millibus militum amplius amissis, centurionibus XXXIX, tribunis IV, cum reliquis copiis Salonam
se

se recepit: summaque ibi difficultate rerum omnium prefusus paucis mensibus morbo periit. Cujus & infelicitas vivi, & subita mors in magnam spem Octavium adduxit provinciae potiundae: quem tamen diutius in rebus secundis, & fortuna, quae plurimum in bellis potest, diligentiaque Cornificii, & virtus Vatini versari passa non est.

XLIV. Vatinius, Brundisii quum esset, cognitis rebus quae gestae erant in Illyrico, quum crebris literis Cornificii ad auxilium provinciae ferendum evocaretur; & M. Octavium audiret cum barbaris foedera percussisse, compluribusque locis nostrorum milium oppugnare praesidia, partim classe per se, partim pedestribus copiis per barbaros; etsi gravi valetudine affectus, vix corporis viribus animum sequebatur; tamen virtute vicit incommodum naturae, difficultatesque & hiemis & subitae praeparationis: nam quum ipse paucas in portu naves longas haberet, literas in Achaiam ad Q. Kalenum misit, uti sibi classem mitteret: Quod quum tardius fieret, quam periculum nostrorum flagitabat, qui sustinere impetum Octavii non poterant; navibus actuariis, quarum numerus erat satis magnus, magnitudine quanquam non satis justa ad praeliandum, rostra imposuit. His adjunctis navibus longis, & numero classis aucto, militibus veteranis impositis, quorum magnam copiam habebat, ex omnibus legionibus, qui numero agrorum relictis erant Brundisii, quum exercitus in Graeciam transportaretur, profectus est in Illyricum, maritimaque nonnullas civitates, quae defecerant, Octavioque se tradiderant, partim recipiebat, partim remanentes in suo consilio praetervehebatur: nec sibi ullius rei moram necessitatemque injungebat, quin, quam celerrime posset, ipsum Octavium persequeretur. Hunc oppugnantem Epidaurum terra marique, ubi nostrum erat praesidium, adventu suo discedere ab oppugnatione coegit, praesidiumque nostrum recepit.

XLV. Octavius, quum Vatiniam classem magna ex parte confectam ex naviculis actuariis habere cognovisset, confusus sua classe, substitit ad intulam Tauridem: qua regione Vatinius insequens navigabat, non quod Octavium ibi restitisse sciret; sed quod eum longius progressum insequi decreverat. Quum propius Tauridem accessisset, distensis suis navibus, quod & tempestas erat turbulenta, & nulla suspicio hostis, repente adversam ad se venientem navem, antennis ad medium malum demissis, instructam propugnatoribus, animadvertit. Quod ubi conspexit, celeriter vela subduci, demittique antennis jubet, & milites

armari; & vexillo sublato, quo pugnandi dabat signum, quæ primæ naves subsequerantur, idem ut facerent, significabat. Parabant se Vatiniani repente oppressi; parati deinceps Octaviani ex portu procedebant. Instruitur utrinque acies; ordine disposita magis Octaviana; paratior militum animis Vatiniana.

XLVI. Vatinius, quum animadverteret, neque navium se magnitudine, neque numero parem esse, fortuitæ dimicationis fortunæ rem committere noluit. Itaque primus sua quinquereni in quadriremem ipsius Octavii impetum fecit. Celerrime fortissimeque contra illo remigante, naves adversæ rostris concurrunt adeo vehementer, ut navis Octaviana, rostro discusso, ligno contineretur. Committitur acriter reliquis locis prælium, concurriturque ad duces maxime: nam quum suo quisque auxilium ferret, magnum comminus in angusto mari prælium factum est: quantoque conjunctis magis navibus configendi potestas dabatur, tanto superiores erant Vatiniani: qui admiranda virtute ex suis navibus in hostium naves transilire non dubitabant; & dimicatione æquata, longe superiores virtutem rem feliciter gerebant. Deprimitur ipsius Octavii quadriremis: multæ præterea capiuntur, aut rostris perforatæ merguntur: propugnatores Octaviani partim in navibus jugulantur, partim in mare præcipitantur. Ipse Octavius se in scapham confert; in quam plures quum confugerent, depressa scapha, vulneratus, tamen adnatat ad suum myoparonem. Eo receptus, quum prælium nox dirimeret, tempestate magna velis profugit: sequuntur hunc suæ naves nonnullæ, quas casus ab illo periculo vindicarat.

XLVII. At Vatinius, re bene gesta, receptui cecinit; suisque omnibus incolumibus in cum se portum victor recepit, quo ex portu classis Octaviana ad dimicandum processerat. Capit ex eo prælio penterem I, triremes II, dicrotas IX; compluresque remiges Octavianos: posteroque ibi die, dum suas, captivasque naves reficeret, consumto, post diem III contendit in insulam Iliam; quod eo se recepisse ex fuga credebat Octavium. Erat in ea nobilissimum regionum earum oppidum, conjunctissimumque Octavio: quo ut pervenit, oppidani supplices se Vatinio dediderunt; comperitque, ipsum Octavium, parvis paucisque navigiis vento secundo regionem Græciæ petisse, inde ut Siciliam, deinde Africam, caperet. Ita brevi spatio re præclarissime gesta, provincia recepta, & Cornificio reddita, classe adversariorum ex illo toto sinu expulsa, victor se Brundisium, incolumi exercitu & classe, recepit.

XLVIII. Ii

XLVIII. Iis autem temporibus, quibus Cæsar ad Dyrrhachium Pompeium obsidebat, & Palapharsali rem feliciter gerebat, Alexandriæque quum periculo magno, tum etiam majore periculi fama dimicabat, Q. Cassius Longinus, in Hispania proprætore provinciæ ulteriôris obtinendæ causâ relictus, sive consuetudine naturæ suæ, sive odio, quod in illam provinciam susceperat quæstor, ex insidiis ibi vulneratus, magnas odii sui fecerat accessiones; quod vel ex conscientia sua, quum de se mutuo sentire provinciam crederet, vel multis signis, & testimoniis eorum, qui difficulter odia dissimulabant, animadvertere poterat; & compensare offensionem provinciæ exercitus amore cupiebat. Itaque, quum primum in unum locum exercitum conduxit, HS centenos militibus cû pollicitus: nec multo post, quum in Lusitania Medobregam oppidum, montemque Herminium, expugnasset, quo Medobregenses confugerant: ibique Imperator esset appellatus, HS centenis milites donavit. Multa præterea & magna præmia singulis concedebat, quæ speciosum reddebant præsentem exercitus amorem; paullatim tamen & occulte militarem disciplinam severitatemque minuebant.

XLIX. Cassius, legionibus in hiberna dispositis, ad jus dicendum Cordubam se recepit, contractumque in eas alienum gravissimis oneribus provinciæ constituit exsolvere; &, ut largitionis postulat consuetudo, per causam liberalitatis speciosam, plura largitori quærebantur; pecuniæ locupletibus imperabantur; quas Longinus sibi expensas ferri non tantum patiebatur, sed etiam cogebat: in gregem locupletium similitudinum causæ tenues conjecebantur: neque ullum genus quæstus, aut magni & evidentis, aut minimi & sordidi, prætermittebatur, quo domus & tribunal imperatoris vacaret. Nemo erat, qui modo aliquam jacturam facere posset, quin aut vadimonio tenebatur, aut in reos referretur. Ita magna etiam sollicitudo periculorum ad jacturas, & detrimenta rei familiaris adjungebatur.

L. Quibus de causis accidit, ut, quum Longinus Imperator eadem faceret, quæ fecerat quæstor, similia rursus de morte ejus provinciales consilia inirent. Horum odium confirmabant nonnulli familiares ejus: qui, quum in illa societate versarentur rapinarum, nihilo minus oderant eum, ejus nomine pecebant: sibi que, quod rapuerant, acceptum referebant; quod interceiderat, aut erat interpellatum, Cassio assignabant. v legionem novam conseribit. Augeatur odium & ex ipso dilectu, & sumtu additæ legio-

nis. Complentur equitum tria millia, maximisque ornantur impensis: nec provinciæ datur ulla requies.

LI. Interim literas accepit a Cæsare, ut in Africam exercitum traessiceret, perque Mauritaniam ad fines Numidiæ perveniret: quod magna Cn. Pompeio Juba rex miserat auxilia, majoraque missurus existimabatur. Quibus literis acceptis, insolenti voluptate efferebatur, quod sibi novarum provinciarum, & fertilissimi regni tanta oblata esset facultas. Itaque ipse in Lusitaniam proficiscitur, ad legiones arcessendas, auxiliaque adducenda: certis hominibus dat negotium, ut frumentum navesque c præpararentur, pecuniæque describerentur, atque imperarentur, ne qua res, quum redisset, moraretur. Reditus ejus fuit celerior omnium opinione: non enim labor aut vigilantia cupienti præsertim aliquid Cassio decrat.

LII. Exercitu coacto in unum locum, castris ad Cordubam positis, pro concione militibus exponit, quas res Cæsaris jussu gerere deberet: polliceturque iis, quum in Mauritaniam transjecisset, HS centenos se daturum; v fore in Hispania legionem. Ex concione se Cordubam recepit: quoque ipso die, tempore post meridiano, quum in Basilicam iret, quidam Minutius Silo, cliens L. Racilii, libellum, quasi aliquid ab eo postularet, ut miles, ei tradit; deinde post Racilium (nam is latus Cassi tegebat) quasi responsum ab eo peteret, celeriter dato loco, quum se insinuasset, sinistra corripit eum, dextraque bis ferit pugione. Clamore sublato, fit a conjuratis impetus universis. Munatius Flaccus proximum gladio trajicit lictorem. Hoc interfecto, Q. Cassium legatum vulnerat. Ibi T. Valsus & L. Mergilio, simili confidentia Flaccum, municipem suum, adjuvant: erant enim omnes Italicenses. Ad ipsum Longinum L. Licinius Squillus involat, jacentemque levibus sauciat plagis.

LIII. Concurritur ad Cassium defendendum: semper enim herones, compluresque evocatos cum telis secum habere consueverat; a quibus ceteri intercluduntur, qui ad eandem faciendam subsequerentur: quo in numero fuit Calpurnius Salvianus, & Manilius Tuscus. Minutius inter saxa, quæ jacebant in itinere, fugiens opprimitur, &, relato domum Cassio, ad eum deducitur. Racilius in proximam se domum familiaris sui confert, dum certum cognosceret, confectusne Cassius esset. L. Laterensis, quum id non dubitaret, accurrit lætus in castra; militibus vernaculis, & secundæ legionis, quibus odio sciebat præcipue Cassium esse, gratulatur: tollitur a multitudine in

tribunal: prætor appellatur. Nemo enim aut in provincia natus, aut vernaculæ legionis miles, aut diuturnitate jam factus provincialis, quo in numero erat ii legio, non cum omni provincia consenserat in odio Cassii: nam legiones xxx & xxi, paucis mensibus in Italia scriptas, Cæsar attribuerat Longino: v legio nuper ibi erat confecta.

LIV. Interim nunciatur Laterensi, vivere Cassium. Quo nuncio, dolore magis permotus, quam animo perturbatus, reficit se celeriter, & ad Cassium visendum proficiscitur. Re cognita, xxx legio signa Cordubam infert, ad auxilium ferendum Imperatori suo: facit hoc idem xxi. Subsequitur has v. Quum ii legiones reliquæ essent in castris, secundani veriti, ne soli relinquerentur, atque ex eorum quid sensissent, indicaretur, secuti sunt factum superiorum. Permanfit in sententia legio vernacula, nec ullo timore de gradu dejecta est.

LV. Cassius eos, qui nominati erant conscii cædis, jubet comprehendi: legionem v in castra remittit, cohortibus xxx retentis. Indicio Minutii cognoscit, L. Racillum, & L. Laterensem, & Annium Scapulam, maximæ dignitatis & gratiæ provincialem hominem, sibi que tam familiarem, quam Laterensem & Racillum, in eadem fuisse conjuratione: nec diu moratur dolorem suum, quin eos interfici jubeat. Minutium libertis tradit excrucian dum: item Calpurnium Salvianum, qui profitetur indicium, conjuratorumque numerum auget, vere, ut quidam existimant; ut nonnulli queruntur, coactus. Iisdem cruciatibus affectus L. Mergilio. Squillus nominat plures: quos Cassius interfici jubet, exceptis iis, qui se pecunia redemerunt: nam palam HS x cum Calpurnio paciscitur, & cum Q. Sextio L. qui si maxime nocentes sunt multati, tamen periculum vitæ, dolorque vulnery pecuniæ remissus, crudelitatem cum avaritia certasse significabat.

LVI. Aliquot post diebus literas a Cæsare missas accipit; quibus cognoscit, Pompeium in acie victum amissis copiis fugisse. Qua re cognita, mixtam dolore voluptatem capiebat. Victoriæ nuncius lætitiâ exprimebat: confectum bellum licentiam temporum intercludebat. Sic erat dubius animi, utrum nihil timere, an omnia licere mallet. Sanatis vulneribus, arcessit omnes, qui sibi pecunias expensas tulerant, acceptasque eas jubet referri: quibus parum videbatur imposuisse oneris, ampliorem pecuniâ imperat. Æque autem Romanorum dilectum instituit; quos ex omnibus conventibus coloniisque conscriptos,
trans

transmarina militia perterritos, ad sacramenti redemptionem vocabat. Magnum hoc fuit vestigal, majus tamen creabat odium. His rebus confectis, totum exercitum lustrat. Legiones, quas in Africam ducturus erat, & auxilia mittit ad Trajectum: ipse, classem, quam parabat, ut inspiceret, Hispalim accedit; ibique moratur: propterea quod edictum tota provincia proposuerat, ut, quibus pecunias imperasset, neque contulissent, se adirent. Quæ convocatio vehementer omnes turbavit.

LVII. Interim L. Titius, qui eo tempore tribunus militum in legione vernacula fuerat, nunciat fama, legionem xxx, quam Q. Cassius legatus simul ducebat, quum ad oppidum Leptim castra haberet, seditione facta, centurionibus aliquot occisis, qui signa tolli non patiebantur, discessisse, & ad ii legionem contendisse, quæ ad fretum alio itinere ducebatur. Cognita re, noctu cum v cohortibus undevicesimanorum egreditur: mane pervenit. Ibi eum diem, ut, quid ageretur, perspiceret, moratus, Carmonam contendit. Hic, quum legio xxx, & xxi, & cohortes iv ex v legione, totiusque convenisset equitatus, audit iv cohortes, a vernaculis oppressas ad Obuculam, cum his ad secundam pervenisse legionem, omnesque ibi se conjunxisse, & T. Thorium Italicensem, ducem delegisse. Celeriter habito consilio, Marcellum Cordubam, ut eam in potestate retineret, Q. Cassium legatum Hispalim mittit. Paucis ei diebus adfertur, conventum Cordubensem ab eo defecisse; Marcellumque aut voluntate, aut necessitate adductum (namque id varie nunciabatur) consentire cum Cordubensibus: ii cohortes legionis v, quæ fuerant Cordubæ in præsidio, idem facere. Cassius his rebus incensus movet castra, & postero die Segoviam ad flumen Silicense venit. Ibi habita concione, militum tentat animos: quos cognoscit, non sua, sed Cæsaris absentis causa sibi fidissimos esse, nullumque periculum deprecaturus, dum per eos Cæsari provincia restitueretur.

LVIII. Interim Thorius ad Cordubam veteres legiones adducit: ac, ne dissensionis initium natum seditiosa militum suæque natura videretur; simul ut contra Q. Cassium, qui Cæsaris nomine majoribus viribus uti videbatur, æque potentem opponeret dignitatem; Cneo Pompeio se provinciam recuperare velle, palam distabat: & forsitan etiam hoc fecerit odio Cæsaris, & amore Pompeii: ejus nomen multum poterat apud eas legiones, quas M. Varro obtinuerat: sed, id qua mente commotus fecerit, conjectura sciri non potest. Certe hoc præ se Thorius fere-

bat: milites adeo fatebantur, ut Cn. Pompeii nomen in scutis inscriptum haberent. Frequens legionibus conventus obviam prodit: neque tantum virorum, sed etiam matrum familias, ac prætextatorum; deprecaturque, ne hostili adventu Cordubam diriperent: nam se contra Cassium sentire cum omnibus; contra Cæsarem ne facere cogerentur, orare.

LIX. Tantæ multitudinis precibus & lacrimis exercitus commotus, quum videret ad Cassium persequendum nihil opus esse Cn. Pompeii nomine & memoria, tamque omnibus Cæsarianis, quam Pompeianis, Longinum esse in odio, neque se conventum, neque M. Marcellum contra Cæsaris causam posse perducere, nomen Pompeii ex scutis detraxerunt; Marcellum, qui se Cæsaris causam defensurum profitebatur, ducem adsciverunt, prætoremque appellarunt; & conventum sibi adjunxerunt; castraque ad Cordubam posuerunt. Cassius eo biduo circiter 14 millia passuum a Corduba, citra flumen Bætum, in oppidi conspectu, loco excelso facit castra: literas ad regem Bogudem in Mauritaniam, & ad M. Lepidum proconsulem in Hispaniam citeriorem mittit, subsidio sibi provinciæque Cæsaris causa quam primum veniret. Ipse hostili modo Cordubensium agros vastat, ædificia incendit.

LX. Cujus rei deformitate atque indignitate legiones, quæ Marcellum sibi ducem ceperant, ad eum concurrerunt, ut in aciem educerentur: priusque configendi sibi potestas fieret, quam cum tanta contumelia nobilissimæ carissimæque possessiones Cordubensium in conspectu suo rapinis, ferro, flammaque consumerentur. Marcellus, quum configere miserrimum putaret, quod & victoris & victi detrimentum ad eundem Cæsarem esset redundaturum, neque suæ potestatis esse, legiones Bætum transducit, atque aciem instruit. Quum Cassium contra pro suis castris aciem instruxisse loco superiore videret, causa interposita, quod is in æquum non descenderet, Marcellus militibus persuadet, ut se in castra recipiant. Itaque copias reducere coepit. Cassius, quo bono valebat, Marcellumque infirmum esse sciebat, aggressus equitatu legionarios se recipientes, complures novissimos in fluminis ripis interfecit. Quum hoc detrimento, quid transitus fluminis vitii difficultatisque haberet, cognitum esset, Marcellus castra Bætum transfert: crebroque uterque legiones in aciem educit; neque tamen configitur, propter locorum difficultates.

LXI. Erat copiis pedestribus multo firmior Marcellus: habebat enim veteranas, multisque præliis expertas legiones.

ones. Cassius fidei magis, quam virtuti legionum, committendebat. Itaque quum castra castris collata essent, & Marcellus locum idoneum castello cepisset, quo prohibere aqua Cassianos posset; Longinus veritus, ne genere quodam obsidionis clauderetur in regionibus alienis, sibi quæ infestis, noctu silentio ex castris proficiscitur, celerique itinere Uliam, contendit; quod sibi fidele esse oppidum credebat. Ibi adeo conjuncta ponit mœnibus castra, ut & loci natura (namque Ulia in edito monte posita est) & ipsa munitione urbis, undique ab oppugnatione tutæ esset. Hunc Marcellus insequitur, & quam proxime potest Uliam, castra castris confert: locorumque cognita natura, quo maxime rem deducere volebat, necessitate est adductus; ut neque confingeret, cujus si rei facultas esset, resistere incitatis militibus, non poterat; neque vagari Cassium latius pateretur, ne plures civitates ea paterentur, quæ passi erant Cordubenses. Castellis idoneis locis collocatis, operibusque in circuitu oppidi continuatis Uliam, Cassiumque munitionibus clausit: quæ priusquam perficerentur, Longinus omnem suum equitatum emisit: quem magno sibi usui fore credebat, si pabulari frumentarique Marcellum non pateretur; magno autem impedimento, si clausus obsidione, & inutilis necessarium consumeret frumentum.

LXII. Paucis diebus Cassii literis acceptis, rex Bogud cum copiis venit; adjungitque ei legionem, quam secum adduxerat, compluresque cohortes auxiliarias Hispanorum: namque, ut in civilibus dissensionibus accidere consuevit, ita temporibus illis in Hispania nonnullæ civitates rebus Cassii studebant; plures Marcello favébant. Accedit cum copiis Bogud ad exteriores Marcelli munitiones. Pugnatur utrinque acriter: crebroque id accidit, fortuna sæpe ad utrumque victoriam transferente; nec tamen unquam ab operibus depellitur Marcellus.

LXIII. Interim Lepidus ex ceteriore provincia cum cohortibus legionariis xxxv, magnoque numero equitum, & reliquorum auxiliorum, venit ea mente Uliam, ut sine ullo studio contentiones Cassii Marcellique componeret. Huic venienti sine dubitatione Marcellus se credit atque offert: Cassius contra suis se tenet præsidis, sive eo, quod plus sibi juris deberi, quam Marcello existimabat, sive eo, quod, ne præoccupatus animus Lepidi esset obsequio adversarii, verébatur. Ponit ad Uliam castra Lepidus; neque habet a Marcello quidquam divisi. Ne pugnetur, interdicit: ad excundum Cassium invitat; fidemque suam

in re omni interponit. Quum diu dubitasset Cassius, quid sibi faciendum, quidve Lepido esset credendum; neque ullum exitum consilii sui reperiret, si permaneret in sententia; postulat, uti munitiones disjicerentur, sibi que liber exitus daretur. Non tantum induciis factis, sed prope jam constituta opera quum complanarent, custodiæque munitionum essent deductæ, auxilia regis in id castellum Marcelli, quod proximum erat regis castris, neque opinantibus omnibus, (si tamen in omnibus fuit Cassius, nam de hujus conscientia dubitabatur) impetum fecerunt, compluresque ibi milites oppresserunt. Quod nisi celeriter, indignatione & auxilio Lepidi, prælium esset diremum, major calamitas esset accepta.

LXIV. Quum iter Cassio patefactum esset; castra Marcellus cum Lepido conjungit. Lepidus eodem tempore, Marcellusque Cordubam, Cassius cum suis proficiscitur Carmonam. Sub idem tempus Trebonius proconsul ad provinciam obtinendam venit: de cujus adventu ut cognovit Cassius, legiones, quas secum habuerat, equitatumque in hiberna distribuit: ipse, omnibus suis rebus celeriter correptis, Malacam contendit; ibique adverso tempore navigandi naves conscendit, ut ipse prædicabat, ne se Lepido, & Trebonio, & Marcello committeret; ut amici ejus dissitabant, ne per eam provinciam minore cum dignitate iter faceret, cujus magna pars ab eo defecerat: ut ceteri existimabant, ne pecunia illa ex infinitis rapinis confecta in potestatem cujusquam veniret. Progressus secunda, ut hiberna, tempestate, quum in Iberum flumen noctis vitandæ causâ se contulisset, inde paullo vehementiore tempestate nihilo periculosius se navigaturum, credens, profectus, adversis fluctibus occurrentibus ostio fluminis, in ipsis faucibus, quum neque flectere navim propter vim fluminis, neque directam tantis fluctibus tenere posset, demersa navi periit.

LXV. Quum in Syriam Cæsar ex Ægypto venisset, atque ab iis, qui Roma venerant ad eum, cognosceret, literisque urbanis animadverteret, multa Romæ male & inutiliter administrari, neque ullam partem Reipublicæ satis commode geri; quod & contentione Tribunitiis perniciosæ seditiones orirentur; & ambitione, atque indulgentia Tribunorum militum, & qui legionibus præerant, multa contra morem consuetudinemque militarem fierent, quæ dissolvendæ disciplinæ severitatisque essent; eaque omnia flagitare adventum suum videret; tamen præferendum existimavit, quas in provincias regionesque venisset,

cas ita relinquere constitutas, ut domesticis dissensionibus liberarentur, jura legesque acciperent, externorum hostium metum deponerent. Hæc in Syria, Cilicia, Asia, celeriter se confecturum sperabat; quod hæ provincie nullo bello premebantur. In Bithynia ac Ponto plus oneris videbat sibi impendere. Non enim excessisse Ponto Pharnacen audierat, neque excessurum putabat, quum secundo prælio vehementer esset inflatus, quod contra Domitium Calvinum fecerat. Commoratus fere in omnibus civitatibus, quæ majore sunt dignitate, præmia bene meritis & viris, & publice tribuit: de controversiis veteribus cognoscit ac statuit. Reges, tyrannos, dynastas provincie, finitimosque, qui omnes ad eum concurrerant, receptos in fidem, conditionibus impositis provincie tuendæ ac defendendæ, dimittit & sibi, & populo Romano amicitissimos.

LXVI. Paucis diebus in ea provincia consumptis, Sex Cæsarem amicum & necessarium suum legionibus Syriæque præficit, ipse eadem classe, qua venerat, proficiscitur in Ciliciam: cujus provincie civitates omnes evocat Tarsum: quod oppidum fere totius Cilicie nobilissimum, fortissimumque est. Ibi, rebus omnibus provincie & finitimarum civitatum constitutis, cupiditate proficiscendi ad bellum gerendum non diutius moratur; magnisque itineribus per Cappadociam confectis, biduum Mazacæ commoratus, venit Comana, vetustissimum & sanctissimum in Cappadocia Bellonæ templum, quod tanta religione colitur, ut sacerdos ejus deæ, majestate, imperio, potentia secundus a rege consensu gentis illius habeatur. Id homini nobilissimo, Lycomedi Bithynio, adjudicavit, qui regio Cappadocum genere ortus, propter adversam fortunam majorum suorum, mutationemque generis, jure minime dubio, vetustate tamen intermisso, sacerdotium id repetebat. Fratrem autem Ariobarzanis Ariarathen, quum bene meritis uterque eorum de Republica esset, ne aut regni hereditas Ariarathen sollicitaret, aut heres regni terreret, Ariobarzani attribuit, qui sub ejus imperio ac ditione esset: ipse iter inceptum simili velocitate conficere cœpit.

LXVII. Quum propius Pontum, finesque Gallogræciæ accessisset, Dejotarus, tetrarches Gallogræciæ tunc quidem pæne totius, (quod ei neque legibus, neque moribus concessum esse ceteri tetrarchæ contendebant,) sine dubio autem rex Armeniæ minoris ab Senatu appellatus, depositis regiis insignibus, neque tantum privato vestitu, sed etiam reorum habitu supplex ad Cæsarem venit, oratum, *Ut sibi ignosceret, quod in ea parte positus terrarum, quæ*

nulla præsidia Cæsaris habuisset, exercitibus imperiisque in Cn. Pompeii castris fuisset : neque enim se debuisse iudicem esse controversiarum populi Romani, sed parere præsentibus imperiis."

LXVIII. Contra quem Cæsar, "Quum plurima sua commemorasset officia, quæ consul ei decretis publicis tribuisset ; quumque defensionem ejus nullam posse excusationem ejus imprudentiæ recipere, coarguisset, quod homo tantæ prudentiæ ac diligentæ scire potuisset, quis urbem Italiamque teneret ; ubi Senatus populusque Romanus, ubi Respublica esset : quis deinde post L. Lentulum, C. Marcellum, consul esset ; tamen se concedere id factum superioribus suis beneficiis, veteri hospitio, atque amicitia, dignitati, ætati que hominis, precibus eorum, qui frequentes concurrissent hospites atque amici Dejotari ad deprecandum : de controversiis tetrarcharum postea se cogniturum esse dixit : regium vestitum ei restituit." Legionem autem, quam ex genere civium suorum Dejotarus armatura disciplinaque nostra constitutam habebat, equitatumque omnem ad bellum gerendum adducere jussit.

LXIX. Quum in Pontum venisset, copiasque omnes in unum locum coëgisset ; quæ numero, atque exercitatione bellorum mediocres erant ; (excepta enim legione VI, quam secum adduxerat Alexandria veteranam, multis laboribus periculisque functam, multisque militibus partim difficultate itinerum ac navigationum, partim crebritate bellorum adeo deminutam, ut minus mille hominum in ea esset ; reliquæ erant III legiones, una Dejotari, duæ, quæ in eo prælio, quod Cn. Domitium fecisse cum Pharnace scripsimus, fuerant) legati a Pharnace missi Cæsarem adveniunt : atque in primis deprecantur, "Ne ejus adventus hostilis esset : facturum enim omnia Pharnacen, quæ imperata essent." Maximeque commemorabant, "Nulla Pharnacen auxilia contra Cæsarem Pompeio dare voluisse ; quum Dejotarus, qui dedisset, tamen ei satisfecisset."

LXX. Cæsar respondit, se fore æquissimum Pharnaci, si, quæ polliceretur, repræsentaturus esset : monuit autem, ut solebat, mitibus verbis legatos, "Ne aut Dejotarum sibi objicerent, aut nimis eo gloriarentur beneficio, quod auxilia Pompeio non misissent : nam se neque libentius facere quidquam, quam supplicibus ignoscere ; neque provinciarum publicas injurias condonare iis posse, qui non fuissent in se officiosi : id ipsum, quod commemorassent, officium utilius Pharnaci fuisse, qui providisset, ne vinceretur, quam sibi, cui Dii immortales victoriam tribuissent : itaque se

magnas & graves injurias civium Romanorum, qui in Ponto negotiati essent, quoniam in integrum restituere non posset, concedere Pharnaci: nam neque interfectis amissam vitam, neque exfectis virilitatem restituere posset; quod quidem supplicium gravius morte cives Romani subissent: Ponto vero decederet confestim; familiasque publicanorum remitteret; ceteraque restitueret sociis civibusque Romanis, quæ penes eum essent. Si fecisset, jam tunc sibi mitteret munera, ac dona, quæ bene rebus gestis imperatores ab amicis accipere consueissent:" miserat enim Pharnaces coronam auream. His responsis datis legatos remisit.

LXXI. At Pharnaces, omnia liberaliter pollicitus, quum festinantem ac properantem Cæsarem speraret libentius etiam crediturum suis promissis, quam res pateretur, quo celerius honestiusque ad res magis necessarias proficisceretur, (nemini enim erat ignotum, plurimis de causis ad Urbem Cæsarem revocari) lentius agere, decedendi diem postulare longiorem, pactiones interponere, in summa frustrari cœpit. Cæsar, cognita calliditate hominis, quod aliis temporibus natura facere consueverat, tunc necessitate fecit adductus, ut celerius omnium opinione manum confereret.

LXXII. Zela est oppidum in Ponto, positu ipso, ut in plano loco, satis munitum: tumulus enim naturalis, veluti manu factus, excelsiore undique fastigio sustinet murum. Circumpositi sunt huic oppido magni multique, intercisi vallibus, colles: quorum editissimus unus, qui propter victoriam Mithridatis, & infelicitatem Triarii, detrimentumque exercitus nostri, superioribus locis atque itineribus pæne conjunctus oppido, magnam in illis partibus habet nobilitatem; nec multo longius millibus passuum iri abest ab Zela. Hunc locum Pharnaces, veteribus patrum feliciū castrorum refectis operibus, copiis suis omnibus occupavit.

LXXIII. Cæsar, quum ab hoste millia passuum v castra posuisset; videretque eas valles, quibus regia castra munitur, eodem intervallo sua castra munituras, si modo ea loca hostes priores non cepissent, quæ multo erant propiora regis castris; aggerem comportari jubet intra munitiones. Quo celeriter collato, proxima nocte, vigilia quarta, legionibus omnibus expeditis, impedimentisque in castris relictis, prima luce, neque opinantibus hostibus eum ipsum locum cepit, in quo Mithridates secundum prælium adversus Triarium fecerat. Huc omnem comportatum

aggerem e castris servitia agerent, jussit; ne quis ab opere miles discederet; quum spatium non amplius mille passuum intercisa vallis castra hostium divideret ab opere incepto Cæsaris castrorum.

LXXIV. Pharnaces, quum id repente prima luce animadvertisset, copias suas omnes pro castris instruxit; quas, interposita tanta locorum iniquitate, consuetudine magis pervulgata militari credebatur instrui Cæsar, vel ad opus suum tardandum, quo plures in armis tenerentur, vel ad ostentationem regis fiduciam, ne munitione magis, quam manu defendere locum Pharnaces videretur: itaque deteritus non est, quo minus, prima acie pro vallo instructa, reliqua pars exercitus opus faceret. At Pharnaces impulsus sive loci felicitate, sive auspiciis & religionibus indutus, quibus obtinuisse eum postea audiebamus; sive paucitate nostrorum, qui in armis erant, comperta, quum more operis quotidiani magnam illam fervorum multitudinem, quæ aggerem portabat, militum esse credidisset; sive etiam fiducia veterani exercitus sui, quem [cum legione] xxii in acie conflixisset, & vicisse legati ejus gloriabantur; simul contemptu exercitus nostri, quem pulsum a se, Domitio duce, sciebat; inito consilio dimicandi, descendere prærupta valle cœpit: cujus aliquamdiu Cæsar irridebat inanem ostentationem, & eo loco militum coarctationem, quem in locum nemo sanus hostis subiturus esset: quum interim Pharnaces eodem gradu, quo prærupta in prælium descenderat valle, ascendere adversus arduum collem instructis copiis cœpit.

LXXV. Cæsar incredibili ejus vel temeritate, vel fiducia commotus, neque opinans imparatusque oppressus, eodem tempore milites ab operibus vocat, arma capere jubet, legiones opponit, aciemque instruit: cujus rei subita trepidatio magnum terrorem attulit nostris. Nondum ordinibus instructis, falcatae regis quadrigæ permixtos milites perturbant, quæ tamen celeriter multitudine telorum opprimuntur. Insequitur has acies hostium; & clamore sublato configitur, multum adjuvante natura loci, plurimum Deorum immortalium benignitate: qui quum omnibus casibus belli intersunt, tum præcipue eis quibus nihil ratione potuit administrari.

LXXVI. Magno atque acri prælio comminus facto, dextro cornu, quo veterana legio vi erat collocata, initium victoriae natum est. Ab ea parte quum in proclive traderentur hostes: multo tardius, sed tamen iisdem Diis adjuvantibus, sinistro cornu, mediaque acie, totæ profligantur

gantur copiarum regis: quæ quam facile subierant iniquum locum, tam celeriter gradu pulsæ premebantur loci iniquitate. Itaque multis militibus partim interfectis, partim suorum ruina oppressis, qui velocitate effugere poterant, armis tamen projectis, vallem transgressi, nihil ex loco superiore inermes proficere poterant. At nostri, victoria elati, subire iniquum locum, munitionesque aggredi non dubitarunt. Defendentibus autem iis cohortibus castra, quas Pharnaces præsidio reliquerat, celeriter castris hostium sunt potiti. Interfecta multitudo suorum, aut capta, Pharnaces cum paucis equitibus profugit, cui nisi castrorum oppugnatione facultatem attulisset liberius profugendi, vivus in Cæsaris potestatem adductus esset.

LXXVII. Tali victoria, toties victor, Cæsar incredibili est lætitiâ affectus, quod maximum bellum tanta celeritate confecerat; quodque subili periculi recordatio est lætior, quod victoria facilis ex difficillimis rebus acciderat. Ponto recepto, præda omni regia militibus condonata, postero die cum expeditis equitibus ipse proficiscitur: legionem vi decedere ad præmia atque honores accipiendos in Italiam jubet: auxilia Dejotari domum remittit; ii legiones cum Cælio Viniciano in Ponto relinquit.

LXXVIII. Ita per Gallogræciam Bithyniamque in Asiam iter facit: omniumque earum provinciarum de controversiis cognoscit, & statuit: jura in tetrarchas, reges, civitates distribuit. Mithridaten Pergamenum, a quo rem feliciter celeriterque gestam in Ægypto supra scripsimus, regio genere ortum, disciplinis etiam regis educatum (nam Mithridates, rex Asiæ totius, propter nobilitatem Pergamo parvulum secum adsportaverat iam castra, multosque tenuerat annos) regem Bospori constituit, quod sub imperio Pharnacis fuerat; provinciasque populi Romani a barbaris atque inimicis regibus, interposito amicissimo rege, munivit. Eidem tetrarchiam [legibus] Gallogræcorum, jure gentis & cognationis adjudicavit, occupatam & possessam paucis ante annis a Dejotaro. Neque tamen usquam diutius moratus est, quam necessitas urbanarum seditionum pati videbatur. Rebus felicissime celerrimeque confectis, in Italiam celerius omnium opinione venit.

A. HIRTII PANSAE

COMMENTARIORUM

DE BELLO AFRICANO

LIBER UNUS.

I. **C**ÆSAR, itineribus justis confectis, nullo die intermisso, a. d. xiv Kal. Jan. Lilybæum pervenit: statimque ostendit, sese naves velle conscendere; quum non amplius legionem tironum haberet unam, equites vix dc. Tabernaculum secundum littus ipsum constituit, ut prope fluctus verberaret. Hoc eo consilio fecit, ne quis sibi moræ quidquam fore speraret, & ut omnes in dies horasque parati essent. Incidit per id tempus, ut tempestates ad navigandum idoneas non haberet: nihilo tamen minus in navibus remiges, militesque continere, & nullam præternittere occasionem profectiois; quum præsertim ab incolis ejus provinciæ nunciarentur adversariorum copiarum, equitatus infinitus, legiones regiarum iv, levis armaturæ magna vis, Scipionis legiones x, elephantum cxx, classesque esse complures; tamen non deterrebatur, animoque & spe confidebat. Interim in dies & naves longæ adaugeri, & onerariæ complures eodem concurrere, & legiones tironum convenire, in his veterana legio v, equitum ad ii millia.

II. Legionibus collectis vi, & equitum ii millibus; ut quæque prima legio venerat, in naves longas imponebatur, equites autem in onerarias. Ita majorem partem navium antecedere jussit, & insulam petere Aponianam, quæ non abest a Lilybæo. Ipse parum commoratus bona paucorum vendit publice: deinde Alieno prætori, qui Siciliam obtinebat, de omnibus rebus præcipit, & de reliquo exercitu celeriter imponendo. Datæ mandatis, ipse navem conscendit a. d. vi Kal. Jan. & reliquas naves statim est consecutus. Ita vento certo, celerique navigio vectus, post diem quartam cum longis paucis navibus in conspectum Africæ venit: namque onerariæ reliquæ, præter paucas, vento dispersæ atque errabundæ diversa loca petierunt.

Clupeam classe prætervehitur, deinde Neapolim. Complura præterea castella & oppida non longe a mari relinquit.

III. Postquam Adrumetum accessit, ubi præsidium erat adversariorum, cui præerat C. Confidius; & a Clupeis secundum oram maritimam cum equitatu Adrumeti, Cn. Piso cum Mauris circiter tri millibus apparuit; ibi paullisper Cæsar ante portum commoratus, dum reliquæ naves convenirent, exponit exercitum. Cujus numerus in præsentia fuit peditum tri millia, equitum CL: castrisque ante oppidum positis, sine injuria cujusquam confedit; cohibetque omnes a præda. Oppidani interim muros armatis complent; ante portam frequentes confidunt ad se defendendum: quorum numerus ut legionum intus erat. Cæsar circum oppidum vestus, natura loci perspecta, redit in castra. Non nemo culpæ ejus imprudentiæque adsignabat, quod neque certum locum gubernatoribus, præfectisque, quem peterent, præceperat: neque, ut mos ipsius consuetudoque superioribus temporibus fuerat, tabellas signatas dederat, ut in tempore iis perlectis, locum certum peterent universi. Quod minime Cæsarem sesellerat: namque nullum portum terræ Africæ, quo classes decurrerent, pro certo tutum ab hostium præsidio fore suspicabatur: sed sortitu oblatam occasionem egressus aucupabatur.

IV. L. Plancus interim legatus petit a Cæsare uti sibi daret facultatem cum Confidio agendi, si posset aliqua ratione perducere ad sanitatem. Itaque data facultate literas conscribit, & eas captivo dat. perferendas in oppidum ad Confidium. Quo simul atque captivus pervenisset, literasque, ut erat mandatum, Confidio porrigere cœpisset, prius quam acciperet ille, "Unde, inquit, istas?" Tum captivus, "Imperatore a Cæsare." Tunc Confidius, "Unus est, inquit, Scipio Imperator hoc tempore populi Romani," deinde in conspectu suo captivum statim interfici jubet: literasque nondum perlectas, sicut erant signatæ, dat homini certo ad Scipionem perferendas.

V. Postquam, una nocte & die ad oppidum consumta, neque responsum ullum a Confidio dabatur; neque ei reliquæ copię succurrebant; neque equitatu abundabat; & ad oppidum oppugnandum non satis copiarum habebat, & eas tironum: neque primo adventu convulserari exercitum volebat; & oppidi egregia munitio, & difficilis ad oppugnandum erat accessus; & nunciabantur auxilia magna equitatus oppidanis suppetias venire; non est visa ratio ad oppugnandum oppidum commorandi: ne dum in-

ea re Cæsar esset occupatus, circumventus a tergo ab equitatu hostium laboraret.

VI. Itaque castra quum movere vellet, subito ex oppido erupit multitudo : atque equitatus subsidio uno tempore eis casu succurrit, qui erat missus ab Juba ad stipendium accipiendum : castraque, unde Cæsar egressus iter facere cœperat, occupant : & ejus agmen extremum insequi cœperunt. Quæ res quum animadversa esset, subito legionarii consistunt ; & equites, quanquam erant pauci, tamen contra tantam multitudinem audacissime concurrunt. Accidit res incredibilis, ut equites minus xxx Galli, Maurorum equitum ii millia loco pellerent, urgerentque in oppidum. Postquam repulsi, & coniecti erant intra munitiones, Cæsar iter constitutum ire contendit : quod quum sæpius facerent ; & modo insequerentur, modo rursus ab equitibus in oppidum repellerentur ; cohortibus paucis ex veteranis, quas secum habebat, in extremo agmine collocatis, & parte equitatus, iter leniter cum reliquis facere cœpit. Ita, quanto longius ab oppido discedebatur, tanto tardiores ad insequendum erant Numidæ. Interim in itinere ex oppidis & castellis legationes venire, polliceri frumentum, paratosque esse, quæ imperasset, facere. Itaque eo die castra posuit ad oppidum Ruspianam Kal. Jan.

VII. Inde movit, & pervenit ad oppidum Leptin, liberam civitatem, & immunem. Legati ex oppido veniunt obviam, libenter se omnia facturum, quæ vellet, pollicentur. Itaque centurionibus ad portas oppidi, & custodiis impositis, ne quis miles in oppidum introiret, aut injuriam faceret cuiquam incolæ, non longe ab oppido secundum litus facit castra. Eodem naves operariæ, & longæ nonnullæ casu advenerunt : reliquæ, ut est ei nunciatum, incertæ locorum, Uticam versus petere visæ sunt. Interim Cæsar a mari non digredi, neque mediterranea petere propter navium errorem, equitatumque in navibus omnem continere, ut arbitror, ne agri vastarentur ; aquam in naves jubet comportari. Remiges interim, qui aquatum e navibus exierant, subito equites Mauri, neque opinantibus Cæsarianis, adorti multos jaculis convulneraverunt, nonnullos interfecerunt : latent enim in insidiis cum equis inter convalles, & subito existunt, non ut in campo comminus depugnent.

VIII. Cæsar interim in Sardiniam nuncios cum literis & in reliquas provincias finitimas demisit, ut sibi auxilia, comæatus, frumentum, simul atque literas legissent, mittenda curarent : exoneratisque partim navibus longis, Rabirium

Postu-

Postumum in Siciliam ad secundum comneatum arcessendum mittit. Interim cum x navibus longis ad reliquas naves onerarias conquirendas, quæ deerrassent, & simul mare tuendum ab hostibus, jubet proficisci. Item C. Sallustium Crispum prætorem ad Cercinam insulam versus, quam adversarii tenebant, cum parte navium ire jubet; quod ibi magnum numerum frumenti esse audiebat. Hæc ita imperabat, ita unicuique præcipiebat; uti, fieri posset, necne, locum excusatio nullum haberet, nec moram tergiversatio. Ipse interea ex perfugis & incolis cognitis conditionibus Scipionis, & qui cum eo contra se bellum gerebant, miserari, (regium enim equitatum Scipio ex provincia Africa alebat) tanta homines esse dementia, ut malint regis esse vestigales, quam cum civibus in patria in suis fortunis esse incolumes!

IX. Cæsar a. d. iiii Non. Jan. castra movet: Leptique v cohortium præsidio cum Saserna relicto, ipsæ rursus, unde pridie venerat, Ruspina cum reliquis copiis convertit. Ibi que sarcinis exercitus relicto, ipse cum expedita manu proficiscitur circum villas frumentatum; oppidanisque imperat, ut plaustra, jumenta que omnia sequantur. Itaque magno frumenti invento numero, Ruspina redit. Hoc cum idcirco existimo fecisse, ut maritima oppida post se ne vacua relinqueret, præsidioque firmata ad classem receptacula muniret.

X. Itaque, ibi relicto P. Saserna, fratre ejus, quem Lepti proximo oppido reliquerat, cum legione, jubet comportari ligna in oppidum quam plurima: ipse cum cohortibus vii, quæ ex veteranis legionibus in classe cum Sulpicio & Vatinio rem gesserant, ex oppido Ruspina egressus, proficiscitur ad portum, qui abest ab oppido millia passuum ii, ibique classem sub vesperum cum ea copia conscendit. Omnibus in exercitu insciis, & requirentibus Imperatoris consilium, magno metu ac tristimonia sollicitabantur: parva enim cum copia, & ea tironum, neque omni exposita, in Africa contra magnas copias, & insidiosa nationis, equitatumque innumerabilem, se expositos videbant: neque quidquam solatii in præsentia, neque auxilium in suorum consilio animadvertabant, nisi in ipsius imperatoris vultu, vigore, mirabilique hilaritate: animum enim altum & erectum præ se gerebat. Huic acquiescebant homines, & in ejus scientia & consilio omnia sibi proclivia omnes fore sperabant.

XI. Cæsar, una nocte in navibus consumpta, jam cælo albente, quum proficisci conaretur, subito navium para,

de qua timebat, ex errore, eodem conferebatur. Hac re cognita, Cæsar celeriter de navibus imperat omnes egredi, atque armatos in littore reliquos advenientes milites expectare. Itaque, sine mora navibus eis in portum receptis, & adveſtis militum equitumque copiis, rursus ad oppidum Ruspinam redit, atque ibi caſtris conſtitutis, ipſe cum cohortibus expeditis xxx frumentatum eſt proſectus. Ex eo eſt cognitum Cæſaris conſilium: illum cum claſſe navibus onerariis, quæ decraſſent, ſubſidio ire clam hoſtibus voluiſſe, ne caſu imprudentes ſuæ naves in claſſem adverſariorum inciderent: neque eam rem eos voluiſſe ſcire, qui in præſidiis reſiſti ſui milites fuiſſent; uti nihil propter ſuorum paucitatem, & hoſtium multitudinem, metu deſcerent.

XII. Interim quum jam Cæſar progreſſus eſſet a caſtris circiter millia paſſuum iii, per ſpeculatores & antecſſores equites nunciatur ei, copias hoſtium haud longe ab ſeſe viſas. Et hercule cum eo nuncio pulvis ingens conſpici cœptus eſt. Hac re cognita, Cæſar celeriter jubet equitatum univerſum, cujus copiam habuit in præſentia non magnam, & ſagittarios, quorum parvus numerus, ex caſtris arceſſi, atque ordinatim ſigna ſe leniter conſequi: ipſe antecedere cum paucis armatis. Jamque quum procul hoſtis conſpici poſſet, milites in campo jubet galeari, & ad pugnam parari. Quorum omnino numerus fuit xxx cohortium cum equitibus cd, & ſagittariis cl.

XIII. Hoſtes interim, quorum dux erat Labienus, & duo Pacidii, aciem dirigunt mirabili longitudine, non peditum, ſed equitum conſertam: & inter eos levis armaturæ Numidas, & ſagittarios pedites interpoſuerant: & ita condenſaverant, ut procul Cæſariani peſtrefres copias arbitrentur: & dextrum ac ſiniſtrum cornu magnis equitum copiis firmaverant. Interim Cæſar aciem dirigit ſimpli- cem, ut poterat, propter paucitatem. Sagittarios ante aciem conſtituit: equites dextro ſiniſtroque cornu opponit: & ita, præcipit, ut providerent, ne multitudine equitatus hoſtium circumvenirentur: exiſtimabat enim ſe cum peſtrefribus copiis, acie inſtructa, dimicaturum.

XIV. Quum utrinque exſpectatio fieret; neque Cæſar ſe moveret; & cum ſuorum paucitate contra magnam vim hoſtium artificio magis, quam viribus, decernendum videret: ſubito adverſariorum equitatus ſeſe extendere, & in latitudinem promovere, colleſque complecti, & Cæſaris equitatum extenuare, ſimulque ad circumeundum comparare ſe cœperunt. Cæſariani equites eorum multitudinem

egre fustinebant. Acies interim mediæ quum concurrere conarentur, subito ex condensis turmis pedites Numidæ levis armaturæ cum equitibus procurrunt, & inter legionarios milites jacula conjiciunt. Hic quum Cæsariani in eos impetum fecissent; illorum equites refugiebant: pedites interim resistebant, dum equites, rursus, cursu renovato, peditibus suis succurrerent.

XV. Cæsar, novo genere pugnæ oblato, quum animadverteret, ordines suorum in procurrendo turbari, (pedites enim, dum equites longius ab signis persequuntur, latere nudato, a proximis jaculis vulnerabantur, equites autem hostium pilum militis cursu facile vitabant) edicit per ordines, ne quis miles ab signis iv pedes longius procederet. Equitatus interim Labieni suorum multitudine confusus Cæsaris paucitatem circumire conatur. Equites Juliani pauci, multitudine hostium defessi, equis convulneratis, paulatim cedere: hostis magis magisque instare. Ita puncto temporis omnibus legionariis ab hostium equitatu circumventis, Cæsarisque copiis in orbem compulsis, intra cancellos omnes coniecti pugnare cogebantur.

XVI. Labienus in equo, capite nudo, versari in prima acie; simul suos cohortari: nonnunquam legionarios Cæsaris ita appellare: "Quid tu, inquit, miles tiro, tam seroculus es? vos quoque iste verbis infatuavit. Ipse magnum mehercule vos periculum impulit. Misereor vestri." Tum miles, "Non sum, inquit, tiro, Labiene, sed de legione x veteranus." Tum Labienus, "Non agnosco, inquit, signa Decumanorum." Tum miles, "Jam me; qui sim, intelliges." Simul cassidem de capite dejecit, ut cognosci ab eo posset; atque ita pilum, viribus contortum, dum in Labienum mittere contendit, equi graviter adverso pectori affixit; & ait: "Labiene, Decumanum militem, qui te petit, scito esse." Omnium tamen animi in terrorem coniecti, & maxime tironum: circumspicere enim Cæsarem, neque amplius facere, nisi hostium jacula vitare.

XVII. Cæsar interim, consilio hostium cognito, jubet aciem in longitudinem quam maximam porrigi, & alternis conversis cohortibus, ut una post alteram ante signa tenderet. Ita coronam hostium dextro sinistroque cornu mediam dividit; & unam partem ab altera exclusam, equitibus intrinsecus adortus, cum peditatu, telis coniectis, in fugam vertit: neque longius progressus, veritus insidias, se ad suos recipit. Idem altera pars equitum peditumque Cæsaris facit. His rebus gestis, ac procul hostibus

bus repulſis, convulſeratisque, ad ſua præſidia ſeſe, ſicut erat inſtructus, recipere cœpit.

XVIII. Interim M. Petreius & Cn. Piſo cum equitibus Numidis mc electis, peditatuque ejusdem generis ſatis grandi, ex itinere, recta ſubſidio ſuis occurrunt. Atque hoſtes, ſuis ex-terrore firmatis, ruſſasque renovatis animis, legionarios, converſis equitibus, ſe recipientes, noviffimos adoriri, & impedire cœperunt, quo minus in caſtra ſe reciperent. Hac re animadverſa, Cæſar jubet ſigna converti, & medio campo redintegrari prælium. Quum ab hoſtibus eodem modo pugnaretur; nec comminus ad manus rediretur; Cæſariſque equites jumenta ex nauſea recenti, ſiti, languore, paucitate, vulneribus deſatigata ad inſequendum hoſtem perſeſverandumque curſum tardiora haberent; dicique pars exigua jam reliqua eſſet; cohortibus equitibusque circumdatis, cohortatus imperat, ut uno iſtu contenderent, neque remitterent, donec ultra ultimos colles hoſtes repulſſent, atque eorum eſſent potiti. Itaque, ſigno dato, quum jam hoſtes languide tela negligenterque mitterent, ſubito immittit cohortes, turmasque ſuorum, atque puncto temporis, hoſtibus nullo negotio campo pulſis, poſt collemque deſectis, naſti locum, atque ibi pauliſper commorati, ita uti erant inſtructi, leniter ſe ad ſuas recipiunt munitiones: itemque adverſarii male accepti tum demum ſe ad ſua præſidia contulerunt.

XIX. Interim, ea re geſta, & prælio dirempto, ex adverſariis perſugæ plures ex omni genere hominum, & præterea intercepti hoſtium complures equites, peditasque: ex quibus cognitum eſt hoſtium conſilium, eos hac mente, & conatu veniſſe, uti novo atque inuſitato genere prælii tirones, legionariiſque pauci perturbati, Curionis exemplo ab equitatu circumventi opprimerentur: & ita Labienum dixiſſe pro concione; tantam ſeſe multitudinem auxiliorum adverſariis ſubminiſtraturum, ut etiam cædendo in ipſa victoria deſatigati vincerentur, atque a ſuis ſuperarentur: quippe qui in illorum ſibi conſideret multitudine; primum, quod audierat Romæ legiones veteranas diſſentire, neque in Africam velle tranſire: deinde, quod triennio in Africa ſuos milites conſuetudine retentos, fideles ſibi jam effeciſſet; maxima autem auxilia haberet Numidarum equitum, leviſque armaturæ. Præterea ex fuga prælioque Pompeiano Labienus, quos ſecum a Brundifio tranſpottaverat, equites Germanos Galloſque, ibique poſtea ex hybridis libertinis ſerviſque conſcripſerat; armaverat, equoque uti frenato condocuerat. Præterea regia au-
xilia,

xilia, elephantēs cxx, equitatusque innumerabilis: deinde legiones conscriptæ ex cuiusquemodi generis amplius xii millibus. Hac spe atque ea audacia inflammatus Labienus; cum equitibus Gallis Germanisque mdc, Numidarum sine frenis iix millibus, præterea Petreiano auxilio adhibito equitibus mc, peditum ac levis armaturæ quater tanto, sagittariis ac funditoribus, hippotoxotisque compluribus; his copiis pridie Non. Jan. post diem iiii, quam Africam attingit, in campis planissimis purissimisque ab hora diei quinta usque ad Solis occasum est decertatum. In eo prælio Petreius graviter ictus ex acie recessit.

XX. Cæsar interim castra munire diligentius, præsidia firmare majoribus copiis, vallumque ab oppido Ruspina usque ad mare deducere, & a castris alterum eodem, quotutius ultro citroque commeare, auxiliaque sine periculo sibi succurrere possent; tela, tormenta que ex navibus in castra comportare, remigum partem ex classe, Gallorum, Rhodiorum, epibatarumque, armare, & in castra evocare: uti, si posset, eadem ratione, qua adversarii, levis armatura interjecta inter equites suos interponeretur; sagittariisque ex omnibus navibus, Ilyreis, Syriis, & cuiusque generis ductis in castra compluribus, frequentabat suas copias, (audiebat enim Scipionem post diem tertium ejus diei, quo prælium factum erat, appropinquare, copias suas cum Labieno & Petreio conjungere; ejus copiarum, legionum iix, & equitum iiii millium, esse nunciabantur.) officinas ferrarias instruere, sagittas telaque uti fierent complura, curare, glandes fundere, sudes comparare; litteras in Siciliam nunciosque mittere, ut sibi crates materiæque congererent ad arietes, ejus inopia in Africa esset: præterea ferrum plumbumque mitteretur. Et animum etiam advertēbat, frumento se in Africa, nisi importatio, uti non posse: priore enim anno, propter adversariorum dilectus, quod stipendiarii aratores milites essent facti, messem non esse factam: præterea ex omni Africa frumentum adversarios in pauca oppida & bene munita comportasse, omnemque regionem Africæ exinanisse frumento: oppida, præter ea pauca, quæ ipsi suis prædiis tueri poterant, reliqua dirui atque deleri, & eorum incolas intra sua præsidia coëgisse commigrare, agrōs desertos ac vastatos esse.

XXI. Hac necessitate Cæsar coactus, privatos ambiendo, & blande appellando, aliquantulum frumenti numerum in sua præsidia congesserat; & eo parce utebatur. Opera interim ipse quotidie circumire, & ad ternas cohortes in statione

Ratione habere propter hostium multitudinem. Labienus saucios suos, quorum maximus numerus fuit, jubet in plostris deligatos Adrumetum deportari. Naves interim Cæsaris onerariæ errabundæ male vagabantur, incertæ locorum atque castrorum suorum: quas singulas scaphæ adversariorum complures adortæ incendebant, atque expugnabant. Hac re nunciata, Cæsar classes circum insulas, portusque disposuit: quo tutius commeatus supportari posset.

XXII. M. Cato interim, qui Uticæ præerat, Cn. Pompeium filium multis verbis, assidueque objurgare non desistebat. "Tuus, inquit, pater, istuc ætatis quum esset, & animadvertisset Rempublicam ab audacibus sceleratisque civibus oppressam, bonosque aut interfectos, aut exilio multatos patria civitateque carere; gloria & animi magnitudine elatus, privatus, atque adolescentulus, paterni exercitus reliquiis collectis, pæne oppressam funditus & deletam Italiam, urbemque Romanam, in libertatem vindicavit: idemque Siciliam, Africam, Numidiam, Mauritaniam mirabili celeritate armis recepit. Quibus ex rebus sibi eam dignitatem, quæ est per gentes clarissima notissimaque, conciliavit, adolescentulusque, atque eques Romanus triumphavit. Atque ille, non ita amplis rebus patris gestis, neque tam excellenti majorum dignitate parta, neque tantis clientelis, nominisque claritate præditus, in Rempublicam est ingressus. Tu contra & patris nobilitate & dignitate, & per te ipse satis animi magnitudine diligentiaque præditus, nonne eniteris, & proficisceris ad paternas clientelas, auxilium tibi, Reique publicæ, atque optimo cuique efflagitatum?"

XXIII. His verbis hominis gravissimi incitatus adolescentulus cum naviculis cujusquemodi generis xxx, inibi paucis rostratis, profectus est ab Utica in Mauritaniam, regnumque Bogudis est ingressus: expeditoque exercitu, numero servorum, liberorum, ii millium, cujus partem inferrem, partem armatam habuerat, ad oppidum Ascum accedere cœpit: in quo oppido præsidium fuit regium. Pompeio adveniente, oppidani usque eo passi propius accedere, donec ad ipsas portas ac murum appropinquaret, subito eruptione facta, prostratos perterritosque Pompeianos in mare passim navesque compulerunt. Ita re male gesta Cn. Pompeius filius naves inde avertit, neque postea littus attigit, classemque ad insulas Balcares versus convertit.

XXIV. Scipio interim cum iis copiis, quas paullo ante

demonstravimus, Uticæ grandi præsidio relicto, profectus, primum Adrumeti castra ponit: deinde paucos dies ibi commoratus, noctu itinere facto, cum Petreii & Labienæ copiis se conjungit; atque unis castris factis, III millia passuum longe confidunt. Equitatus interim eorum circum Cæsaris munitiones vagari, atque eos, qui pabulandi aut aquandi gratia extra vallum progressi essent, excipere: ita omnes adversarios intra munitiones continere. Quare Cæsariani gravi annona sunt confictati; ideo quod nondum neque ab Sicilia, neque ab Sardinia comineatus supportatus erat; neque per anni tempus in mari classes sine periculo vagari poterant: neque amplius millia passuum vi terræ Africæ quoquo versus tenebant, pabulique inopia premebantur. Qua necessitate coacti veterani milites, equitesque, qui multa terra marique bella confecerant, & periculis inopiaque tali sæpe essent confictati, alga e littore collecta, & aqua dulci eluta, & ita jumentis esurientibus data, vitam eorum producebant.

XXV. Dum hæc ita fierent, rex Juba, cognitis Cæsaris difficultatibus, copiarumque paucitate, non est visum, dari spatium convalescendi, augendarumque ejus opum. Itaque, comparatis equitum magnis peditumque copiis, subsidio suis, egressus e regno, ire contendit. P. Silius interim, & rex Bochus, conjunctis suis copiis, cognito regis Juba egressu, propius ejus regnum copias suas admove: Cirtamque, oppidum ejus regni opulentissimum, adorti paucis diebus pugnando capiunt, & præterea duo oppida Gætulorum: quibus quum conditionem ferrent, ut oppido excederent, idque sibi vacuum traderent, conditionemque repudiassent, postea ab eis capti interfestique sunt omnes. Inde progressi, agros oppidaque vexare non desistunt. Quibus rebus cognitis, Juba, quum jam non longe ab Scipione atque ejus ducibus abesset, capit consilium, satius esse sibi suoque regno subsidio ire, quam, dum alios adjuturus proficisceretur, ipse suo regno expulsus, forsitan utraque re expelleretur. Itaque rursus se recipere; atque auxilia etiam ab Scipione abduxit, sibi suisque rebus timens; elephantisque xxx relictis, suis finibus oppidisque suppetias profectus est.

XXVI. Cæsar interim, quum de suo adventu dubitatio in provincia esset, neque quisquam crederet, ipsum, sed aliquem legatum cum copiis in Africam venisse; conscriptis literis circum provinciam, omnes civitates facit de suo adventu certiores. Interim nobiles homines ex suis oppidis profugere, & in castra Cæsaris devenire, & de ad-

versariorum ejus crudelitate acerbitateque commemorare cœperunt: quorum lacrimis, querelisque Cæsar commotus, quum antea constitisset in stativis castris, æstate inita, cunctis copiis auxiliisque astis, bellum cum adversariis suis gerere instituit, literisque celeriter in Siciliam ad Allienum, & Rabirium Postumum conscriptis, & per cata scopum missis, "Ut sine mora, aut ulla excusatione hiemis ventorumque, quam celerrime exercitus sibi transportaretur: Africam provinciam perire, funditusque everti ab suis inimicis: quod nisi celeriter sociis foret subventum, præter ipsam Africam terram nihil, ne tectum quidem, quo se reciperent, ab illorum scelere insidiisque reliquum futurum." Atque ipse in tanta erat festinatione & expectatione, ut postero die, quam misisset literas, nunciumque in Siciliam, classem exercitumque morari, diceret, dies noctesque oculos mentemque ad mare dispositos directosque haberet. Nec mirum: animadvertibat enim villas exuri, agros vastari, pecus diripi, trucidari, oppida castellaque dirui deserique, principes civitatum aut interfici, aut in catenis teneri, liberos eorum obsidum nomine in servitutem abripi: iis se in miseriis, suamque fidem implorantibus, auxilio propter copiarum paucitatem esse non posse. Milites interim in opere exercere, castra munire, turres, castella facere, molesque jacere in mare non intermittere.

XXVII. Scipio interim elephantos hoc modo conducere facere instituit, ut instruxit acies; unam funditorum contra elephantos, quæ quasi adversariorum locum obtineret, & contra eorum frontem adversam lapillos minutos mitteret: deinde in ordinem elephantos constituit: post illos autem suam aciem instruxit; ut, quum ab adversariis lapides mitti cœpissent, & elephanti perterriti se ad suos convertissent, rursus a sua acie, lapidibus missis, eos converterent adversus hostem; quod ægre tardeque fiebat: rudes enim elephanti, multorum annorum doctrina, usque vetusto vix edocti, tamen communi periculo in aciem producuntur.

XXVIII. Dum hæc ad Ruspinam ab utrisque ducibus administrantur, C. Virgilius, Prætorius, qui Thapsi oppido maritimo præerat, quum animadvertisset, naves singulas cum exercitu Cæsar's, incertas locorum atque castrorum suorum, vagari; occasionem nactus, navem, quam ibi habuit æstuariam, militibus complet & sagittariis; & eidem scaphas de navibus adjungit; ac singulas naves Cæsarianas consecrari cœpit. Et, quum plures adortus, pul-

sus fugatusque inde discessisset, nec tamen desisteret periclitari, forte incidit in navem, in qua erant duo Titii Hispani adolescentes, tribuni legionis v, quorum patrem Cæsar in senatum legerat, & cum his T. Salienus, centurio legionis ejusdem, qui M. Messallam legatum obsederat Messanzæ, & seditiosissima oratione apud eum est usus: idemque pecuniam, & ornamenta triumphii Cæsaris retinenda & custodienda curaverat: & ob has causas timebat sibi. Hic propter conscientiam peccatorum suorum persuasit adolescentibus, ne repugnarent, seseque Virgilio traderent. Itaque deducti a Virgilio ad Scipionem, custodibus traditi, & post diem iii sunt interfecti. Qui quum ducerentur ad necem, petisse dicitur major Titius a centurionibus, uti se priorem, quam fratrem, interficerent: idque ab eis facile impetrasse, atque ita esse interfectos.

XXIX. Turmæ interim equitum, quæ pro vallo in stationibus esse solebant, ab utrisque ducibus, quotidie minutis præliis inter se depugnare non intermittunt: nonnunquam etiam Germani, Gallicque Labieniani cum Cæsaris equitibus, fide data, inter se colloquebantur. Labienus interim cum parte equitatus Leptim oppidum, cui præerat Saserna cum cohortibus iii, oppugnare, ac vi irrumperere conabatur: quod ab defensoribus propter egregiam munitionem oppidi, & tormentorum multitudinem, facile & sine periculo defendebatur. Quod ubi sæpius ejus equitatus facere non intermittebat; & quum sorte ante portam turma densa adstitisset, scorpione accuratius misso, atque eorum decurione percusso, & ad Decumanam defixo, reliqui perterriti, fuga se in castra recipiunt: quo facto postea sunt deterriti oppidum tentare.

XXX. Scipio interim fere quotidie non longe a suis castris passibus ecc instruere aciem, ac majore parte diei consumpta, rursus se in castra recipere. Quod quum sæpius fieret, neque ex Cæsaris castris quisquam prodiret, neque propius ejus copias accederet; despecta patientia Cæsaris, exercitusque ejus, universis copiis productis, elephantisque turritis xxx ante aciem instructis, quam latissime potuit porrecta equitum peditumque multitudine, uno tempore progressus, haud ita longe a Cæsaris castris constitit in campo.

XXXI. Quibus rebus cognitis, Cæsar jubet milites qui extra munitiones processerant, quique pabulandi, aut lignandi, aut etiam muniendi gratia vallem petierant, quique ad eam rem opus erant, omnes intra munitiones minutatim modesteque sine tumultu aut terrore se recipere, atque

atque in opere consistere: equitibus autem, qui in statione fuerant, præcipit, ut usque eo locum obtinerent, in quo paullo ante constitissent, donec ab hoste missum telum ad se perveniret: quod si propius accederetur, quam honestissime se intra munitiones reciperent. Alii quoque equitatu edicit, uti suo quisque loco paratus armatusque præsto esset. At hæc non ipse per se coram, quum de vallo prospectaretur, sed mirabili peritus scientia bellandi, in prætorio sedens, per speculatores, & nuncios imperabat, quæ fieri volebat: animadvertēbat enim, quanquam magnis essent copiis adversarii freti, tamen sæpe a se fugatis, pulsis, perterritisque & concessam vitam & ignota peccata. Quibus rebus nunquam tanta suppeteret ex ipsorum inertia conscientiaque animi victoriæ fiducia, ut castra sua adoriri auderent. Præterea ipsius nomen auctoritasque magna ex parte eorum exercitus minuebat audaciam: tum egregiæ munitiones castrorum, & valli fossarumque altitudo, & extra vallum flili cæci, mirabilem in modum consiti, vel sine defensoribus aditum adversariis prohibebant: scorpionum, catapultarum, ceterorumque telorum, quæ ad defendendum solent parari, magnam copiam habebat. Atque hæc propter exercitus sui præsentis paucitatem & tirocinium præparaverat; non hostium vi & metu commotus, patientem se timidumque hostium opinioni præbebat: neque ideo copias, quanquam erant paucæ, tironumque, non educebat in aciem, quod victoriæ suorum diffideret: sed referre arbitrabatur, cujuscmodi victoria esset futura: turpe enim sibi existimabat, tot rebus gestis, tantisque exercitibus devictis, tot tam claris victoriis partis, ab reliquis copiis adversariorum suorum, ex fuga collectis, se cruentam adeptum existimari victoriam. Itaque constituerat gloriam exultationemque eorum pati, donec sibi veteranarum legionum pars aliqua in secundo comœatu occurrisset.

XXXII. Scipio interim paullisper, ut ante dixi, in eo loco commoratus, ut quasi despexisse Cæsarem videretur, paullatim reducit suas copias in castra, & concione advocata, de terrore suo, desperationeque exercitus Cæsaris verba facit; & cohortatus suos, victoriam propriam se eis brevi daturum pollicetur. Cæsar jubet milites rursus ad opus redire, &, per causam munitionum, tirones in labore defatigare non intermittit. Interim Numidæ Gætuli diffugere quotidie ex castris Scipionis, & partim in regnum se conferre, partim, quod ipsi, majoresque eorum beneficio C. Marii usi fuissent, Cæsaremque ejus affinem

esse audiebant, in ejus castra perferre. catervatim non intermittunt. Quorum ex numero electis hominibus, illustrioribus Gætulis, & literis ad suos cives datis, cohortatus, uti, manu facta, se subque defenderent, & ne suis inimicis adversariisque dicto audientes essent, mittit.

XXXIII. Dum hæc ad Ruspinam fiunt, legati ex Achilla, civitate libera, etiam undique ad Cæsarem veniunt; seque paratos, quæcunque imperasset, & libenti animo facturos pollicentur: tantum orare & petere ab eo, ut sibi præsidium daret, quo tutius id, & sine periculo facere possent: se & frumentum, & quæcunque res eis suppeteret, communis salutis gratia subministraturos. Quibus rebus facile a Cæsare impetratis, præsidioque dato, C. Messum, ædilitia functum potestate, Achillam jubet proficisci. Quibus rebus cognitis, Considius Longus, qui Adrumetum ii legionibus & equitibus præerat, celeriter, ibi parte præsidii relicta, cum iix cohortibus ad Achillam ire contendit. Messius, celerius itinere confecto, prior Achillam cum cohortibus pervenit. Considius interim, quum ad urbem cum copiis accessisset, & animadvertisset, præsidium Cæsaris ibi esse, non ausus periculum suorum facere, nulla re gesta pro multitudine hominum, rursus Adrumetum se recipit: deinde paucis post diebus, equestribus copiis ab Labieno adductis, rursus Achillitanos, castris positus, obsidere cæpit.

XXXIV. Per id tempus C. Sallustius Crispus, quem paucis ante diebus missum a Cæsare cum classe demonstravimus, Cercinam pervenit. Cujus adventu C. Decimius, quæstorius, qui ibi cum grandi familiæ suæ præsidio præerat comæatui, parvulum navigium nactus conscendit, ac se fugæ commendat. Sallustius interim prætor a Cercinatis receptus, magno numero frumenti invento, naves onerarias, quarum ibi satis magna copia fuit, complet, atque in castra ad Cæsarem mittit. Alienus interim proconsul e Lilybæo in naves onerarias imponit legiones xiii, & xiv, & equites Gallos decem; funditorum sagittariorumque milia, ac secundum comæatum in Africam mittit ad Cæsarem: quæ naves, ventum secundum nactæ, iv die in portum ad Ruspinam, ubi Cæsar castra habuerat, incolumes pervenerunt. Ita Cæsar duplici lætitia ac voluptate uno tempore auctus, frumento auxiliisque; tandem, suis exhilaratis, annonæque levata, sollicitudinem deponit; legiones, equitesque ex navibus egressos jubet ex languore nauseaque rescere; dimissos in castella, munitionesque disponit.

XXXV. Quibus rebus Scipio, qui cum eo erant comites,

tes, mirari, & requirere: C. Cæsarem, qui ultro consue-
fet bellum inferre, ac laceßere prælio, subito commutatum
non sine magno consilio suspicabantur. Itaque ex ejus
patientia in magnum timorem coniecti, ex Gætulis duos,
quos arbitrabantur suis rebus amicissimos, magnis præmiis
pollicitationibusque propositis, pro persugis, speculandi
gratia, in Cæsaris castra mittunt; qui simul ad eum sunt
deducti, petierunt, ut sibi liceret sine periculo verba pro-
loqui. Potestate facta, "Sæpenumero, inquit, Imperator,
complures Gætuli, qui sumus clientes C. Marii, & pro-
pemodum omnes cives Romani, qui sunt in legione IV,
& VI, ad te volumus, in tuaque præsidia confugere; sed
custodiis equitum Numidarum, quo id sine periculo minus
faceremus, impediēbamur. Nunc data facultate, pro spe-
culatoribus missi ab Scipione, ad te cupidissime venimus,
ut perspiceremus, num quæ fossæ, aut insidiæ elephantis
ante castra portasque valli factæ essent; simulque consilia
vestra contra easdem bestias, comparisonemque pugnæ
cognosceremus, atque ei renunciaremus." Qui collaudati
a Cæsare, stipendioque donati, ad reliquos persugas de-
ducuntur, quorum orationem celeriter veritas comprobavit:
namque postero die ex legionibus iis, quas Gætuli nomina-
verunt, milites legionarii complures ab Scipione in castra
Cæsaris persugerunt.

XXXVI. Dum hæc ad Ruspīnam geruntur, M. Cato,
qui Uticæ præerat dilectus quotidie libertinorum, Afro-
rum, servorum denique, & cujusque modi generis hominum,
qui modo per ætatem arma ferre poterant, habere, atque
sub manum Scipionis, in castra submittere, non intermittit.
Legati interim ex oppido Tifdræ, in quod tritici modium
millia ecce comportata fuerant a negotiatoribus Italicis
aratoribusque, ad Cæsarem venere; quantaque copia fru-
menti apud se sit, docent; simulque orant, ut sibi præsi-
dium mittat; quo facilius & frumentum, & copię suæ
conserventur. Quibus Cæsar in præsentia gratias agit, præ-
sidiumque brevi tempore se missurum dixit; cohortatus-
que ad suos cives jubet proficisci. P. Silius interim cum
copiis Numidicæ fines ingressus, castellum, in monte loco
munito locatum, in quod Juba belli gerendi gratia & fru-
mentum, & res ceteras, quæ ad bellum usui solent esse,
comportaverat, vi expugnando, est potitus.

XXXVII. Cæsar, postquam legionibus veteranis II, e-
quitatu levique armatura copias suas ex secundo com-
meatu auxerat, naves VI onerarias statim jubet Lilybæum
ad reliquum exercitum transportandum proficisci: ipse vi

Kal. Febr. circiter vigilia prima imperat, speculatores apparitoresque omnes ut sibi præsto essent. Itaque, omnibus insciis, neque suspiciantibus, vigilia tertia jubet omnes legiones ex castris educi, atque se consequi ad oppidum Ruspina^m versus, in quo ipse præsidium habuit, & quod primum ad amicitiam ejus accessit : inde parvulam proclivitatem digressus, sinistra parte campi, propter mare legiones ducit. Hic campus mirabili planitie patet millia passuum xv : quem jugum ingens a mari ortum, neque ita præaltum, velut theatri efficit speciem. In hoc jugo colles sunt excelsi pauci ; in quibus singulæ turres speculæque singulæ perveteres erant collocatæ : quarum apud ultimam præsidium & statio fuit Scipionis.

XXXVIII. Postquam Cæsar ad jugum, de quo docui, ascendit ; atque in unumquemque collem turres castellaque facere cœpit ; atque ea minus semihora effecit, & postquam non ita longe ab ultimo colle, turrique fuit, quæ proxima fuit castris adversariorum, in qua docui esse præsidium, stationemque Numidarum ; paullisper commoratus, perspectaque natura loci, equitatu in statione disposito, legionibus opus attribuit ; brachiumque medio jugo ab eo loco, ad quem pervenerat, usque ad eum, unde egressus erat, jubet dirigi ac muniri. Quod postquam Scipio Labienusque animadverterunt, equitatu omni ex castris educto, acieque equestri instructa, a suis munitionibus circiter passus mille progrediuntur, pedestremque copiam in secunda acie minus passus eo a castris suis constituunt.

XXXIX. Cæsar in opere milites adhortari, neque adversariorum copiis moveri. Quum jam non amplius passuum MD inter hostium aciem, suasque munitiones esse animadvertisset ; intellexissetque ad impediendos milites suos, & ab opere depellendos, hostem propius accedere ; necesseque haberet legiones a munitionibus deducere ; imperat turmæ Hispanorum, ad proximum collem propere accurrerent, præsidiumque inde deturbarent, locumque caperent ; eodemque jubet levis armaturæ paucos consequi subsidio : qui missi celeriter, Numidas adorti partim vivos capiunt, nonnullos equites fugientes convulneraverunt, locoque sunt potiti. Postquam id Labienus animadvertit, quo celerius iis auxilium ferret, ex acie instructa equitatus sui prope totum dextrum cornu avertit, atque suis fugientibus suppetias ire contendit. Quod ubi Cæsar conspexit, Labienum ab suis copiis longius jam abcessisse ; equitatus sui alam sinistram ad intercludendos hostes immisit.

XL. Erat in eo campo, ubi ea res gerebatur, villa per-
magna,

magna, iv turribus exstructa, quæ Labieni prospectum impediēbat, ne posset animadvertere, ab equitatu Cæsaris se intercludi. Itaque non prius vidit turmas Julianas, quam suos cædi a tergo sensit: ex qua re subito in terrorem converso equitatu Numidarum, recta in castra sugere contendit. Galli Germanique, qui resisterant, ex superiore loco & post tergum circumventi, fortiterque resistentes, conciduntur universi. Quod ubi legiones Scipionis, quæ pro castris erant instructæ, animadverterunt; metu ac terrore obcæcatæ, omnibus portis in sua castra sugere cœperunt. Postea Scipione ejusque copiis campo collibusque exturbatis, atque in castra compulsis, quum receptui Cæsar cani jussisset, equitatumque omnem intra suas munitiones recepisset, campo purgato, animadvertit mirifica corpora Gallorum Germanorumque, qui partim ejus auctoritatem erant ex Gallia secuti, partim pretio pollicitationibusque adducti ad eum se contulerant; nonnulli, qui ex Curionis prælio capti conservatique parem gratiam in fide partienda præstare voluerant. Horum corpora mirifica specie amplitudineque, cæsa toto campo, ac prostrata diverse jacebant.

XLII. His rebus gestis, postero die Cæsar ex omnibus præfidiis cohortes eduxit, atque omnes suas copias in campo instruxit: Scipio, suis male acceptis, occisis convulneratisque, intra suas continere se munitiones cœpit. Cæsar, instructa acie, secundum infimas jugi radices propius munitiones leniter accessit. Jamque minus mille passuum ab oppido Uzita, quod Scipio tenebat, aberant legiones Julianæ; quum Scipio veritus, ne oppidum amitteret, unde aquari, reliquisque rebus sublevari ejus exercitus consuebat, eductis omnibus copiis, quadruplici acie instructa, ex instituto suo, prima equestri turmatim directâ, elephantisque turritis interpositis armatisque, suppetias ire contendit. Quod ubi Cæsar animadvertit, arbitratus Scipionem, ad dimicandum paratum ad se certo animo venire; in eo loco, quo paullo ante commemoravi, ante oppidum constitit, suamque aciem mediam eo oppido texit. Dextrum sinistrumque cornu, ubi elephantis erant, in conspectu patienti adversariorum constituit.

XLIII. Quum jam prope solis occasum Cæsar exspectavisset, neque ex eo loco, quo constiterat, Scipionem progredi propius se animadvertisset, locoque magis se defendere, si res cœgisset, quam in campo comminus consistere audere; non est visa ratio propius accedendi eo die ad oppidum; quoniam ibi præsidium grande Numidarum esse cog-

cognoverat, hostesque mediam aciem suam oppido texisse; sibi que difficile factu esse intellexit, simul & oppidum uno tempore oppugnare, & in acie in cornu dextro, ac sinistro, ex iniquiore loco, pugnare, præsertim quum milites a mane diei jejuni sub armis stetissent defatigati. Itaque, reductis suis copiis in castra, postero die propius eorum aciem instituit ex porrigere munitiones.

XLIII. Interim Confidius, qui Achillam XIX cohortibus stipendiariis Numidis Gætulisque obsidebat, ubi C. Messius cohortibus præerat, diu multumque expertus, magnisque operibus sæpe admotis, & iis ab oppidanis incensis, quum proficeret nihil, subito nuncio de equestri prælio allato commotus, frumento, ejus in castris copiam habuerat, incenso; vino, oleo, ceterisque rebus, quæ ad victum parari solent, correptis, Achillam, quam obsidebat, deseruit: atque, itinere per regnum Jubæ facto, copias cum Scipione partitus, Adrumetum se recepit.

XLIV. Interea ex secundo comœatu, quem a Sicilia miserat Asinius, navis una, in qua fuerat Q. Cominius, & L. Ticide eques Romanus, ab residua classe quum erravisset, delataque esset vento ad Thapson, a Virgilio scaphis naviculisque actuariis excepta est, & ad Scipionem deducta. Item altera navis trieris ex eadem classe errabunda, ac tempestate ad Ægimurum delata, a classe Vari & M. Octavii est capta; in qua milites veterani cum uno centurione, & nonnulli tirones fuerunt: quos Varus, asservatos sine contumelia, deducendos curavit ad Scipionem. Qui, postquam ad eum pervenerunt, & ante suggestum ejus constiterunt, "Non vestra, inquit, sponte vos certo scio, sed illius scelerati vestri imperatoris impulsu & imperio coactos, cives & optimum quemque nefarie collectari: quos quoniam fortuna in nostram detulit, potestatem, si, id quod facere debetis, Rempublicam cum optimo quoque defendetis, certum est vobis vitam, & pecuniam donare: quapropter, quid sentiat, proloquimini."

XLV. Hac habita oratione, Scipio, quum existimasset pro suo beneficio sine dubio ab iis gratias sibi actum iri, potestatem iis dicendi fecit. Ex eis Centurio legionis XIV, "Pro tuo, inquit, summo beneficio, Scipio, tibi gratias ago, (non enim Imperatorem te appello) quod mihi vitam incolumitatemque, belli jure capto, polliceris: & forsitan isto uterer beneficio, si non ei summum scelus adjungeretur. Egone contra Cæsarem, Imperatorem meum, apud quem ordinem duxi, ejusque exercitum, pro ejus dignitate victoriaque amplius XXXVI annis depugnavi, adversus ar-

matumque

matiusque consistam? Neque ego istud facturus sum, & te magnopere, ut de negotio desistas, adhortor: contra cujus enim copias contendis, si minus antea expertus es, licet nunc cognoscas. Elige ex tuis cohortem unam, quam putas esse firmissimam, & constitue contra me: ego autem ex meis commilitonibus, quos nunc in tua tenes potestate, non amplius x sumam. Tunc ex virtute nostra intelliges, quid ex tuis copiis sperare debeas."

XLVI. Postquam hæc centurio præsentī animo adversus opinionem ejus est locutus; ira percitus Scipio, atque animi dolore incensus adnuit centurionibus, quid fieri vellet: atque ante pedes centurionem interfecit, reliquosque veteranos a tironibus jubet secerni. "Abducite, inquit, istos nefario scelere contaminatos, & eæde civium saginatos." Sic extra vallum deducti sunt, & cruciabiliter interfecti. Tirones autem jubet inter legiones dispertiri, & Cominium cum Tida in conspectum suum prohibet adduci. Qua ex re Cæsar commotus, eos, quos in stationibus cum longis navibus apud Thapsum custodiæ causâ in falo esse jusserrat, ut suis onerariis longisque navibus præsidio essent: ob negligentiam ignominie causâ dimittendos ad exercitum, gravissimumque in eos edictum proponendum curavit.

XLVII. Per id tempus fere Cæsar's exercitui res accidit incredibilis auditu: namque, Vigiliarum signo confecto, circiter vigilia secunda noctis, nimbus cum lætea grandine subito est exortus ingens. Ad hoc autem incommodum accesserat, quod Cæsar non, more superiorum imperatorum, in hibernis exercitum continebat, sed in tertio quartoque die procedendo, propiusque hostem accedendo, castra communiebat; opereque faciendo, milites se circumspiciendi non habebant facultatem. Præterea ita ex Sicilia exercitum transportaverat, ut præter ipsum militem & arma, neque vas, neque mancipium, neque ullam rem, quæ usu militi esse consuevit, in naves imponi pateretur: in Africa autem non modo sibi quidquam non acquisierant, aut paraverant; sed etiam propter annonæ caritatem, ante parata consumserant. Quibus rebus attenuati, oppido perquam pauci sub pellibus acquiescebant: reliqui ex vestimentis tentoriolis factis, atque arundinibus scopisque contextis, permanebant. Itaque, subito imbre grandineque consecuta gravati pondere, tenebris, aquaque omnes subruti disjectique, nocte intempesta, ignibus extinctis, rebusque, ad victum pertinentibus, omnibus corruptis, per castra passim vagabantur, scutisque capita contegebant. E-

adem

dem nocte v legionis pilorum cacumina sua sponte arserunt.

XLVIII. Rex interim Juba de equestri prælio Scipionis certior factus, evocatusque ab eodem literis, præfesto Sabura cum parte exercitus contra Sitium relicto, ut secum ipse aliquid auctoritatis adderet exercitui Scipionis, ac terrorem Cæsaris, cum III legionibus, equitibusque frenatis decce, Numidis sine frenis, peditibusque levis armaturæ grandi numero, elephantisque xxx, egressus e regno ad Scipionem est profectus. Postquam ad eum pervenit, castris regiis seorsum positis, cum eis copiis, quas commemoravi, haud ita longe ab Scipione consedit: (erat in castris Cæsaris superiori tempore magnus terror, & expectatione copiarum regiarum, exercitus ejus magis suspensiore animo ante adventum Jubbæ commovebatur: postquam vero castra castris contulit, despectis ejus copiis, omnem terrorem deponit. Ita, quam antea absens habuerat auctoritatem, eam omnem præsens dimiserat) quo facto cuivis facile fuit intellectum, Scipioni additum animum fiduciamque, regis adventu: nam postero die universas suas regisque copias cum elephantis LX productas in aciem, quam speciosissime potuit, instruxit; ac paullo longius progressus ab suis munitionibus, haud ita diu commoratus se recepit in castra.

XLIX. Cæsar, postquam animadvertit, Scipioni auxilia fere, quæ expectasset, omnia convenisse, neque moram pugnandi ullam fore, per jugum summum cum copiis progredi cœpit, & brachia protinus ducere, & castella munire, propiusque Scipionem capiendo loca excelsa occupare contendit. Adversarii magnitudine copiarum confisi proximum collem occupaverunt, atque ita longius sibi progrediendi eripuerunt facultatem. Ejusdem collis occupandi gratia Labienus consilium ceperat; & quo propiore loco fuerat, eo celerius occurrerat.

L. Erat convallis satis magna latitudine, altitudine prærupta, crebris locis, speluncæ in modum subrutis: quæ erant transgredienda Cæsari ante, quam ad eum collem, quem capere volebat, perveniretur: ultraque eam convallam olivetum vetus, crebris arboribus condensum. Hic quum Labienus animadvertisset, Cæsarem, si vellet eum locum occupare, prius necesse esse convallam olivetumque transgredi, eorum locorum peritus in insidiis cum parte equitatus, levique armatura consedit: & præterea post montem collesque, equites in occulto collocaverat; ut quum ipse ex improvviso legionarios adortus esset, ex colle se

se equitatus ostenderet, & re duplici perturbatus Cæsar, ejusque exercitus, neque retro regrediendi, neque ultra procedendi oblata facultate, circumventus concideretur. Cæsar, equitatu ante præmisso, inscius infidiarum quum ad eum locum venisset, abusi, sive obliti præceptorum Labieni, sive veriti, ne in fossa ab equitibus opprimerentur, rari, ac singuli de rupe prodire, & summa petere collis: quos Cæsaris equites consecuti partim interfecerunt, partim vivorum sunt potiti: deinde protinus collem petere contenderunt, atque eum, decusso Labieni præsidio, celeriter occupaverunt. Labienus cum parte equitum vix fuga sibi peperit salutem.

LI. Hac re per equites gesta, Cæsar legionibus opera distribuit, atque in eo colle, quo erat potitus, castra munivit. Deinde ab suis maximis castris per medium campum, e regione oppidi Uzitæ, quod inter sua castra, & Scipionis, in planitie positum erat, tenebaturque a Scipione, duo brachia instituit duci, & ita erigere, ut ad angulum dextrum, sinistrumque ejus oppidi convenirent. Id hac ratione opus instruebat, ut, quum propius oppidum copias admovisset, oppugnareque cœpisset, testia latera suis munitionibus haberet, ne ab equitatus multitudine circumventus ab oppugnatione deterreretur; præterea, quo facilius colloquia fieri possent, & si qui perfugere vellent, id quod antea sæpe acciderat magno cum eorum periculo, tum facile & sine periculo fieret: voluit etiam experiri, quum propius hostem accessisset, haberetne in animo dimicare. Accedebat etiam ad reliquas causas, quod is locus depressus erat, puteique ibi complures fieri poterant: aquatione enim longa & angusta utebantur. Dum hæc opera, quæ ante dixi, fiebant a legionibus, interim pars acie ante opus instructa sub hoste stabat. Equites barbari levisque armaturæ, præliis minutis comminus dimicabant.

LII. Cæsar ab eo opere quum jam sub vespere copias in castra reduceret; magno incurso, cum omni equitatu levique armatura, Juha, Scipio, Labienus, in legionarios impetum fecerunt. Equites Cæsariani vi universæ subitæque hostium multitudinis pulsi parumper cesserunt. Quæ res aliter adversariis cecidit: namque Cæsar, ex medio itinere copiis reductis, equitibus suis auxilium tulit: equites autem, adventu legionum animo addito, conversis equis in Numidas, cupide insequentes dispersosque impetu n fecerunt, atque eos convulneratos usque in castra regia repulerunt, multosque ex iis interfecerunt: quod ni in noctem prælium esset conjectum, pulvisque vento flatus o-

mnium prospectu officisset, Juba cum Labieno capti in potestatem Cæsaris venissent; equitatusque cum levi armatura funditus ad internecionem deletus esset. Interim incredibiliter ex legionibus IV & VI Scipionis milites diffugere, partim in castra Cæsaris, partim in quas quisque poterat regiones pervenire: itemque equites Curioniani, dissi-
si Scipioni ejusque copiis, complures se eodem conferebant.

LIII. Dum hæc circum Uzitam ab utrisque ducibus administrantur, legiones duæ, IX & X, ex Sicilia navibus onerariis profectæ, quum jam non longe a portu Ruspinae abessent, conspicatæ naves Cæsarianas, quæ in statione apud Thapsum stabant, veriti, ne in adversariorum, ut insidiandi gratia ibi commorantium, classem inciderent, imprudentes vela in altum dederunt; ac diu multumque jactati, tandem multis post diebus siti inopiaque confecti ad Cæsarem perveniunt.

LIV. Quibus legionibus expositis, memor in Italia pristinae licentiæ militaris ac rapinarum certorum hominum, parvulam modo caussulam nactus Cæsar, quod C. Avienus tribunus militum X legionis navem commeatu, familia sua, atque jumentis occupavisset, neque militem unum ab Sicilia sustulisset; postero die de suggestu, convocatis omnium legionum tribunis, centurionibusque: "Maxime vellem, inquit, homines suæ petulantia, nimiaque libertatis, aliquando finem secissent, meæque lenitatis, modestiæ, patientiæque rationem habuissent: sed quoniam ipsi sibi neque modum neque terminum constituunt, quo ceteri dissimiliter se gerant; egomet ipse documentum more militari constituam. C. Aviene, quod in Italia milites populi Romani contra rempublicam instigasti; rapinasque per municipia fecisti; quodque mihi rei publicæ inutilis fuisti; & pro militibus tuam familiam jumenta in naves imposuisti; tuaque opera militibus tempore necessario respublica caret; ob eas res, ignominia causa, ab exercitu meo te removeo: hodieque ex Africa abesse, & quantum potest, proficisci jubeo. Itemque te, A. Fonteius, quod tribunus militum seditiosus, malusque civis fuisti, ab exercitu dimitto. T. Saliene, M. Tiro, C. Clusinas, quum ordines in meo exercitu beneficio, non virtute consecuti ita vos gesseritis, ut neque bello sortes, neque pace boni aut utiles fueritis, & magis in seditione concitandisque militibus adversus vestrum Imperatorem, quam pudoris, modestiæque fueritis studiosiores; indignos vos esse arbitror, qui in meo exercitu ordines ducatis; missosque facio,"

&

& quantum potest, abesse ex Africa jubeo." Itaque tradidit eos centurionibus; & singulis non amplius singulos additos servos, in navi imponendos separatim curavit.

LV. Gætuli interim perfugæ, quos cum literis mandatisque a Cæsare missos supra docuimus, ad suos cives perveniunt: quorum auctoritate facile adducti, Cæsarisque nomine persuasi, a rege Juba desceiscunt, celeriterque cuncti arma capiunt; contraque regem facere non dubitant. Quibus rebus cognitis, Juba dissentus triplici bello, necessitateque coactus, de suis copiis, quas contra Cæsarem adduxerat, vi cohortes in fines regni sui mittit, quæ essent præsidio contra Gætulos.

LVI. Cæsar brachiis perfectis, promotisque usque eo, quo telum ex oppido adjici non posset, castra munit: balistis scorpionibusque crebris ante frontem castrorum, contraque oppidum collocatis, defensores muri deterrere non intermittit: eoque v legiones ex superioribus castris deducit. Qua facultate oblata, illustriores notissimique, conspectum amicorum propinquorumque efflagitabant, atque inter se colloquebantur. Quæ res quid utilitatis haberet, Cæsarem non fallibat: namque Gætuli ex equitatu regio nobiliores, equitumque præfeci, quorum patres cum Mario ante meruerant, ejusque beneficio agris finibusque donati, post Sullæ victoriam sub Hiempsalis regis erant potestate dati, occasione capta, nocte jam luminibus accensis, cum equis calonibusque suis circiter mille perfugiunt in Cæsaris castra, quæ erant in campo proxime Uzitæ locata.

LVII. Quod postquam Scipio, quique cum eo erant, cognoverunt, quum commoti ex tali incommodo essent, se-
re per id tempus M. Aquinium cum C. Salserna collo-
quentem viderunt. Scipio mittit ad Aquinium, nihil at-
tinere eum cum adversariis colloqui. Quum nihilo minus
ejus sermonem nuncius ad se referret, "Sed restare, ut reli-
qua, quæ vellet, perageret;" viator præterea ab Juba ad
eum est missus, qui diceret, audiente Salserna, "Vetat te rex
colloqui." Quo nuncio perterritus discessit: & dicto au-
diens fuit regi. Usu venisse hoc civi Romano miror, & ei,
qui a populo Romano honores accepisset, incolumi patria,
fortunisque omnibus, Juxta barbaro potius obedientem fu-
isse, quam aut Scipionis obtemperasse nuncio, aut, cæsis
ejusdem partis civibus, incolumem reverti malle! Atque
etiam superbius Juxta factum, non in M. Aquinium, ho-
minem novum, parvumque Senatorem, sed in Scipionem,
hominem illa familia, dignitate, honoribus præstantem:

nam quum Scipio sagulo purpureo ante regis adventum uti solitus esset, dicitur Juba cum eo egisse, non oportere illum eodem uti vestitu, atque ipse uteretur. Itaque factum est, ut Scipio ad album sese vestitum transferret, & Jubæ homini superbissimo inertissimoque obtemperaret.

LVIII. Postero die universas omnium copias de castris omnibus educunt; & supercilium quoddam excelsum nati non longe a Caesaris castris aciem constituunt, atque ibi consistunt. Cæsar item producit copias, celeriterque iis instructis, ante suas munitiones, quæ erant in campo, constitit; sine dubio existimans, ultro adversarios, quum tam magnis copiis auxiliisque regis essent præditi, promtiusque profuissent, ante se concursuros, propiusque se accessuros. Equo circumvestus, legionesque cohortatus, signo dato, accessum hostium aucupabatur: ipse enim a suis munitionibus longius, non sine ratione, non procedebat; quod in oppido Uzitæ, quod Scipio tenebat, hostium erant cohortes armatæ. Eidem autem oppido ad dextrum latus ejus cornu erat oppositum: verebaturque, ne, si prætergressus esset, ex oppido eruptione facta, ab latere eum adorti conciderent. Præterea hæc quoque eum causa tardavit, quod erat locus quidam perimpeditus ante aciem Scipionis, quem suis impedimento ad ultro occurrendum fore existimabat.

LIX. Non arbitror esse prætermittendum, quemadmodum exercitus utriusque fuerint in aciem instructi. Scipio hoc modo aciem direxit. Collocabat in fronte suas & Jubæ legiones; postea autem Numidas in subsidiaria acie ita extenuatos, & in longitudinem directos, ut procul simplex esse acies media ab legionariis militibus videretur; in cornibus autem duplex esse existimabatur. Elefantos dextro, sinistroque cornu collocaverat, æqualibus inter eos intervallis interjectis: post autem elefantos, armaturas leves, Numidasque substituerat auxiliares. Equitatum frenatum universum in suo dextro cornu disposuerat; sinistrum enim cornu oppido Uzita claudebatur, neque erat spatium equitatus explicandi: præterea Numidas, levisque armaturæ infinitam multitudinem ad dextram partem suæ aciei opposuerat, fere interjecto non minus x passuum spatium, & ad collis radices magis appulerat, longiusque ab adversariorum suisque copiis promoverat: id hoc consilio, ut, quum acies duæ inter se concucurrissent initio certaminis, paullo longius ejus equitatus circumvestus ex improviso clauderet multitudine sua exercitum Cæsaris, atque pertur-

perturbatum jaculis configeret. Hæc fuit ratio Scipionis eo die præliandi.

LX. Cæsaris autem acies hoc modo fuit collocata; ut ab sinistro ejus cornu ordiar, & ad dextrum perveniam. Habuit in sinistro cornu legionem IX, VIII: in dextro cornu XXX, XXIX: XIII, XIV, XXIX, XXVI in media acie: ipsum autem dextrum cornu, secundam aciem fere, in earum legionum parte cohortium collocaverat. Præterea ex tiro-num legionibus paucas adjecerat. Tertiam autem aciem in sinistrum suum cornu contulerat, & usque ad aciei suæ mediam legionem porrexerat, & ita collocaverat, uti sinistrum suum cornu triplex esset. Id eo consilio fecerat, quod suum dextrum latus munitionibus adjuvabatur: sinistrum autem, equitatus hostium multitudini uti resistere posset, laborabat; eodemque suum omnem equitatum contulerat: &, quod ei parum confidebat, præsidio his equitibus legionem v præmiserat; levemque armaturam inter equites interposuerat. Sagittarios varie passimque, locis certis, maximeque in cornibus collocaverat.

LXI. Sic utrorumque exercitus instructi non plus passuum ccc interjecto spatio, quod forsitan ante id tempus acciderat nunquam, quin dimicaretur, a mane, usque ad horam x diei, perstiterunt. Jamque Cæsar dum exercitum reducere intra munitiones suas cœpisset; subito universus equitatus ulterior Numidarum Gætulorumque sine frenis ad dextram partem se movere, propiusque Cæsaris castra, quæ erant in colle, se conferre cœpit: frenatus autem Labieni eques in loco permanere, legionesque distingere; quum subito pars equitatus Cæsaris cum levi armatura contra Gætulos injussu ac temere longius progressi, paludemque transgressi multitudinem hostium pauci sustinere non potuerant: levique armatura deserti, ac pulsi, convulneratique, uno equite amisso, multis equis sauciis, levis armature xxvii occisis, ad suos refugerunt. Quo secundo equestri prælio facto, Scipio lætus in castra nocte copias reduxit. Quod proprium gaudium bellantibus fortuna tribuere non decrevit; namque postero die Cæsar cum parte equitatus sui Leptim, frumenti gratia, misit. In itinere prædatores equites Numidas Gætulosque ex improvviso adorti circiter centum partim occiderunt, partim vivorum potiri sunt. Cæsar interim quotidie legiones in campum deducere, atque opus facere; vallumque & fossam per medium campum ducere, adversariorumque excursionibus iter officere non intermittit. Scipio item munitiones contra facere, &, ne jugo a Cæsare excluderetur,

appropriare. Ita duces utrique & in operibus occupati erant, & nihilo minus equestribus præliis inter se quotidie dimicabant.

LXII. Interim Varus classem, quam antea Uticæ hincis gratia subduxerat, cognito legionis VII & IX ex Sicilia adventu, celeriter deducit; illamque Gætulis remigibus epibatisque complet; insidiandique gratia ab Utica progressus, Adrumetum cum LV navibus pervenit. Cujus adventus inscius Cæsar L. Cispium cum classe XXVII navium ad Thapsum versus in stationem, præsidii gratia commectus sui, mittit: itemque Q. Aquilam cum XIII navibus longis Adrumetum eadem de causa præmittit. Cispium, quo erat missus, celeriter pervenit. Aquila tempestate jactatus promontorium superare non potuit, atque angulum quendam tutum a tempestate nactus cum classe se longius a prospectu removit. Reliqua classis in salo ad Leptim, egressis remigibus, passimque in littore vagantibus, partim in oppido victus sui mercandi gratia progressis, vacua a defensoribus stabat. Quibus rebus, Varus, ex perfuga cognitis, occasionem nactus, vigilia secunda Adrumeto ex Cothone egressus, cum primo mane Leptim universa classe vectus, naves onerarias, quæ longius a portu in salo stabant, incendit, & penteres duas, vacuas ab defensoribus, nullo repugnante, cepit.

LXIII. Cæsar interim celeriter per nuncios in castris, quum opera circumiret, certior factus, quæ aberant a portu millia passuum VI, equo admissus, omissis omnibus rebus, celeriter pervenit Leptim: ibique hortatus, omnes ut se naves consequerentur, primum ipse navigiolum parvulum conscendit: in cursu Aquilam multitudine navigiorum perterritum, atque trepidantem nactus, hostium classem sequi cœpit. Interim Varus celeritate Cæsaris audaciaque motus, cum universa classe, conversis navibus, Adrumetum versus fugere contendit: quem Cæsar in millibus passuum IV consecutus, recuperata quinqueremi cum omnibus suis epibatis, atque etiam hostium custodibus CXXX in ea nave captis, triremem hostium proximam, quæ in repugnando erat commorata, onustam remigum epibatarumque cepit: reliquæ naves hostium promontorium superarunt, atque Adrumetum in Cothonem se universæ contulerunt. Cæsar eodem vento promontorium superare non potuit, atque in salo in anchoris ea nocte commoratus prima luce Adrumetum accedit; ibique navibus onerariis, quæ erant extra Cothonem, incensis, omnibusque reliquis aliis aut subductis, aut in Cothonem compul-

sis, paullisper commoratus, si forte vellet classe dimicare rursus se recepit in castra.

LXIV. In ea nave captus est P. Vestrius eques Romanus, & P. Ligarinus Afranianus; quem Cæsar in Hispania cum reliquis dimiserat, & postea se ad Pompeium contulerat; inde ex proelio effugerat, in Africamque ad Varum venerat; quem ob perjurium perfidiamque Cæsar iussit necari: P. Vestrio autem, quod ejus frater Romæ pecuniam imperatam numeraverat, & quod ipse suam causam Cæsari probaverat, se a Nasidii classe captum, quum ad necem duceretur, beneficio Vari esse servatum, postea facultatem sibi nullam datam transeundi, ignovit.

LXV. Est in Africa consuetudo incolarum, ut in agris, & in omnibus fere villis sub terra specus, condendi frumenti gratia, clam habeant, atque id propter bella maxime, hostiumque subitum adventum præparent. Qua de re Cæsar certior per indicem factus, tertia vigilia legiones II cum equitatu mittit ab castris suis millia passuum X; atque inde magno numero frumenti onustos recipit in castra. Quibus rebus cognitis, Labienus progressus a suis castris millia passuum VII, per jugum & collem, per quem Cæsar pridie iter fecerat, ibi castra duarum legionum facit; atque ipse quotidie existimans, Cæsarem eadem sæpe frumentandi gratia commeaturum, cum magno equitatu levique armatura insidiaturus locis idoneis confedit.

LXVI. Cæsar interim de insidiis Labieni ex perfugis certior factus, paucos dies ibi commoratus, dum hostes quotidiano instituto, sæpe idem faciendo in negligentiam adducerentur, subito mane imperat, porta Decumana legiones se irx veteranas cum parte equitatus sequi: atque, equitibus præmissis, neque opinantes insidiatores subito in convallibus latentes levi armatura concidit: circiter D; reliquos in fugam turpissimam conjecit. Interim Labienus cum universo equitatu fugientibus suis suppetias occurrit. Cujus vim multitudinis quum equites pauci Cæsariani jam sustinere non possent, Cæsar instructas legiones hostium copiis ostendit. Quo facto perterrita Labieno, ac retardato, suos equites recepit incolumes. Postero die Juba Numidas eos, qui, loco amisso, fuga se receperant in castra, in cruce omnes suffixit.

LXVII. Cæsar interim, quoniam frumenti inopia premebatur, copias omnes in castra conducit; atque præsidio Lepti, Ruspinz, Achillæ relicto, Cispio, Aquilæque classe tradita, ut alter Adrumetum, alter Thapsum mari obsiderent, ipse castris incensis, IV noctis vigilia, acie instructa,

structa, impedimentis in sinistra parte collocatis, ex eo loco proficiscitur, & pervenit ad oppidum Agar, quod a Gætulis sæpe ante oppugnatum, summaque vi per ipsos oppidanos erat defensum. Ibi in campo castris unis positis, ipse frumentatum circum villas cum parte exercitus profectus, magno invento hordei, olei, vini, fici numero, pauco tritici, atque recreato exercitu, redit in castra. Scipio interim, cognito Cæsaris discessu, cum universis copiis per jugum Cæsarem subsequi cœpit; atque ab ejus castris millia passuum vi longe, trinis castris dispartitis copiis, confedit.

LXVIII. Oppidum erat Zeta, quod aberat ab Scipione millia passuum x, ad ejus regionem & partem castrorum collocatum, a Cæsare autem diversum ac remotum, quod erat ab eo longe millia passuum xix. Huc Scipio legiones ii, frumentandi gratia, misit. Quod postquam Cæsar ex perfuga cognovit, castris ex campo in collem, ac tutiora loca collocatis, atque ibi præsidio relicto, ipse iv vigilia egressus, præter hostium castra proficiscitur cum copiis, & oppido potitur. Legiones Scipionis comperit longius in agris frumentari: &, quum eo contendere conaretur, animadvertit copias hostium iis legionibus occurrere suppetias; quæ res ejus impetum retardavit. Itaque capto C. Mutio Regino, equite Romano, Scipionis familiarissimo, qui ei oppido præerat, & P. Atrio, equite Romano de conventu Uticensi, & camelis xxii regis adductis, præsidio ibi cum Oppio legato relicto, ipso se recipere cœpit ad castra.

LXIX. Quum jam non longe a castris Scipionis abesset, quæ eum necesse erat prætergredi; Labienus Afraniusque cum omni equitatu levique armatura ex insidiis adorti, agmini ejus extremo se offerunt, atque ex collibus primis existunt. Quod postquam Cæsar animadvertit, equitibus suis hostium vi oppositis, sarcinas legionarios in acervum jubet comportare, atque celeriter signa hostibus inferre. Quod postquam cœptum est fieri; primo impetu legionum equitatus & levis armatura hostium nullo negotio loco pulsa, & dejecta est de colle. Quum jam Cæsar existimasset, hostes pullos deterritosque finem lacerandi facturos, & iter cœptum pergere cœpisset; iterum celeriter ex proximis collibus erumpunt, atque eadem ratione, qua ante dixi, in Cæsaris legionarios impetum faciunt Numidæ, levisque armaturæ, mirabili velocitate præditi, qui inter equites pugnabant, & una pariterque cum equitibus accurrere & refugere consueverant. Quum hæc

sepius.

ſæpius facerent, & Julianos proficiſcentes inſequerentur, & refugerent, ſtantes propius non accederent, & ſingulari genere pugnæ uterentur; eoſque jaculis convulnerare ſatis eſſe exiſtimarent; Cæſar intellexit, nihil aliud eos conari niſi ut ſe cogerent caſtra in eo loco ponere, ubi omnino aquæ nihil eſſet; ut exercitus ejus jejunus, qui a quarta vigilia uſque ad horam x diei nihil guſtaſſet, ac jumenta ſiti perirent.

LXX. Quum jam ad ſolis occaſum eſſet, & non totos c paſſus in horam iv eſſet progreſſus, equitatu ſuo, propter equorum interitum, extremo agmine remoto, legiones invicem ad extremum agmen evocabat. Ita vim hoſtium, placide leniterque procedens, per legionarium militem commodius ſuſtinebat. Interim equitum Numidarum copiæ dextra ſiniſtraque per colles præcurrere, coronæque in modum cingere multitudine ſua Cæſaris copias, pars agmen extremum inſequi: Cæſaris autem non amplius tres aut quatuor milites veterani, ſi ſe convertiſſent, & pila viribus contorta in Numidas inſeſtos conjeceſſent, amplius duum millium numero ad unum terga vertebant; ac rurfus ad aciem paſſim, converſis equis, ſe colligebant, atque in ſpatio conſequebantur, & jacula in legionarios conjecebant. Ita Cæſar, modo procedendo, modo reſiſtendo, tardius itinere conſecto, noctis hora prima omnes ſuos ad unum in caſtris incolumes, ſauciis x factis, reduxit. Labienus, circiter ccc amiſſis, multis vulneratis, ac deſeſſis inſtando omnibus, ad ſuos ſe recepit. Scipio interim legiones productas cum elephantis, quos ante caſtra in acie, terroris gratia, in conſpectu Cæſaris collocaverat, reducit in caſtra.

LXXI. Cæſar contra ejuſmodi hoſtium genera copias ſuas, non ut Imperator exercitum veteranum, victoremque maximis rebus geſtis, ſed ut lanista tirones gladiatores, condocere: quo pede ſe reciperent ab hoſte, & quemadmodum obverſi adverſariis, & in quantulo ſpatio reſiſterent, modo procurrerent, modo recederent; comminarenturque impetum, ac prope quo loco, & quemadmodum tela mitterent, præcipit: mirifice enim hoſtium levis armatura anxium exercitum noſtrum atque ſollicitum habebat: quia & equites deterrebat prælium inire, propter equorum interitum; quod eos jaculis interficiebant, & legionarium militem deſatigabant propter velocitatem; gravis enim armaturæ miles, ſimul atque ab his inſeſtatus conſtiterat, in eoſque impetum fecerat, illi veloci curſu facile periculum vitabant.

LXXII. Qui-

LXXII. Quibus ex rebus Cæsar vehementer commovebatur: quia, quodcunque prælium quoties erat commissum, equitatu suo, sine legionario milite, hostium equitatu, levique armaturæ eorum nullo modo par esse poterat. Sollicitabatur autem his rebus, quod nondum hostium legiones cognoverat, & quonam modo sustinere se posset ab eorum equitatu, levique armatura, quæ erat mirifica, si legiones quoque accessissent. Accedebat etiam hæc causa, quod elephantorum magnitudo, multitudoque, militum animos detinebat in terrore; cui uni rei tamen invenerat remedium: namque elephantos ex Italia transportari iusserat, quo & miles noster speciemque & virtutem bestię cognosceret, & cui parti corporis ejus telum facile adigi posset; ornatusque ac loricatus quum esset elephans, quæ pars ejus corporis nuda sine tegmine relinqueretur, ut eo tela conjicerentur: præterea, ut jumenta bestiarum odorem, stridorem, speciem, consuetudine captarum non reformidarent. Quibus ex rebus largiter erat consecutus: nam & milites bestias manibus pertractabant, earumque tarditatem cognoscebant: equitesque in eos pila præpilata conjiciebant; atque in consuetudinem equos patientia bestiarum adduxerat.

LXXIII. Ob has causas, quas supra commemoravi, sollicitabatur Cæsar, tardiorque & consideratior erat factus, & ex pristina bellandi consuetudine celeritateque excesserat: nec mirum; copias enim habebat in Gallia bellare consuetas locis campestribus, & contra Gallos, homines apertos minimeque insidiosos; qui per virtutem, non per dolum, dimicare consueverunt: tum autem erat ei laborandum, ut consuesceret milites hostium dolos, insidias, artificia cognoscere, & quid sequi, quid vitare conveniret. Itaque, quo hæc celerius conciperent, dabat operam, ut legiones non in uno loco contineret, sed per causam frumentandi, huc atque illuc raptaret: ideo quod hostium copias ab se, suoque vestigio non discessuras existimabat. Atque post diem III, productas accuratius suas copias sicut instruxerat, propter hostium castra prætergressus, æquo loco invitat ad dimicandum. Postquam abhorreere eos videt, reducit sub vesperum legiones in castra.

LXXIV. Legati interim ex oppido Vacca, quod finitimum fuit Zetæ, cujus Cæsarem positum esse demonstravimus, veniunt. Petunt & obsecrant, "Ut sibi præsidium mittat; se res complures, quæ utiles bello sint, administraturos." Per idem tempus, de eorum voluntate studioque erga Cæsarem, transfuga suos cives facit certiores:

"Jubam

“Jubam regem celeriter cum copiis suis, antequam Cæsaris præsidium eo perveniret, ad oppidum accucurrisse, atque, adveniente multitudine circumdata, eo potitum; omnibusque ejus oppidi incolis ad unum interfectis, dedisse oppidum diripiendum delendumque militibus.”

LXXV. Cæsar interim, lustrato exercitu a. d. xii Kal. Apr. postero die productis universis copiis, progressus a suis castris millia passuum v, a Scipionis circiter duum millium interjecto spatio, in acie constitit. Postquam satis diuque adversarios a se ad dimicandum invitatos superfedere pugnae animadvertit, reducit copias. Postero die castra movet, atque iter ad oppidum Sarsuram, ubi Scipio Numidarum habuerat præsidium, frumentumque comportaverat, ire contendit. Quod ubi Labienus animadvertit, cum equitatu levique armatura agmen ejus extremum carpere cœpit: atque ita lixarum mercatorumque, qui plostris merces portabant, interceptis sarcinis, addito animo, propius audaciusque accedit ad legiones, quod existimabat milites sub onere ac sub sarcinis defatigatos pugnare non posse. Quæ res Cæsarem non fefellerat: namque expeditos ex singulis legionibus tricenos milites esse jusserat; itaque eos in equitatum Labieni immisos turmis suorum suppetias mittit. Tum Labienus, conversis equis, signorum conspectu perterritus, turpissime contendit fugere; multis ejus occisis, compluribus vulneratis. Milites legionarii ad sua se recipiunt signa, atque iter inceptum ire cœperunt: Labienus per jugum summum collis dextrorsus procul subsequi non desistit.

LXXVI. Postquam Cæsar ad oppidum Sarsuram venit; inspectantibus adversariis, interfecto præsidio Scipionis, quum suis auxilium ferre non auderent, fortiter repugnante P. Cornelio, evocato Scipionis, qui ibi præerat, atque a multitudine circumvento interfectoque, oppido potitur; atque ibi frumento exercitui dato, postero die ad oppidum Tisdram pervenit, in quo Considius per id tempus fuerat cum grandi præsidio, cohorteque sua gladiatorum. Cæsar, oppidi natura perspecta, atque inopia ab oppugnatione ejus deterritus, protinus profectus circiter millia passuum iv ad aquam facit castra, atque inde iv die egressus, redit rursus ad ea castra, quæ ad Agar habuerat. Idem facit Scipio, atque in antiqua castra copias reducit.

LXXVII. Thabenenses interim, qui sub ditione & potestate Jubæ esse consueverant, in extrema ejus regni regione maritima locati, interfecto regio præsidio, legatos ad Cæsarem mittunt; rem a se gestam docent: petunt orantque

que, ut suis fortunis populus Romanus, quod bene meriti essent, auxilium ferret. Cæsar, eorum consilio probato, Marcium Crispum Tribunum cum cohorte, & sagittariis, tormentisque compluribus præsidio Thabenam mittit. Eodem tempore ex legionibus omnibus milites, qui aut morbo impediti, aut, commeatu dato, cum signis non potuerant ante transire in Africam, ad millia iv, equites cd, funditores sagittarii que mille uno commeatu Cæsari occurrerunt. Itaque cum his copiis, & omnibus legionibus eductis, sicut erat instructus, ixx millibus passuum ab suis castris, ab Scipionis vero iv millibus passuum longe constitit in campo.

LXXVIII. Erat oppidum infra castra Scipionis nomine Tegea, ubi præsidium equestre circiter cd numero habere consuevit. Eo equitatu dextra sinistraque directo ab oppidi lateribus, ipse, legionibus ex castris eductis, atque in jugo inferiore instructis, non longius fere x passus ab suis munitionibus progressus, in acie constitit. Postquam diutius in uno loco Scipio commorabatur; & tempus diei in otio consumebatur; Cæsar equitum turmas suorum jubet in hostium equitatum, qui ad oppidum in statione erat, facere impressionem: levemque armaturam, sagittarios funditoresque eodem submittit. Quod ubi ceptum est fieri, & equis concitatis Juliani impetum secissent; Pacidius suos equites exporrigere cepit in longitudinem, ut haberent facultatem turmas Julianas circumfundi, & nihilo minus fortissime acerrimeque pugnare. Quod ubi Cæsar animadvertit, ccc, quos ex legionibus habere expeditos consueverat, ex proxima legione, quæ ei prælio in acie consisterat, jubet equitatui succurrere. Labienus interim suis equitibus auxilia equestria submittere, faucibusque ac defatigatis integros, recentioribusque viribus equites ministrare. Postquam equites Juliani cd vim hostium ad iv millia numero sustinere non poterant, & a levi armatura Numidarum vulnerabantur, minutatimque cedebant: Cæsar alteram alam mittit, qui satagentibus celeriter occurrerent. Quo facto sui sublatis, universi, in hostes impressione facta, in fugam adversarios dederunt, multis occisis, compluribus vulneratis: infecuti per iiii millia passuum, usque in colles hostibus adactis, se ad suos recipiunt. Cæsar in horam x commoratus, sicut erat instructus, se ad sua castra recepit, omnibus incolumibus: in quo prælio Pacidius graviter pilo per cassidem caput ictus, compluresque duces, ac fortissimus quisque interfecti, vulneratique sunt.

LXXIX. Post-

LXXIX. Postquam nulla conditione cogere adversarios poterat, ut in æquum locum descenderent, legionumque periculum facerent; neque ipse propius hostem castra ponere, propter aquarum penuriam, se posse animadvertibat, adversarios non eorum virtute confidere, sed aquarum inopia fretos, despiciere se intellexit: pridie Non. Apr. tertia vigilia egressus, ab Agar xvi millia nocte progressus, ad Thapsum, ubi Virgilius cum grandi præsidio præerat, castra ponit, oppidumque eo die circummunire cœpit, locaque idonea opportunaque complura præsidiis occupare; hostes ne intrare ad se, ac loca interiora capere possent. Scipio interim, cognitis Cæsaris consiliis, ad necessitatem adductus dimicandi, ne per summum dedecus fidissimos suis rebus Thapsitanos, & Virgilium amitteret; confectum Cæsarem per superiora loca consecutus, millia passuum iuxta Thapso binis castris contendit.

LXXX. Erat stagnum salinarum, inter quod, & mare, angustiarum quædam non amplius mille & quingentos passus intererant; quas Scipio intrare, & Thapsitanis auxilium ferre conabatur: quod futurum Cæsarem non scellerat: namque pridie in eo loco castello munito, ibique trino præsidio relicto, ipse cum reliquis copiis lunatis castris Thapsum operibus circummunivit. Scipio interim exclusus ab incepto itinere, supra stagnum postero die & nocte confectus, cælo albente, non longe a castris præsidioque, quod supra commemoravimus, mille passibus, ad mare versus confedit, & castra munire cœpit. Quod postquam Cæsari nunciatum est, milite ab opere deducto, castris præsidio, Asprenate proconsule cum legionibus ii relicto, ipse cum expedita copia in eum locum citatim contendit; classisque parte ad Thapsum relicta, reliquas naves jubet post hostium tergum quam maxime ad littus appellere, signumque suum observare: quo signo dato, subito clamore facto, ex improvviso hostibus avertis incurrerent terrorem; ut perturbati, ac perterriti respicere post terga cogerentur.

LXXXI. Quo postquam Cæsar pervenit, & animadvertit aciem pro vallo Scipionis, elephantosque dextro sinistroque cornu collocatos, & nihilo minus partem militum castra non ignaviter munire; ipse acie triplici collocata, legione x secundaque dextro cornu; iuxta & ix sinistro, oppositis v legionibus in quarta acie, ante ipsa cornua quinque cohortibus contra bestias collocatis, sagittariis, funditoribus in utrisque cornibus dispositis, levique armatura inter equites interjecta, ipse pedibus circum milites concursans, virtutesque veteranorum, præliaque

superiora commemorans, blandeque appellans, animos eorum excitabat. Tirones autem, qui nunquam in acie dimicassent, hortabatur, " Ut veteranorum virtutem æmulerentur, eorumque famam, nomen, locumque, victoria parta, cuperent possidere."

LXXXII. Itaque in circumeundo exercitum, animadvertit hostes circa vallum trepidare, atque ultro citroque pavidos concurrere, & modo se intra portas recipere, modo inconstanter immoderateque prodire. Quum idem a pluribus animadverti cœptum esset: subito legati evocatique obsecrare Cæsarem, " Ne dubitaret signum dare: victoriam sibi propriam a Diis immortalibus portendi." Dubitante Cæsare, atque eorum studio cupiditatieque resistente, sibi, eruptione pugnari non placere clamitante, & etiam atque etiam aciem sustentante, subito dextro cornu, injussu Cæsaris, tubicen, a militibus coactus, canere cœpit. Quo facto ab universis cohortibus signa in hostem cœpere inferri, quum centuriones pectore adverso resisterent, vique continerent milites, ne injussu imperatoris concurrerent, nec quidquam proficerent.

LXXXIII. Quod postquam Cæsar intellexit, incitatis militum animis resisti nullo modo posse, signo Felicitatis dato, equo admissio, in hostem contra principes ire contendit. A dextro interim cornu funditores sagittarii que concita tela in elephantos frequentes injiciunt. Quo facto bestiae stridore fundarum lapidumque deterritæ sese convertere, & suos post se frequentes stipatosque proterere, & in portas valli semisactas ruere contendunt. Item Mauri equites, qui in eodem cornu cum elephantis erant, præsidio deserti principes fugiunt. Ita celeriter bestiis circumitis, legiones vallo hostium sunt potitæ: & paucis, acriter repugnantibus, interfectis, reliqui concitati in castra, unde pridie erant egressi, confugiunt.

LXXXIV. Non videtur esse prætermittendum de virtute militis veterani v legionis: nam quum in sinistro cornu elephante, vulnere ictus & dolore concitatus, in lixam inermem impetum fecisset, eumque sub pede subditum, deinde genu innixus pondere suo, proboscide erecta vibrantique, stridore maximo premeret atque enecaret; miles hic non potuit pati, quin se armatum bestiae offerret: quem postquam elephante ad se telo infesto venire animadvertit, relicto cadavere militem proboscide circumdat, atque in sublime extollit armatum. Qui in ejusmodi periculo quum constanter agendum sibi videret, gladio proboscidem, quo erat circumdatus, cadere, quantum viribus poterat,

poterat, non destitit: quo dolore adductus elephante, milite abjecto, maximo cum stridore cursuque conversus ad reliquas bestias se recepit.

LXXXV. Interim Thapso qui erant præsidio, ex oppido eruptionem porta maritima faciunt; &, sive ut suis subsidio occurrerent; sive ut, oppido deserto, fuga salutem sibi pararent, egrediuntur, atque ita per mare umbilici sine ingressi, terram petebant: qui a servitiis puerisque, qui in castris erant, lapidibus pilisque prohibiti terram attingere, rursus se in oppidum receperunt. Interim Scipionis copiis prostratis, passimque toto campo fugientibus, confestim Cæsaris legiones consequi, spatiumque se non dare colligendi: qui postquam ad ea castra, quæ petebant, perfrugerunt, ut refectis castris rursus sese defenderent; ducem aliquem requirunt, quem respicerent, cujus auctoritate imperioque rem gererent: qui postquam animadverterunt, neminem ibi esse præsidio, protinus, armis abjectis, in regia castra fugere contendunt. Quo postquam pervenerunt, ea quoque ab Julianis teneri vident. Desperata salute, in quodam colle consistunt; atque armis demissis salutationem more militari faciunt. Quibus miseri ea res parvo præsidio fuit; namque milites veterani, ira & dolore incensi, non modo, ut parcerent hosti, non poterant adduci; sed etiam ex suo exercitu illustres urbanos, quos auctores appellabant, complures aut vulnerarunt, aut interfecerunt; in quo numero fuit Tullius Rufus, quæstorius: qui pilo transiectus consulto a milite, interiit. Item Pompeius Rufus, brachium gladio percussus, nisi celeriter ad Cæsarem accurrisset, interfectus esset. Quo facto complures equites Romani senatoresque perterriti ex prælio se receperunt; ne a militibus, qui ex tanta victoria licentiam sibi assumissent immoderate peccandi, impunitatis propter maximas res gestas spe, ipsi quoque interficerentur. Itaque il omnes Scipionis milites, quum fidem Cæsaris implorarent, inspectante ipso Cæsare, & a militibus deprecante, eis uti parcerent, ad unum sunt interfecti.

LXXXVI. Cæsar trinis castris potitus, occisisque hostium x millibus, fugatisque compluribus, se recepit, l militibus amissis, paucis faucibus, in castra: ac statim ex itinere ante oppidum Thapsum constitit, elephantosque LXIV ornatos armatosque cum turribus ornamentisque capit, captos ante oppidum instructos constituit: id hoc consilio, si posset Virgilius, quique cum eo obsidebantur, rei male gestæ suorum indicio a pertinacia deduci. Deinde ipse Virgilium appellavit, invitavitque ad deditionem, su-

amque lenitatem & clementiam commemoravit: quem postquam animadvertit responsum sibi non dare, ab oppido recessit. Postero die, divina re facta, concione advocata, in conspectu oppidanorum milites collaudat; totumque exercitum veteranum donavit; præmia fortissimo cuique, ac bene merenti pro suggestu tribuit: ac statim inde digressus, Rebilo proconsule cum ut ad Thapsum legionibus, & Cn. Domitio cum 11 Tisdræ, ubi Considius præerat, ad obsidendum relictis, M. Messalla Uticam ante præmisso cum equitatu, ipse eodem iter facere contendit.

LXXXVII. Equites interim Scipionis, qui ex proelio fugerant, quum Uticam versus iter facerent, perveniunt ad oppidum Paradæ. Ubi, quum ab incolis non reciperentur, ideo quod fama de victoria Cæsaris præcucurrisset: vi oppido potiti, in medio foro lignis coacervatis, omnibusque rebus eorum congestis, ignem subjiciunt, atque ejus oppidi incolas cujusque generis, ætatisque, vivos, constrictosque in flammam conjiciunt, atque ita acerbissimo afficiunt supplicio: deinde protinus Uticam perveniunt. Superiore tempore M. Cato, quod Uticensibus propter beneficium legis Juliæ partem in suis partibus præsidii esse existimaverat, plebem inermem oppido ejecerat, & ante portam Bellicam castris, fossaque, parvula duntaxat, munerat, ibique custodiis circumdatis, habitare coëgerat; senatum autem oppidi custodia tenebat. Eorum castra ii equites adorti expugnare cœperunt, ideo quod eos partibus Cæsaris favisse sciebant, ut, eis interfecit, eorum perniciæ dolorem suum ulciscerentur. Uticenses, animo addito ex Cæsaris victoria, lapidibus sustibusque equites repulerunt. Itaque, posteaquam castra non potuerant potiri, Uticam se in oppidum conjecerunt: atque ibi multos Uticenses interfecerunt; domosque eorum expugnaverunt ac diripuerunt. Quibus quum Cato persuadere nulla ratione quiret, ut secum oppidum defenderent, & eæde rapinisque desisterent, &, quid sibi vellent, sciret, sedandæ eorum importunitatis gratia, singulis HS c divisit. Idem Sulla Faustus fecit, ac de sua pecunia largitus est: unaque cum iis ab Utica proficiscitur, atque in regnum ire contendit.

LXXXVIII. Complures interim ex fuga Uticam perveniunt: quos omnes Cato convocatos una cum ccc, qui pecuniam Scipioni ad bellum faciendum contulerant, hortatur, ut servitia manumitterent, oppidumque defenderent. Quorum quum partem assentire, partem animum mentemque perterritam, atque in fugam destinatam habere intellexisset, amplius de ea re agere destitit, navesque iis attribuit,

tribuit, ut, in quas quisque partes vellet, proficisceretur. Ipse omnibus rebus diligentissime constitutis, liberis suis L. Casari, qui tum ei proquaestore fuerat commendatis, & sine suspicione, vultu atque sermone, quo superiore tempore usus fuerat, quum dormitum esset, ferrum intro clam in cubiculum tulit, atque ita se transjecit: qui dum anima nondum expirata concidisset, & impetu facto in cubiculum ex suspicione, medicus familiaresque continere atque vulnus obligare coepissent, ipse suis manibus vulnus crudelissime divellit, atque animo praesenti se interemit. Quem Uticenses quanquam oderant partium gratia, tamen, propter ejus singularem integritatem, & quod dissimillimus reliquorum ducum fuerat, quodque Uticam mirificis operibus munierat, torresque auxerat, sepultura afficiunt. Quo interfecto, L. Casar, ut aliquid sibi ex ea re auxilii pararet, convocato populo, concione habita, cohortatur omnes, ut portae aperirentur: se in Caesaris clementia magnam spem habere. Itaque, portis patefactis, Utica egressus, Casari imperatori obviam proficiscitur. Messalla, ut erat imperatum, Uticam pervenit, omnibusque portis custodias ponit.

LXXXIX. Caesar interim a Thapso progressus, Uscetam pervenit, ubi Scipio magnum frumenti numerum, armorum, telorum, ceterarumque rerum cum parvo praesidio habuerat. Id adveniens potitur, deinde Adrumetum pervenit. Quo quum sine mora introisset, armis, frumento, pecuniaque considerata, Q. Ligario, C. Confidio filio, qui tum ibi fuerant, vitam concessit. Deinde eodem die Adrumeto egressus, Livineio Regulo ibi cum legione relicto, Uticam ire contendit: cui in itinere sit obvius L. Caesar, & subito se ad genua projecit: vitamque sibi, neque amplius quidquam, deprecatur. Cui Caesar facile, & pro sua natura & pro instituto concessit: item Caeinae, C. Ateio, P. Atrio, L. Cellae patri & filio, M. Eppio, M. Aquinio, Catonis filio, Damasippique liberis ex sua consuetudine, tribuit; circiterque (noctem) luminibus accensus Uticam pervenit, atque extra oppidum ea nocte mansit.

XC. Postero die mane in oppidum introiit; concioneque advocata, Uticenses incolas cohortatus, gratias pro eorum erga se studio agit; cives autem Romanos negotiatores, & eos, qui inter ccc. pecunias contulerant Varo & Scipioni, multis verbis accusatos; & de eorum scelere, longiore habita oratione, ad extremum, ut sine metu prodirent, edicit; "Se eis duntaxat vitam concessurum, bona quidem eorum se venditurum, ita tamen, qui eorum

bona sua redemisset, se bonorum venditionem industurum, & pecuniam multæ nomine relaturum, ut incolumitatem retinere posset." Quibus metu exsanguibus, de vitæque ex suo promerito desperantibus, subito oblata salute, libentes cupidique conditionem acceperunt: petieruntque a Cæsare, ut universis eæ uno nomine pecuniam imperaret. Itaque bis millies sestertio his imposito, ut per triennium sex pensionibus populo Romano solverent, nullo eorum recusante, ac, se eodem die demum natos prædicantes, læti gratias agunt Cæsari.

XCI. Rex interim Juba, ut ex prælio fugerat, una cum Petreio interdum in villis latitando, tandem nocturnis itineribus confectis, in regnum pervenit; atque ad oppidum Zamam, ubi ipse domicilium, conjuges, liberosque habebat, quo ex cuncto regno omnem pecuniam, carissimasque res comportaverat, quodque inito bello operibus maximis munierat, accedit. Quem oppidani, antea rumore exoptato de Cæsaris victoria audito, ob has causas oppido prohibuerunt, quod, bello contra populum Romanum suscepto, in oppido Zamæ lignis congestis, maximam in medio foro pyram construxerat; ut, si forte bello foret superatus, omnibus rebus eo coacervatis, dehinc civibus cunctis interfectis, eodemque projectis, igne subjecto, tum demum se ipse insuper interficeret, atque una cum liberis, conjugibus, civibus, cunctaque gaza regia cremaretur. Postquam Juba ante portas diu, multumque primo minis pro imperio egisset cum Zamenibus; deinde quum se parum proficere intellexisset, precibus quoque orasset, uti se ad suos Deos penates admitterent; ubi eos in sententia perstare animadvertit, nec minis, nec precibus suis moveri, quo magis se reciperent; tertio petit ab eis, ut sibi conjuges liberosque redderent, ut secum eos abspiceret. Postquam sibi nihil omnino oppidanos responsi reddere animadvertit, nulla re ab iis impetrata, ab Zama discedit, atque ad villam suam cum M. Petreio paucisque equitibus se confert.

XCII. Zamenfes interim legatos de iis rebus ad Cæsarem Uticam mittunt, petuntque ab eo, "Uti ante, quam rex manum colligeret, seseque oppugnaret, sibi auxilium mitteret: se tamen paratos esse, sibi quoad vita suppeteret, oppidum, seque ei reservare." Legatos collaudatos Cæsar domum jubet antecedere ac suum adventum prænunciare. Ipse postero die Utica egressus cum equitatu in regnum ire contendit. Interim in itinere ex regis copiis duces complures ad Cæsarem veniunt, orantque, ut sibi ignoscat, quibus

quibus supplicibus venia data, Zamam perveniunt. Rómone interim perlato de ejus lenitate clementiaque, prope modum omnes regni equites Zamam perveniunt ad Cæsarem; ab eoque sunt metu periculoque liberati.

XCIII. Dum hæc utrobique geruntur, Confidius, qui Tisdræ cum familia sua, gladiatoria manu, Gætulisque præerat, cognita eade suorum, Domitiique & legionum adventu perterritus, desperata salute, oppidum delerit, seque clam cum paucis barbaris pecunia onustus subducit, atque in regnum fugere contendit; quem Gætuli sui comites in itinere, prædæ cupidi, concidunt; seque in quascunque potuere partes conferunt. C. interim Virgilius, postquam terra marique clausus se nihil proficere intellexit, tuosque aut interfectos, aut fugatos, M. Catonem Uticæ sibi ipsum manus intulisse, regem vagum, ab suisque desertum ab omnibus aspernari, Saburam, ejusque copias ab Sinio esse deletas; Uticæ Cæsarem sine mora receptum; de tanto exercitu reliquias esse nullas, quæ sibi, suisque liberis prodesse; a Caninio proconsule, qui eum obsidebat, fide accepta, seque & sua omnia, & oppidum proconsuli tradit.

XCIV. Rex interim Juba ab omnibus civitatibus exclusus, desperata salute, quum jam cœnatus esset cum Petreio, ut per virtutem interfecti esse viderentur, ferro inter se depugnant: atque firmior imbecilliores, Juba Petreium facile ferro consumsit: deinde ipse sibi quum conaretur gladio transigere pectus, nec posset, precibus a servo suo impetravit, ut se interficeret; idque obtinuit.

XCV. P. Sirtius interim, pulso exercitu Saburæ, præfecti Jubæ, ipsoque interfecto, quum iter cum paucis per Mauritaniam ad Cæsarem faceret, forte incidit in Faustum Afraniumque, qui eam manum habebant, qua Uticam diriperant, iterque in Hispaniam intendebant, & erant numero circiter MD. Itaque celeriter nocturno tempore insidiis dispositis, eos prima luce adortus, præter paucos equites, qui ex primo agmine fugerant, reliquos aut interficit, aut in deditionem accipit; Afranium & Faustum vivos capit cum conjuge & liberis. Paucis post diebus, dissensione in exercitu orta, Faustus & Afranius interficiuntur. Pompeiæ cum Fausti liberis Cæsar incolumitatem, suæque omnia concessit.

XCVI. Scipio interim cum Damasippo, & Torquato, & Plætorio Rustiano navibus longis diu multumque jactati, quum Hispaniam peterent, ad Hipponem regium deferuntur, ubi classis P. Sirtii per id tempus erat: a qua pauciora
ab

ab amplioribus circumventa navigia deprimuntur; ibique Scipio cum iis, quos paullo ante nominavi, interiit.

XCVII. Cæsar interim, Zamæ auctione regia facta, bonisque eorum venditis, qui cives Romani contra populum Romanum arma tulerant, præmiisque Zamensibus, qui de rege excludendo consilium ceperant, tributis, vestigalibusque regiis abrogatis, ex regnoque provincia facta, atque ibi Crispo Sallustio proconsule cum imperio relicto, ipse Zama egressus Uticam se recepit. Ibi bonis venditis eorum, qui sub Juba Petreioque ordines duxerant, item Thapsitanis HS viciesies, conventui eorum HS tricesies, Adrumetinis HS tricesies, conventui eorum HS quinquagies, multæ nomine, imponit. Civitates, bonaque eorum ab omni injuria rapinisque defendit. Leptitanos, quorum superioribus annis bona Juba diripuerat, & ad senatum quæsti per legatos, atque arbitris a senatu datis, sua receperant, trices centenis millibus pondo olei in annos singulos multat, ideo quod initio, per dissensionem principum, societatem cum Juba inierant, eumque armis, militibus, pecunia juverant. Tisdritanos, propter humilitatem civitatis, certo numero frumenti multat.

XCVIII. His rebus gestis, Idibus Jun: Uticæ classem conscendit, & post diem III Carales in Sardiniam pervenit. Ibi Sulcitanos, quod, Nasidium ejusque classem receperant, copiisque juverant, HS centies multat; & pro decimis octavas pendere jubet: bonaque paucorum vendit; & ante diem III Kal. Quint. naves conscendit; & a Caralibus secundum terram provectus, duodetricesimo die, eo quod tempestatibus in portubus cohibebatur, ad urbem Romam venit.

DE BELLO HISPANIENSI,

INCERTI AUCTORIS,

LIBER UNUS.

I. **P**HARNACE superato, Africa recepta; qui ex iis præliis cum adolescente Cn. Pompeio profugissent, quum & ulterioris Hispaniæ potitus esset, dum Cæsar muneribus dandis in Italia detinetur; quo facilius.

tilius præsidia contra compararet Pompeius, in fidem universæque civitatis confugere cœpit. Ita partim precibus, partim vi, bene magna comparata manu, provinciam vastare. Quibus in rebus nonnullæ civitates sua sponte auxilia mittebant: item nonnullæ portas contra claudebant; ex quibus si qua oppida vi ceperat, quum aliquis ex ea civitate optime de Cn. Pompeio meritis civis esset, propter pecuniæ magnitudinem aliqua ei inferebatur causa, ut, eo de medio sublato, ex ejus pecunia latronum largitio fieret. Ita paucis commodis hoste hortato, majores augebantur copiæ: ob hoc crebris nunciis in Italiam missis, civitates contrariæ Pompeio auxilia sibi deposculabant.

II. C. Cæsar dictator III, designatus IV, multis itineribus ante confectis, quum celeris festinatione ad bellum conficiendum in Hispaniam venisset, legati Cordubenses, qui a Cn. Pompeio discesserant, Cæsari obviam veniunt: a quibus nunciabatur, "Nocturno tempore oppidum Cordubam capi posse, quod nec opinantibus adversariis ejus provinciæ potitus esset, simulque captos tabellarios, qui a Cn. Pompeio dispositi omnibus locis essent, quo certiores Cn. Pompeium de Cæsaris adventu facerent." Multa præterea verisimilia proponebant. Quibus rebus adductus, quos legatos ante exercitui præfecerat, Q. Pedium, & Q. Fabium Maximum, de suo adventu facit certiores, ut, quem sibi equitatum ex provincia fecissent, præsidio mitterent: ad quos celerius, quam ipsi opinati sunt, appropinquavit, neque, ut ipse voluit, equitatum sibi præsidio habuit.

III. Erat idem temporis Sextus Pompeius frater, qui cum præsidio Cordubam tenebat, quod ejus provinciæ caput esse existimabatur: ipse autem Cn. Pompeius adolescens Uliam oppidum oppugnabat, & fere jam aliquot mensibus ibi detinebatur. Quo ex oppido, cognito Cæsaris adventu, legati, clam præsidia Cn. Pompeii, Cæsarem quum adissent, petere cœperunt, uti sibi primo quoque tempore subsidium mitteret. Cæsar eam civitatem omni tempore optime de populo Romano meritam esse sciens, celeriter vi cohortes secunda vigilia jubet proficisci, parique equites numero; quibus præfecit hominem ejus provinciæ notum, & non parum scientem, L. Junium Pacicum: qui quum ad Cn. Pompeii præsidia venisset; incidit idem temporis, ut tempestate adversa, vehementique vento affligeretur: quem vis tempestatis ita obscurabat, ut vix proximum agnoscere posset. Cujus incommodum summam utilitatem ipsis præbebat. Ita quum ad eum locum Venerunt, jubet binos equites incedere, & recta per adversari-

fariorum præsidia ad oppidum contendere: mediisque eorum præsidiiis quum quæreretur, "Qui essent;" unus ex nostris respondit, "Ut sileat verbum facere: nam id temporis conari ad murum accedere, ut oppidum capiant:" & partim tempestate impediti vigilæ non poterant diligentiam præstare, partim illo responso deterrebantur. Quum ad portam appropinquassent, signo dato, ab oppidanis sunt recepti; & pedites, equitesque clamore facto, dispositis ibi partim, qui remansere, eruptionem in adversariorum castra fecerunt. Sic illud quum inscientibus accidisset, existimabat magna pars hominum, qui in iis castris fuissent, se prope captos esse.

IV. Hoc misso ad Uliam præsidio, Cæsar ut Pompeium ab ea oppugnatione deduceret, ad Cordubam contendit: ex quo itinere loricated viros sortes cum equitatu ante præmisit; qui simul in conspectum oppidi se dederunt, in equis recipiuntur. Hoc a Cordubensibus nequaquam poterat animadverti. Appropinquantibus, ex oppido bene magis multitudo ad equitatum concidendum quum exissent; loricati, ut supra scripsimus, ex equis descenderunt, & magnum prælium fecerunt, sic uti ex infinita hominum multitudine pauci in oppidum se reciperent. Hoc timore adductus Sextus Pompeius literas fratri misit, ut celeriter sibi subsidio veniret, ne prius Cæsar Cordubam caperet, quam ipse illo venisset. Ita Cn. Pompeius, Uliam prope capta, literis fratris excitus, cum copiis ad Cordubam iter facere cepit.

V. Cæsar, quum ad flumen Bætim venisset, neque propter altitudinem fluminis transire posset, lapidibus corbes plenos demisit: ita, insuper ponte facto, copias ad castra tripartito transduxit. Tenebant adversus oppidum e regione pontis trabes, ut supra scripsimus, bipartito. Huc quum Pompeius cum suis copiis venisset, ex adverso par ratione castra ponit. Cæsar, ut cum ab oppido comœtatuque excluderet, brachium ad pontem ducere cepit. Pari idem conditione Pompeius. Hic inter duces duos fit contentio, uter prius pontem occuparet: ex qua contentione quotidiana minuta prælia fiebant, ut modo hi, modo illi superiores discederent. Quæ res quum ad maiorem contentionem venisset, ab utrisque comminus pugna inita; dum cupidius locum student tenere, propter pontem coangustabantur; & fluminis ripas appropinquantes coangustati præcipitabantur. Hic alteri alteris non solum mortem morti exaggerabant, sed tumulos tumulis exæquabant. Ita diebus compluribus cupiebat Cæsar, si qua conditione pos-

posset, adversarios in æquum locum deducere, & primo quoque tempore de bello decernere.

VI. Id quum animadverteret adversarios minime velle; quos ideo a via retraxerat, ut in æquum deduceret; copiis flumen transductis, noctu jubet ignes fieri magnos. Ita firmissimum ejus præsidium, Ateguam proficiscitur. Id quum Pompeius ex perfugis rescisset, ea die per viarum angustias carra complura, multosque lanistas retraxit, & ad Cordubam se recepit. Cæsar munitionibus Ateguam oppugnare, & brachia circumducere cœpit: cujus rei Pompeio quum nuncius esset allatus, eo die proficiscitur. Cujus in adventum, præsidii causa Cæsar complura castella occupavit, partim ubi equitatus, partim ubi pedestris copia in statione, & in excubitu castris præsidio esse possent. Hic in adventu Pompeii incidit, ut matutino tempore nebula esset crassissima: itaque in illa obscuracione cum aliquot cohortibus, & equitum turnis circumcludunt Cæsaris equites, & concidunt, sic, ut vix in ea cæde pauci effugerent.

VII. Insequenti nocte castra sua incendit Pompeius, & trans flumen Salsum per convalles castra inter duo oppida Ateguam & Ucubim in monte constituit. Cæsar in munitionibus, ceterisque, quæ ad oppidum oppugnandum opus fuerunt, aggerem, vineasque agere instituit. Hæc loca sunt montuosa, & natura edita ad rem militarem, quæ planitie dividuntur, Salso flumine; proxime tamen Ateguam, ut ad flumen sint circiter passuum duo millia. Ex ea regione oppidi in montibus castra habuit posita Pompeius in conspectu utrorumque oppidorum, neque suis ausus est subsidio venire. Aquilas & signa habuit XIII legionum: sed, ex quibus aliquid firmamenti se existimabat habere, duæ fuerunt vernaculæ, quæ a Trebonio transfugerant; una facta ex coloniis, quæ fuerunt in his regionibus; quarta fuit Afraniana ex Africa, quam secum adduxerat; reliquæ ex fugitivis auxiliares consistebant: nam de levi armatura, & equitatu, longe & virtute & numero nostri erant superiores.

VIII. Accedebat huc, ut longius bellum duceret Pompeius; quod loca sunt edita, & ad castrorum munitiones non parum idonea: nam fere totius ulterioris Hispaniæ regio propter terræ sæcunditatem, inopem difficilemque habet oppugnationem, & non minus copiosam aquationem. Hic etiam propter barbarorum crebras excursions omnia loca, quæ sunt ab oppidis remota, turribus, & munitionibus retinentur, &, sicut in Africa, rudere, non tegulis, teguntur: simulque in his habent speculas, &, propter

pter altitudinem, longe lateque prospiciunt. Item oppidorum magna pars ejus provinciæ montibus fere munita, & natura excellentibus locis est constituta, ut simul aditus adscensusque habeat difficiles. Ita ab oppugnationibus natura loci distinentur, ut civitates Hispaniæ non facile ab hoste capiantur. Id quod in hoc contigit bello : nam ubi inter Ateguam, & Ucubim, quæ oppida supra sunt scripta, Pompeius habuit castra constituta, in conspectu duorum oppidorum, ab suis castris circiter millia passuum iv grumus est excellens natura, qui appellatur Castra Postumiana : ibi præsidii causâ castellum Cæsar habuit constitutum.

IX. Pompeius, qui eodem jugo tegebatur loci natura ; & quod remotum erat a castris Cæsaris, animadvertibat loci difficultatem, & quod flumine Salso intercludebatur, non esse commissurum Cæsarem, ut in tanta loci difficultate ad subsidium submittendum se mitteret. Ista fretus opinione, tertia vigilia profectus castellum oppugnare cœpit, ut laborantibus succurreret. Nostri, quum appropinquassent clamore repentino, telorumque multitudine jactus facere cœperunt, uti magnam partem hominum vulneribus afficerent. Quo peractō, quum ex castello repugnare cœpissent, & majoribus castris Cæsari nuncius esset allatus, cum iii legionibus est profectus : & quum ad eos appropinquasset, fuga perterriti multi sunt interfecti, complures capti ; in quibus duo **. Multi præterea armis exuti sunt ; quorum scuta sunt relata LXXX.

X. Insequenti luce Arguetius ex Italia cum equitatu venit : is signa Saguntinorum retulit v, quæ ab oppidanis cepit. Suo loco præteritus est, quod equites ex Italia cum Asprenate ad Cæsarem venissent. Ea nocte Pompeius castra sua incendit, & ad Cordubam versus iter facere cœpit. Rex nomine Indo, qui cum equitatu suas copias adduxerat, dum cupidius agmen adversariorum insequitur, a vernaculis legionariis exceptus est, & interfectus.

XI. Postero die equites nostri longius ad Cordubam versus persecuti sunt eos, qui commeatus ad castra Pompeii ex oppido portabant : ex iis capti L, cum jumentis ad nostra adducti sunt castra. Eodem die Q. Marcius, tribunus militum qui fuisset Pompeii, ad nos transfugit : & noctis tertia vigilia in oppido acerrime pugnatum est ; ignemque multum miseru, sic ut omne genus, quibus ignis per jactus solitus est mitti, exercebatur. Hoc præterito tempore, C. Fundanius eques Romanus ex castris adversariorum ad nos transfugit.

XII. Postero die ex legione vernacula milites sunt capti
ab

ab equitibus nostris duo, qui dixerunt se servos esse; quum venirent, cogniti sunt a militibus, qui antea cum Fabio & Pedio fuerant, & a Trebonio transfugerant. Eis ad ignoscendum nulla est data facultas, & a militibus nostris interfecti sunt. Idem temporis capti tabellarii, qui a Corduba ad Pompeium missi erant, perperamque ad castra nostra pervenerant, præcis manibus missi sunt facti. Pari consuetudine, vigilia secunda, ex oppido ignem multum, telorumque multitudinem jactando, bene magnum tempus consumserunt, compluresque vulneribus affecerunt. Præterito noctis tempore, eruptionem in legionem sextam fecerunt, quum in opere nostri distenti essent, acriterque pugnare cœperunt: quorum vis repressa a nostris, etsi oppidani superiore loco defendebantur. Ii quum eruptionem facere cœpissent, tamen virtute militum nostrorum, * qui etsi inferiore loco premebantur, tamen repulsi adversarii bene multis vulneribus affecti in oppidum se contulerunt.

XIII. Postero die Pompeius ex castris suis brachium cœpit ad flumen Salsum ducere: & quum nostri equites pauci in statione fuissent a pluribus reperti, de statione sunt dejecti, & occisi tres. Eo die A. Valgius, senatoris filius, cujus frater in castris Pompeii fuisset, omnibus suis rebus relictis, equum conscendit, & fugit. Speculator de legione secunda Pompeiana captus a militibus, & interfectus est: idemque temporis glans missa est, inscripta: "Quo die ad oppidum capiendum accederent, sese scutum esse positurum." Qua spe nonnulli, dum sine periculo murum adscendere, & oppidum potiri posse se sperant, postero die ad murum opus facere cœperunt, & bene magna prioris muri pars dejecta est *. Quo facto ab oppidanis, ac si suarum partium essent, conservati, missos facere loricatos, quique præsidii causa præpositi oppido a Pompeio essent, orabant. Quibus respondit Cæsar, "Se condiciones dare, non accipere, consuevisse." Qui quum in oppidum revertissent, relato responso, clamore sublato, omni genere telorum emissio, pugnare pro muro toto cœperunt: propter quod fere magna pars hominum, qui in castris nostris essent, non dubitarunt, quin eruptionem eo die essent facturi. Ita, corona circumdata, pugnatum est aliquamdiu vehementissime, simulque balista missa a nostris turrem deiecit: qua adversariorum, qui in ea turre fuerant, v. dejecti sunt, & puer, qui balistam solitus erat observare.

XIV. Eo præterito tempore, Pompeius trans flumen Salsum castellum constituit: neque a nostris prohibitus, falsaque illa opinione gloriatus est, quod prope in nostris

partibus locum tenuisset. Item insequenti die eadem consuetudine dum longius prosequitur, quo loco equites nostri stationem habuerant, aliquot turmae cum levi armatura, impetu facto, loco sunt dejectae, & propter paucitatem nostrorum equitum, simul cum levi armatura inter turmas adversariorum protritae. Hoc in conspectu utrorumque castrorum gerebatur: & majore Pompeiani exsultabant gloria, longius quod, nostris cedentibus, prosequi cepissent. Qui quum aliquo loco a nostris recepti essent, ut consuescent, ex simili virtute clamore facto, averfati sunt praelium facere.

XV. Fere apud exercitus hæc est equestris praelii consuetudo; quum eques ad dimicandum, dimisso equo, cum pedite concreditur, nequaquam par habetur. Id quod in hoc accidit certamine. Quum pedites, ex levi armatura lecti ad pugnam, equitibus nostris nec opinantibus venissent; idque in praelio animadversum esset; complures ex equis descenderunt. Ita exiguo tempore eques pedestre, pedes equestre praelium facere cepit, usque eo, ut caedem proxime a vallo fecerint; in quo praelio adversariorum ceciderunt cxxiii, compluresque armis exuti, multi vulneribus affecti in castra sunt redacti: nostri ceciderunt iii, saucii xii pedites, equites v. Ejus diei insequenti tempore, pristina consuetudine pro muro pugnari ceptum est. Quum bene magnam multitudinem telorum, ignemque nostris descendentibus iniecissent, nefandum crudelissimumque facinus sunt aggressi, in conspectuque nostro hospites, qui in oppido erant, jugulare, & de muro præcipites mittere ceperunt, sicut apud barbaros; quod post hominum memoriam nunquam est factum.

XVI. Hujus diei extremo tempore a Pompeianis clam [ad] nostros tabellarius est missus, ut ea nocte turres aggeremque incenderent, & iii vigilia eruptionem facerent. Ita igne telorumque multitudine jacta, quum bene magnam partem muri consumsissent, portam, quæ e regione & in conspectu Pompeii castrorum fuerat, aperuerunt, copiarumque totæ eruptionem fecerunt, secumque extulerunt calcatas ad fossas complendas, & harpagones ad casas, quæ stramentitiæ ab nostris hibernorum causa ædificatæ erant, diruendas, & incendendas; præterea argentum, & vestimenta, ut, dum nostri in præda detinerentur, illi, cæde facta, ad præsidia Pompeii se reciperent: nam, quod existimabat, eos posse conatum efficere, nocte tota ultra ibat flumen Salsum in acie. Quod factum licet nec opinantibus nostris esset gestum; tamen virtute freti, repulso, multisque vulneribus affectos oppido represserunt præ-

prædaque & armis eorum sunt potiti, vivosque aliquos ceperunt, qui postero die sunt interfecti. Eodemque tempore transfuga nunciavit ex oppido, Junium, qui in cuniculo fuisset, jugulatione oppidanorum facta, clamasse, "Facinus se nefandum, & scelus fecisse: nam eos nihil meruisse, quare tali pœna afficerentur, qui eos ad aras & focos suos recepissent, eosque hospitium scelere contaminasse:" multa præterea dixisse: qua oratione deterritos amplius jugulationem non fecisse.

XVII. Ita postero die Tullius legatus cum Catone Lufitano venit, & apud Cæsarem verba fecit: "Utinam quidem Dii immortales fecissent, ut tuus potius miles, quam Cn. Pompeii, factus essem; & hanc virtutis constantiam in tua victoria, non in illius calamitate præstarem: cujus funestæ laudes quippe ad hanc fortunam reciderunt, ut cives Romani, indigentes præsidii, & propter patriæ luctuosam perniciem dedamur hostium numero: qui neque in illius prospera acie primam fortunam, neque in adversa secundam obtinuimus victoriam: qui legionum tot impetus sustentantes, nocturnis diurnisque operibus gladiatorum ictus, telorumque missus exspectantes, victi, & deserti a Pompeio, tua virtute superati, salutem a tua clementia deprecemur; petimusque, ut, qualem te gentibus præstitisti, similem in civium deditione præstes." "Et qualem, ait, gentibus me præstiti, similem in civium deditione præstabo."

XVIII. Remissis legatis, quum ad portam venisset Tib. Tullius, & quum eum introeuntem C. Antonius insecutus non esset, revertit ad portam, & hominem apprehendit. Quod Tiberius quum fieri animadvertit, simul pugionem eduxit, & manum ejus incidit. Ita refugerunt ad Cæsarem. Eodemque tempore signifer de legione prima transfugit; & nunciavit, quo die equestre prælium factum esset, suo signo perisse homines xxxv, neque licere castris Cn. Pompeii nunciari, neque dici perisse quenquam. Servus, cujus dominus in Cæsaris castris fuisset, uxoremque & filium in oppido reliquerat, dominum jugulavit, & ita clam a Cæsaris præsidiis in Pompeii castra discessit, & indicium glande scriptum misit, per quod certior fieret Cæsar, quæ in oppido ad defendendum compararentur. Ita, literis acceptis, quum in oppidum revertissent, qui mittere glandem inscriptam solebant, insequenti tempore duo Lufitani fratres transfugæ nunciarunt, quam Pompeius concionem habuisset: "Quoniam oppido subsidio non posset venire, noctu ex adversariorum conspectu se deducere ad muro versum:" unum respondisse, "Ut potius ad dimicand-

dum descenderent, quam signum fugæ ostenderent:" eum qui ita locutus esset, jugulatum. Eodem tempore tabellarii ejus deprehensi, qui ad oppidum veniebant, quorum literas Cæsar oppidanis objecit, & qui vitam sibi peteret, jussit turrem ligneam oppidanorum incendere: id si fecisset ei se promissit omnia concessurum: quod difficile erat factu, ut eam turrem sine periculo quis incenderet. Ita ** facturus de ligno quum propius accessisset, ab oppidanis est occisus. Eadem nocte transfuga nunciavit, Pompeium, & Labicnum, de jugulatione oppidanorum indignatos esse.

XIX. Vigilia secunda propter multitudinem telorum turris lignea, quæ nostra fuisset, ab imo vitium fecit, usque ad tabulatum secundum & tertium. Eodem tempore pro muro pugnatum acerrime, & turrim nostram, ut superiorem, incenderunt; idcirco quod ventum oppidani secundum habuerunt. Insequenti luce materfamilias de muro se dejecit, & ad nos transfiliit, dixitque, se cum familia constitutum habuisse, ut una transfugerent ad Cæsarem; illam oppressam & jugulatam. Hoc præterea tempore tabellæ de muro sunt dejectæ, in quibus scriptum est inventum: " L. Minatius Cæsari: Si mihi vitam tribues, quoniam ab Cn. Pompeio sum desertus, qualem me illi præstiti, tali virtute & constantia futurum me in te præstabo." Eodem tempore oppidanorum legati, qui antea exierant, Cæsarem adierunt, si sibi vitam concederet, sese insequenti die oppidum esse dedituros. Quibus respondit, " Se Cæsarem esse, fidemque præstaturum." Ita ante diem xi Kalend. Martii oppido potitus, Imperator est appellatus.

XX. Quod Pompeius ex perfugis quum, deditionem oppidi factam esse, scisset, castra movit Ucubim versus: & circum ea loca castella disposuit, & munitionibus se continere cœpit. Cæsar movit, & propius castra castris contulit. Eodem tempore mane loricatorum unus ex legione vernacula ad nos transfugit, & nunciavit, Pompeium oppidanos Ucubenses convocasse, eisque ita imperavisse, ut, diligentia adhibita, perquirerent, qui essent suarum partium, itemque adversariorum victoriæ fautores. Hoc præterito tempore, in oppido, quod fuit captum, servus est prehensus in cuniculo, quem supra demonstravimus, dominum jugulasse: is vivus est combustus. Idemque temporis centuriones loricati iuxta ad Cæsarem transfugerunt ex legione vernacula, & equites nostri cum adversariorum equibus congressi sunt, & faucii aliquot occiderunt ex levi armatura. Ea nocte speculatores prehensi servi iii, & unus

ex legione vernacula. Servi sunt in crucem sublati, militum cervices abscissæ.

XXI. Postero die equites cum levi armatura ex adversariorum castris ad nos transfugerunt. Et eo tempore circiter XI equites ad aquatores nostros excucurrerunt; nonnullos interfecerunt, item alios vivos abduxerunt. Ex equitibus capti sunt equites IIX. Insequenti die Pompeius securi percussit homines LXXIV, qui dicebantur esse fautores Cæsaris victoriæ. Reliquos in oppidum iussit deduci, ex quibus effugerunt CXX, & ad Cæsarem venerunt.

XXII. Hoc præterito tempore, qui in oppido Ategua Bursavolenses capti sunt, legati profecti sunt cum nostris, uti rem gestam Bursavolensibus referrent, quid sperarent de Cn. Pompeio, quum viderent hospites jugulari: præterea multa scelera ab iis fieri, qui præsidii causa ab his reciperentur. Qui quum ad oppidum venissent, nostri, qui fuissent equites Romani & senatores, non sunt ausi introire in oppidum, præterquam qui ejus civitatis fuissent. Quorum responsis ultro citroque acceptis, & redditis, quum ad nostros se reciperent, qui extra oppidum fuissent, illi de præsidio insecuti, ex aversione legatos jugularunt. Duo reliqui, qui ex eis fugerunt, Cæsari rem gestam detulerunt, & speculatores ad oppidum Ateguam miserunt. Qui quum certum comperissent, legatorum responsa ita esse gesta, quemadmodum illi retulissent, ab oppidanis concursu facto, cum, qui legatos jugulasset, lapidare, & ei manus intentare coeperunt; illius opera se perisse. Ita vix periculo liberatus petiit ab oppidanis, ut ei liceret legatum ad Cæsarem proficisci: illi se satisfacturum. Potestate data, quum inde esset profectus, præsidio comparato, quum bene magnam manum fecisset, & nocturno tempore per fallaciam in oppidum esset receptus, jugulationem magnam facit: principibusque, qui sibi contrarii fuissent, interfectis, oppidum in suam potestatem recipit. Hoc præterito tempore, servi transfugæ nunciaverunt, oppidanorum bona vendere; nec cui extra vallum licere exire, nisi discinctum: idcircoque, ex quo die oppidum Ategua esset captum, metu contreritos complures profugere in Baturiam, neque sibi ullam spem victoriæ propositam habere; & si quis ex nostris transfugerit, in levem armaturam conjici, eumque non amplius XVI accipere:

XXIII. Insequenti tempore Cæsar castris castra contulit, & brachium ad flumen Sallum ducere cepit. Hic dum in opere nostri dissentii essent, complures ex superiorum loco adversariorum decucurrerunt: nec detinentibus

nostris, multis telis injectis, complures vulneribus affecere. Hic tamen, ut ait Ennius, "Nostri cessere parumper." Itaque, præter consuetudinem, quum a nostris animadversum esset, cedere, centuriones ex legione v flumen transgressi duo restituerunt aciem; acriterque eximia virtute plures quum agerent, ex superiore loco multitudine telorum alter eorum concidit. Ita, quum is compar prælium facere cœpisset, & quum undique se circumveniri animadvertisset, parumper ingressus pedem offendit. Hujus concidentis viri casu passim audito, quum complures adversariorum concursum facerent, equites nostri transgressi interiore loco adversarios ad vallum agere cœperunt. Ita, dum cupidius intra præsidia illorum student eadem facere, a turmis, & levi armatura sunt interclusi: quorum nisi summa virtus fuisset, vivi capti essent; nam & munitione præsidii ita coangustabantur, ut eques spatio intercluso vix se defendere posset. Ex his, utroque genere pugnae, complures sunt vulneribus affecti, in quibus etiam Clodius Aquitius: inter quos ita comminus est pugnatum, ut ex nostris, præter ii centuriones, sit nemo desideratus, gloria se efferentes.

XXIV. Postero die ab Soricaria utrorumque convenete copiae. Nostri brachia ducere cœperunt. Pompeius quum animadverteret, castello se excludi Aspavia, quod est ab Uebi millia passuum v, hæc res necessario devocabat, ut ad dimicandum descenderet: neque tamen æquo loco sui potestatem faciebat, sed ex grumo excelsum tumulum capiebat, usque eo, ut necessario cogreretur iniquum locum subire. Quo de facto, quum utrorumque copiae tumulum excellentem petissent, prohibiti a nostris sunt, dejectique planitie: quæ res secundum nostris officiebat prælium. Undique autem cedentibus adversariis, nostri magna in eade versabantur: quibus mons, non virtus, saluti fuit: quo subsidio tunc, nisi advesperasset, a paucioribus nostris omnique auxilio privati essent: nam ceciderunt ex levi armatura cccxxiv: ex legionariis cxxxix: præterquam quorum arma & spolia sunt allata. Ita pridie ii centurionum interitio hac adversariorum poena est litata.

XXV. Insequenti die, pari consuetudine quum ad eundem locum ejus præsidium venisset, pristino illo suo utebantur instituto; nam præter equites nullo loco æquo se committere audebant. Quum nostri in opere essent, equitum copiae concursus facere cœperunt; simulque vociferantibus legionariis, quum locum efflagitarent, ut consueti insequi existimare possent, se paratissimos esse ad dimicandum,

candum, nostri ex humili convalle bene longe sunt egressi, & planitie iniquiore loco confisterunt. Eili tamen procul dubio ad congregiendum in æquum locum non sunt ausi descendere, præter unum Antistium Turpionem, qui fidens viribus, ex adversariis sibi parem esse neminem, agitare cœpit: hic, ut fertur Achillis Memnonisque congressus, Q. Pompeius Niger, eques Romanus Italicensis ex acie nostra ad congregiendum progressus est. Quoniam ferocitas Antistii omnium mentes converterat ab opere ad spectandum, acies sunt dispositæ: nam inter bellatores principes dubia erat posita victoria, ut prope videretur sine belli bellandi duorum dirimere pugna. Ita avidi cupidique suorum quisque partium, *expertorum virorum fautorumque voluntas habebatur. Quorum virtute alacri quum ad dimicandum in planitiem se contulissent, scutorumque laudis insignis præfulgens opus cælatum, quorum * pugna esset prope profecto dirempta, nisi propter equitum * concessum, ut supra demonstravimus, levis armatura præsidii causa non longe ab opere castrorum constitisset. Ut nostros equites in receptu, dum ad castra redeunt, adversarii cupidius sunt insecuti, universi, clamore facto, impetum dederunt. Ita metu perterriti, quum in fuga essent, multis amissis, in castra se recipiunt.

XXVI. Cæsar, ob virtutem, turmæ Cassianæ donavit millia XIII, & præfecto torques aureos V, & levi armaturæ millia X. Hoc die A. Bebius, & C. Flavius, & A. Trebellius, equites Romani Astenses, argento prope testis equites ad Cæsarem transfugerunt: qui nunciarunt, equites Romanos conjurasse omnes, qui in castris Pompeii essent, ut transitionem facerent: servi indicio omnes in custodiam esse coniectos, e quibus, occasione capta, se transfugisse. Item hoc die literæ sunt deprehensæ, quas mittebat Ursanum Cn. Pompeius: "S. V. G. E. V. Etsi, prout nostra felicitas, ex sententia adversarios adhuc propulsos habemus; tamen, si æquo loco sui potestatem facerent, celerius, quam vestra opinio fert, bellum consecissem. Sed exercitum tironum non audent in campum deducere, nostrisque adhuc fracti præsidii bellum ducunt; nam singulas civitates circumfoderunt: inde sibi commeatus capiunt. Quare & civitates nostrarum partium conservabo, & bellum primo quoque tempore conficiam. Cohortes in animo habeo ad vos mittere. Profecto nostro commeatu privati, necessario ad dimicandum descendunt."

XXVII. Insequenti tempore quum nostri temere in opere dissentii essent, equites in oliveto, dum lignantur, interfecti.

terfecti sunt aliquot. Servi transfugerunt, qui nunciaverunt, a. d. iii Nonarum Martii prœlium ad Soricham quod factum est, ex eo tempore metum esse magnum, & Attium Varum circum castella præesse. Eo die Pompeius castra movit, & contra Hispalim in oliveto constitit. Cæsar priusquam eodem est profectus, luna hora circiter vi visa est. Ita castris motis Ucubim, Pompeius præsidium quod reliquit, iussit incenderent, & deusto oppido in castra majora se reciperent. Insequenti tempore Ventisponte oppidum quum oppugnare cœpisset, deditione facta, iter fecit in Carucam; contraque Pompeium castra posuit. Pompeius oppidum, quod contra sua præsidia portas clausisset, incendit: milesque, qui fratrem suum in castris jugulasset, interceptus est a nostris, & fusti percussus. Hinc itinere facto, in campum Mundensem quum esset ventum, castra contra Pompeium constituit.

XXVIII. Sequenti die quum iter facere Cæsar cum copiis vellet, renunciatum est ab speculatoribus, Pompeium de iii vigilia in acie stetisse. Hoc nuncio allato, vexillum proposuit. Idcirco enim copias eduxerat, quod Versaonensium civitati fuissent fautores: antea literas miserat, "Cæsarem nolle in convallem descendere, quod maiorem partem exercitus tironem haberet." Hæ literæ vehementer confirmabant mentes oppidanorum. Ita hac opinione fretus totum se facere posse existimabat: etenim & natura loci defendebatur, & ipsius oppidi munitione, ubi castra habuit constituta; namque, ut superius demonstravimus, loca excellentia tumultis contineri; interim nulla planities dividit.

XXIX. Sed ratione nulla placuit taceri id, quod eo incidit tempore. Planities inter utraque castra intercedebat, circiter millia passuum v, ut auxilia Pompeii duabus defenderentur rebus, oppidi excelsi, & loci natura. Hinc dirigens proxima planities æquabatur: cujus decursum antecede-
bat rivus, qui ad eorum accessum summam efficiebat loci iniquitatem: nam palustri & voraginoso solo currens erat ad dextrum. Et Cæsar, quum aciem directam vidisset, non habuit dubium, quin media planitie in æquum ad dimicandum adversarii procederent. Hoc erat in omnium conspectu. Huc accedebat, ut locus illa planitie equitatum ornaret, & diei, solisque serenitas: ut mirificum & optandum tempus prope ab Diis immortalibus illud tributum esset ad prælium committendum. Nostri latari, nonnulli etiam timere, quod in eum locum res fortunæque omnium deducerentur, ut, quicquid post horam casus tribu-

isset, in dubio poneretur. Itaque nostri ad dimicandum procedunt: id quod adversarios existimabamus esse facturos; qui tamen a munitione oppidi mille passibus longius non audebant procedere, in quo sibi prope murum adversarii præliandum constituebant. Itaque nostri procedunt. Interdum æquitas loci adversarios efflagitabat, ut tali conditione contenderent ad victoriam: neque tamen illi a sua consuetudine decedebant, ut aut ab excelso loco, aut ab oppido, discederent. Nostri pede pressio propius rivum quum appropinquassent, adversarii patrocinari loco iniquo non desinunt.

XXX. Erat acies XIII aquilis constituta, quæ lateribus equitatu tegebatur, cum levi armatura millibus VI. Præterea auxiliares accedebant prope alterum tantum. Nostra præsidia LXXX cohortibus, & IIX millibus equitum. Ita, quum in extrema planitie iniquum in locum nostri appropinquassent, paratus hostis erat superior, ut transeundi superius iter vehementer esset periculosum. Quod quum a Cæsare esset animadversum, ne quid temere culpa sua secus admitteretur, eum locum definire cœpit. Quod quum hominum auribus esset objectum, moleste & acerbe accipiebant, se impediri, quo minus prælium conficere possent. Hæc mora adversarios alacriores efficiebat, Cæsaris copias timore impediri ad committendum prælium. Ita se efferentes iniquo loco sui potestatem faciebant, ut magno tamen periculo accessus eorum haberetur. Hic Decumani suum locum, cornu dextrum, tenebant, sinistrum III & V legio, itemque cetera auxilia, & equitatus. Prælium clamore facto committitur.

XXXI. Hiæ etiam virtute nostri antecedeabant, adversarii se e loco superiore defendebant acerrime, & vehemens fiebat ab utrisque clamor, telorumque missu concursus, sic, ut prope nostri diffiderent victoriæ: congressus enim & clamor, quibus rebus maxime hostis conterretur, in collatu pari erant conditione. Itaque ex utroque genere pugnae, quum parem virtutem ad bellandum contulissent, pilorum missu fixa cumulat, & concidit adversariorum multitudo. Dextrum demonstravimus Decumanos cornu tenuisse, qui etiam erant pauci, tamen, propter virtutem, magno adversarios timore eorum opera afficiebant, quod a suo loco hostes vehementer premere cœperunt, ut ad subsidium, ne ab latere nostri occuparent, legio adversariorum transduci cœpta sit ad dextram. Quæ simul est mota, equitatus Cæsaris sinistrum cornu premere cœpit. At ubi eximia virtute prælium facere incipiunt, ut locus in acie

ad subsidium veniendi non daretur. Ita, quum clamori esset intermixtus gemitus, gladiatorumque crepitus auribus oblati, imperitorum mentes timore præpediebat. Hic, ut ait Ennius, "Pes pede premitur, armis teruntur arma;" adversariosque vehementissime pugnantes nostri agere cœperunt, quibus oppidum fuit subsidio. Ita ipsis Liberalibus fusi fugatique non superfuissent, nisi in eum locum confuissent, ex quo erant egressi. In quo prælio ceciderunt millia hominum circiter xxx, & si quid amplius: præterea Labienus, Attius Varus, quibus occisis utrisque funus est factum: itemque equites Romani partim ex urbe, partim ex provincia ad millia m. Nostri desiderati ad hominum m, partim peditum, partim equitum, saucii ad d. Adversariorum aquilæ sunt ablatae xiii, & signa, & fascës. Præterea duces belli xvii capti sunt. Hos habuit res exitus.

XXXII. Ex fuga hac quum oppidum Mundam sibi constituissent præsidium, nostri cogeantur necessario eos circumvallare. Ex hostium armis, pro cespite cadavera collocabantur, scuta & pila pro vallo, * insuper occisi, & gladii, & mucrones, & capita hominum ordinata, ad oppidum conversa universa hostium timorem, virtutisque insignia * proposita viderent, & vallo circumcluderentur adversarii * ita Galli, tragulis jaculisque oppidum ex hostium cadaveribus sunt circumplexi, oppugnare cœperunt. Ex hoc prælio Valerius adolescens, Cordubam cum paucis equitibus fugit; Sexto Pompeio, qui Cordubæ fuisset, rem gestam refert. Cognito hoc negotio, quos equites, quod pecuniæ secum habuit, eis distribuit, & oppidanis dixit, se de pace ad Cæsarem proficisci, & secunda vigilia ab oppido discessit. Cn. Pompeius autem cum equitibus paucis, nonnullisque peditibus ad navale præsidium parte altera Carteiam contendit, quod oppidum abest a Corduba millia passuum clxx. Quo quum ad octavum milliarium venisset, P. Calpurnius, qui castris antea Pompeii præpositus esset, ejus verbis nuncium mittit, "Quum minus bellie haberet, ut mitterent læsticam, qua in oppidum deferri possit." Literis missis, Pompeius Cartelam desertur. Qui illarum partium fautores essent, conveniunt in domum, quo erat delatus; (qui arbitrati sunt clanculum venisse) ut ab eo, quæ vellet, de bello requirerent. Quum frequentia convenisset, de læstica Pompeius eorum in fidem confugit.

XXXIII. Cæsar ex prælio Munda munitione circumdata, Cordubam venit: qui ex eade eo refugerant, pontem occupaverunt. Quum eo esset ventum, conviciari cœperunt,

"Nos

" Nos ex prælio paucos superesse : quo confugeremus ?" Ita pugnare cœperunt de ponte. Cæsar flumen transiecit, & castra posuit. Scapula, totius seditionis familiæ & libertinorum caput, ex prælio Cordubam quum venisset, familiam & libertos convocavit, pyram sibi exstruxit, cœnam afferri quam optimam imperavit, item optimis insternendum vestimentis : pecuniam & argentum in præsentia familiæ donavit. Ipse de tempore cœnavit ; resinam & nardum identidem sibi infundit. Ita novissimo tempore servum jussit, & libertum, qui fuisset ejus concubinus, alterum se jugulare, alterum pyram incendere.

XXXIV. Oppidani autem, simul Cæsar castra contra oppidum posuit, discordare cœperunt usque eo, ut clamor in castra nostra perveniret fere, inter Cæsarianos, & inter Pompeianos. Erant hic legiones, quæ ex perfugis conscriptæ, partim oppidanorum servi, qui erant a Sexto Pompeio manumissi, tunc in Cæsaris adventum descendere cœperunt. Legio xiiii oppidum defendere cœpit : nam quum jam repugnarent, turres ex parte, & murum occuparunt. Denuo legatos ad Cæsarem mittunt, ut sibi legiones subsidio intromitteret. Hoc quum animadverterent homines fugitivi, oppidum incendere cœperunt : qui superati a nostris, sunt interfecti hominum millia xxii, præterquam extra murum qui perierunt. Ita Cæsar oppido potitus. Dum hic derinetur, ex prælio quos circummunitos superius demonstravimus, eruptionem fecerunt ; & bene multis interfectis, in oppidum sunt redacti.

XXXV. Cæsar Hispalim quum contendisset, legati deprecatum venerunt. Ita quum oppidum sese tueri dixisset, Caninium legatum cum præsidio intromittit : ipse castra ad oppidum ponit. Erat bene magnum intra Pompeianarum partium præsidium, quod Cæsaris præsidium receptum indignaretur, clam quendam Philonem, illum, qui Pompeianarum partium fuisset defensor acerrimus (is tota Lusitania notissimus erat.) Hic clam præsidia Lusitaniam proficiscitur, & Cæcilium Nigrum nomine Barbarum ad Lenium convenit ; qui bene magnam manum Lusitanorum haberet. Rursus in Hispalim oppidum denuo noctu per murum recipitur : præsidium vigilesque jugulant, portas præcludunt, de integro pugnare cœperunt.

XXXVI. Dum hæc geruntur, legati Carteienses renunciarunt, quod Pompeium in potestatem haberent ; quod ante Cæsari portas præclusissent, illo beneficio suum maleficio existimabant se lucrifacere. Lusitani Hispali pugnare nullo tempore desistebant. Quod Cæsar quum animadverteret, si

oppidum capere contenderet, ut homines perditī incenderent, & mœnia delerent, ita consilio habito noctu, patitur, Lusitanos eruptionem facere : id quod consulto non existimabant fieri. Ita erumpendo naves, quæ ad Bætīm flumen fuissent, incendunt. Nostri dum incendio detinentur, illi profugiunt, & ab equitibus conciduntur. Quo factō, oppido recuperato, Astam iter facere cœpit : ex qua civitate legati ad deditionem venerunt, Mundensesque, qui ex prælio in oppidum confugerant, quum diutius circumfiderentur, bene multi deditionem faciunt, & quum essent in legionem distributi, conjurant inter se, ut noctu signo dato, qui in oppido fuissent, eruptionem facerent : illi eadem in castris administrarent. Hac re cognita, insequenti nocte, vigilia tertia, tessera data, extra vallum omnes sunt concisi.

XXXVII. Carteienses duces, dum Cæsar in itinere reliqua oppida oppugnat, propter Pompeium dissentire cœperunt. Pars erat, quæ legatos ad Cæsarem miserat ; pars, qui Pompeianarum partium fautores essent. Seditione concitata, portas occupant : cædes fit magna : faucius Pompeius naves xx occupat longas, & profugit. Didius, qui Gadis classi præfuisset, ad quem simul nuncius allatus est, confestim sequi cœpit ; partim peditatus, & equitatus ad persequendum celeriter iter faciebant. Item iv die navigatione confecta consequitur eos ; quod imparati a Carteia profecti sine aqua fuissent, ad terram applicant. Dum aquantur, Didius classe occurrit, naves incendit, nonnullas capit.

XXXVIII. Pompeius cum paucis profugit, & locum quendam munitum natura occupat. Equites & cohortes, quæ ad persequendum missæ essent, speculatoribus ante missis, certiores fiunt : diem & noctem iter faciunt. Pompeius humero & sinistro crure vehementer erat faucius. Huc accedebat, ut etiam talum intorsisset : quæ res maxime impediēbat. Ita, lætica a turre, qua esset allatus, in ea ferebatur. Lusitanus more militari, quum a Cæsaris præsidio fuisset conspectus, celeriter equitatu cohortibusque circumcluditur. Erat accessus loci difficultas : nam idcirco, quod propter suos a nostro præsidio fuisset conspectus, celeriter munitum locum natura, quem ceperat sibi Pompeius, quamvis magna multitudine deducti homines ex superiore loco defendere possent, subeunt : in adventu nostri depelluntur telis ; quibus cedentibus, cupidius insequēbantur adversarii, & confestim tardabant ab accessu. Hoc sapius factō, animadvertēbatur, nostro magno

magno id fieri periculo. Opere circummunire instituit, pari autem & celeri festinatione circummunitiones in iugo dirigunt, ut æquo pede cum adversariis congregi possent; a quibus quum animadversum esset, fuga sibi præsidium capiunt.

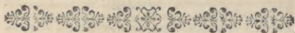
XXXIX. Pompeius, ut supra demonstravimus, saucius, & intorto talo, idcirco tardabatur ad fugiendum: itemque propter loci difficultatem, neque equo, neque vehiculo salutis præsidium parare poterat. Cædes a nostris undique administrabatur, exclusa munitione, amissisque auxiliis. Ad convallem autem atque exesum locum, ut in speluncam, Pompeius se occultare cœpit, ut a nostris non facile inveniretur, nisi captivorum indicio. Ita ibi interficitur. Quum Cæsar Gadibus fuisset, Hispalim pridie Id. Aprilis caput allatum, & populo datum est in conspectum.

XL. Interfecto Cn. Pompeio adolescente, Didius, quem supra demonstravimus, illa affectus lætitia, proximo se recepit castello, nonnullasque naves ad reficiendum subduxit. Lusitani, qui ex pugna superfuerunt, ad signum se recaperant, & bene magna manu comparata, ad Didium se reportant. Huic etsi non aberat diligentia ad naves tuendas, tamen nonnunquam ex castello propter eorum crebras excursions eliciebatur, & sic prope quotidianis pugnis insidias ponunt, & tripartito signa distribuunt. Erant parati, qui naves incenderent; incensisque, qui subsidium peterent: ii sic dispositi erant, ut a nullo conspecti omnium ad pugnam contenderent. Ita, quum ex castello Didius ad propellendum processisset cum copiis, signum a Lusitanis tollitur, naves incenduntur; simulque qui in castello ad pugnam processerant, eodem signo fugientes latrones dum persequuntur, a tergo insidiarum clamore sublati circumveniunt. Didius magna cum virtute cum compluribus interficitur; nonnulli ea pugna scaphas, quæ ad littus fuerant, occupant: item complures naves, ad naves, quæ in salo fuerunt, se recipiunt. Anchoris sublati, pelagus remis petere cœperunt: quæ res eorum vitæ subsidio fuit. Lusitani præda potiuntur. Cæsar Gadibus rursus ad Hispalim recurrit.

XLI. Fabius Maximus, quem ipse ad Mundam præsidium oppugnandum reliquerat operibus assiduis, hostesque circum sese interclusi, inter se decernere facta, cæde bene magna, ** eruptionem faciunt. Nostri ad oppidum recuperandum occasionem non prætermittunt, & reliquos vivos capiunt, xiv millia, ac deinde Urbaonem profisciscun-

tur : quod oppidum magna munitione continebatur, sic, ut ipse locus non solum opere, sed etiam natura editus, ad oppugnandum hostem abverteret. Huc accedebat, ut aqua, præterquam in ipso oppido Munda, circumcirca nusquam reperiretur propius millia passuum iux, quæ res magno erat adjumento oppidanis. Tum præterea accedebat, ut agger, materiesque, unde solitæ sunt turres agi, propius millia passuum vi non reperiebantur. Ac Pompeius, ut oppidi oppugnationem tutiorem efficeret, omnem materiem circum oppidum succisam intro conegessit. Ita necessario deducebantur nostri, ut a Munda, quam proxime ceperant, materiem illo deportarent.

XLII. Dum hæc ad Mundam geruntur, & Ursaonem ; Cæsar, quum a Gadibus ad Hispalim se recepisset, insequenti die, concione advocata, commemorat, " Initio quæsturæ suæ eam provinciam ex omnibus provinciis peculiarem sibi constituisse, &, quæ potuisset, eo tempore beneficia largitum esse : insequenti prætura ampliato honore, veltigalia, quæ Metellus imposuisset, a Senatu petisse, & eis pecuniis provinciam liberasse : simulque, patrocínio suscepto, multis legationibus ab se in Senatum inductis, simul publicas privatasque causas, multorum inimicitias susceptis, defendisse : suo item in consulatu absentem, quæ potuisset, commoda provinciæ tribuisse : eorum omnium commodorum esse & immemores & ingratos in se, & in populum Romanum hoc bello, & in præterito tempore cognosse. Vos, jure gentium, & civium Romanorum institutis cognitis, more barbarorum, Populi Romani Magistratibus sacrosanctis manus semel & sæpius attulistis ; & luce clara Cassium in medio foro nefarie interficere voluistis. Vos ita pacem semper odistis, ut nullo tempore legiones desitæ Populi Romani in hac provincia haberi. Apud vos beneficia pro maleficiis, maleficia pro beneficiis habentur. Ita neque in otio concordiam, neque in bello virtutem ullo tempore retinere potuistis. Privatus ex fuga Cn. Pompeius adolescens a vobis receptus, fasces imperiumque sibi arripuit. Multis interfectis civibus, auxilia contra Populum Romanum comparavit : agros provinciamque vestro impulsu depopulavit. In quo vos victores existimabatis ? An, me deleto, non animadvertetis, x habere legiones populum Romanum, quæ non solum vobis obsistere, sed etiam cælum diruere possent ? Quarum laudibus & virtute " *** [*Desinat reliqua*]

N O M I N A

Populorum, Oppidorum, Fluviorum, &c.

Quæ apud Cæsarem reperiuntur.

A S. CLARKIO ordine alphabetico digesta.

A

- A** Carnania, regio Epiri. *Carnia.*
 Achaia. reg. Peloponnesi. *le Duché de Clarence.*
 Acilla, sive Acholla. urbs Africæ.
 Addualdubis. *vide Dubis.*
 Adrumetum. oppid. Afr. *Tenba sive Mahometta.*
 Aduatici. *vide Atuatici.*
 Ædui. pop. Galliæ. *P'Autunois.*
 Ægimurus. insula maris Africi. *la Galetta.*
 Æginium. oppid. Thessaliæ.
 Ægyptus.
 Ætolia. regio Græciæ. *Artinia. Al. il Despetato.*
 Agar. oppid. Africæ. nescitur.
 Agendicum. urbs Senonum. *Sens.*
 Alba. oppid. Latii, in Italia. *Albano.*
 Albici. pop. Galliæ. Qui sint, nescitur. Quibusdam, *ceux de Viviers.*
 Alefia, sive Alexia. Mandubiorum oppidum. *Alife, vide Mandubii.*
 Alexandria. urbs Ægypti. *Scanderia.*
 Allobroges. *Sabaudi.*
 Alpes. montes.
 Amagetobria. urbs Galliæ. nescitur.
 Amantia. oppid. Macedoniæ. *Porto Raguseo.*
 Amanus. mons Syriæ. *M. di Scanderona.*
 Ambarri. pop. Galliæ. incertum.
 Ambialites. pop. Galliæ. *ceux de Lamballe en Bretagne. sed creditur corruptum ex Ambiani.*

- Ambianum. oppidum Belgarum. *Amiens.*
 Ambibari. pop. Galliar. *ceux d'Ambie en Normandie.*
 Ambivareti. pop. Galliar. *le Vivarais.*
 Ambivariti. *Brabantini.* incertum.
 Ambracia. urbs Epiri. *P'Arta.*
 Amphilochoi. pop. Epiri. *Anfiloca.*
 Amphipolis. urbs Macedoniæ. *Christopoli seu Emboli.*
 Anartes. pop. Germaniar. *Walachi, Servii, Bulgari.* incertum.
 Anas. fluv. Hispan. *Guadiana sive Rio Roydera.*
 Ancalites. Britanni. *The Hundred of Henley, Camdeno.*
 Ancona. urbs Italiæ. *Ancona.*
 Andes. pop. Galliar. *le Duché d'Anjou.*
 Antiochia. urbs Syriæ. *Antachia.*
 Antuates. *vide Nantuates.*
 Apollonia. urbs Macedoniæ. *Piergo.*
 Aponiana. insula prope Lilybaeum, promontorium Siciliae.
 Apfus. fluv. Macedoniæ. *Aspro. Al. Urco. Al. Spirnaza.*
 Apulia. reg. Italiæ. *Puglia.*
 Aquilaria. opp. Africæ, prope Clupeam.
 Aquileia. urbs Italiæ. *Aquilegia.*
 Aquitania. regio Galliar. *Guienne.*
 Arar. fluv. Galliar. *la Saône, vel Sône.*
 Arduenna. Silva. *Forest d'Ardenne.*
 Arecomici. *vide Volcæ.*
 Arelatæ. urbs Galliar. *Arles.*
 Ariminum. urbs Italiæ. *Rimini.*
 Armenia minor. regio Asiar. *Aladuli.*
 Armoricar civitates. *la Bretagne.*
 Arretium. urbs Hetruriæ in Italia. *Arezo.*
 Arverni. pop. Galliar. *le pays d'Auvergne.*
 Asculum. opp. Italiæ. *Ascoli.*
 Ascurum. oppid. maritim. Mauritaniar.
 Asparagium. oppid. Macedoniæ.
 Aspavia. oppid. Hispan. Bæt. *Espejo.*
 Asta oppid. Hispan. Bæt. *Massa de Asta. Al. Xerez de la Fontera.*
 Ategua. oppid. Hispan. Bæt. *Tebala Veja.*
 Atrebatæ. pop. Gall. *le pays d'Artois.*
 Atuatici. *Leodienses.* Al. *le Comté de Namur.* Al. *Boisleduc.*
 Atuatuca. pag. Belgii. *Tongera. Tungri.*
 Avaricum. urbs Aquitaniæ. *Bourges.*
 Aulerci Eburovices. pop. Galliar. *le pays d'Eureux, en Normandie.*

- Aulerci Diablintes. pop. Galliz. regio dicta *le Perche*.
 Aulerci Cenomanni. pop. Galliz. *le pays du Maine*.
 Aulerci Brannovices. pop. Galliz. *le Morienne*.
 Aufci. pop. Galliz. *ceux d'Auch*, vel *Aux en Gascogne*.
 Ausetani. pop. Hispaniz sub Pyrenzis.
 Auximum. oppid. Italiz. *Osimo* sive *Osino*.
 Axona. fluv. Gall. Belg. *Aisne*.

B

Bâcenis. silva German. *Thuringer Waldt*. Al. *der Hartz Waldt*.

- Bætis. fluv. Hispan. *Guadalquivir*.
 Bæturia. vide Bæthuria.
 Bagrada. fluv. Africæ, prope Uticam.
 Baleares insulæ. *Majorca & Minorca*.
 Batavorum insula. pars Gelariæ. *Batavia*.
 Belgæ. *les Pays Bas*.
 Bellocassi, sive Velocasses. pop. Galliz. *le pays de Bayeux en Normandie*. Al. *le Vexin*.
 Bellovaci. pop. Galliz. *le Beauvaisis*.
 Bessi. pop. Thraciz.
 Bethuria. regio Hispan. Lusit. *Espremadura*.
 Betones, sive Berones. pop. Hispan. Tarracon. *Briones*.
 Bibracte. urbs Æduorum. *Beuvray d'Autun*. Al. *Beurest*. Al. *Beaulne*.
 Bibrax. Rhemorum oppid. *Braine* sive *Bresne*. Al. *Bray*.
 Bibroci Britanni. *The Hundred of Bray*. Camd.
 Bigerriones. pop. Galliz. *le Comté de Bigorre en Gascogne*. incertum.

Bithynia. regio Asiæ.

Bituriges. pop. Galliz. *le Duché de Berry*.

Boii. pop. Galliz. *les Bourbonnois*.

Bosphorus. regio prope Pontum Euxinum.

Brannovices. vide Aulerci.

Bratuspantium. oppid. Bellovacorum. *Beauvais*.

Britannia.

Brundisium. urbs Italiz. *Brindisi*.

Brutii. pop. Italiz. *Calabri*.

Bullis. oppid. Macedoniæ.

Bursavolenses. pop. Hispan. Bæt. Creduntur iidem qui Urfaonenses.

Buthrotum. urbs Epiri. *Butrinto* sive *Botronto*.

C

Cabillonum. urbs Galliz. *Chalons sur Saone*.

Cadetes. pop. Galliz. nescitur.

Cadurci. pop. Galliz. *le pays de Quercy*.

- Cæresii. pop. Belgii. incertum.
 Calagurritani. pop. Hisp. Tarracon. *Calabarra*.
 Caletes. pop. Gallia. *le pays de Caule en Normandie*.
 Calydon. urbs Ætolia. *Ayton*.
 Camerinum. urbs Umbria, in Italia. *Camerino*.
 Candavia. reg. Macedonia. *la Canovia*.
 Canopus. urbs Ægypti. *Bochir*.
 Cantabri. pop. Hisp. Tarracon. *Biscaya*.
 Cantium. pars Britannia. *Kent*.
 Canusum. urbs Apulia, in Italia. *Canosa*.
 Cappadocia. reg. Asia.
 Capua. urbs Italia. *Capoa*.
 Carales. Sardinia urbs. *Cagliari*.
 Carcaso. urbs. Gall. *Carcassone*.
 Carmona. oppid. Hispan. Bæt. *Carmone*.
 Carnutes. pop. Gallia. *le pays du Chartrain*.
 Carruca. oppidum Hispan. nescitur.
 Carteia. oppid. Hispan. *Algezira*. Al. *Tariffa*.
 Casilinum. oppid. Italia. *Castelluzzo*.
 Cassi. Britanni. *The Hundred of Caishow*. Camd.
 Castulonensis saltus. urbs Hispan. Tarracon. *Castona la vieja*.
 Castra Posthumiana. oppid. Hisp. Bæt. *Castro el Rio*.
 Catuaci. pop. Gallia. *ceux de Douay*. Sed creditur corruptum ex Atuatici.
 Caturiges. pop. Gallia. *le pays d'Embrun*. Al. *Charges*.
 Cebenna. mons. vide Gebenna.
 Celtæ. pop. Gallia.
 Celtiberii. reg. Hispan.
 Cenimagni. Britanni. *Icen*, Camd. *Suffolk, Norfolk, & Cambridgeshire*.
 Cenomanni. pop. Gallia. *le pays de Maine sive Mans*.
 Centrones. pop. Gallia. *le pays de Tarantaise*.
 Centrones. Nerviorum clientes. pop. Belgii. *ceux de Courtray*. Al. *de S. Truyen*. Al. *Gandaveuses*.
 Cerauni. montes Epiri. *Monti di Chimera*.
 Cercina. insula Afr. *Chercara*. *Cercare*.
 Cherronesus. penins. Afr. prope Alexandriam.
 Cherusci. pop. Germania. *Lunenburgerenses*. Al. *Mansfelders*.
 Cilicia. reg. Asia min. *la Caramanie*.
 Cimbri. pop. Germania. *Jutlanders*.
 Cinga. fluv. Hispan. *Cinca*, sive *Senga*.
 Cingulum. oppidum Piceni, in Ital. *Cingoli*.
 Cirra. oppid. Afr. *Constantina*, sive *Cosantina*. Al. *Tadel*.
 Clupea. urbs Afr. marit. *Quipia*.

- Cocofates. pop. Galliz. nescitur.
 Comana, Pontica. *Com*, sive *Tabachzan*.
 Comana, Cappadociæ. *Arminacha*.
 Compsa. urbs Ital. *Conza*, sive *Consa*.
 Condruſi, sive Condruſones. pop. Belgii. *Condrotz*.
 Conſuens Moſæ & Rheni. *Cobleutz*.
 Corcyra. inſula Epiri. *Corfu*.
 Corduba. urbs Hiſpan. Bæt. *Cordova*.
 Corſinium. oppid. Pelignorum, in Ital. *St. Pelino*. Al. *Pentina*, vicus Aprutii.
 Corneliana caſtra. urbs Afr. iater Carthaginem & Uticam.
 Coſa, vide Compsa.
 Coſanum. urbs Calabria, in Italia. *Caſſano*.
 Cretenſes. *ceux de l'Isle de Candie*.
 Curioſolitæ. pop. Galliz, *Cornouaille en Bretagne*.
 Cyclades. inſ. Ægæi maris. *l'Isle dell' Archipelago*.
 Cyprus. inſ. *Cypro*.

D

- Daci. *Transylvani, Moldavi & Valachi*.
 Danubius. fluv. *Donau*.
 Dardani. pop. Myſiz. *Raſcia & pars Servia*.
 Decetia. opp. Galliz. *Decise sur Loire*.
 Delphi. urbs Achaiz. *Delfo*. Al. *Salona*.
 Delta. pars Ægypti, in oſtiis Nili.
 Diablintres. pop. Galliz. regio diſta le Perche. Al. *Diableres en Bretagne*. Al. *Linter, Brabantiz*.
 Dubis. fluv. Burgundiz. *le Doux*.
 Duracium. vulgo, urbs Galliz, in Piſtavienſi provincia.
 Sed apud Cæſarem revera eſt nomen viri nobilis.
 Durocortorum. urbs Galliz. *Reims*.
 Dyrrhachium. urbs Macedoniz. *Durazzo. Drazzi*.

E

- Eburones. pop. Belgii. *Tongres*. Al. *Liegeois*.
 Eburovices. vide Aulerci.
 Elaver. fluv. Galliz. *Allier*.
 Eleutheri. vide Cadurci & Sueſſiones.
 Elis. urbs Peloponneſi. *Belvidere*.
 Eluſates. pop. Galliz. *le pays d'Euse en Gascogne*.
 Ephelus. urbs Aſiz min. *Eſeſo. Figena*.
 Epidaurus. urbs Dalmatiz marit. *Ragusa. Dobronicha*.
 Epirus. regio Græciæ. *Chimera & Larta*.
 Ellui. pop. Gall. *ceux de Sez*. Sed potius creditur corruptam ex *Ædui*.
 Eufubii. creditur corruptum ex *Unelli* vel *Lexovii*.

F

Fanum. urbs Umbriæ, in Italia. *Fana*.

Frentani. pop. Italiæ.

G

Gaballi. pop. Galliæ. *le pays de Givaudan*.

Gaditani. pop. Hispan. *ceux de Cadix*.

Galli.

Galogræcia. regio Asiæ min. *Galatia*.

Garites. pop. Galliæ. *le pays de Gavre, sive Gavardan. Al. Agennois*.

Garoceli, sive Graioceli. pop. Galliæ. *ceux de Mont Genis. Al. de la val de Morienne. Al. du Mont Genevre*.

Garumna. fluv. Galliæ. *la Garonne*.

Garumni. pop. Galliæ circa Garumnæ.

Gebenna. *Montagnes de Cevennes*.

Genabum. opp. Galliæ. *Orleans*.

Geneva.

Genusus. fluv. Macedoniæ.

Gergovia, Boiorum & Arvernorum. urbes Galliæ, incertum.

Germania.

Getuli. pop. Africæ.

Gomphi. opp. Thessaliæ. *Gonfi*.

Gordani. pop. Belgii. *Gandavenses. Al. ceux de Courtray. incertum*.

Graioceli, *vide* Garoceli.

Grudii. Nerviorum clientes. pop. Belgii. *ceux de Bruges. Al. de Louvain*.

H

Haliacmon. fluv. Macedoniæ.

Harudes. pop. Germaniæ. nescitur.

Helvetii. *le Suisses*.

Helvii. pop. Galliæ. *le pays de Vivarez*.

Heraclea Senticæ. oppid. Macedoniæ.

Hercynia silva, in Germania. *Forest de Boheme. olim multo amplior*.

Herminius, mons Lusitaniz. *Monte Armino. Al. Monte della Stella*.

Hibernia.

Hippo. urbs Africæ. *Bona*.

Hispalis. urbs Hispan. *Bæt. Sevilla*.

Hispania.

I

Iacetani. *vide* Lacetani.

Iadertini (sive Miadertini.) Jadera, urbs Illyrici. *Zara*.

Iberus

- Iberis. fluv. Hispan. Tarracon. *Ebro*.
 Iccius, sive Itius portus. oppid. Gall. *Visseut*, sive *Witsant*,
 Al. *Calais*.
 Igilium. il Giglio. *Pisle du Lys*, in mari Tyrreno.
 Iguvium. urbs Umbriae, in Italia. *Gubio*.
 Ilerda. urbs Hispan. Tarracon. *Lerida*.
 Illurgavonenses. pop. Hispan. prope Iberum.
 Illyricum. *Sclavonia*.
 Illurgis. oppid. Hispan. Bat. *Illora*.
 Issa. insula maris Illyrici. *Lissa*.
 Italia.
 Italica. urbs Hispan. Bat. *Sevila la Veja*. Al. *Alcala del Rio*.
 Ituræa. reg. Palestinae.
 Jura. mons Gall. *le Mont Juras*.

L

- Lacertani. pop. Hispan. sub Pyrenæis.
 Larinates. Larinum. urbs Ital. *Larino*.
 Larissa. urbs Thessal. *Larissa*.
 Latobriges sive Latobrigi. nescitur.
 Lemanus lacus. *le lac de Geneve*.
 Lemovices. pop. Gall. *le Limosin*.
 Lemovices. Armorici. *ceux de st. Paul de Leon*.
 Lenium. oppid. Lusitan. nescitur.
 Lepontii. incolæ vallis-Levontinae, inter Alpes.
 Leptis. oppid. Afr. *Lebeda* sive *Epepe*.
 Levaci. pop. Belgii. incertum.
 Leuci. pop. Gall. Belg. *le Toulous*.
 Lexovii. pop. Gall. *L'ieux en Normandie*. *le Lieuvis*.
 Liburni. pop. Illyrici.
 Ligeris. fluv. Gall. *le Loire*.
 Lilybeum. promont. Sicil. *Capo Coco*. Al. *Capo Boco*.
 Lino sive Limonum. urbs Gall. *Poitiers*.
 Lingones. pop. Gall. *ceux de Langres*.
 Listus. urbs Macedon. *Alessio*.
 Lucani. pop. Ital.
 Luceria. urbs Ital. *Lucera*.
 Lusitania. *Portugal*.
 Lutetia. *Paris*.

M

- Macedonia.
 Magetrobis sive Amegetrobis. urbs Gall. incertum.
 Malaca. urbs Hispan. Bat. *Malaga*.
 Mandubii. pop. Galliae, vide Alexia. *P'Auxois en Bour-*
gogne.

- Marcomanni. pop. Germaniæ. *Mark. Al. Bohemiæ.*
 Marrucini. pop. Aprutii, in Italia.
 Marfi. pop. Italiæ. *Ducato de Marfi.*
 Massilia. urbs Galliæ. *Marseille.*
 Matisco. urbs Galliæ. *Mascon.*
 Matrona. fluv. Galliæ. *la Marne.*
 Mauritania. reg. Africæ. *Barbarie.*
 Mazaca. urbs Cappadociæ. *Tifaria.*
 Mediomatrices. *ceux de Metz en Lorraine.*
 Medobrega. urbs Lusitanæ. *Armenna.*
 Meldæ. *ceux de Meaux.* Sed creditur corruptum ex Belgæ.
 Melodunum. oppid. Galliæ, supra Lutetiam. *Melun.*
 Menapii. pop. Germaniæ. in ora Flandriæ maritima. incertum.
 Messana. urbs Siciliæ. *Messina.*
 Metiosedum. oppidum Galliæ ad Sequanam infra Lutetiam. *Corbeil.*
 Metropolis. urbs Thessaliæ, inter Pharsalum & Gomphos.
 Mitylena. urbs Lesbi ins. *Mitelin.*
 Mona. insula. *Man. Al. Anglesey,* minus recte.
 Morini. pop. Galliæ. *ceux de Terouanne en Artois.*
 Mosa. fluv. Galliæ Belgicæ. *la Meuse.*
 Munda. urbs Hispan. *Munda. Al. Ronda la Veja.*

N

- Nabatæi. pop. Arabiæ.
 Nannetes. pop. Galliæ. *ceux de Nantes.*
 Nantuates. pop. Galliæ. incertum.
 Narbo. urbs Galliæ. *Narbonne.*
 Naupactus. urbs Ætoliz. *Lepanto.*
 Neapolis. urbs Italiæ. *Napoli.*
 Neapolis. urbs Afr. inter Clupeam & Adrumetum.
 Nemetes. pop. German. *ceux de Spire.*
 Nemetocenna. oppid. Belgii. incertum. Quibusdam, *Aras.*
 Nervii. *le Haynault. Al. ceux de Tournay.* incertum.
 Nicopolis. oppid. Armeniæ minor. *Gianich. Al. Cbiorme.*
 Nilus. fluv. *le Nil.*
 Nitiobriges. pop. Galliæ. *l'Aginois.*
 Noricum, sive Noreia. urbs Germaniæ. *Nuremberg.* incertum.
 Noviodunum Sueffionum. *Soissons.*
 Noviodunum Æduorum. *la ville de Nevers.*
 Noviodunum Belgarum. *Noyon.*
 Noviodunum Biturigum. *Neuvy sive Neufvy.*
 Numidæ. pop. Africæ.

Nymphæum. promontorium Macedoniæ, in confinibus Illyrici.

O

Obucula. oppid. Hispan. Bæt. incertum.
 Ocelum. oppid. Alpinum Galliz. *Exilles. Al. Oulx.*
 Ostodurus oppid. Helvet. *Martenach, Martigny, St. Mar-
 rice.*
 Ostogesa. oppid. Hispan. Tarracon. *Mequizenza*
 Orchomenus. oppid. Bæotiz. *Orcomeno.*
 Oricum. oppid Epiri. *Orco* sive *Orcha.*
 Oscenses. pop. Hispan. Tarracon.
 Osismii. pop. Galliz. incertum.

P

Pamani. *ceux de Pemont*, in territorio Leodiens. Incertum.
 Palæpharſalus. *vide* Pharſalus.
 Palæſte. oppid. Epiri. prope Oricum.
 Parada. oppid. Africæ, non longe ab Utica.
 Parætonium. urbs Afr. marit. *Alberton, sive Berſon,*
Parifii. l'Isle de France.
 Parthi. pop. *Aſiz.*
 Parthini. pop. Macedoniæ.
 Peligni. pop. Italiz, in Aprutio.
 Pelusium. urbs Ægypti. *Belbais.*
 Pergamos. urbs Myſiz. *Pergamo.*
 Petra. oppid. Macedoniæ.
 Petrogotii. reg. Galliz. *le Perigord.*
 Pharſalus. urbs Theſſaliz. *Farſa.*
 Pharos. olim inſula Ægypti. *Farion.*
 Picenum. reg. Italiz. *la Marca d'Ancona.*
 Piſtones. pop. Galliz. *le pays de Poitou.*
 Piſuſtæ. pop. Illyrici. *Albanefi.* incertum.
 Piſaurum. urbs Umbriz in Italia. *Pefarò.*
 Pleuſioſii. pop. Belgiz circa Tornacum. incertum.
 Pontus. reg. *Aſiz*, ad mare Euxinum.
 Poſthumiana caſtra. *vide* Caſtra.
 Preciani. pop. Galliz. *Precins.* incertum.
 Provincia Romanorum. *la Provence.*
 Ptolemais. urbs Africæ. *St. Jean d'Acre.*
 Pyrenæi montes.

R

Ravenna. urbs Italiz. *Ravenna.*
 Rauraci. pop. Helvetiis finitimi. *ceux de Bâle.*
 Rhedones. pop. Galliz. *ceux de Rennes en Bretagne.*
 Rhemi. pop. Galliz. *le Remois.*

Rhenus.

Rhenus. fluv. *le Rhein.*

Rhodanus. fluv. Gallix. *le Rhône.*

Rhodii. *ceux de Rhodes.*

Roma.

Ruspina. urbs Africæ marit. *Soufe. Al. Mahadia.*

Rutheni. pop. Gallix. *la Rouërgue. le Rodais.*

S

Sabis. fluv. Belgii. *Sambre.*

Saguntini. pop. Hispan. Tarracon. *Morvedre.*

Salonæ. urbs Dalmatiæ. *Salona. Al. Spalatro.*

Salsum. fluv. Hispan. Bæt. *Rio Salado, sive Guadajes.*

Samarobriva. pagus Gallix Belgicæ. *Amiens.*

Santones. pop. Gallix. *la Saintongue.*

Sardinia insula: *Sardegna.*

Sarsura. oppid. Afr. nescitur.

Scaldis. fluv. Belgii. *l'Escaut. Scheld.*

Seduni. pop. Gallix. *le haut Valais.*

Sedusii. pop. Germaniæ. nescitur.

Segni. pop. Belgii. nescitur.

Segontiaci. Britanni. incertum.

Segovia. urbs Hispan. Bæt. *Segovia la menor.*

Segusiani. pop. Gallix. *le Lyonnais.*

Senones. pop. Gallix. *le Senonais.*

Sequana. fluv. Gallix. *la Seyne.*

Sequani. pop. Gallix. *la Franche Comté.*

Sesuvii. pop. Gallix. *ceux de Seex. incertum.*

Sibutzates. pop. Gallix. *le pays de Buch. incertum.*

Sicilia. insula.

Sicoris. fluv. Cataloniæ. *Segre.*

Sigambri, sive Sicambri. pop. Germaniæ. nescitur.

Silicenus. fluv. Hispan. Bæt. *Rio de las Algamidas. Al. creditur corruptum ex Singulis; Xenil.*

Soricaria. oppid. Hispan. nescitur.

Soritia. oppid. Hispan. nescitur.

Sotiates, vel Sontiates. pop. Gallix. *Solz. le pays alentour d'Aire.*

Suessiones. pop. Gallix. *le Soissonais.*

Suevi. pop. Germaniæ. *Schwaben.*

Sulcitani. pop. Sardinia.

Sulmo. urbs Italiæ. *Salmona.*

Syria. regio Asiæ.

T

Tamasis. fluv. Britann. *Thames.*

Tarbelli. pop. Gallix, prope Pyrenæos montes. *ceux d'Ay. & de Bayonne au pays de Labourd.*

Tar-

- Tarracina. oppid. Italix.
 Tarraconenses. Tarraco. urbs Hispan. *Tarragone*.
 Tarsus. urbs Ciliciæ. *Tarso*.
 Tarulates. pop. Gallix. *le Teursan*. incertum.
 Tauris. insula in mari Illyrico. nescitur.
 Taurois. castellum prope Massiliam.
 Testolages. *vide* Volcæ.
 Tegea. oppid. Africæ. nescitur.
 Tenchtheri. pop. Germaniæ. nescitur.
 Tergestini. *ceux de Trieste*, in confinibus Istriæ & Carno-
 rum.
 Teutoni. pop. Germaniæ. *Teutisch*.
 Thabena. urbs Africæ.
 Thapsus. oppid. Africæ marit.
 Thebæ. urbs Bæotix. *Tiba* sive *Stibes*.
 Thessalia. regio Macedoniæ.
 Thurii, sive Turii. pop. Italix. *Torre Brodogneto*.
 Tigurinus pagus. *Canton de Zurich*. Al. *ceux d'Avenches*.
 Tisdra, sive Tisdrus. urbs Africæ. *Cairoan*.
 Tolosates. pop. Gallix. *ceux de Toulouse*.
 Tralles. urbs Asiæ min. in Lydia. *Chora*.
 Treviri. *le Trivirois*. *ceux de Triers*.
 Triboces, sive Tribocci. pop. German. *Alsace*.
 Trinobantes. pop. Britann. *Middlesex*.
 Tulingi. pop. German. incertum.
 Turinus ager. *vide* Thurii.
 Turones. pop. Gallix. *la Touraine*.

V

- Vacca. oppid. Africæ. nescitur.
 Vahalis, sive Walis, fluvius. pars Rheni. *Wael*.
 Vangiones. pop. German. *Wormes*.
 Varus. fluv. Gall. *le Var*.
 Ubii. pop. German. *ceux de Cologne*.
 Ucubis. oppid. Hispan. Bæt. *Lucubi*.
 Velauni. pop. Gallix. *le Velai*.
 Vellaunodunum. oppid. Gallix. *Auxerre*. Al. *Château Lan-*
don. Al. *Villeneuve en Lorraine*. Al. *Veron*.
 Velocasses. *vide* Bellocasses.
 Veneti. pop. Gallix. *Vannes en Bretagne*.
 Ventilponte. oppid. Hispan. nescitur.
 Veragri. pop. Gallix. *le pays de Gavot*. Al. *Chablais*.
 Verbigenus, sive Urbigenus pagus. pop. Helvet. *le pays a-*
alentour d'Orbe.
 Veromandui. pop. Gallix. *le Vermandois*.
 Versaenenses. *vide* Ursaenenses.

Vesontio. urbs Galliarum. *Bezancon.*

Vettones. pop. Hispaniarum. *Extremadura.*

Vibo ad fretum. oppid. Italiae, prope fretum Siculum.

Vienna. urbs Galliarum Narbonensis. *Vienne en Dauphiné.*

Ulla, sive Ulia. oppid. Hispaniarum. Bæti. *Monte major. Al. Varena. Al. Velia.*

Unelli. pop. Galliarum. nescitur.

Vocates. pop. Galliarum, in finibus Lapurdensium. *Buchs. incertum.*

Vocontii. pop. Galliarum. *ceux de Die en Dauphiné, & de Vaison au Comtat de Venisse.*

Vogesus. *le Mont de Vauge en Lorraine. Al. de Faucilles.*

Volcarum Arecomici & Tectosages. pop. Galliarum. *le bas & le haut Languedoc.*

Ursao. oppid. Hispaniarum. Bæti. *Ossuna.*

Usceta. oppid. Africæ. nescitur.

Uspetes. pop. Germaniarum. incertum.

Utica. urbs Africae. *Biserte.*

Uxellodunum. oppidum Galliarum. incertum. *Quibusdam Ussoldun.*

Uzida. oppid. Africæ. incertum.

X

Xantones. vide Santones.

Z

Zama. urbs Africæ. *Zamora.*

Zetta. oppid. Africae maritima. *Zerbi.*

Ziela, sive Zela. urbs Ponti.

F I N I S.

